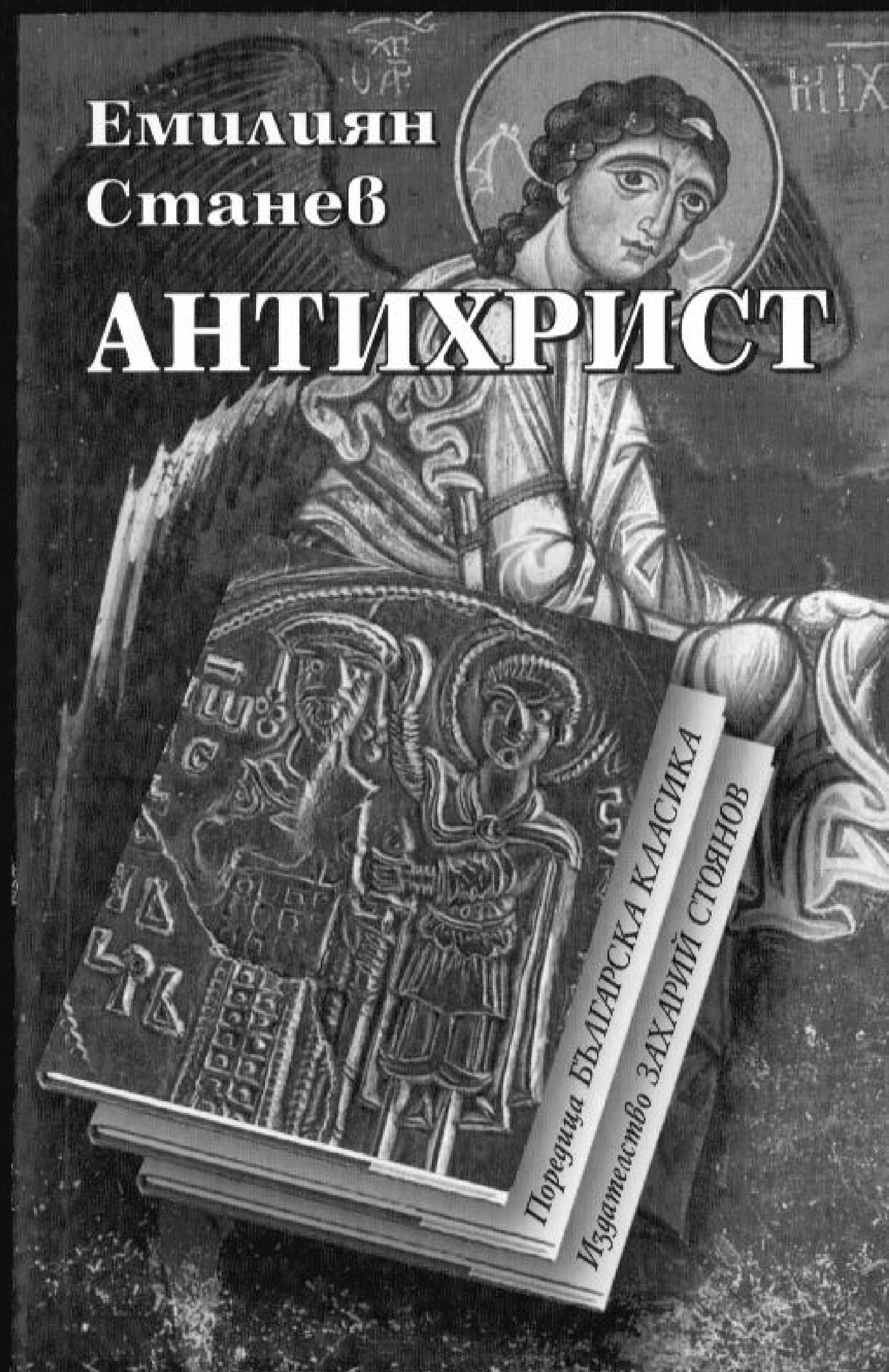
Емилиян
Станев
АНТИХРИСТ
Поредица БЪЛГАРСКА КЛАСИКА
Издателство ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

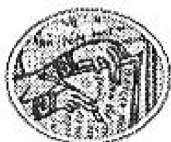
Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредицата
„БЪЛГАРСКА КЛАСИКА" излиза
благодарение на любезното
спомоществователство на

МИНИСТЕРСТВО
НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА
и
НАЦИОНАЛЕН ДВОРЕЦ
НА КУЛТУРАТА

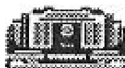

1000 екземпляра от всяко заглавие
са предназначени
за библиотеките в България.

ИЗДАНИЕТО Е ОДОБРЕНО
И ПРЕПОРЪЧАНО ОТ **МОН**

ЕМИЛИЯН СТАНЕВ

АНТИХРИСТ

Поредица „Българска класика"
е под общата редакция
на ИВАН ГРАНИТСКИ
и ПАНКО АНЧЕВ

Издателство
• ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ •
София, 2004

На корицата:
Архангел Михаил – стенопис от черквата в Кремиковския манастир

Детайл от обковка на Щипското евангелие, Чипровска златарска школа

ISBN 954-739-444-4

ЛЕГЕНДА ЗА СИБИН, ПРЕСЛАВСКИЯ КНЯЗ

Понеже вселукавият наш враг разсея по цялата българска земя манихейската ерес, като я смеси с масилиянската, на онези, които са начинатели на тая ерес, анатема!... На онези, които наричат Сатаната творец на видимите неща и го назовават разпоредител на всичко, което произлиза от земята, анатема!... На онези, които говорят, че Сатаната е създал Адам и Ева, анатема!... На онези, които казват, че жената зачева в утробата си поради помощта на Сатаната и оттогава Сатаната пребивава неотстъпно и до раждането на младенеца – на онези, които говорят така, анатема!... На онези, които говорят, че Бог не ще приеме човека, който се кае за своите грехове, анатема трижди!

Из синодика на цар Борил

„И азъ по многꙋ ѕемли ходихъ и не сам видель толико многꙋ магесницы, како оꙋ таѣ наша ѕемлѣ бльгарска, и самовили и бродницы...“

Из един стар дамаскин

1

Князът се върна от лов и сега се къпеше. Измършавелите гончета ръфаха в двора натрошени сърнешки и глиганови гръбнаци, соколарите се караха с кучкарите, защото соколите, чиито шапчици бяха надянати, се дразнеха от кучешкия пир и крещяха; в пристройките, където бяха мутвациите, слугите сечаха дивечово месо за наденици и ударите на топорите се надпреварваха с клепалата в града, които биеха за вечерня. На дъба, край грамадния кладенец, висеше изкормен елен шилаш, да се оцежда от кръвта.

Слугата Тихик чакаше със свещ в ръка излизането на княза от банята. На лакътя му бяха метнати вълнен просоп, всекидневният кафтан на княза и чисти долни дрехи. Най-сетне князът подаде мургавата си ръка през полуотворената врата на банята, пое просопа и долните дрехи. Тихик му помогна да облече кафтана и князът излезе с лъснали скули, освежен и бодър, решейки черната си, къдрава брадичка. Четирите плитки, които слугата беше оплел, мокри и тежки, висяха като черни змии върху плещите му. Той изкачи каменните стъпала към втория кат почти тичешком, тъй че Тихик едва смогна да запази разстоянието между себе си и него и за малко не угаси свещта. Тая неизчерпаема енергия, бързина и точност в движенията на княза го безпокояха и плашеха, както и черният соколов блясък във всевиждащите му очи. И сега, след като бе яздил подир кучешката глутница из горите цели пет дни, князът мина през широкия трем изправен като дрянов прът и Тихик видя как помилва мимоходом отломъка от каменната баба, поставен в ъгъла. Едно леко докосване на ръката до изкълвания от времето древен образ, едно движение, пълно с нежност и тъга, и

князът се озова зад масивната дъбова врата, обкована с медни гвоздеи и покрита с плетеница от орнаменти. Тихик едва сколаса да я отвори и влезе пръв със свещта.

– Духни я! – каза князът.

В затоплената стая зиданата печка излъчваше на галещи вълни сладостна миризма на чистота, която се месваше с аромата на дюлите по насрещната полица. Под мозаичната икона на света Параскева гореше червено кандило. Трептящите му отражения минаваха като исполински мигли по стените и гредите на тавана.

Черното сияние, което князът излъчваше, стана по-зримо в червения полумрак на стаята. Слугата се усмихна, но щом видя в очите на княза познатата недостъпност, наведе глава и разбра, че и тоя път князът не ще го задържи.

– Калугерът донесе книгата. Ето я на масата. Иска за нея два перпера, господарю – рече той.

– Ще я прегледам. Кажи да приготвят вечерята.

Тихик остави на масата свещника с угасената свещ и излезе.

Князът погледна книгата, но не се докосна до нея. Кожата върху дървените корици беше окъсана и омазнена, пиринчените заключалки – развалени. В края на крайщата и тая книга щеше да отиде на полицата при другите. В очите на младия елен, който висеше на дъба и чиято кръв капеше по калния сняг на двора, днес беше прочел много повече, отколкото във всички книги. Не се ли криеше в тях загадката на света? Заобиколен от кучетата, след като беше бягал из вледенения сняг край Тича от сутринта до заник слънце, еленът потърси спасение в един вир край реката. Ермич, най-добрият от ловците, успя да го прогони отново на брега и там еленът се залости в тинята и ракитака. Налагаше се да бъде убит на това място, понеже мръкваше. Преди да забие рогатката в лявата му плешка, Сибин срещна очите му. Бяха червени, пълни с ужас, с молба и злоба – очи на мъченик и на Сатана; такива са очите и на поваления воин, който очаква мечът да разсече черепа му. Молбата и злобата, страхът и яростта, милостта и жестокостта се смесваха и така се получаваше пламъкът на всяка душа в очите на земните същества...

След всеки лов мисълта на княза ставаше по-категорична. Банята беше успокоила и отпуснала мускулите, тялото, още влажно, се наслаждаваше на покоя в затоплената стая. Князът лежеше на ниско дъбово легло, застлано с дебел вълнен губер, и стига да затвореше очи, виждаше черните, оголени гори, чуваше лая на кучешката глутница, тържествуващите звуци на роговете, войнствения крясък на соколите. Ловът излезе сполучлив не защото, преди да напуснат Преслав, Ермич беше отнесъл късо свинско месо и тежкия си ловен лък на врачката Чана, но защото дебелата снежна кора издържаше тежестта на кучетата и се пробиваше под копитата на сърните, елените и дивите свини. И младият елен беше станал жертва на снежната кора, която Бог и Сатаната създадоха през първите февруарски дни преди Сирната неделя за радост на вълците и на ловците, понеже не е справедливо да сътвориш вълци и ловци и да не им дадеш благоприятни условия да се нахранят до насита няколко пъти в годината. Ето тема за разговор с Тихик. Ако не щукнеше из ума му, би могъл да се пошегува със слугата. Отговорът на тоя богомил обаче нямаше да бъде забавен. Снежната кора е създадена от Сатаната, тъй като светът е негово творение...

Между тия незначителни мисли пак се прокрадваше онова другото, което князът непрекъснато прогоняше от ума си, но то стоеше там неизменно, както камъкът стои под почвата дори когато над нея цъфтят цветя.

Клепалата из града престанаха да бият. Над Преслав падаше студен мрак. Разливащата се през деня Тича, когато слънцето топеше снега по припеците, бучеше, прибрана в коритото си. Дим и мирис на дъбови дърва излиташе от комините и закърпените с нов варовик градски стени ръфаха със зъбците си сивото зимно небе.

Князът чу стъпки зад вратата и стана от леглото.

Вратата се отвори и разклати светлината на кандилото.

Княгинята си светеше сама, защото в тая част на просторната къща, където беше се уединил Сибин, рядко запалваха свещниците в ходниците и трема. Тънко изработеният с филигран сребърен свещник смеси восъчната си светлина с червената светлина на кандилото. Князът очакваше майка му да се прекръсти, но княгинята дори не погледна към иконата. Тя седна край масата и едно розово отражение огря черната ѝ забрадка. В сянката на големите орбити очите ѝ изглеждаха по-големи, отколкото бяха в действителност.

– Искат димнина още за седемнадесет къщи. Кметовете се кълнат, че е платена – каза тя. Тънките ѝ устни откриваха бели, запазени зъби.

– Бирникът е отишъл по заповед на войводата. Ще платим, щом селяните не могат. Засега още се търпи.

Княгинята го погледна недоволно.

– Докога?

– Докогато Бог отреди брат ми да се върне или научим, че е оставил костите си там.

Княгинята се прекръсти.

Имаше ли смисъл да говорят пак за злото, потиснало техния стар род и цялата страна? Многоглаголстването в княжеския дом не се ползваше с почит освен между слугите, които старата княгиня подбираше спроти тяхната сръчност и послушание, предпочитайки винаги черните българи.

– Сологун е много зле. Иска да му убиеш орел, дано му помогне – каза княгинята.

– Нека му убие синът му.

– Малко е още момчето и не е ловец.

Сибин се усмихна иронично:

– Ще заръчам на Ермич да му убие.

Княгинята се разсърди:

– Господи, нима го мисля за зло?

Князът си играеше с брадичката си.

– Не казвам, че го мислиш за зло, но не виждаш злото в него. Тя е богомилка.

– Какво от това? Нима си толкова голям каноник? Търпиш Тихик, който се секне и киха да прогонва злите духове, а не можеш да търпиш една хубава жена.

Князът се изсмя беззвучно. В очите му заиграха палави искрици, които разтревожиха княгинята.

– Ти си чудна, мамо – рече той. – Не можеш да понасяш моя философ Тихик, а искаш да се оженя за богомилка. Тя също така ще киха и ще се секне може би повече от него. Не допущаш вкъщи нито една руса прислужница, а настояваш да се женя за славянка.

– Дядо ѝ е българин. И в нашата кръв има славянска.

– Но само дядо ѝ. Защо забравяш проклятието на нашия праотец в семейния летопис? Изглежда, отдавна не си го чела.

Княгинята въздъхна.

– Ти не можеш да стоиш все така. Помисли за рода ни. Ако брат ти, не дай, Боже, загине там, ще остане само една женска нишка и тя ще изчезне в чужда кръв.

– Не си далновидна, мамо. Искаш ли нашите работи да се оправят, сватосай ме за някоя куманка. Например за племенницата на Борил.

Старата княгиня тъжно поклати глава.

– Защо ли приказвам? Ами че Сологун има яка опора в Търново. Забрави ли?

Борил щял да си отземе, ако той я послуша. Борил щял да разбере, че не поддържат никакви връзки с избягалия. Севастът ще го убеди в това, а Сологун е готов да даде голяма зестра на дъщеря си. Борил ще престане да раздава тяхната земя на манастирите и ще се откаже да ги разори докрай.

Князът я изслуша търпеливо. След като не бяха помогнали нито светиите, нито Божията майка, нито ктиторството, в своите самотни нощи майка му беше намерила посвоему изход, без да съзнава, че е мислила повече с въобра-

жението си, отколкото с ума си. Въобразяваше си, че ако той се ожени за дъщерята на Сологун, преследванията на рода им ще свършат. Беше забравила, че Сологун е стар и безнадеждно болен, че след смъртта му севастът в Търново, негов брат, ще стане настойник на имота, тъй като синът е малолетен. Бедната, не си даваше сметка, че по този начин подрива делото на другия си син, отписва го от списъка на живите и не се надява никога отново да го види в страната със синовете на Белгуните. Тя, гордата жена, вече се превиваше и искаше последните клони на най-стария княжески род да се огънат, за да не бъдат пречупени.

Трябваше ли да разобличи несъзнателната ѝ подлост? Но тя не искаше нищо за себе си, защото гробът ѝ бе вече близко, тя настояваше той да извърши това дело, за да се продължи родът им и да се сложи край на униженията. Понеже я щадеше, Сибин потърси най-меките изрази да я подсети, без да я засегне.

– Защо си уверена, че Каломела ще се съгласи да ми стане жена? Знаеш, че е вироглава към родителите си. И после съвсем забравяш брат ми. Представи си, че ония в Търново изоставят Борил. Тогава севастът не ще бъде повече севаст, а ще мисли как да запази главата си.

– Но Сологун не е куманин, пък ако погубят Борил и брат ти се върне, толкова по-добре... Как тъй съм го забравила, какво говориш?... Но малка е надеждата, Сибине. – Княгинята гузно го погледна и се разплака. – Ах, как сме се объркали, как сме се объркали – добави тя, разбрала, че в своите кроежи наистина бе пожертвала по-големия си син.

Князът знаеше, че няма смисъл да се обсъждат несъстоятелните планове на майка му. Времето щеше да разреши всичко. Времето?! Цели два века времето не бе разрешило нищо в тяхна полза. Беше ги рушило, беше ги задушавало бавно, но последователно и сигурно.

Гледаше как сянката на майка му се мята по стените подобно на душа, която се мъчи да разбие своя затвор. Мяташе се и неговата, мяташе се и самият той, безпомощен да отстрани растящото зло, и чакаше последният гръм да се стовари върху главите им.

Сестра му, Севара, ги чакаше в трапезарията.

Грамадната дъбова маса с лъвски крака и вензели на княжеския герб – кон с вълча глава и изпънат лък – напомняше за миналото, когато край нея бяха обядвали и вечеряли двадесетина души, домакини и гости. Князът знаеше, че сегашната трапезария някога е била приемна зала с три пъти по-големи размери и в нея са съхранявали военните трофеи на неговите прадеди: брони, маджарски бунчуци, сини и червени византийски знамена с гръцки надписи „Боже, спаси людете си“ от императорските гвардейски полкове на Михаил Първи Рангабе, на Никифор, на Лъв Пети, Шести и Седми, на Александър и на Константин Багренородни, позлатени мечове и сарацински копия, скъпи седла от червен мароккен, юзди и шпори. Тук е била и мраморната колона, върху която са били написани военните задължения на рода Кубиар към царя, вдълбани със злато върху пъстър мрамор. В полуразрушената кула край входната врата, превърната в хамбар, и сега се валяха късове от тая колона, защото от два и половина века насам княжеският дом бе опожаряван много пъти. Веднъж при нашествието на Светослав и Цимисхий, после при нашествията на печенегите, при узите и куманите, в годините на византийското робство, когато на всичко отгоре страшни земетръси бяха люлели тая измъчена земя. Всичко беше записано в семейния летопис, една грамадна книга с пожълтели страници от заешка кожа, с масивни сребърни корици и заключалки. При всяко бедствие, при всяко бягство от града тая семейна реликва беше пазена повече от златото, накитите и скъпоценностите, от княжеското имущество. Едва в 1180 година, само пет години преди въстанието в Търново, Сибиновият баща бе изградил напълно дървения кат върху оцелелите през вековете каменни стени, но далеч в по-малки размери и в съвсем друг план.

Князът седна срещу сестра си, княгинята се настани с гръб към огъня. Любимият сокол на княза, Ок, затрака с

верижката на крака си и направи безуспешен опит да кацне на рамото му.

– Ок се сърди. Виж как се е накокошинил – каза княгинката.

Сибин се усмихна на сестра си. И тая вечер беше облякла извезания със злато безръкавник, подплатен извътре с кожи от белки. Милата шестнадесетгодишна красавица, горделивката, пак беше със своята диадемка, останала от прабаба ѝ. Князът ѝ се любуваше. Обичаше да гледа ръцете ѝ с дългите, изящни пръсти, леко надебелени в средната става, чудната извивка на челюстите ѝ от ухото до още детската ѝ сладко заоблена брадичка, тъмните ѝ горди очи под леко сключените вежди. Почти винаги мълчалива и замислена, тая вечер княгинката беше весела. Нима и тя бе творение на Сатаната, подобно на всичко, сътворено от земната пръст, и нима криеше в сърцето си кълновете на земните грехове?

Не толкова обедите, колкото вечерите навеждаха княза на мрачни размисли. В тия зимни нощи, когато се събираха край масата, не можеше да се освободи от натрапчивото съзерцание над разрухата в бащиния си дом и най-вече се дразнеше от своята немощ и бездействие. В пламъците на огнището и в светлината на восъчните свещи всичко изглеждаше по-весело, но дори тая обилна светлина, поддържана нарочно по негова заповед, не успяваше да подави мрачната сянка на опушената трапезария, нито мургавите, строго изпънати лица на слугините, подбрани от майка му сякаш нарочно в общия мрачен тон на техния дом.

И грамадната маса, край която стояха само те, тримата, и познатата миризма на восък, на дим и на овехтялост в пропитата с влага и безмълвие февруарска нощ, всичко нашепваше за един догарящ, някога славен живот. Князът обаче не искаше да се поддава на черни мисли и за да поддържа бодро настроение, започна да разказва за своя лов и да разсмива сестра си.

– Е да, в лова ти забравяш всичко. Отлагаш и чакаш Господ да ни оправя – забеляза княгинята.

След молитвата, която княгинката произнесе, загледана в димящата супа от сушени гъби, чийто мирис на дъбова гора изпълни трапезарията, тримата седнаха на местата си. Слугите донесоха печени рибици от сърна, наръсени с чубрица, пресни наденици и дивечово месо, грозде, натопено в синапена саламура, вино, мед и орехи...

2

Две големи риби крепяха с гърбовете си Земята, плувнала във водите, под които бе огнената бездна. Небесната твърд, без звезди, както и самата Земя със седемте небеса над нея, където във вечен покой, светлина и слава царуваше Бог-Отец, се управляваха от неговия старши син Сатанаил. Сатанаил слизаше от Божия престол в седмото небе до огнената бездна, защото беше не само управител на предвечния свят, но и негов строител. Той началстваше над всеки от ангелите, на които поотделно бе дадена власт над огъня, водата, въздуха и седемте небеса. Огромен и блестящ като комета, Сатанаил летеше нагоре-надолу в това спокойно царство на Бога, където не се извършваше нищо ново и не се чуваше нищо освен клокоченето на огненото море, шума на водите и възхвалите към Бога от неговите ангели. Колко много беше скучал той, извършвайки своята безсмислена служба в безкрая на времето! И колко глупава му е изглеждала тая нескончаема слава на Бога в предвечния свят, създаден не от него, а от самия Сатанаил! Земните царе биха преживявали своето царуване в също такъв покой и сигурност, ако на тоя свят нямаше строители и бунтовници. Най-сетне, когато вечното осанна му омръзнало, Сатанаил се възбунтувал. Великият строител искал да създаде нещо по-смислено. Той придумал ангелите на водата и на въздуха да обърнат гръб на самодоволния Отец, погълнат в самосъзерцание на собствената си слава. Тогава разгневеният властител му отнел лъчезарния архангелски блясък, лицето на Сатанаил станало

червено като нажежено желязо и се уподобило на човешко. Въпреки това третината от Божите служители се повлекли подире му. Те също били се наскучали до смърт в предвечния свят...

Сатанаил слязъл на земната твърд с разбунтуваното си войнство. Ангелът на водите издигнал плуващата Земя над вечния Океан, част от водата била превърната в облаци, друга в морета и реки... Тогава се извършил великият водолей, за който князът имаше смътна и сладостна представа и за който, както и за потопа, си припомняше при всеки проливен дъжд, когато небесата се отваряха по заповед на измамения Бог, да върнат водата към първоизточника ѝ. За седем века Сатанаил създал новия си свят – направил слънцето, месеца и звездите, заповядал на Земята да произведе животни и растения и накрая извалял от земната тиня Адам и Ева и ги оживил, като поселил в тях душите на двама от падналите ангели. Но животът на Адам и на Ева би протекъл в същата безсмислица, както в предвечния свят на Бога-Отец, ако великият строител не беше се скрил в една тръстика, за да подмами Ева и да се съвъкупи с нея чрез опашката си, та по тоя начин да вдъхне неутолимия си дух на непрекъснато движение, на раждане на нови и нови човешки същества. После изкушил Адама и го накарал и той да се съвъкупи с Ева. Така бе създаден човекът – от смъртна плът и от дух на паднали ангели... Движението беше започнато и то щеше да свърши във второто пришествие, когато Бог ще дойде на земята, за да съди живите и мъртвите и да разруши творението на Сатанаил...

Този ден князът беше прекарал над книгите в своята стая. Донесената от калугера книга се оказа богомилски препис, каквито бе вече чел, понеже Тихик редовно го снабдяваше с тия произведения на разни монаси, които сега се преписваха и разпространяваха с голяма страст почти във всички манастири. Старите книги на Мани и на неговия ученик Сис, купувани някога в Цариград от дедите на княза, го задоволяваха повече. Първият човек, встъпил на страната на Бога в борба с демона на злото, попаднал в плен на демона и загубил светлия си дух. Така станало пълно смешение между светлината и тъмнината, между доброто и злото в човешката душа и кой можеше сега да ги отдели? Князът искаше да живее, както беше живял преди – без да ги разграничава. Тогава какво диреше в книгите? Обяснение на бедите, потиснали страната и неговия дом? От световната разпра между Бог и Сатанаил всичко изглеждаше много просто и нямаше нито власт, нито сила в човека да променя хода на събитията. Човеците бяха играчка в ръцете на двамата, оръжие, което преминаваше ту в единия, ту в другия. Но всичко живо искаше да живее колкото може по-спокойно и по-дълго: животните и хората, птиците, цветята, тревите, горите. Вълкът разкъсваше сърната, сърната опасваше върхарите на младата гора, която се стремеше да се издигне над старите дървета, рибите се ядяха помежду си, хората се избиваха. От своя престол тоя безсмислен Бог гледаше зрелището и в борбата със Сатанаил се изживяваше, както смъртните се изживяват във войната, в лова, в борбите помежду си, в пороците и в страстите си. Ако Негово преосвещенство Доростолският митрополит знаеше как князът се присмива на Вседържателя, чиято власт изглеждаше по-слабосилна от властта на Борил в Търново, отдавна би го отлъчил от църквата...

Следобедът се оказа слънчев. Мъглата над Тича късаше булото си, капчуците отронваха блестящи обици от стрехите и печените тухли на преславските сгради започнаха да се червенеят. Февруарското слънце влизаше в стаята през желязната мрежа на прозореца, млечнобял лед лъщеше върху покривите. Князът усещаше как се нагрява гърбът му под кафявия кафтан, украсен край нагръдника с цветни шевици, как поясът със златните си токи обгръща като женска ръка кръста му. На другия ден след всеки лов по тялото му сладостно пълзеше отмората, след тежките ботуши краката му не усещаха топлите домашни чехли. Хубаво беше да се живее дори когато човек е потиснат от тежки грижи. И от-

къде идваше тоя усет за допир с вечността, това желание за сливане със света? Гласовете, които от време на време слушаше в себе си, не са ли Сатанаилова лъжа, или са гласове на Бога и на ангелите? Царството на светлия божествен дух, в което вярваше слугата Тихик, жаждата за справедливост, отвращението от злото и стремежът към вътрешно съвършенство бяха живи в сърцето му. Князът ги познаваше от дете, когато беше се молил, от първата любов към покойната си жена, умряла при раждане. В битките беше чувствал невидимото присъствие на нечия закрила и въпреки всичко не искаше да им се довери, защото не можеше да приеме такъв Бог, който носеше само нещастия на рода му. Не помръкваше ли в душата му божествената светлина, не се ли превръщаше в тиха месечина, огряла бойно поле, където победените стенеха от раните си, а победителите пируваха, нехайни, че утре участите ще бъдат разменени?

3

Ермич се върна привечер, изморен и сърдит. Беше загубил десетина стрели. Проклетите птици летяха високо и се пазеха. Той показа едно черно махово перо, оскубано от неговия лък, за да докаже, че бе направил всичко възможно.

Князът се подсмиваше. Дано старата княгиня не настоява повече. Сологун ще умре и без да наложи корема си с орлова мърша. Но княгинята държеше на своето. Бива ли да се отказва на един тежко болен такава услуга? Какви ловци са те?

На следния ден рано сутринта князът и Ермич яздеха по пътя към Мадара. Замръзналият сняг хрущеше под краката на конете. Горите, отърсени от кита, изглеждаха бисерносиви, защото нощта бе ги окичила със скреж. Зад крепостните стени Преслав димеше с комините си и към него с грак летяха ята гарвани.

Князът беше облякъл ловджийски дрехи: куртка от кафява кожа с червени петлици, калпак от бобър със зелено дъно, меки ботуши. Ермич яздеше след него, зиморничаво скрил мършавото си лице в яката на вълчия кожух, и парата от неговия дъх и от дъха на кулестия жребец излиташе на облачета зад гърба му. Срещаха селяни със заскрежени вежди да карат дърва към града, въглищари, натоварили космати кончета с очернени козлиневи чували, после шейна, в която квичеше прасе и се гърбеше стопанинът в овчи кожух. Покланяха се мълчаливо на княза и навеждаха брадясалите си лица. От скритите из горите села задумкаха сватбарски тъпани. Беше понеделник, денят, в който окървавените ризи на невестите висяха по вратниците, защото без проливане на кръв не бе възможно нито храненето, нито зачеването, нито раждането. Чрез нея Сатанаил се вселяваше в коремите на жените и по тоя начин властваше над човеците. Князът я бе проливал на свой ред твърде щедро и в лова, и във войната, без да се замисля над тая червена и топла жидкост, с която Сатанаил беше изпълнил всяко живо тяло... После слънцето се издигна и снегът започна да омеква.

Който е създал слънцето, е проявил милост, но не от обич към хората и животните, а от страх, че ще обеднее творението му и ще се лиши от блясък. Творението задължава твореца си, мислеше князът, като гледаше как снегът блести под изгрева и как весело лъщи юздичката на коня. Земните царе също се грижеха за своите поданици не от любов към тях, а за славата си... Обичам, защото обичам себе си. Ето изворите на дяволската загадка...

Към обед Ермич неочаквано свали калпака си и се прекръсти. Беше видял Мадарските скали. Могъщи и тайнствени, те се жълтееха сред снега и настръхналите гори. Крепостта над тях напомняше корона, изрязана във февруарското небе, пълно със светлина.

Едва привечер пристигнаха в манастира „Свети Михаил“. Посрещна ги грамадният игумен, настани ги в болярските стаи. Отроците се разтичаха да кладат печките, да приготвят вечеря и Сибин каза на игумена защо е дошъл.

Игуменът се разочарова. Беше очаквал князът да поднесе дар на манастира. Нейна милост христолюбивата княгиня винаги била благосклонна към светата обител, ала отдавна не била ги почела с гостуване. Може да е научила какви поганци се срещат между калугерите. Ересите се разрастват като троскот и никой вече не знае кое е Божие откровение и кое е дяволска примамка и лъжа. Дори най-учените монаси са заразени от богопротивното богомилство и Господ всеки ден го лишава от властта, затруднява го в спасението на душите и когато се представи пред него, няма да знае какво да му отговори.

Игуменът се кръстеше, размахвайки широкия омазнен ръкав на расото. Боже, прости, несведущи са станали сега и най-верните ти пастири и чада. Царството му трябва да вземе строги мерки и, казват, на път бил към такова просветление.

Князът го слушаше разсеяно. Каза, че иска да убие орел, нека му позволят да мине на разсъмване през скитовете на постниците, горе в скалите. Предполага, че постниците са празни. Кой ще мръзне в каменната дупка в такъв студ?

– Грешиш, твоя милост – отвърна игуменът. – Има свети хора, които не искат да слязат в килиите край пещерата, където Бог изпраща чудна топлина, защото Нечестивия напира да слезе долу при братята. Светите отшелници го прогонват с молитвите си и властта си. Велики откровения стават, твое княжество, през нощните бдения. Виждат всяка нощ Сатаната и го чуват как трака със зъби.

– Това са бухали – забеляза Сибин.

– Може, княже. Но Нечестивия взема всякакви образи.

Разговорът след вечерята вървеше още по-вяло. Князът искаше да остане по-скоро сам в слабо затоплената гостна и да си почине след продължителната езда. Игуменът му напомняше стар лисугер, измъчван от тайни пороци – сигурно пиеше скришом в килията си греяна медовина и мечтаеше за жени. Сибин го остави да се изприказже. Негово свещенство се безпокоеше не за чистотата на божественото учение, а за своята власт над калугерите. Сатанаил не зачиташе никакви канони, той обичаше промените, вечното движение, слагаше пръти в спиците на световното колело и го въртеше както си ще, събаряйки от него властниците, за да издигне на тяхно място други. Най-сетне игуменът се сбогува и Сибин извика Ермич, който му събу ботушите и покорно изслуша наставленията за утре. Трябваше да станат след полунощ, с втори петли.Ето всичко.

4

Князът легна в студеното легло и се зави с тежкия губер. Един съсел, заспал под възглавницата, с писък скочи на пода и се мушна в дупката край ъгъла. Гадинката се хранеше с манастирските орехи в многобройните долапи и долапчета, вмирисани на мишчини, на восък и на изгорял зехтин, от трохите на болярски обеди и вечери.

Сибин неволно си спомни майските утра, които някога беше посрещал тук с покойната си жена Котра, когато нацъфтелите рожкови, пренесени от калугери из цариградските и атонските манастири, поръсваха младата зеленина с пембен дъжд. Всяка сутрин и вечер топла, медоносна мъгла облъхваше като тайнствено дихание тоя чуден кът и дяволското дърво, край което иконописците рисуваха Черния с козите крака, започваше да изпуща отровно тръпчива миризма. Тук всичко вирееше и цъфтеше: бръшлянът и дивият хмел, бъзът и лавандулата, калината и чимширът, кестенът и фъстъкът съжителстваха под благодатната топлина и завета на могъщите скали, които Аспаруховите богатури сякаш бяха пренесли от неизвестната азиатска страна, отдето бяха дошли. Видът на тия скали изпълваше княза с горест и тъга, с отвращение и гняв към ония, които бяха осквернили великата българска твърдина с мръсни скитове на отшелници.

„Котра бе достойна да живее тук – мислеше си князът.

– Котра им приличаше и те приличат на нея. Те бяха я създали, моята величествена Котра. Тя ми роди син и умря с него, защото такава бе повелята на съдбата. Майка ми не я обичаше, но се възхищаваше и боеше от нея."

В ония майски утра в същата тая стая Котра бе ресала черния поток на косите си, седнала на ниско столче под сребърната икона на Божия воин, чиято нимба и сега блестеше в иконостаса. Котра носеше духа на прадедите. Мургава, със снажен стан и царствени бедра, тя излъчваше огън и топъл юнски мрак, в който пъпките на цветята се пукат и змиите остават да спят върху голата земя...

Споменът за нея довеждаше княза до изстъпление. Кой беше му я отнел, Сатанаил или византийският Бог? Бяха му отнели въздуха, бъдещето на неговата кръв, на рода му, единствената жена, достойна да зачене от семето му, чудото, надеждата и щастието му. Бяха му я отнели в дните на великата победа при Одрин, когато вярата във възраждане на българската слава цъфтеше... Имаше и нещо друго в ония дни, залегнали неизличимо в ума му. То се свързваше с Котра и с миналото. Френските рицари...

За пръв път князът бе ги видял при Одрин. Вечерта преди великата битка четиринадесет хиляди кумани бяха вили край огньовете своите вълчи песни от пет тона, бяха играли ситните си езически танци, докато българите пееха песента за смъртта на Асеновия брат, цар Петър. „Орелът Петър е в почивка, душа му веч в небеса хвърка." И сега князът можеше да възстанови в паметта си топлия априлски следобед, изпълнен с всички звуци на кипящата от живот земя, зелената равнина на четири разтега от лагера на кръстоносците, по която препускаха смешно малките фигурки на леката куманска конница, прилична на рояк мушици, гонени от желязна змия; ниските хълмове, зад които дебнеха главните сили на страшния Иваница, разположени във форма на голяма скоба – в центъра тежката българска пехота и конница, облечени в плетени ризници, в крилата – кумански пълчища, снабдени с аркани. Желязната змия трябваше

да влезе в тоя капан. Нейните пет батальона напомняха прешлени на гръбначен стълб. Сините, червени и черни плащове се издуваха от ветреца, идващ от Мраморно море, щандартите се повяваха като хоругви, земята стенеше под копитата на грамадните бронирани коне, звънът на броните се чуваше отдалеч... После, когато князът с полка си влезе в боя, беше удивен, че всеки рицар извикваше своето име, преди да встъпи в бой с противника си: „Анри, Анри дьо Мондвил!... Матьо дьо Валанкур!... Ронсуа!..."

Кой ги бе научил на това? За да покажат, че залагат своята чест, казваха имената си! Те падаха един след друг, без да отстъпват. Падаха техните сержанти, бягаха наемниците им, туркопули, гърци и арменци, но рицарите, прилични на железни статуи, се държаха, докато ги сваляха от седлата... И накрая Сибин беше видял във великолепието на залеза синият плащ на император Балдуин и блясъкът на неговата позлатена броня да изчезват между гората от копия, мечове, брадви и щитове сред затихващия грохот, сред отрязаните ръце и глави, които се валяха по земята заедно с мъртвите... Ако тридесет хиляди от тия мъже бяха превзели Цариград, какво представляваха те в собствената си страна?... Достатъчно беше да се докосне тънката корица на раната, за да потече кръв, сърцето да забие, сънят да отлети, безсилен гняв да притисне гръдния кош и да затрудни дишането. Князът се въртеше в леглото, със силата на волята гонеше черния орляк на грижите. Сатанаил беше се промъкнал в Божата обител въпреки бденията на отшелниците горе в скитовете, решил да го измъчи тая нощ. „Тогава ще препусна през всичките тревоги, за да ти покажа, че не се боя – мислеше князът. – Котра, царство ѝ небесно, е отдавна мъртва и тъй като няма да възкръсне, защо да тъжа? Моят род загива, нека загине. Всичко, що е плът, е преходно. Но моят дух е жив и не ще се поддаде на козните ти. Колкото за френските рицари – и те са плът, облечена в желязо. Плътта им ще умре, желязото ще ръждяса..."

Князът си представяше, че разговаря със самия Са-

танаил. Ако не искаш да се дразниш, не му противоречи и той ще те остави, сразен от твоето безразличие. Винаги, когато бе принуден да прибегне към това средство, князът се смееше горчиво, защото излизаше, че безразличието е най-добрата защита за собствената ти кожа и спокойствие. Така се отпущат пружините на волята, успокоената душа плува като ладия без гребла и платна. Нека господарят има грижата за своя раб, нека се смили или да го накаже, но да го остави на мира, понеже рабът му живее във вечно неведение и най-сетне... трябва и да спи.

5

Ермич беше се събудил заедно с княза. И двамата притежаваха способността да отмерват в съня си часовете, необяснимия усет за време, тайнствения механизъм, който продължаваше да работи в спящото съзнание безпогрешно и точно. Той се окашля пред вратата и Сибин го извика да му помогне да се облече и да сложи котки на ботушите му.

– Дивите котараци мяукат – каза Ермич.

– Февруари е месец на сватбите – отвърна князът и си помисли: „Сега Сатанаил играе с опашката си, съвкупява хора и животни."

Той взе от ъгъла лъка и колчана със стрели.

Заскрежените перила от липови пръти лъщяха като сребърни под мътната светлина на залязващия месец. Плоските покриви на манастира и на скитовете край пещерата оставаха все по-долу да се белеят с втвърдения по тях сняг. Черните комини димяха, защото монасите се измъкваха от мръсните козяци и черги и раздухваха жарта в огнищата. Пътеката излизаше право нагоре, после се разклоняваше на две. Князът взе тая надясно към постниците, които свършваха пред един скалист нос. Мина край постница, закрита с рогозки. Отшелникът вътре спеше. Вонята, смесена с катранена миризма на дим, удари княза в носа. Божите угодници бяха малко – три последователни постници зееха с тъмните си ниши. От четвъртата рогозката се отмести. Една чорлава глава се подаде навън.

– Во име Отца и Сина!

– Човек съм – каза Сибин.

– Назад, Сатана! – изрева отшелникът.

Князът отмина постницата, пред която бяха натрупани дърва. Вътре оня започна да скимти.

Ледът по скалите синкаво лъщеше, горе, където звездите се разгаряха, преди да угаснат, тъмна сянка изрязваше могъщите си очертания. Пред последната празна постница пътечката свърши. Князът се подслони вътре. Трябваше да почака, докато се развидели.

След малко щяха да забият клепалата за сутрешната литургия. Тогава щеше да престане гукането на влюбените бухали и мяукането на дивите котки. Бухалите и грамадните улулици, които се топлеха върху манастирските комини, щяха да се приберат в своите убежища, ята врани щяха да излетят из скалите с облекчителни писъци след тревожната нощ, в която много техни сестри бяха нахранили бухалите. Белките и дивите котки ще чакат топлите лъчи на слънцето да ги огреят в бърлогите им, гладните орли ще се отърсят, преди да полетят на лов. Движението, създадено от Сатанаил, не преставаше нито денем, нито нощем. То само се менеше в светлина и в мрак: тези, които спяха през нощта, ставаха жертва на тези, които живееха нощем, и обратно. Бог си оставаше само утеха, в която можеш да повярваш, ако приемеш, че е шегаджия.

Изплашеният отшелник изстъплено пееше някакъв тропар със синкав, простуден глас. Князът търпеливо чакаше да се разсъмне и от време на време поглеждаше към носа. „Сологун може да предаде Богу дух, преди да му убия орел – мислеше той. – Впрочем аз дойдох не толкова за него, а да не мисля за Бориловите намерения и да се развличам... Наис-

тина, с какво ще живея, когато няма да имам нищо? С лова ли? С надеждата в брат ми? Ако до неговото завръщане главата ми остане на раменете... И каква надежда е тя? Синовете на Белгуните ще започнат да колят куманите на Борил и куманите ще колят нас... Тая страна е чумосана. Тя е проклета от прадедите ни, от ония, които Борис изби, след като докара от Брегалнишката област славянските си пълчища...

Всяко втурване на мисълта в миналото разяряваше княза и му пречеше да приеме Бога. Той потропваше тихичко в студената ниша, за да стопли краката си, и дireше с какво да се залисва. Започна да се взира в скалата, там, където тя се вгъваше към постниците. Струваше му се, че вижда гърба на спящ орел. Постепенно очите му отделяха очертанията на птицата от камъка, докато най-сетне гърбицата на орела лъсна. Трябваше да почака още няколко минути и да стреля, преди да се е разсъмнало напълно, защото орелът щеше да го види. Измъкна от колчана дългата ловна стрела и вмъкна жлеба в тетивата. Клепалата в манастира забиха. Долу в манастирското село лавнаха кучета, изкукуригаха петли, заскърца чекрък на кладенец. В пропастта между покритата със скреж гора манастирските воденици, засипани със сняг, мълчаха.

Преди да стреля, Ермич винаги шепнеше: „Во име Отца и Сина." Князът не призоваваше на помощ никого. Той вярваше само в ръката и в очите си.

Първата стрела мина над орела. Избръмчаването на тетивата го накара да вдигне главата си и сега князът ясно виждаше завития клюн, изпънатата с гордо възмущение шия, коравия възел на орловото рамо. Той се прицели малко по-настрана от него. Наблегна тетивата и лъкът прибра двете си рамена, украсени със седеф. Стрелата се заби в птицата с тъп звук. Орелът подскочи, размаха крила и с пронизлив писък изчезна в пропастта...

Ермич, който трябваше да стои долу, щеше да го намери. Князът се върна по същия път и влезе в манастирския двор, когато беше се разсъмнало напълно. Пред вратата, затиснал с крака си още живия орел, Ермич безжалостно скубеше маховите му пера и ги раздаваше на монасите, да преписват с тях богомилски книги и жития...

6

Валеше мек и топъл сняг, а небесата бяха високи и прозрачни. През облачната покривка надничаше мътният диск на слънцето, показваше се за кратко време и пак се скриваше. Светлината изпълваше февруарското утро, започнало мрачно в първите часове на деня, когато шейните, конниците и пешаците слуги напущаха Преслав и в душата на княза се бяха загнездили лоши предчувствия. Но преди обед всичко се промени незабелязано до оня миг, в който побелелите хора и коне изведнъж се ободриха, сякаш едва сега бяха видели и почувствали ласкавостта на февруарския ден. Дори звънците по хамутите на болярските коне издаваха радост, дори мекото плъзгане на украсената с лика на Богородица шейна, в която болярската дъщеря, облечена в мечи кожух, се подрусваше върху дебелите губери, звучеше весело. Слугите стърчаха по плазовете на шейната или подтичваха редом с нея, разменяха си шеги и се смееха. Снегът хрупкаше, ята диви гъски изпълваха обещаващото небе с пролетни призиви. Дори когато Ермич, който яздеше напред с неколцина въоръжени слуги, диво извика и посочи с копието си русото повесмо на вълчата глутница, проточила се край гората, никой не се уплаши. Наопаки, всички се развеселиха още повече, а в душата на княза радостта отново избликна с представите за аления елек на болярската дъщеря, който беше видял да се подава под кожуха, за вълчата глутница и за пълното с музика небе. Такъв беше тоя княз Сибин, че всичко това можеше да го накара да повярва в доброто дори когато знаеше, че и тая красота, и самото добро са мимолетни. Сега той яздеше пред болярската шейна, побелял от снега, и не се обръщаше да види как момата се смее със слугите, как е поруменя-

ло нейното лице и как очите ѝ разливат зелен елей, а устата откриват млечния и равен низ на зъбите. Защото още в дрезгавината на утрото заедно със съблазънта от необикновената ѝ хубост беше усетил в нея нещо отблъскващо. Невероятно бе, че Сологун, чиято глава напомняше глава на пеликан, има такава дъщеря. Князът беше я виждал отдалеч. Каломела живееше повече в Търново при своя чичо. Оня ден, когато се върна с Ермич от Мадара, вкъщи го чакаше бързоходец куманин. Борил заповядваше да се яви с малко свои хора в Търново и Сибин повярва, че последният гръм вече пада върху главата му. Ала на другия ден работата се уясни – негово царство беше свикал събор против богомилите. В Търново викаха всички боляри и епископи. Преславският епископ беше заминал преди няколко дни със свитата си, а снощи старата княгиня донесе новината, че вместо болния Сологун в Търново ще иде дъщеря му. Нека Сибин я вземе под свое покровителство и да пътуват заедно... От време на време Сатанаил извиваше внезапни вихрушки, защото му омръзваше спокойната повърхност на житейското море. Тогава дребните поносими грижи на ежедневието внезапно се заменяха с трясък, главоблъсканица, кръвопролития и смърт за едни и с щастие и благополучие за други. Тая весела светлина, която сякаш извираше от ангелска обител, започна да плаши княза. Какво предвещаваше за него тя – благополучие или нещастие?

Изкушаваше го желанието да разгледа Сологуновата дъщеря (откога майка му се мъчеше да го ожени за нея!). Беше се надсмивал над тая еретичка и сега, изненадан от хубостта ѝ, искаше да охули тая хубост, за да се успокои. Все едно, най-добре да не я гледа. Но щом започнаха да навлизат в тесния проход и по каменистия път болярската шейна застърга с плазовете, Каломела пожела да възседне своя бял кон, привързан зад шейната. Сибин продължи да язди черния си жребец, без да промени хода му. Снежинките оредяха, беше се стоплило, той разкопча всички копчета на кожуха и отърси снега от ръкавите си. След малко момата препусна зад гърба му, жребецът стана неспокоен и князът се намръщи. Тя го застигна по-бързо, отколкото очакваше. Белият кон се изравни с жребеца, лицето ѝ се озова до рамото му, гласът ѝ се смеси със звънците на шейната и ударите на копитата и князът не разбра какво му каза. Но той се овладя и спокойно я изслуша. Нима старата княгиня не му е разказала колко тежко е болен баща ѝ? Бог едва ли ще се смили над него и може би не ще го намери жив, когато се върне от Търново. Не е ли помислил нещо лошо за нея, когато е чул да се смее? Нашите неволни грехове са толкова много, че всеки ще се отчае, ако не вярва в силата на молитвата, която, стига да е от сърце, ще ни очисти. Шегуваше ли се, или искрено вярваше, че Бог ще ѝ прости нейния смях, толкова неуместен пред кончината на баща ѝ, колкото и пред Бориловия съд на нейните духовни братя? Князът я разглеждаше крадешком. Не беше висока, но много добре сложена. Под тежкия мечи кожух му се стори, че е направена от прозрачнобяла плът и студено сребро. Кожата ѝ излъчваше светлина и същевременно отражаваше неповторимо светлината на деня. Под калпака от кожа на видра се подаваха руси къдри. На тила ѝ заедно с увисналите, красиво съшити опашки две дебели плитки се подпъхваха в яката на кожуха. Сините ѝ очи гледаха княза, настойчиви и жестоки, уверени в своята непобедима чистота, и техният поглед го раздруса. Знаела, че той чете много гръцки и латински книги. В такъв случай познава вдъхновението от Светия Дух, който дава откровения и сила на словото, за да приемем престолите и славата на небесата. Но князът трябвало да се бори с ловджийската си страст, ако иска да спаси душата си.

– Защо отиваш в Търново да гледаш мъките на твоите съмишленици? – попита той.

Тя смъкна ръкавицата и бялата ѝ ръка поривисто хвана юздата. Духът се нуждаел от помощ, докато напусне телесната си обвивка и поеме пътя към Бога. Баща ѝ не можел да изпълни царската заповед и освен това настоял тя да отиде при чича си по някаква работа. В Търново щели да

станат чудеса. Все едно дали истинските християни ще бъдат подложени на гонения и мъки, или самият цар ще бъде осенен от Светия Дух, но в края на краищата Сатаната ще бъде победен и неговият свят разрушен. Едни ще бъдат спасени и ще седнат със Сина човечески отдясно на Отца като ангели, а други ще отидат в огнената бездна заедно със Сатаната.

Князът мълчеше. Всяка нейна дума го смущаваше и гневеше. Кому проповядваше тя? На него, чиято душа и ум бяха се намъчили да скитат в небесните селения и в загадките на грешната земя? И защо не криеше пред него, че е богомилка? Може би защото Тихик беше я уведомявал за разговорите, които бе водил с княза? Ето как ереста изравняваше господарите със слугите и разклащаше установения ред. Даваше ли си сметка тая хубавица, че тъкмо стремежите към Бога създаваха бунта? Сатанаил винаги си служи с божествени обещания и Божи цели. И как съчетаваше високото си положение на севастова племенница с богомилското смирение? Сибин негодуваше и продължаваше да мълчи. Но защо нейните думи намираха отзвук в душата му? Гласът ѝ плакнеше сърцето му, както планинският ручей плакне студената скала, за да я оглади и облагороди. Присъствието ѝ му тежеше, но той го желаеше. „Изглежда, че съм живял върху острието на меча – мислеше князът, – щом тя може да разклати моето равновесие."

Той прехвърляше в паметта си своите най-интимни мисли, диреше отговори, да опровергае и отхвърли нейните думи. Тихик беше му противопоставил същите доводи за спасението на човека от Сатанаиловата власт, не тъй красноречиви, но все пак. Не беше ли ги слушал, защото му се искаше да повярва в тях?

Тя каза:

– Бог те е предопределил за велики дела. Ти приличаш на Архангел Михаил.

Той се усмихна и я погледна. Една рехава снежинка се топеше на носа ѝ. Лицето ѝ заруменя и тя сведе очи под черния пламък на неговите. „Трябва да извадя от главата ѝ тая апостолска страст" – мина му през ума и тутакси оная друга, езическа и разумна, половина в него обсеби съзнанието му. Тогава почувства, че се раздвоява, и стана мрачен.

Тя също млъкна. Яздеше отпуснато, равнодушна на вид, но в сладко дигнатите ъгълчета на устата ѝ се потайваше неосъзната усмивка.

7

На онези, които твърдят, че дяволът е светодържец, анатема трижди!

Не бяха свойствени на Сибин нито душевният смут, нито мисловната обърканост, защото световната загадка, колкото и да го измъчваше, все пак забавляваше ума му и поддържаше азиатската ирония на неговия дух. Но след два дни пътуване с болярската дъщеря князът се събуди в една търновска страноприемница с тягостното съзнание, че в душата му се е поселило и друго същество. Това същество започна да спори с него и да насочва мислите му към един свят, с който беше се забавлявал, без да предполага, че в тая игра е влагал надежда да повярва в него. Той правеше усилия да забрави девойката, отбягваше да се срещне с нея и изцяло се отдаваше на впечатленията си от града.

Търново приличаше на грамаден манастир, препълнен с духовници и миряни. Във всяка страноприемница шумяха боляри, след сутрешните литургии кръчмите се пълнеха с пияни калугери, слуги и скитници, дошли от околните крепости и манастири да гледат зрелището, което Борил устройваше за поука на всички затаили в сърцата си омраза към него и светата църква. Множество купци предлагаха стоките си на трите пазарища във външния град, генуезци, пристигнали от земите на император Хенри, бяха докарали скъпи платове, украшения и ориз. Отроци возеха бъчви с вино, жито и варива от близки болярски села.

От понеделника на Сиропустната неделя до петъка, когато бе произнесена присъдата над сеятелите на богомилската ерес, Добри, Стефан и Тодор, и патриархът със страшен глас бе прочел анатема при бясното биене на клепалата, князът трябваше да присъства на всички заседания в съда.

Заслепен от светлината на вощениците, от блясъците на мозайките и на скъпоценните камъни по иконите, задушаван от миризмата на тамяна, той стоеше търпеливо в своя трон зад духовните и светските представители на съда, чиито кожуси, мантии, раса, калимавки и митри изпълваха троновете пред олтара. Високият купол на църквата оцветяваше с разноцветните си стъкла светлината и в него отекваха каещите се писъци на подсъдимите жени, които се отричаха от ереста и след като целуваха иконите, падаха на колене върху студения под. До петъка пред съда минаха всички прелъстени – жени и мъже от простолюдието, жалки попчета, дебелоглави занаятчии и граждани на Търново. Извеждаха ги на групи от двора и от нартиката, където те чакаха реда си боси, облечени във вретища, посипани по главите с пепел, някои бледи и трепереши, други примирени и кротки на вид. Един дякон представяше еретиците пред съда и ако те признаваха своите заблуждения, налагаха им епитимии, пост, църковни глоби или заточение. „Рабиня Мария, прелъстена от нашия общ враг, Сатаната, да заплати..." „Раб Кънчо... да пости и заплати..." „Никола..." Разкаяните коленичваха, целуваха тежкия сребърен кръст и иконата на Спасителя. Тези, от които духът на ереста излизаше с мъка, биваха наказвани по-леко от другите, разкаяни само привидно. Мнозина бяха осъдени на заточение и принудителна работа в разни манастири. Тях отвеждаха под стража долу, в метоха, където им предстоеше да се разделят с близките си и да се приготвят за път. Тълпа от миряни, попове, иноци, между които се криеха съмнителни калугери в отъркани раса, закрили мрачните си постнически лица в черни качулки, обсаждаха северната врата на Царевец. Пред вратата, пазена от стражи, верни чада на църквата причакваха освободените еретици, за да ги кръщават наново във водите на Янтра...

Всяка сутрин преди заседанията се извършваха литургии за просветление на съдниците и за бързото разкаяние на заблудените. Сребърните кадилници обвиваха с облаци тамянов дим празния царски трон, защото Борил не присъстваше на всички заседания. Блестящият клир от епископи, иподякони, дякони изпълваше храма със своя хор и с играещите отражения на светлината по епископските корони и мантии. В притвора се трупаха болярски жени, монахини, видни госпожи и сред тях очите на княза търсеха Каломела.

В петък сутринта Борил дойде. Неговото появяване бе предизвестено от тръбите на буцинаторите. Северната врата на двореца се разтвори, войници развяха царските пряпорци по стражевите кули – пряпорци с кръст и с ключовете на св. Петър, – единия за различаване доброто от злото, другия – за власт. Клепалата на всички черкви забиха и орляци изплашени врани се разлетяха над Царевец.

Целият клир начело с патриарха и с болярите излезе в двора на черквата да посрещне царя. Бориловата охрана от кумани, облечени в къси кожуси, върху които лъщяха ковани брони, плячкосани от френските рицари още през времето на Калоян, се подреждаха около вътрешната стена на оградата. Долу на стъгдата пазарната врява стихна. Пред крепостната врата войници възпираха напора на просители, дошли от външния град да измолят царската милост за своите осъдени близки.

Царят се появи в дълъг скарамангион от скъпи кожи, под който се подаваха краищата на бялата хламида и пурпурните ботуши. Синовете на двама боляри придържаха пешовете на скарамангиона и позволяваха да се вижда отдолу тъканата със злато и обсипана със скъпоценни камъни дреха, изпъната като филон, както и позлатените кръстообразни нашивки по нея, символизиращи бинтовете на Христа в гроба. Под короната с кръст на бузите му лъщяха като

ледени висулки пернендулите, които се съединяваха под късата червеникава брадичка. Сибин беше поразен от неговия увехнал напрегнат и мрачен израз. Някогашният красавец беше се привел и състарил. Неспокойните му очи шареха по лицата на болярите и епископите. Посрещнат от патриарха, който го въведе в черквата, Борил седна на своя трон със скиптъра и кълбото в ръце. В празния трон до неговия поставиха евангелие, обковано със злато и бисер, в знак на мълчаливото присъствие на Христа.

Утринната започна с Давидови псалми и негово царство пожела да вземе участие в литургията. Борил имаше духовен сан дякон и това му даваше право да свещенодейства.

Протокелиотът, дълъг и мършав, прегърбен като хрът, пое жезъла и кълбото, царят коленичи пред олтара и зачете един псалом с глух и развълнуван глас: „Не влизай, Господи, в съд с твоя раб, защото пред тебе няма да се оправдае нито един от живите..." Свещта, която един дякон държеше пред страницата, трепереше, както трепереше и Бориловият глас.

След прочитането на псалома царят влезе в олтара.

В двора зашумяха. Болярките и знатните госпожи се обръщаха към нартиката, където задрънчаха веригите на главните сеячи на ереста. Стражата ги въвеждаше. Преддверието се изпълни с тиха глъчка, която премина в шушукане и постепенно затихна, щом Борил отново се настани в трона си.

Облегнал лакти на тесния трон, князът гледаше окапания с восък мозаичен подиум край олтара – зеленикавото и синьо стъкло отражаваше с приказна пищност светлините и златните нимби по иконите. Утринната свърши и последното амин го накара да трепне. Беше забравил да се кръсти.

Червената пътека, постлана от олтара до преддверието, се откри под краката на знатните госпожи, дошли със синовете и дъщерите си. Двама гологлави войници извеждаха от нартиката най-възрастния от богомилските апостоли. Бос, с черно расо, без пепел на главата – знак, че не се е разкаял, – теотокът пристъпваше бавно, дрънчейки с веригите си. Беше висок, с малка глава и редки коси, очевидно скопец. Нито един от пръстите на мършавите му крака не помръдна, когато самият патриарх му задаваше обичайните въпроси. Той отрече черковните тайнства и обреди, кръста и чудесата на Христа, който според него не бил живял, понеже бил само чисто слово, изпратено от Бога на земята да спаси човеците. Вторият, Тодор, космат и чер мъж, започна да проповядва, без да се смути ни най-малко, още щом се изправи пред съда. Нито постите, нито изтезанията бяха сломили снагата му, чийто груб напомняше препълнен чувал.

Разпитът на двамата премина сухо и кратко. Патриархът и епископите избягваха да влизат в спор с тях, защото се бояха от ясната им мисъл и от острите им езици.

По лицето на царя се четеше облекчение и задоволство. Клирът тържествуваше – толкова очевидна беше вината на тия Сатанаилови ученици, че нямаше какво да се прави повече.

Вглъбен в своите мисли, князът се сепна от възгласите на жените в притвора. Стражата извеждаше от нартиката последния теоток. Една жена възкликна: „Света Богородице, майчице, спаси го!" Шепотът и възклицанията минаха на вълни под купола на храма.

Воден от войниците, между жените се появи висок мъж в дълго расо. Руси къдри обкръжаваха бледото му лице и падаха по раменете. Очите, сиво-сини с черни зеници, изглеждаха страшни с тихата си загриженост и дълбока чистота. Той вървеше леко и плавно, сякаш босите му крака не стъпваха върху червената пътека, а ходеха по въздуха. Сред настъпилата тишина се чу пращенето на свещите и тъпият звън на веригите.

На Сибин се стори, че светлината в черквата помръкна под лъчезарното лице на богомила. „Къде съм го виждал, насън или наяве? И кой е той?" – питаше се князът. Ангелс-

ки властната глава премина край него – високото, чисто чело, правият гръцки нос и красивите уста. Богомилът застана пред съда. Светлината на свещите падаше върху русата му коса, край която се появи сияние. Жените се придвижиха неудържимо към средата на черквата. Гласът на патриарха прозвуча меко:

– Добре, целият град те познава и скърби за твоето заблуждение. Отречи се от скверната ерес и се върни в лоното на светата православна църква. Чрез нашето и твоето молитстване Бог ще прости заблужденията ти и ти ще получиш по-висок сан от тоя, който имаше преди, защото намерената овца е по-скъпа на Господя от другите. Негово царство иска да те приближи към себе си и да те въздигне.

– Защо, твое светейшество, искаш да угася светилника в душата си и яснотата на своя разум? Нали ти трябва да пазиш неговия пламък да не угасва? Духовният сан се придобива не чрез обреди и царска милост, а чрез чистота на сърцето и високи помисли. – Отговорът на богомила звучно отекна и в напрегнатата тишина на княза се стори, че още се носи из храма.

Бялата митра на патриарха неодобрително се заклати, прошарената му брада мина по мантията като метла.

– Светилника го държи пречистата православна църква. Господ е казал: „Този, който слуша вас, слуша мене.“ Не упорствай и не се влачи подир сеячите на нечестието, които не се покориха на тоя православен събор. Те ще бъдат анатемосани и адът ще се отвори да приеме душите им. Съжали стария си, почитан от всички нас, твой баща.

В един трон до стената в притвора, закрил лицето си с ръце, изхлипа побелял старец.

– Не ме изкушавай със синовната обич, твое светейшество, защото обичта към Бога стои по-високо от синовната. Светилникът в душата ми е преминал от моя баща и ако се отрека от него, ще се отрека и от баща си. Черквата е там, дето са истинските християни. Сам Христос е казал: „Дето има събрани в мое име, там съм аз.“ Всеки човек е храм на живия Бог и чрез Бога е съдник на себе си. Пък колкото за ада, там ще отидат не душите на моите братя, а слугите на Сатаната и на царството му.

Борил чукна о пода със скиптъра.

– Млад си, но богопротивният ти език е дълъг, защото ереста е влязла дълбоко в кръвта ти, окаяни. Ушите ти да не слушат какво говори устата ти – рече той.

– Всяко живо тяло на тоя свят живее според съдържанието си, твое царство. И дните му са отброени от Бога. Агнецът предстои пред жертвеника, а гарванът достига дълбока старост. Бог прибра овреме при себе си ония, над чиито души се е смилил, за да не бъдат съдени заедно с вероломните слуги на Сатаната, който е светодържец и княз над земните князе.

Епископите, архимандритите и болярите се отдръпнаха в троновете. Лицето на Борил се разкриви от гняв. Патриархът сведе глава и тлъстите му пръсти опипаха покрития със злато жезъл. Шепотът на жените и на тия, които стояха в притворите, зашумя като вятър в храма. Внезапно Сибин зърна Каломела до една възрастна игуменка. Очите на болярската дъщеря, разширени и зорки, горяха от тържествуващо злорадство.

– Дързновението ти към нас и към богоносните отци преля чашата на нашата милост. Дяволът е направил от тоя човек гнил съд, в който не може да стои благовонното миро на светата църква – каза гневно Борил.

Патриархът размени няколко бързи погледа с епископите и погледна към царя, който даде знак да прекратят разпита. Войниците хванаха Добри и го поведоха към нартиката. Старецът в притвора зарида.

Борил се изправи на трона. Църковният клир и болярите го последваха. Някакъв дякон подаде свитък на патриарха и започна да гаси свещите. Негово светейшество тръгна към амвона. Клепалата на черквата тревожно забиха. Към тях се присъединиха едно след друго всички клепала във вътрешния град и Трапезица. Тежко зарева и камбаната на пат-

риаршеската черква. От амвона на затъмнения храм патриархът зачете анатема...

Същия следобед тримата богомилски водачи бяха хвърлени от Лобната скала, а десетина техни ученици предадоха на палача, който отряза носовете и езиците им и за да спре кръвоизлива, изгори раните им с нагорещено желязо.

Борил беше се настанил върху нарочно издигната дървена площадка близо до позорището и придворните, войниците и верните на църквата се наслаждаваха на зрелището заедно със своя господар – царя на тая сбирщина от отчаян народ, от еретици и чужденци. Накрая палачът събра отрязаните носове и езици и ги хвърли в Янтра сред рева на тълпата, покрила като черно стадо двата бряга на реката...

8

На онези, които прибавят към божеството четвърти бог и го наричат утешител, анатема трижди!

Сатанаил бе създал и зрелищата, понеже рожбите му са любопитни. В тяхното любопитство се крие изследователски и богоборски дух. Те жадуват да видят своя Бог или да се уверят, че той не съществува. Позорището беше покана към Бога, но тъй като той не предприе нищо, вярата им в него отпадна за сметка на страха от Бориловата власт и на светата църква. Православното войнство обаче тържествуваше. Не стана никакво чудо, както се надяваха еретиците и зяпльовците, следователно Бог не бе на тяхна страна. Глупците не разбираха, че не са спечелили нищо: напротив, сами даваха доказателство, че седмото небе няма нищо общо със земния свят. Нищо не печелеше и самият Бог, само Рогатия се смееше, доволен, че човеците са направили още една крачка в безкрая на познанието.

„С познанието човек измъчва себе си и другите" – разсъждаваше князът в събота през нощта в леглото на кирия Ефтерпи, която беше заспала дълбоко, сломена от ласките

му и от ласките на високопоставените си любовници – дякони, епископи и боляри. През дните на събора тия христолюбиви мъже бяха я измъчили с буйствата на коравата си плът, но затова пък увеличиха златото ѝ. Омекнала и отпаднала, кирия Ефтерпи спеше, вкопчана в княза, сложила бедрото си между краката му, за да не му позволява повече да се съвкупява с нея.

Ако сега бе възможно да излезе, князът не би стоял нито минута тук, защото жадуваше за чист въздух и простор. Изпълнена с мирис на мускус, на кандило, на ливан и на оцет (Ефтерпи снощи беше мила косата си), стаята го гнетеше с тъмнината, топлината и безпорядъка, а Ефтерпи му омръзна въпреки безспорната си хубост. Тя, като се хвалеше, че е незаконна потомка на Исак Ангел, редовно даваше дан на женския манастир „Света Петка" и твърдо вярваше в своя византийски бог, макар и да знаеше, че той ѝ е отредил почетно място в пъкъла. Три златни монети и десетина кокошки всеки Великден и Коледа – това бе десятъкът пред Бога от хоризонталния ѝ занаят. Нека Господ, който вижда всичко, да бъде справедлив, кирия Ефтерпи не иска нищо повече...

Отдавна князът би трябвало да разбере, че е обсебен от Сатанаил не чрез убийствата и неверието си, а чрез ума си, който не различаваше злото от доброто, защото Сатанаил беше го издигнал високо и оттам му показваше световното колело, дето доброто и злото бяха лостовете на движението. От тая висота всичко изглеждаше необходимо. От нея вчера князът бе гледал мъките на еретиците, без да се трогне, и чрез нея посрещна заплахата на Борил като нещо напълно редно.

Въобразяваше си, че след закриване на събора ще се върне в Преслав, без да се срещне с негово царство, но още в петък Борил му заповяда да се яви вечерта в двореца. Той искаше да завърши назидателното си дело и за тая цел там бяха повикани ония, за които се знаеше, че крият лоши помисли към особата му. Богоносните отци не присъстваха. Те си

почиваха в топлите манастирски килии – ядяха прясна риба, генуезки ориз и плуваха в благочестие и доволство, докато негово царство празнуваше победата над еретиците, разположен с целия си блясък в тронната зала... Или трябвало да убеди брат си да напусне синовете на Белгуните и да се завърне от Таврия, или да помисли за собствената си глава... Беше изрекъл заканата достатъчно високо, та да бъде чута от дванадесетте боляри, които, подобно на Христовите ученици, съставляваха държавния съвет – осем кумани и само четирима български мазници, всички в мантии и блясък и всички вдрехнати на тлъстини, пот и кожуси. Целгуба, скръстила ръце на скута в тежките си царствени одежди, изглеждаше оглупяла от надутост – види се, съзнаваше значението на тоя грехоочистителен ден. Жена с много похот, тя отправяше крадливи погледи към посланика на император Хенри, едрия, красив Юсташ дьо Колини, мъж с великолепни мустаци и златна брада, седнал срещу царското семейство, но по-далеч от посланика на никееца и от мършавия сърбин, пратеник на Стефан Първовенчани.

Юсташ дьо Колини! Единствено към тоя човек князът изпитваше уважение. Това оскърбяваше неговата гордост и той се озова в нетърпимо положение. Французинът го наблюдаваше и любопитстваше как ще се държи. Приведен в трона, Борил гледаше княза, както ястребът гледа сокола.

– Аз съм войник и целият ми род е бил верен на българската вяра – беше отговорил Сибин, поразен повече от промените в тронната зала, отколкото от заплахата на негово царство. Всичко, що напомняше за Калоян, бе изнесено, дори знамената. Кованите венециански и фламандски брони и щандартите на пленените рицари от свитата на император Балдуин бяха заменени с кумански бунчуци, сръбски и византийски знамена, останали от времето на Асен и Петър. Борил или не разбра отговора, или го изтълкува в смисъл, че князът ще изпълни заповедта, или се престори, че не чува и не вижда. А може би остана доволен от дързостта му, понеже печелеше още едно доказателство за Сибиновата омраза, което щеше да спомогне за успокоение на царската му съвест, когато куманите ще донесат княжеската глава, натопена в мед... Безкрайни са възлите, с които Рогатия свързва жертвите си една о друга!...

Удаде му се да напусне незабелязано тронната зала, когато Каломела се представяше на техни царства. Чичото ѝ хвърляше заплашителни погледи и князът разбра, че той е успял да я злепостави пред Борил.

Еретичката изглеждаше повече възмутена, отколкото смутена. Очите ѝ бяха разширили зениците си и в тях като в огледала трептяха пламъците на свещите и отраженията от керамичните свещници заедно с искрите на гордо възмущение и готовност да изтърпи всякакви мъки, за да стане светица. Само за миг князът бе зърнал тоя израз и той му стигаше да си представи как щеше да завърши срещата. Нейният Бог я заслепяваше, правеше я глупачка, ставаше съучастник на чичото!...

Отхвърли тежкото одеяло, подплатено с жълта коприна, понеже кирия Ефтерпи гreeше като жарава, обхванала с голата си ръка врата му. Гръдта ѝ плътно се притискаше под мишницата му и князът усещаше нейната еластичност при всяко вдишване. Сънят беше погълнал Ефтерпи като бездна, в която тя пропадаше с безпаметна всеотдайност, и нейното дишане събуждаше в княза нежност и снизхождение. Защо не? Ефтерпи е при Сатанаил, а той му принадлежеше...

Ръката му се плъзна по плещите ѝ, той пак усети топлия ѝ дъх, дъх на жена и дете. Толкова безпомощна изглеждаше сега тя – търговец-дете, заспало край житейския път, стиснало в ръка спечелената монета, щастливо и нещастно, измъчено и радостно, покосено от съня. Князът обхвана темето ѝ. То пареше под гъстата коса.

Кирия Ефтерпи раздвижи напуканите си устни, недоволно млясна и още по-здраво се вкопчи в княза. Дори и в съня си тя не забравяше своята съпротива!

Сибин я покри с одеялото, предпазливо се освободи от прегръдката и се измъкна от леглото.

Започваше да се разсъмва. Князът се приближи до прозореца и чу фученето на вятъра. Над грамадата от кули, зъбчати стени и гъсто струпани сгради на Царевец отминаваха облаци и сякаш не те, а самата крепост се носеше нанякъде със своите черкви и дворци, по които се лепеше сняг. Фъртуната се изви малко по-късно и крепостта изчезна в снежните рояци. Князът беше се облякъл и седеше край прозореца, където вятърът насипваше сняг. Какво щеше да стане сега с майка му и сестра му? Не за пръв път в своя живот се е изправял пред унищожение и смърт и винаги е намирал изход. Нищо не е в състояние да го уплаши и в сърцето му няма жалост, само мъка. Мъка е, когато не се боиш от нищо, а не можеш да спасиш близките си, когато не вярваш нито в народа си, нито в приятелите си. Ако има вечен живот, майка му и сестра му ще бъдат толкова по-добре, колкото по-зле са живели на земята... До пролетта, когато негово царство отново ще му напомни заповедта си, оставаха още два месеца. Дотогава ще може да диша, да мисли, да се надсмива и да чака Борил да бъде свален, отровен или убит... Щеше да намери сто изхода, стига жизнеността, иронията и смелостта да не го напуснат.

Князът сви мускулите на тялото си, за да опита тяхната сила. Дори след разточителната любовна нощ беше бодър и як.

Нима бе успял да унищожи зародилата се любов към девойката? Оная неприязън, която бе почувствал в тъмното утро при тръгването от Преслав миналата вечер, като отрова заля крехките цветчета на любовта, защото изстъпленият образ на еретичката пак го отблъсна. Тогава реши да отиде при кирия Ефтерпи (Сатанаилов съвет?), плътта му да се освободи от силата, без която не е възможна любовта към жена, хитрина, за да възвърне душевното си равновесие...

Добри и Каломела, каква двойка биха били! Олицетворение на чистия и благодатен дух на светлината, за която сам бе жадувал. Ако истината е там, би се наредил с тях... „Ние – беше казала Каломела – сме създадени от дявола, но сме надарени с воля за борба със злото и със стремежи към спасение." Грешка, дево! Стремежите към спасение са желание за вечно съществуване и ако Сатанаил ти открие тайната на безсмъртието, ще бъдеш негова най-гореща поклонница... Твоето Божие царство е плъзгаво. В него Рогатия подготвя най-лесно своите клопки и изкушения. А щом самият Вседържател е безсилен да се справи с могъщия си син, как ще се справиш ти, смъртна плът?

Князът се вслушваше във воя на фъртуната. Струваше му се, че край прозореца се размахват крила. „Снежните роища дават сенки, а моето въображение иска да види в тях крилата на Сатанаил – каза си той. – Излиза, че аз наистина вярвам само в него и не виждам, че такива като мене Рогатия ги издига високо, за да ги лиши от воля, дава им великата наслада да се любуват на делата му, смеха, иронията, лъжливото спокойствие, че разбират и знаят всичко, докато те са само мъртви. По такъв начин тоя княз на съзиданието и разрушението ги обезсилва да не въстанат срещу него."

Князът надникна през прозореца, понеже на уличката му се счу говор. Ако минаваше стражата, с нейно позволение би могъл да отиде в страннонприемницата. През тия дни Борил беше заповядал да пазят здраво всички врати на града и маскарадът бе отложен поради събора.

Опаса колана и прехвърли през рамо ремъка с меча. На леглото остави една златна монета и тихо се измъкна от стаята. Старицата, икономка на кирия Ефтерпи, раздухваше жаравата в мутвака. Тя го изгледа, без да продума. Тясното дворче бе засипано от снега. Щом отвори пътната врата, князът усети присъствието на хора. С един скок се озова в другата страна на уличката и измъкна меча. Бяха двама. Първият, който връхлетя с копие, падна с разцепена глава. Вторият се оказа сръчен куманин. Той коленичи едва ко-

гато Сибиновият меч влезе в корема му. Князът побърза да го довърши, за да не губи време и да не се дига много шум.

„Още две убийства на двама убийци, изпратени от Борил. Какво нетърпение проявява негово царство! Замислил нови грехове, понеже старите са опростени" – каза си князът, като бързаше към страннноприемницата да събуди хората си, преди да се е разсъмнало напълно...

9

Няколко сребърни монети, спуснати в ръцете на стражата, отвориха северната врата на външния град по-рано от определения час и Сибин със свитата си избяга към Преслав, защото след убийството на царските хора Борил имаше достатъчно основание да отсече главата му. Князът не се съмняваше, че Сатанаил го бе подмамил при кирия Ефтерпи, за да го събори от въображаемите висини и да го въвлече във всеобщия водовъртеж. Нарочно го държа настрана с илюзията, че не е подвластен никому, и така, оковал волята му и приспал неговата съвест, за да се подиграе с него, с невероятна бързина го хвърли в още по-голяма безизходност, може би защото бе разбрал, че князът вече си дава сметка къде ще го изведат гордостта, иронията и богоборството. Какво трябваше да прави сега? Да бяга по-далеч от Бориловата власт, да спре коварния тласък на Нечестивия и да насочи упованията си към светлия божествен свят, за който душата му винаги бе жадувала. Но кой щеше да бъде неговият Бог – на еретиците или на светата църква? Какъвто и да бъдеше тоя Бог, щеше ли да го приеме, без да преследва неговата съвест и да плаши душата му?

Нима можеше да се поклони на еретическия, опълчил брат срещу брата? Князът се питаше не е ли жертва на Сатанаиловите козни, защото не вярва в своя народ и в неговата нещастна държава. Кой го доведе до тая бездна – измамникът с ангелския блясък, с блаженствата на предвечния свят или великият строител и враг на всеки покой? Сега, когато умът му нямаше опора, а душата не знаеше към кого да се обърне, князът се изплаши. И тъй като диреше спасение, любовта към хубавата еретичка, която смяташе, че е угасил, озари душата му със смътна надежда. „Борил ще заповяда да я заточат в някой манастир и аз не ще я видя никога – казваше си той. – Каква надежда мога да възлагам на нея? Щом пристигна в Преслав, ще пусна слух, че заминавам за Таврия, и ще се скрия в горите."

Фъртуната засипваше пътя, снегът се лепеше по кожусите, конете тръскаха глави, утежалите от кит гори се разтапяха в леката мъгла и князът често се обръщаше да се увери, че не ги преследват.

Привечер влязоха в първото село. Страннноприемницата – каменно здание с надвиснали от покрива преспи – беше празна, но в обора тропоняха коне, а под навеса имаше шейна, покрита с рогозка. В здрача Сибин не я забеляза. Щом обаче измръзналите слуги настаниха конете, Ермич влезе в кръчмата и съобщи, че Сологуновата дъщеря пристигнала снощи и поради лошото време останала тук.

– Отроците лежат в обора на топло, а господарката я няма – каза той.

След усилията да се измъкне от водовъртежа, след терзанията, съмненията и готовността да се отдаде на Божието милосърдие тая новина предизвика у Сибин неудържим смях. Сатанаил го преследваше, Сатанаил продължаваше играта!...

Напечен от буйния огън, сгрян от пахара вино, князът се развесели. Драга му стана бялата здрачевина, глухотата над селото, снежните рощица, воят на вятъра. Привлекателни са примамките на Лукавия, и в пъкъла може да се живее, стига в сърцето да има любопитство!... Кой знае дали Сатанаил не искаше да го срещне с девицата, за да го разочарова и завинаги отблъсне от нея... Не е ли малодушно и недостойно да помрачи с благоразумно бягство азарта в тия минути, толкова напомнящи минутите пред някоя битка, когато бял

ангел спохождa изморената от догадки и предчувствия душа, за да я предаде на съдбата?...

Ханджията, чер и космат като Иван Кръстител, обясни, че в селото умирал бившият кмет и болярката отишла при него с един свет човек. В такова време злите духове бродят навред, душата ще вампиряса, ако молитвите не са силни. Нейно господство трябва да е от христолюбивите, дето милеят за простия народ, или е от Божите угодници, на които, казват, в Търново царят присъдил да им режат езиците.

Князът попита какъв е светият човек – монах или миряннин.

– Калугер, твоя светлост. Личи, голяма сила. – Ханджията се прекръсти.

Къщата на бившия кмет беше наблизо. Две от прозорчетата мътно светеха. Сибин се приближи до едното. По опънатия свински мехур течаха розови жички от свещта, която гореше вътре. Князът извади от канията на меча малко ножче и проби студената ципа с налепен по нея сняг.

На ниския одър върху дебел козяк лежеше болният – мръсен, брадясал и жълт. Бяха го преоблекли в чисти долни дрехи и конопената риза рязко се отделяше от мръсния овчи кожух. До главата му стърчеше възрастна селянка, край нея гологлав мъж и още трима млади хора, види се, синове или зетьове. Висок, мършав калугер държеше разтворена книга. Окото на княза се спря върху закритото с черно покривало лице на калугера и тутакси зърна Каломела. Зачервена от топлината на стаичката, болярската дъщеря изглеждаше като Богородица, надвесена над Младенеца. Розовите ѝ устни шепнеха някакви слова, лъчезарните ѝ очи разливаха блаженство. Тя сияеше, вдадена в тайнството, сякаш виждаше отделящата се душа на умиращия и я съзерцаваше с ангелско смирение, прехласната от мисълта за нейния предстоящ път към Бога. Тя беше дева и ангел, земна плът и дух на паднал ангел. Ангелът страдаше от плътта, а плътта беше хубава чрез ангела...

Князът я гледаше прехласнат, защото не бе очаквал, че тия очи, чиято чистота ги правеше жестоки, могат да бъдат толкова прелестно предани. Той си спомни как поруменя лицето ѝ, когато тя, свела очи пред неговите, неочаквано бе се превърнала в засрамена мома, спомни си усмивката, затаена в ъглите на устните ѝ. И тогава Сатанаил му пошепна, че тая проповедница може да бъде толкова всеотдайна в любовта, колкото е всеотдайна към своя Бог, и ако обикне мъж, ще го обича със същата страст, с която се е отдала на Бога...

Калугерът сложи книгата до болния.

– Да се поклоним Отцу и Сину и Светому Духу. Вземи евангелието в ръце – каза той. Болният се опита да седне на козяка, но отпадна и се повали. Селянката мина пред него и поиска да коленичи. В уплахата си тя събори някаква триножка в краката на Каломела. Болярката се дръпна, триножката се заплете в роклята ѝ, за миг я повдигна и князът видя стройния момински крак, обут в червен чорап.

10

На другия ден пътуването изправи княза пред нови изненади.

През нощта мислено разговаря с Каломела – казва ѝ не това, което бе говорил с нея на вечерята в странноприемницата, а онова, което се готвеше да ѝ каже по-късно, защото щом тя се върна от тайнството, зачервена, насипана със сняг и пламнала от радостно смущение, му се усмихна, той разбра, че я обича и тя е на път да го обикне. А сега, когато яздеше белия си кон и му се доверяваше, князът се убеди, че дяволът е сложил и нея на колелото и ги върти заедно. Той му я показа в един друг образ и това, с което по-рано го отблъскваше, сега го привличаше, понеже от вчера князът бягаше от дявола и търсеше Бога.

Колко вярно е отгатнал намеренията на чичо ѝ! Негово царство искал да я заточи в манастир, защото чичото я

злепоставил като богомилка, и ако царицата не била се застъпила, още същата вечер щели да я покалугерят. На другия ден обаче успяла да ги надхитри и да се измъкне от Търново благодарение помощта на братята христополити и най-вече на апостол Силвестър, който сега се возеше с болярската шейна, без да отронва нито дума. Само тоя човек помрачаваше радостта на княза – в неговото лице Сибин виждаше враг, а за Каломела той беше светец, маг и учител. Тя го водеше да спаси душата на баща ѝ, уверена, че в последните си дни болният Сологун ще се съгласи да бъде духовно кръстен и ще завещае нещо на общинарията, която апостол Силвестър ръководел...

– Съгласна ли си баща ти да даде богатството си на общинарията? – попита Сибин.

– По-хубаво, вместо да го вземе чичо, служителят на Мамона. – Тя махна с ръка толкова категорично, че князът се усмихна. – И без това, княже, вече не мога да живея нито в Преслав, нито в Търново. Бог поиска да ме отстрани от светския живот. – Тя го погледна и Сибин се досети, че търси в очите му потвърждение. – Да, Бог пожела! – повтори тя, недоволна от мълчанието му.

За да не ги подслушват слугите и особено отец Силвестър, князът усили хода на жребеца. Каломела го следваше и тъй близо яздеше до него, че колената им се допираха.

„Бог или Сатанаил? Нека бъде Бог" – мислеше Сибин.

– Да, Бог, разбира се – рече той. – Знаеш ли, че майка ми иска да се оженя за тебе?

Тя го изгледа с широко отворени очи.

– Бог не е искал това, княже. Аз ще остана дева, за да заема престола на някой от падналите ангели. Отец Силвестър ме подготвя...

Лицето ѝ се озари от вътрешна усмивка, тихо щастие и смирение се разля по него и сред белината на снега светна, прелестно като утринна звезда.

– Но в такъв случай аз какво ще правя? – шеговито попита князът.

Тя помълча, сякаш недоумяваше, после каза:

– Не искаш ли да спасиш душата си?

– Повече, отколкото предполагаш. Много повече...

– Ако молитстваш истински, Бог ще прости греховете ти, княже... Но не в черквата на дявола. Истинската молитва е при нас и тя ни подава небесно слово за угощение на сърцето и на ума. Ах, какви блаженства въздава тя!

Князът неволно погледна ръката си. Без ръкавица, жилеста и черна, ръката му държеше юздата и не усещаше студа. Трябваше ли да ѝ признае, че тая ръка вчера погуби две човешки души? Да ѝ открие, че и той ще бяга от Преслав?

– О! – възкликна тя, след като го изслуша. – Ние имаме обща участ! Значи небето го пожела... Ах, княже, нека приемем небесните повели без роптание. Невъзможно е да видиш Господя, но ще чуваш неговия глас.

От думите ѝ бликна възторженост. Бе поразена, че самият Бог им отрежда една и съща съдба на изгнаници, и Сибин забеляза, че е на път да се освободи от раздвоението между него, грешника, и Бога.

– Ако замина за Таврия, куманите ще ме погубят. Но Борил няма да чака до пролетта, ще заповяда да ме убият в Преслав – каза той.

Тя се изправи на стремената. Лицето ѝ се удължи, веждите ѝ властно се повдигнаха.

– Княже, ела при нас. Небето го иска, да спасиш душата си. При нас ще намериш трапеза от истинска вяра. – И тя заговори, сякаш птица запя в мразовития февруарски ден. Не криеше нищо, толкова уверено виждаше тук Божия пръст. Веднага след духовното кръщение на баща ѝ ще отиде в общинарията на апостол Силвестър, където никой от близките ѝ не ще я намери. Нека князът дойде при истинските християни, отец Силвестър ще го приеме с радост. Не смята ли, че небесните желания се внушават на нас, хората, чрез земните отношения и ние, без да разбираме какво вършим, ги изпълняваме? Ако разбираме откъде идват, ще ги приемаме като велики дарове... Откриваше интимните си

помисли без никакви задръжки – тъй стремителна беше вярата ѝ в Божията воля. Нейното присъствие обливаше княза със светлина и го изпълваше със сладостна мъка, защото го отдалечаваше от властта на Сатанаил. Наистина, не я ли изпращаше самият Бог да го спаси и от Лукавия, и от Бориловото наказание, да озари със светлина измъчената му душа?

– Апостол Силвестър едва ли ще ме приеме в общинарията – забеляза той.

– Аз ще го склоня, ще му разкажа колко си учен, княже. Такива като тебе по-лесно могат да възлязат до престолите и венците.

Тя се обърна назад към шейната, откъдето калугерът ги наблюдаваше. В болярския кожух апостолът напомняше сиво-кафяв звяр. Види се, мяташе под качулката презрителни погледи към засипания от виелицата параклис, чийто кръст стърчеше над снега. Слугите се кръстеха. „Небето го пожела" – звучеше в ушите на княза. Това, което той бе наклонен да приеме като дело на Сатанаил, Каломела го виждаше като Божия повеля. Всъщност кой въртеше колелото?...

11

Сологун бе починал, преди да влязат в Преслав, и богомилският маг замина за общинарията си недоволен. Князът беше забелязал, че тоя човек не позволи нито веднъж да надникне в очите му и през цялото време кри лицето си под качулката на расото.

Два дни след неговото заминаване Каломела изчезна от Преслав. В опечаления болярски дом настъпи тревога. Старата княгиня, толкова разчитала на това пътуване, остана покрусена. Тя, както и всички, вярваше, че Каломела е избягала при съмишлениците си, и настояваше Сибин да я търси. Князът се преструваше изненадан и безпомощно дигаше рамене. Няколко дни по-късно изчезна и слугата Тихик.

Тогава в Преслав се разчу, че из страната са плъзнали царски хора да ловят богомили и по пътищата към запад еретиците бягат на цели тълпи.

Князът не даваше никакви тълкувания на тези тревожни новини. Той разпространяваше слуха, че се готви да замине за Таврия по заповед на Борил, а всъщност се гласеше да забегне в общинарията. „Никой от моите прадеди, в това число и баща ми, и брат ми, не е живял спокойно. Всички са напущали тоя дом и са търсили спасение другаде – разсъждаваше той. – Борил ще остави на мира майка ми и Севара, когато научи, че съм тръгнал към Дунава. Не бива да свързвам съдбата на близките си с моята." Но между всички съображения, които изтъкваше пред съвестта си, все пак главното оставаше, че само еретическата общинария ще го спаси от отмъщението на Борил, а Каломела – от властта на Рогатия.

В края на месеца беломорецът стопи снеговете. Тича забуча и преля. Между черните гори засвяткаха водопади. Преслав потъна в кал и локви, пътищата станаха непроходими, докато слънцето не ги изсуши. Горите погълнаха влагата и след седмица пролетта настъпи. Тогава князът внезапно заяви на близките си, че възнамерява да търси Каломела. Щял да пътува преоблечен като калугер, за да се свърже с еретици и да открие следите ѝ. Старата княгиня и овдовялата болярка се възрадваха и в една слънчева сутрин Сибин възседна жребеца. Знаеше, че общинарията е някъде из дъбравите край планината, на пет часа път с кон, и тъй като беше скитал по лов из тия дебри, надяваше се да я открие лесно. Под черното расо висеше мечът, лъкът и колчанът се прикриваха от метнатия зад седлото кожух, а в ръката си князът държеше копие и в този си вид приличаше на бягащ еретик.

Много пролети бе посрещал по тия места, но такава не помнеше. Небето лееше светлина и поеше сърцето с жажда за живот. Земята шепнеше, защото насекомите бяха плъзнали, а луковиците пробиваха сплъстената шума. Долу кър-

тиците работеха усилено, косовете свиреха, катериците плющяха с опашките си; в затоплените дъбрави сърните и елените лениво се отдалечаваха, когато князът минаваше край тях. Страхът от Сатанаил го изостави и той започна да вярва, че Бог не е само на небето, но е и тук, невидим за ония, които не вярват в него. Тая ласкава светлина не идваше ли от седмото небе и не беше ли сияние на славата му? Тя, която възвръщаше земята към нов живот, не беше ли и в собствената му душа? Или е Сатанаилова измама, блясък, да заблуди и залъже ума? Душата на болярската дъщеря ли жадуваше той, за да спаси чрез нея себе си, или бялата ѝ плът, елея на очите ѝ, стройната ѝ снага и това, тъй просто и земно, не се ли смесваше по необясним начин с неговите копнежи за изкупление? В своя зов за просветление князът страстно призоваваше Бога и объркваше името му с името на любимата, му губеше капчицата вяра и пак приемаше, че тая светлина и радост наоколо е Сатанаилова подмамка, за да се пръкне нов живот, да има нова смърт и ново, още по-неудържимо стремление към вечност. Светът му се представяше като най-голяма измама, за която няма думи и която оправдава всички други измами. Най-сетне, когато умът му се измори и князът се видя безпомощен, разбра, че Христос бе направил всеки християнин да вижда себе си разпнат и кланяйки се на него, да се кланя на собствените си страдания, понеже не е възможно да състрадаваш комуто и да било, ако не състрадаваш на себе си. Той се огледа и остана поразен от чудовищните форми на грамадните дъбове, чиято земна сила беше нагърчила стъблата им във възлести чворове и подутини, подобни на стари рани, и всяка рана бе сила и болест, от които дървото изглеждате мощно и непобедимо; видя как пълноводните потоци гризяха бреговете, сякаш искаха да подмият цялата земя и да я възвърнат в първоначалното ѝ състояние, преди Сатанаил да я е извадил от океана, чу сладострастното жужене на насекомите, начевашото токуване на дивите петли. Тогава му стана мъчно, задето Сатанаил го изоставя, понеже единствен му вдъхваше гордост, ирония, войнствен дух и смях – оръжия, с които се издигаше над личното и се бранеше от световния ужас. Кой знае дали великият съвкупител и сводник сам не го тласкаше чрез любовта към Бога.

Така той язди до пладне и навлезе в една усойна котловина, отдето чу кукуригане на петел и квичене на куче. Внезапно жребецът запръхтя и направи опит да се изправи. Наблизо минаваше грамадна мечка. От козината ѝ се вдигаше пара. Князът се зачуди – беше много рано мечките да се къпят. Той я остави да отмине и насочи жребеца по обратната ѝ следа. Следата го отведе пред една пещера, от чиято вътрешност лъхаше топлина. Князът запали факла. В дъното на пещерата димяха водите на топъл извор. През пролуката отгоре, прилична на кладенец, нахлуваше дневната светлина и водата, която образуваше малък басейн, пазеше в себе си синята дрезгавина на ранно утро. Малко по-навътре тя изчезваше в дълбока и незнайна пропаст.

Князът остави в пещерата храната, копието и лъка, възседна коня и препусна към богомилското селище по-скоро да види Каломела. Струваше му се, че това, което би прочел в очите ѝ, щеше да бъде най-голямото доказателство за всемогъществото на Бога пред променливия и лъжовен свят на Сатанаил.

12

Щом видя жалките дървени къщи, землянките и шатрите на бежанците, князът си спомни враждебното държане на апостол Силвестър и пак възникна въпросът: до каква степен тоя човек има власт над Каломела. Щеше ли да го приеме в общинарията и нямаше ли да забрани на девицата да общува с него? Самата тя би ли предпочела неговата любов пред престолите на небето?

Посрещнат от лая на кучетата, Сибин навлезе в селището и видя насреща си своя избягал слуга, облечен в расо. С

независим и студен израз на лицето Тихик излезе от една голяма дървена сграда. Тоя израз и расото неприятно изненадаха княза и той се зачуди как е възможно неговият Тихик, който му доставяше еретическите книги и смирено отстояваше богомилските си кумири, тъй бързо да получи свещенически сан. „Може би го е имал от по-рано и е крил" – помисли князът. Както всички истински господари, Сибин не се интересуваше от живота на слугите и не бе мислил що за човек е тоя роб, купен от старата княгиня по време на глада при царуването на Алекси Комнен. Князът го смяташе предан и тълкуваше бягството му като прибързана мярка да се спаси от преследването на царските хора. Сега обаче го осени мисълта, че тайно се е сговорил с Каломела и е подпомогнал нейното бягство.

– Извикай болярската дъщеря – каза той, като спря жребеца пред избягалия роб.

Тихик дори не го погледна. Той прекара ръка по косите си и ръкавът на расото откри пресната татуировка над китката – две пресичащи се елипси.

– Дедецът не позволява да останеш при нас, твоя светлост. Ти не си за нашата общинария. Иди си с миром.

Князът се стъписа.

– Как смееш?... Повикай я, глупак!

Тихик упорито гледаше краката на коня.

– Тя не е тук – рече той, без да дигне глава.

От горния край на селището изплака пеленаче. Между плетищата се мярна високата фигура на апостола. След него крачеше жена в дълго расо. Князът дръпна юздата на жребеца, но Тихик я хвана.

– Там не можеш да отидеш! Ти не си християнин!...

Сибин се приведе от седлото, сграби слугата за косата и го издигна над земята. Тихик се хвана о ръката му и увисна. Князът се взираше в очите му, потъмнели от болка и злоба. В техните сиви глъбини той видя, че в душата на разбунтувания роб се крие желязо...

Сибин го хвърли на земята и препусна към жената, която бързаше към него. На голата поляна той спря жребеца, за да я дочака.

Прекрасната и горда Каломела беше се превърнала в Пепеляшка. Избеляло расо, отежало от кръпки, висеше на снагата ѝ като чувал. Грозен венец от миналогодишни житни класове оскверняваше с безумие челото ѝ. Нейното отслабнало лице, изпръхнало от вятъра и загрубяло, издаваше постническото ѝ усърдие и постоянство в молитвите. Небесносиният ѝ поглед търсеше да открие в очите на княза и наймалък присмех или съжаление, за да избухне наранената ѝ гордост и да превърне в омраза всички други чувства към него. Но князът се усмихваше приветливо, сякаш не забелязваше окаяния ѝ вид. Наклоненото слънце правеше черната му брадичка и мустаци да лъщят, зъбите показваха бялата си глеч, червената ловджийска куртка под расото аленееше като единствено весело петно сред прегорялата от мразовете трева и в тая мрачна котловина, дето парцаливите шатри и приличните на къртичини землянки напомняха гробище. Изтерзаният вид на девицата изпълни сърцето му колкото с жалост, толкова и със злорадство – чистото надменно чело вече криеше следи на угризения и тайни съмнения.

– Всичко се промени, княже! – извика тя, преди да се приближи, и Сибин долови в гласа ѝ неприязън и желание по-скоро да го отпрати.

– Какво се е променило? – попита той, като слизаше от коня.

– Брат Тихик се кълне, че ти си отдал душата си на дявола. Казва, че в твоя ангел дяволът е излял отровата на сладострастието, да наплоди рожбите си до края на света. Ти си бил Божи враг и дяволски угодник.

– Тихик е надрънкал разни глупости. Аз се надявах, че апостол Силвестър ще слуша тебе, не моя слуга – каза князът, комуто отведнъж стана ясно, че тя бърза да го обяви за недостоен и да отхвърли любовта си към него, както той беше се опитвал да направи това в Търново. Свидетелства-

нето на роба доказваше правдата на нейния бог и оправдаваше жалкия ѝ вид.

– Ако някой не подаде ръка на разкаялия се грешник, този някой няма ли да увисне на железните куки в пъкъла? Ти ми обеща телесно и душевно спасение, Каломела – каза князът.

Тя се отдръпна, погледът ѝ стана строг.

– Значи признаваш, че си негов?... Аз подозирах... Горко ти, нещастнико, ти си лишен от благоволението!

– Бог не отказва никому милост. Дори да съм обсебен от дявола, ще оставиш ли да бъда погубен? Знаеш, че не мога да се върна в Преслав. Ти ме повика тук и ми внуши, че небето е пожелало това.

Припомнянето на нейните обещания и молбата, с която се отдаваше във властта ѝ, я обърка и смути. Обаче гордостта ѝ получи ново изкушение и погледът ѝ светна.

– Да, Бог скъпи всяка душа – рече тя, след като го изслуша. – Наистина ти си прав. Сърцето ми подсказва, че Бог е на моя страна, иначе защо ни отреди една и съща участ? Но, княже, предстои ти голямо покаяние и много молитви. – Тя повиши глас, вдъхновена от подвига за неговото спасение, който щеше да я приближи по-бързо към престолите на надкойто щеше да я приближи по-бързо към престолите на надналите ангели, и пак стана уверена и властна както някога.

– Готов съм да надделея всички съпротивни и горди сили в мене, но как ще ми помогнеш, щом апостолът не ме ще в общинарията? – попита князът.

По челото ѝ мина сянка от досада.

– Той е прекалено строг, милостта му не е велика. Но и твоето покаяние ще бъде дълго, докато станеш достоен за еклезията... Къде ще живееш сега?

– В гората зад селището има пещера. Ще се настаня там.

Каломела го изгледа изумено.

– В пещерата!? В нея живее дяволът. Там никой не смее да влезе. Ах, колко си несведущ, княже! – Тя плю като дете и се опита да кихне.

– Но аз влязох вече. В нея няма никакъв дявол, а чудесен топъл извор.

– Той те е подмамил отсега? Махни се, веднага се махни! Ще ти се яви да те изкушава и ще те погуби напълно...

Князът стоеше пред нея с наведена глава. За да я успокои, бе принуден да лъже. Обеща да си направи колиба, да не ходи на лов, да престане да яде месо и да се отдаде на пост и покаяние.

– Човек обича тоя свят, нещата, които са в него, и мъчно се разделя с тях, ако не бъде подкрепен от праведник и вдъхновяван от любовта към Отца – каза той. – Как ще сразя похотта на плътта, на очите, гордостта и вражеската сила, изоставен сам в гората? Ти трябва да ме поучаваш и напътстваш, за да изцеря душата си, Каломела.

Пеленачето пак изплака и тя се обърна към къщата, дето бе влязъл апостолът. Калугерът се появи в двора – изнасяше развитото от пелените дете, да го покаже на слънцето. Бащата се кланяше на детето.

– Кръщаваме новородено. Трябва да вървя... Иди си с Богом, княже. Молитствай и се готви за велико очищение. Скоро ще те потърся.

– Не ме оставяй дълго във властта на дявола. Когато решиш да ме навестиш, тръгни по пътя из гората и удряй с тояга по дърветата, за да те чуя и посрещна – каза князът.

Той почака, докато Каломела се изгуби между плетищата, възседна жребеца и препусна към гората, сподирен от цяла глутница кучета, изпратен от враждебните погледи на еретиците, които бяха излезли от своите землянки и шатри.

13

Защо надеждата за Божието благоволение го изостави, щом започна да ѝ се моли? Нали чрез нея очакваше спасение? И защо Сатанаил се възцари в сърцето му с присмех и зло-

радство над нейното нещастие? Не му ли подсказа да я лъже, за да изкуши гордостта ѝ? В края на краищата не лъжеше ли себе си и защо тъкмо когато жадуваше за изповед, беше принуден да мами?

От деня на срещата измина цяла седмица в укори и съмнения. Бог си оставаше все така далечен и непостижим, а демонът оплиташе княза в мрежите си и обогатяваше ума му с нови догадки за световната мистерия. Слава Богу, главата му стоеше на раменете. Ако духовното спасение бе невъзможно, спасението от брадвата на палача и от куманските мечове бе явно поне засега, защото никой не можеше да го намери в тия дебри.

През тия дни ходи в едно село да си набави хляб и овес за коня. Беше убил и мечката, която идваше в пещерата да лекува ревматизма си. След неуспешни опити да се вмъкне вътре звярът бе тръгнал срещу него с грозен рев. Князът хвърли трупа в един поток, дето раците щяха да оставят само костите, а изчистената от мазнината кожа се готвеше да постила в пещерата. Така се нареди и не направи колиба. През деня ходеше на лов, вечер спъваше жребеца, печеше дивечово месо и се къпеше в топлия извор, зад който пещерата разкриваше черните си зали.

Пролетта настъпваше бързо. Понякога валеше, на следното утро слънцето отново се показваше и князът прекарваше нощите край огън от дъбови пънове. Звездното небе го връщаше към юношеските години, когато баща му учеше него и брат му да разпознават звездите. Астроном, както всички прабългари, старият княз бе поддържал в семейството постоянен интерес към звездните тайни, които отвеждаха ума отвъд християнските представи и го хвърляха в чертозите на далечното езическо минало, дето царуваше мъжественият всевиждащ и справедлив Тангра. Сибин си припомняше спокойните лета в ловните имения на баща си край Сидера, по чиито хребети стърчаха стражеви кули с развети пряпорци, а от тях погледът проникваше в синкавата далечина на Тракия. До неотдавна от тия кули византийските знамена бяха вещали смърт, робство, обири и глад, в тях нощуваха византийските бирници и намираха убежище алчните одрински и цариградски купци на деца, на кожи и восък. Оскърбената гордост караше двете момчета да негодуват, задето българите са търпели чуждото иго повече от век и половина, болезнена обич към изстрадалия народ късаше сърцата им. Старият княз беше им разказвал много събития през тия робски години, нарочно невписани в семейния летопис, понеже са надхвърляли всички граници на едно нещастие и всяка представа за достойнство. Оттогава в ума на Сибин залегна убеждението, че с оня народ, към който принадлежеше той и родът им, е свършено. Той беше изчезнал между куманите, траките и славяните и сега се създаваше нов народ. Византийската църква беше го убила с християнизирането – православието с неговия теократизъм и днес ближеше червените ботуши на Борил и продължаваше да предизвиква народната омраза. Още в тия ранни години на съзнателния си живот князът намрази църквата. Жените от княжеското семейство, които понякога изказваха желание да отидат на поклонение в някой манастир или поради високото си положение бяха задължени да ктиторстват, срещаха студеното неодобрение на стария княз, неговата ненавист и презрение към византийските свърталища. Тая омраза и презрението бяха се предали и на младите князе.

Юношество, преминало в горчиви размишления, после зрелост на млад военачалник, изпълнен с надежди и възторг, участник в победните битки на великия и нещастен Иваница, сетне много бързо разочарования, самотност и отчужденост, която нарастваше с броя на прочетените книги и след размишленията над семейния летопис. Пожълтялата кожа, изписана от различните почерци на прадедите с гръцки и славянски букви, говореше повече за гибел, за обреченост, за смърт, отколкото за бъдеще и за живот. И сега князът търсеше обяснение от Бога и от Сатанаил. Сигурно не беше ни-

то първият, нито последният от тези, които правеха това. Византийските велможи, синовете на богатите проминари, лишени от власт, също четяха еретически книги – французите и венецианците, сегашните господари и владетели на империята, хората като Юсташ дьо Колини. Обаче и едните, и другите притежаваха разковничето на равновесието. За тях не беше нито толкова належащо, нито толкова трагично да търсят утешение там, дето може би нямаше нищо. Те четяха халдейските и вавилонските митове на Симеон Влъхва, на Карпократ, Маркион или Пселос, за да се забавляват и да упражняват ума си. Техните народи поглъщаха племената. Византийският Исус бе спойката и силата на едните, както католическият бе силата на другите. Умът на княза обаче блуждаеше между небето и земята, диреше разяснението на злото и утешение за себе си...

Измъчен от очакване и потиснатост, всеки ден князът отиваше към селището и наблюдаваше какво става там. Еретиците сечеха гора за новите къщи на бежанците, децата играеха на поляната около голямата дървена сграда, жените шътаха край димящите огньове. Вечер в това капище се събираха на молитва и сред шепота на горите князът слушаше дрезгавия и нестроен хор от мъжки и женски гласове, които произнасяха своите молитви на изповед. „Дойдохме пред Бога, пред тебе, пастирю наш, и пред събранието... да открием всичките си прегрешения... да отхвърлим всяко желание на плътта и нечистоплътност на душата... О, ти, свети и добри Владико... слагаме своите прегрешения пред Божията милост...“

Селището се състоеше от двадесетина къщи и землянки, но те щяха да нараснат тепърва. Нито веднъж князът не видя калугера, нито Каломела. Само Тихик се мяркаше с черното си расо...

14

На деветия ден князът чу удари на тояга по стъблата на дъбовете. Току-що бе оскубал една глухарка за вечеря. Той скри птицата, оседла набързо коня и яздейки по пътя, видя девицата да размахва тоягата и да удря с нея по дърветата. Русата ѝ коса, оплетена на дебели плитки, висеше върху гърдите ѝ като златни вериги.

Дали защото денят бе изпълнен с нежна светлина, или защото копнежът на княза бе тъй силен, вехтото ѝ расо не му се стори толкова грозно. А когато долови грацията, с която тя се поклащаше в ритъма на всяка стъпка, и видя как плахо се оглежда, любовната радост го изпълни с разкаяние за всичко лошо, що бе помислял за нея в тия дни на мъчително очакване. Каломела се усмихна смутено и тоя път усмивката говореше за повече женственост, отколкото изглеждаше, че притежава тая светица и кандидатка за ангелски престол. Със стремителност и нетърпение, доказателство, че дълго е мислила за тия неща, тя го обсипа с въпроси. Преди всичко искаше да знае не му ли се е явил дяволът, как изглежда, с какво го е изкушавал и как се е бранил от него.

– Аз го сънувах миналата нощ, княже, и той приличаше на тебе. Преди никога не бях го сънувала. Сънувах ангелчета, но те бяха съвсем малки и белички, също като мъннички деца. И аз се ядосвах, защото, ако ангелите са такива мъннички, какви ще бъдат техните престоли? Ще мога ли да седна на такъв престол, без да изглеждам смешна?

Тя говореше неспирно и се оглеждаше гузно, влачеше тоягата след себе си и не се досещаше да я хвърли. Пролетните луннички край носа ѝ трогнаха княза.

– Исках да попитам отец Силвестър, но ми се стори глупаво да му задавам подобни въпроси. Кой знае дали и той е наясно за големината на ангелите, защото божеството се явява и в неизмеримо голямо естество, и в твърде малко. И после, отец Силвестър напоследък е много зает. Осенен от духовно озарение, затворил се в стаята и никого не пуща. –

И тя се намръщи, недоволна от поведението на своя маг.

„Може би го обича – мислеше князът. – За нея той е пътят и връзката с небето. Но тя толкова обича себе си и ангелските престоли, че едва ли е способна да обикне мъж." И тъй като трябваше да ѝ отговори как изглежда Сатанаил, той се запита да ѝ каже ли истината за себе си. Щеше ли да разбере терзанията му и нямаше ли да се разочарова? Защото тя би желала да чуе от него потвърждение на собствените си представи за Сатанаил и едва ли би схванала жаждата за изкупление, както и това, че той търсеше Бога чрез любовта. Разочарован, с потисната мъка, князът отново бе принуден да лъже. Дяволът му се явил още първата нощ и започнал да хули отец Силвестър и християните от общинарията. Наричал ги глупци и смахнати. Не виждали земните дарове, които им дал, отказвали се от тях, убивали силата на плътта и хубостта на тялото, лишавали се от насладите и си въобразявали, че като правят това, щели да отидат на седмото небе. Търсели безсмъртие, когато били смъртни, наричали грях това, чрез което се раждали и без което не биха съществували, бояли се от кръвта, която ако не проливат, нямало да се раждат и да се хранят. От стремежите си към вечност само страдали и направили от земята ад, а в същото време измислили някакъв невъзможен ад. Работата изглеждала още по-смешна все от това, че човеците не искали да умират въпреки вярата им в безсмъртието на душата. И какво му оставало? Да се смее, защото друго какво би могъл да направи? Така той, създателят на земния рай, им станал омразен, понеже им подсказвал глупостите и заблужденията, но хората не обичали да бъдат напътствани и виждали в неговото лице не благодетел, а враг...

Докато говореше, князът хвърляше от време на време скрити погледи към лицето ѝ. Видя как то пребледнява, как очите ѝ разшириха зениците си и се разгоряха от възмущение. Дъхът ѝ замираше, защото душата ѝ пламна от страстна готовност за борба със Сатанаил.

– Ох, как умно е говорил той пред тебе, княже! Ах, какъв е хитър, какъв е лукав! Той е Божи хулител и не ме учудва, че е намерил такива хули срещу Бога и човешкия род. То е от завист и безсилие. Но кажи ми, как изглежда той – почти извика тя, сломена и неспособна за достатъчно силни слова да опровергае дяволските хули.

– Повече весел, отколкото страшен – каза князът. – Всичко вижда и във всичко открива смисъл и радост. Винаги е засмян, понеже е убеден, че светът не може да бъде посъвършен и че е направил всичко възможно тоя свят да бъде неописуемо привлекателен и забавен. Казва, че няма нито добро, нито зло, тъй като и най-голямото добро в края на краищата се превръща в зло. Също така ме уверява, че самият Бог слуша с удоволствие какво става на грешната земя и се забавлява, както човеците се забавляват на позорищата и хиподромите... Цялата тайна да се живее добре, казва, се крие в готовността да се приема всичко на тоя свят като неизбежно и необходимо...

Тя го измерваше с очи. Думите му я изпълваха с подозрение.

– Но той наистина ли ти се яви? Наистина ли говори с тебе, или ти говориш чрез неговите уста, защото е в душата ти?

– Кълна ти се, яви ми се само веднъж тук, а по-рано в Преслав много пъти ме подлага на изкушения. Той отрича Божията сила и аз знам колко голяма, колко страшна е мъката на човек, който няма Бог. Душата изсъхва, умът се изостря лъжливо. Нечестието и богохулните мисли убиват душата и смразяват сърцето, както мразът замразява земята и всеки живот по нея.

Сега тя го погледна със стаен ужас, доловила в гласа му искреност.

– Колко си нещастен, княже! Дали ще те чуе Господ и дали ще те помилва? Когато се молим седем пъти през деня и четири пъти нощем, аз ще се моля и за тебе. Дълго ще трябва да постиш, преди да станеш достоен за общинария-

та ни... Но къде ти се яви? Не приличаше ли външно на тебе?

Още една крачка бе достатъчна князът да заговори искрено, защото нищо не желаеше тъй силно, както истинска изповед пред любимата, но нейният въпрос го накара да се усмихне и той не можеше да каже дали се усмихва на въпроса, или на свития ѝ показалец, който тя размахваше нетърпеливо като дете, ожидащо по-скоро да задоволи любопитството си. Защо се интересуваше от външността на Сатанаил и защо го оприличаваше на него?

– Аз ти казах, че е весел, млад и жизнерадостен. Яви ми се преди три дни, когато стоях край огъня и се приготвях да спя. Излезе неочаквано зад едно дърво – тъжно рече князът.

– Ти направи ли си колиба?

– Не. Останах в пещерата. Там е топло.

Тя се спря и пусна тоягата.

– Ти си негов, ти нарочно си отишъл в свърталището му... Княже, окаяни човече, ти не искаш да бъдеш спасен! – извика тя, възмутена и изненадана.

– Ела с мене и ще видиш, че в пещерата няма никакъв дявол. Нима ти, толкова чиста и свята, се боиш да влезеш? Дори ако съществува, ще го прогониш със светостта и с молитвите си. Ти си небесен воин и не бива да избягваш борбата с него, защото ще се лишиш от Божията сила.

Тя се колебаеше и князът продължи да я убеждава. Измамникът отново се пробуди след готовността за изповед. Вътрешното усилие, което бе направил да я лъже, го възвърна към Сатанаил, като че самият Сатанаил му го отблъскваше, му го привличаше към себе си – отблъскваше го там, където трябваше да стои Бог, ала там не се оказваше никой, и го поемаше отново, за да я изкуши.

Най-сетне Каломела се съгласи да види пещерата и те се отклониха от пътя през гората.

– Почакай – каза тя и коленичи пред един грамаден дъб, под чиято рядка сянка цъфтяха минзухари, синчец и божури. Князът видя, че измъкна от дрехата си малко евангелие. Разтвори го, опря го на дъба и започна да се моли. Тя хвана с две ръце тежките плитки, увиснали на гърдите ѝ, вдигна очи към синьото небе и зачете „Отче наш". При всяко завършване на молитвата повтаряше: „О, Владико, съди и осъди пороците на нашата плът, нямай милост към родената от развалата плът, но се смили над душата..."

Тя беше прекрасна в порива на своята молитва, чиито слова сигурно не разбираше напълно и ги произнасяше с детска наивност и в упоение. Под избелялото расо, изпънато на гърба ѝ, се очертаваха линиите на плещите и заоблеността на бедрата ѝ. Поразен от молитвата, князът виждаше себе си окаяник, изправен пред светица.

Така, сподобена с Божията подкрепа, Каломела тръгна смело по пътеката, направена от мечката, носейки малкото евангелие като дарохранителница. Топлият лъх от пещерата я смути. Тя се обърна – очакваше князът да запали факла, но той мина пред нея и тя го последва. Светлината в дъното я окуражи. Двамата се озоваха пред извора. Синкавите води димяха над сапфирена бистрота. Това я възхити, а бученето, с което изчезваха в дълбоката бездна, я замая.

– Сатанаил не се нуждае от убежище, целият свят е негов – каза Сибин. – Но защо тоя извор да не е създаден от Божията слава за изцеление на болни? Нали ангел Господен раздвижваше водата в Ерусалим?

Тя сякаш не го чу. Очите ѝ не можеха да се откъснат от басейна. Привикнала на телесна чистота, отдавна не беше се къпала и топлата вода я теглеше.

В това време жребецът, който следваше господаря си като куче, навлезе в пещерата. Каломела го видя да идва насреща им – чер, с очи като въглен. Тя се уплаши, но князът побърза да я успокои.

– Конят е свикнал да нощува тук. Аз ще го изведа, а ти се окъпи.

Той изведе жребеца и го пусна да пасе. Изкушението да види гола своята възлюбена започна да го измъчва. Окърпеното расо не излизаше от ума му. Каква бе снагата под него? Сатанаил му нашепваше съмнения. Князът се досети, че мо-

же да се изкачи над скалата и от върха на кладенеца да погледне надолу.

Безшумно, за да не се чуят стъпките му, той се покатери и надникна.

Тя приличаше на небесен дух, слязъл в топлия извор да го освети с благодатна светлина. Нежните ѝ ръце, бели като лилии, бяха протегнати, сякаш искаха ненаситно да галят водата. Едната от плитките ѝ висеше между розовите ѝ гърди, другата лазеше по гърба ѝ. По лицето ѝ, осято с капчици, цъфтеше усмивка. Беше извила като лъкове девствените си бедра и колената ѝ показваха под синкавата вода своята фарфорова белота. Из водния прах, който се носеше вътре, тялото ѝ излъчваше сиянието на плътта, зримо не само за очите, но и за душата. Тя се потапяше, както правят децата, и на княза се стори, че чува стон от наслада. Внезапно един слънчев лъч се промъкна в кладенеца. Над извора, подобен на изпотено синьо огледало, в което се оглеждаше тялото ѝ, затрептя малка дъга и увенча русата ѝ глава...

Князът едва въздържа своя вик на възхищение. Като удар красотата го отблъсна от скалата и го събори долу. И там, опиянен, князът коленичи и за пръв път от много години насам започна да се моли, славейки Бога, защото в тоя миг осъзна истински душата си...

15

Душата е като агнец – смирен и покорен пред съдбата. Нейният праотец е паднал ангел. Тя страда от телесната си обвивка и се бои да се раздели с нея, тъй като ще бъде изправена пред Божия съд заради наследствения си грях – измяната. Тя се бори с плътта и с нейните потребности, защото дири изкупление. Нейната родина са подзвездните селения и седмото небе и тя е навред, където се лее светлината. Със светлината душата се носи по цялата вселена ту страдаща, ту щастлива. Тя е безсмъртна. Тя знае всичко, ала не може да изговори божествените слова на истината освен чрез обичта, и за нея обичта е единственото пристанище, където тя, вечно неспокойна и тревожна, намира покой и утеха...

Между разбунтуваните ангели имаше един, който се каеше горко за своето падение. Той беше ангелът на второто небе. Тоя ангел Сатанаил реши да посели в Ева и чрез него да я одухотвори, защото великият съвъкупител на противоположни естества искаше да вложи в творението си колкото може повече божествена същност. Той създаде най-напред жената, понеже между растенията и животните, рибите и птиците бе започнал бяс на взаимно изтребление. Смъртта ги косеше и съществуваше опасност те да изчезнат.

Сатанаил замеси най-бяла пръст с чиста изворна вода, направи животрептяща смес и чрез ваяние ѝ придаде форми, различни от формите на всички други животни. Той взе от овала на най-хубавите плодове и от заоблеността на най-гъвкавите дървета и риби линии и форми и чрез тях, като ги имаше пред очите си, изваял жената. След това посели ангела в нея и остана доволен. В очите на новото му творение се отразиха звездните светлини, зеленината на земята и всички небесни красоти. Възхитен, Сатанаил се обърна към Ева и каза:

– Нека твоят поглед на милосърдие и любов да укротява всеки бяс така, че от него да се ражда нов живот!

По такъв начин Ева доби живот и сякаш пробудена от сън, осия с погледа си всичко наоколо. Само с появата си между живите твари и от погалването на очите ѝ бесът на изтреблението се превърна в пол и противопол. В женски пол се превръщаше всичко, що Ева помилваше с поглед или с ръка, а в мъжки това, което не беше удостоила със своята милост. И Сатанаиловият свят, в който не се чуваше нищо друго освен бесовски рев, стана прекрасен. Цветята разтвориха пъпките си и от тях се раждаше плод за ново пресъздаване, птиците зачуруликаха, стадата заблеяха, дори листа-

та на горите зашепнаха, да изразят радостта си, че съществуват. Трептенията на тая всемирна радост изпълниха света с багри и звуци. Сутрин слънцето приветстваше всички земни твари, а залезите обещаваха нови пирове, които ги хвърляха в неизразимо блаженство и блянове.

Ева се наслаждаваше в тоя рай и живееше с радостите на животни, птици и цветя. Но това не трая дълго. С течение на времето при залез и вечер, когато затрептяваше първата звезда, завладяваше я все по-осезаема мъка, защото радостите на пола, достъпни за всички живи същества, за нея оставаха недостъпни. Тя се виждаше самотна и се отдаде на тъга, на плач и бездействие.

Тогава Сатанаил, който никога не обмисляше предварително делата си, а чакаше да види как те сами ще се изявят и като истински творец се наслаждаваше на тяхното неочаквано развитие, потърка ръце от задоволство. Вечността, славата на Бога, беше осигурена за земните твари. Оставаше тя да се осигури и за човешкия род.

Лукавия отиде в недостъпните планински гори, дето все още живееха животни, обхванати от беса на изтреблението, издебна ги, когато спят, и взе от тях различни части. Като ги събра в едно, придаде им форма, подобна на Евината. Така сглобеното тяло Сатанаил остави между спящите зверове и сутринта, щом се събудиха и го видяха, започнаха да го душат. От диханието им то оживя, изправи се и от зверския му поглед всички зверове удариха на бяг, кое къде види. Така от съчетание на бяс и от дихание на бяс бе създаден мъжът, наречен Адам...

Адам слезе от планината към полята и до него не смееше да се приближи нито една жива твар. Той достигна долината, дето Ева тъгуваше, и когато тя го видя, за пръв път изпита свян. Тя не знаеше какво е това животно, толкова подобно на нея, обаче усети влечение към него и прикри тялото си с буйната си коса от петите до раменете. Адам я гледаше с остървение. Той издаде такъв страшен вик, че Ева побягна да се скрие между рибите в близкото езеро. Тялото ѝ се откри, голотата му предизвика нов бяс у Адам – той се спусна по петите ѝ и като видя къде се скри, притаи се между тръстиката. От своя страна Ева виждаше, че в очите му има ту жал, ту пламъци на мрак. Уплашена от грозната му сила, тя поиска да се гмурне в езерото, но Адам я настигна, сграбчи я в обятията си и понеже не знаеше какво да прави с нея, искаше да я разкъса. Тогава Сатанаил, който го дебнеше, превъплътен в змия, се съвъкупи с Ева и научи Адам как да прави това. Обляна в кръв, Ева плачеше, а Адам, чийто бяс беше преминал, започна да ѝ се моли да му прости...

Оттук започна историята на сътворението на човеците и началото на човешката трагедия на земята – създаването на племената, на народите, на господарите и робите до появяването на Боян Мага и поп Богомил, най-великите человековдъхновители и учители на земята, които разкриха козните на дявола и посочиха пътя на спасението...

Седнала на един пън като свята отшелница, Каломела разказа на княза тая догма, съчинена от светия отец, да обогати и запълни малко неясния пункт в Тайната книга. Божие озарение продиктувало тези страници, написани от ръката му. Над тях се трудила и самата Каломела, дори и брат Тихик – главен доставчик на мастила, багри и заешки кожи. Отец Силвестър провъзгласил догмата в дървената сграда след молитвена изповед, Светият Дух продължавал да го осеня и сега се трудел над нови словесни трапези. Мъжете роптаели, жените тържествували. Тържествуваше и тя, горда, че е жена. Това личеше от усмивката ѝ. Коленичил в нозете ѝ, князът я слушаше, готов да повярва в догмата, защото как другояче можеше да бъде създадена неговата любима?

До тия минути нищо не помрачаваше щастието му. През тези дни бе съзерцавал себе си чрез нея. Сетивата му се изостриха, очите му долавяха светлината като потоци от благодатни трепети. Мирисът на младите листа и на

горските билки проникваше в най-скритите гънки на сърцето му. Неизбродните гори вече не предизвикваха неговата бдителност и воля за борба. Князът престана да ходи на лов – хранеше се с гъби и риба, разхождаше се безцелно с бленуващи очи и му се струваше, че се е възвърнал в най-хубавите юношески години. Беше чист и жадуваше да стане още почист, лъчезарен като оня Добри, когото хвърлиха от Лобната скала в Търново. Сега, когато вярваше, че е познал Бога, често мислеше за Добри и се признаваше в най-тежки престъпления. Ах, как го бе затъпил и окалял Лукавия! Калугерът имаше право – душата наистина е ентелехия на паднал ангел. Но макар и виновна, тя се наслаждава – моли се, когато обича, стене, когато се възхищава. Светът на княза се простря извън видимия и се сля със световете в самия него. Седмото небе съществуваше с всички небеса над кристалния похлупак...

Князът се хвърли в неотстъпна борба със Сатанаил. Той отрече и забрави книгите, които беше чел, отрече и ония мисли, които го изпълваха с гордост и ирония. И чудно, Лукавия не се съпротивяваше. Той мълчеше. Главното му оръжие – чувствеността – не съществуваше: князът не мечтаеше за бялата плът на девата. Мечтаеше за душата ѝ.

Всеки път, когато го смущаваха съмнения, отиваше да се моли пред дъба, дето беше се молила Каломела. В такива минути се отказваше да вярва на очите си, които му показваха света такъв, какъвто го знаеше, защото вътрешният му взор го виждаше съвсем друг. От това се пораждаше ужасяваща двойственост. Вместо Божия образ князът си представяше ту себе си, ту голата дева в пещерата и от тая бърканица, където разумът не можеше да сложи ред, изникваха нови съмнения. В своето отчаяние той се обръщаше към Сатанаил, обаче Лукавия не се месеше и князът си тръгваше покрусен, без да довърши молитвата си.

Ала сега, когато чу догмата, ревността се промъкна в сърцето му. Дали калугерът не бе влюбен в Каломела? И какъв е той, скопец, млад или стар?

– Светците нямат възраст – отвърна Каломела.

Князът се вглеждаше в нея и не можеше да я види освен с очите на душата си. Докато слушаше, спираше погледа си върху редките тревички из дъбравата, обгонвана от лек ветрец. И дъхът на девата, и ветрецът се сливаха в едно впечатление за нещо божествено. После се любува на нейния свит показалец – показалец на дете и жена, смешен и мил. После се хвана, че се заглежда в колената ѝ, и веднага отмести погледа си към лицето ѝ. Тя каза: „Като си помислиш каква измама се крие в тоя рай на дявола...", и в тоя миг Сибин забеляза, че нейната усмивка изразява мечтана съблазън, защото тя мислеше за съдбата на Ева. Не усещаше ли неосъзнат порив да изживее това, което бе преживяла самата Ева? „Но защо ще го иска, нали знае какъв ще бъде краят?" – запита се князът и умът му занемя. Тя не само вярваше в догмата, тя я приемаше като съдба на всяка жена. Може би я изкушаваше мъченическият образ на нейната архипрабаба, нечестивото любопитство да изпита страданията ѝ? Искаше грехопадението заради удоволствието от изкуплението. Душата на княза бе оскърбена, защото тая, пред която заставаше като пред Бога, криеше в себе си кълновете на нечестивостта.

– Тоя рай съществува тук, на земята, и сега – каза князът.

– Защото земята е на дявола и ние всички, княже, ще изкупим неизбежните си грехове чрез прераждanията, които ни очакват.

– За съвършените като тебе не ще има прераждане. Ти само ще се освободиш от плътта и ще облечеш Христова дреха.

– Да – каза тя малко смутено.

– Няма ли да ти е жал, че не си познала грехопадението?

Тя го погледна втренчено.

– И мислено можеш да го постигнеш. Ти не знаеш, ние се изповядваме пред всички. Нашата изповед не е тайна, как-

дивечово месо, и те го посрещаха с радостно скимтене, подушили отдалеч присъствието му.

„Къде отидоха моите стремежи, защо се превърнаха в измама и грях? – питаше се той, когато се виждаше унизен да дебне в гората като разбойник. – Нима всичко, що тревожеше ума и душата ми, е ставало, за да ме докара до тоя хал? Освободих се и от Сатанаил, и от Бога и ето ме в нови мъки и унижения." Но неговият разум, който някога упорито се опитваше да вникне в тайните, сега безпомощно мълчеше.

Една вечер в ония топли априлски дни, когато над огромните къдрави гори изгряваше месецът и от страшните им недра с гласовете на славеите се чуваха унилите стонове на чухалите и джафкането на младите вълчета, князът дебнешком се долепи до прозореца на молитвената сграда и се загледа в богомилското тайнство, за което Каломела му бе говорила твърде бегло. Върху дървените стени се редяха изображения от еретическото таро: меч, забит в разтворена книга, до нея хляб, чаша с вино, две амфори, свитък и отрязана женска ръка. По-нататък мълния, която събаря кула, а на кулата стоеше човек с три рога. Сетне храм с везни на купола и лози край вратата, ръка с пет рани на дланта, от които излизаха змии, печат, бяла драперия и младоженци с венци. От другата страна бе нарисувана затворена врата с кипариси, пазена от змей. Под нея пишеше „Тайна". Отстрани беше изобразен Сатанаил с три зърна в ръка, чаша и мълния, която излизаше от чашата. А смъртта бе жена в бяла туника. Тя държеше косер и стълб с имена, написани с мастило от сепия. Пред олтара около апостол Силвестър стърчаха избраните, всички с покривала на лицата. Пред тях бяха застанали десетина души. Те бяха верните. Оглашените изпълваха цялата зала. В редиците на верните князът забеляза разкъсаните от железен скорпион устните и нос на един еретик. До него стоеше Тихик, а от лявата му страна Каломела. Лицето ѝ бе загрижено. „Не се е изповядала" – с облекчение си рече князът. Навела глава, тя слушаше проповедта на апостола. „Ние сме Божите кучета, които разкъсват всеки вълк. И ако царе и патриарси грабят стадото, те са вълци. Цар и жрец трябва да бъде един човек..." Богомилският маг говореше тихо, без да ръкомаха, но дървените стени усилваха всеки звук и князът чуваше ясно всяка дума. „Лъвът Божи е излязъл от леговището на небесната мъдрост и дири плячка. Блазе на ония, които той ще избере за своя храна. О, братя мои, не обичайте света, ни каквото е на света. Не отвръщайте уста от жилото, нито ухо от мълнията, нито око от стрелата. Не се покланяйте на морето или на бездната. Не дърпайте ръката си от косера, нито краката си от лина, нито главата си от брадвата, защото божественото начало е слязло вече в мира на веществото и самият Сатанаил е приел отражение на Бога, когото ние оскверняваме денем и нощем с думи, дела и помисли, с наша воля, вкарана от злите духове в плътта..."

– Благословете и ни пощадете! – отвърна хорът на оглашените и на тоя отчаян зов от горите отговориха чухалите, жабешкият хор, клявкането на лисиците и кукотът на кукумявките. От замреженото небе месецът и вечерницата гледаха настръхналите гори и князът отведнъж осъзна страшната си отчужденост. Заобиколен от кучетата, които се умилкваха край него, той се видя отхвърлен от света. Очите му не се откъсваха от Каломела, защото сред измъчените жени и мъже тя му бе единственото близко същество, ту се спираха на високия забулен калугер, зад чието черно покривало се мъчеха да отгатнат образа му. И когато еретиците започнаха да се целуват и покланят на книгата, която апостолът държеше, князът побягна между плетищата и се изгуби като самотна сянка в гората на път към пещерата с мисълта, че еретиците търсеха, както и самият той, една истина вовеки веков в страшния и вечно променлив Сатанаилов свят, където Божият противник бе приел отражението на самия Бог, защото беше безсмъртен и носеше в себе си божественото начало – творчеството. Така измамникът оставаше неразгадаем и князът чуваше как го-

рите шумят, сякаш шепнат опрощение на човешкото безсилие. Само образът на девата го спасяваше от тоя ужас, а ужасът бе в кръвта му и говореше чрез нея...

17

Угнетен от безсилие, Сибин се навърташе край селището с надежда да срещне Каломела. Всеки път, когато я виждаше през прозореца на дървената сграда, той се убеждаваше, че е решила да посипе с пепел любовта и да изкупи вината си с усърдни молитви. Ако бе така, нямаше смисъл да стои повече тук и борбата със Сатанаил ставаше безсмислена. Дяволът го хвърляше от бездна в бездна с нови и нови илюзии за спасение. Князът проклинаше пролетното утро, в което напусна своя дом, тъгуваше за майка си и Севара и облажаваше брата си – изгнаника в далечна Таврия. Ден след ден се залисваше с някаква работа – ходеше на лов, ловеше риба, скиташе край селището. Понеже наближаваше средата на юни, направи си колиба и заживя в очакване на нещо, което сам не знаеше.

Една вечер той чу необичайна врява в еретическото село, сутринта по пътя през гората минаха няколко коли, натоварени с покъщнина и деца. Князът не разбра къде отиваха те.

На следния ден следобед лежеше край колибата върху мечата кожа. В тоя горещ юнски следобед светодържецът си почиваше, облечен в зелено, а на Сибин се струваше, че го вижда в зелената шатра на всяко дърво, увенчан с венец от горски цветя. Излегнат там, сред кипящата от живот гора, славославен от творението си, Сатанаил се уподобяваше на Бога. Дъбовете изливаха излишъка от силата си във възкиселичък сок, който мокреше кората им и събираше насекомите на шумни пирове. Пияни от тоя сок, катериците крещяха и правеха безумни скокове от клон на клон. Авлигите надуваха златните си флейти, кълвачите барабаняха, влудените

от любов сърндаци грухтяха и пилееха семето си по земята. Самата земя, влажна и дъхава, се обливаше със сокове и техният мирис се смесваше с аромата на цъфнали липи, на билки и на всички бурени и треви. Кошутите раждаха безмълвно и окървавяваха под себе си гнилите листа; сплетени в кълба, усойниците се гърчеха в спазмите на сладострастието, съединените водни кончета, опиянени от любовта, лъкатушеха над потоците, а орлите, разперили крила, се задържаха във въздуха и надничаха из горите да видят твореца си. В атлазенозелената светлина всичко жужеше, пееше и стържеше с жетварите и дървесните жаби и песните, ревът, бръмченето и крясъците се сливаха в обща възхвала на Сатанаил и на неговото могъщество. Самият въздух вземаше участие в тия вакханалии – той трептеше от топлината и галеше всяка твар. Изтегнат като хлапак, Сатанаил се смееше нечестиво и се наслаждаваше на сладострастието, що кипеше и бушуваше отвред.

Князът мислеше за Каломела по-упорито отвсякога. Дали защото бе обядвал хубаво с печена пъстърва и диви ягоди, или защото самото пиршество наоколо го увлече в любовни блянове, въображението му живо възсъздаваше образа на голата девица в пещерата. Но сега не я виждаше като светъл дух, а като жена, чиито форми криеха съблазънта на една неопределеност, която най-вече разпалваше страстта му. Князът я желаеше и проклинаше, ругаеше нейната чистота и боголюбие, ту се отдаваше на дръзки кроежи да я отвлече в горите и да заживее като разбойник. Ала действителността превръщаше неговите блянове в ярост към Бога, който се изпречваше между него и нея и му я отнемаше в името на вечния живот. Бог, от когото бе чакал спасение, го отхвърли и обрече на мъки. Проклетият калугер бе главният виновник за това. Сибин мечтаеше да го убие, щом му се удаде възможност, и мисълта му се повлече по отровните и ненаситни криволици на омразата. Внезапно той трепна. Беше чул ударите на тоягата по стъблата на дърветата. Скочи и се затече към пътя. Между слънчевите петна Каломела идва-

ше насреща му с разплакано лице.

– Княже! – извика тя отдалеч. – Как бях се изплашила, че не ще те намеря. О, княже... – Тя хвърли тоягата, затече се към него и Сибин видя до лицето си овлажнелите ѝ очи, изпълнени с тревога.

Зашеметен от радост, той целуна ръката ѝ и цялото му същество заликува.

– Покрусена съм, княже! Отец Силвестър ме лиши от всяка Божия благодат. Той уби вярата ми... Ах, какво направи той! Страшно е, като си помислиш, княже...

– Какво, какво е направил твоят поп? – попита князът, обзет от грозни подозрения. Но тя не можеше да говори свързано, гледаше го и сладостта на очите ѝ го опияняваше повече, отколкото го затрогваше. Сибин я поведе към колибата и там, седнала на мечата кожа, Каломела му разказа какво бе станало в общинарията през тия дни...

Грехоспасителят, придобивникът на неизречима светлина, дарителят на вечен живот, вторият поп Богомил, който носел пояс от медни плочки и полагал на главите гностичното евангелие, след като се затворил в стаята си, отдал се на размишления. Така била създадена догмата за Ева и други догми, които смутили истинските християни. През това време делата в еклезията били поети от брат Тихик, комуто апостол Силвестър предоставил грижите за храната, за общата работа по къра, за всякакви други служби и за реда. Съвършените и някои от верните заминали в далечни богомилски общини да сеят истинското слово заедно с новите догми, да обединяват и пазят стадото и да разпространяват книги, от които оставяли и по кръстопътищата. Апостол Силвестър се вестявал само на молитвените изповеди, на погребенията и духовните кръщения, но и там често отсъствал, защото пишел. Общинарите обаче били разтревожени, понеже брат Тихик се грижел повече за земните дела, отколкото за божествените. Тъй като бежанците нямали нито храна, нито достатъчно дрехи и покъщнина, той заставил другите да им дадат от своите, та всички обеднели, въвел ред, установил твърде строги наказания и започнал да началства. Отначало християните не роптаели, защото знаели, че за това ще получат вечен живот. Ала строгите наредби, наказанията и особено изповедите, в които Тихик изисквал не само да изваждат наяве грешните си помисли и съмнения, но и да казват къде са укрили житото и ръжта, ги озлобили и скарали един с друг. Тези, които си позволявали да възразяват през време на проповедите или да се усъмнят в истинността на учението и наредбите, затварял на хляб и вода, докато се разкаят и поправят. Други били изгонени от еклезията. Брат Тихик обявил, че всички земни човешки поселения, в които има господари и слуги, и всички невярващи в учението са врагове на Бога и на истинските християни е позволено да ги изтребват, за да се положат завинаги основите на всеземна еклезия... Промените на догмите и засилващата се от ден на ден власт на Тихик довели работите дотам, че хората взели да лицемерят. Някои тайно се молели с непозволени молитви, други започнали да разпространяват пагубни слухове, че дяволът бил на път да се разбере с Бога, за да подчини човеците, и че Бог дори му е издал полица за това. Но най-страшното станало по-миналата вечер. Отец Силвестър обявил новото си учение и тържествено заявил, че нямало нито Бог, нито дори дявол, а само сила на сътворението и сила на разрушението, че не съществувало никакво седмо небе и предвечен свят. Сред гробното мълчание на присъстващите апостолът изложил новото учение за създаване на всемира, на земята, на животните, растенията и човеците, както и новите задължения на християните. Смаяни, хората се разотишли мълчаливо, но скоро от землянките и колибите се понесли плачове, спорове и проклятия. Жените плачели, защото оставали без утешение, мъжете ругаели, понеже нямали вече представи нито за себе си, нито за света. Земният живот придобил друг смисъл и не разбирали защо трябва да дават житото и ръжта на ближния си, щом няма вечен живот и Бог. Някои казвали, че е по-

добре да се върнат в лоното на дяволската църква, която поне признавала Господа, други – най-смирените, тъгували, трети – най-грешните, злорадствали. В тая нощ няколко жени повили юдинско хоро в гората и увлекли мнозина от еретиците в нощни оргии, та на другия ден никой не излязъл на работа.

Задъхана от вълнение, Каломела безредно разказа всичко това и накрая, като се обля в сълзи, сложи ръцете си върху рамената на княза и възкликна:

– Аз загубих небето, княже, сега ми оставаш само ти! Защо трябва да посветя живота си на тия дрипльовци? За какво, ако не получа ангелски венец и престол? Само ако стана ангел, бих могла да ги обичам. А щом съм смъртна и няма Бог, нито предвечен свят, моето тяло и земният живот са единственото ми богатство. Княже, успокой душата ми!...

Князът тържествуваше и в себе си благодареше на Сатанаил, задето тъй неочаквано му възвърна любимата. И понеже много дни и нощи беше се опитвал да отгатне какво ставаше в душата ѝ, представи си как тя, раздирана от любовта и светийството, раздвоена между него и апостола, се е мъчила да намери някакъв изход със собствения си ум. Земният ѝ ангел, съюзен със Сатанаил, ѝ е нашепвал, че е по-добре да се отдаде на любовта, ако иска молитвите ѝ да бъдат страстни, бичът на разкаянието сладко да мъчи сърцето ѝ и да излива очистителни сълзи в очите ѝ. Иначе нейният живот между еретиците би приличал на равнинска река, която не шуми, а изтича една и съща. Калугерът бе разрушил нейните представи и сам я хвърляше в прегръдките му.

– Ах, как страдах и как страдам сега, княже. Де е Бог, не изисква ли самият той плътското, щом е предоставил плътта ни на дявола и щом ни е отредил прераждания? Пък ако Бог не съществува, а вместо него има някаква сила на сътворението, то самата тая сила е създала тялото, защото то е битието, а силата на разрушението, както казва апостол Силвестър, е против битието! Но какво излиза в края на краищата? Че Бог е тъкмо това, срещу което съм се борила...

В своята безпомощност, в страстния си порив към просветление Каломела неусетно увисна на Сибиновия врат, натежала от горест, плът и отчаяние, и князът в миг осъзна своята безпомощност да спаси душата ѝ, защото сам бе объркан и не по-малко отчаян от борбата между дявола и Бога. Със също такъв порив, но не към просветление, а към самозабрава, той я сграбчи в прегръдките си. И когато усети под себе си твърдата ѝ девствена плът, еластичната закръгленост на гърдите ѝ, гъвкавите ѝ бедра, които бавно се разтвориха да го приемат, и чу как викът ѝ се сля с гласовете на птиците и с всички звуци на Сатанаиловата възхвала, тежкият товар от съмнения, терзания и гнет се свлече от него като бреме и князът възкликна в себе си: „Ах, какво утешение се крие в нейната сладка и бяла плът!"...

18

Любовта не водеше към Бога и Бог не беше това, което князът си въобразяваше. По-скоро тя беше дело на дявола. Чрез нея, щом плътското у човека вземаше връх, Сатанаил придобиваше власт над душата и ангелът в нея му се подчиняваше. Тук беше заключена тайната и тук смъртта държеше в костеливата си ръка спасението, а тялото бе съдина, дето самият ангел очакваше да поеме предопределения път към очищение. Страданията нямаше да престанат, докато вината не бъде изкупена, и всичко, родено от жена, бе осъдено да мре. Излизаше, че любовта е лъжа, с която човек иска да измами Бога. Князът бе търсил Бога чрез любовта и Бог го отритна, а Каломела беше загубила Бога в мига, в който се влюби в княза. Сега и двамата бяха изгонени от неговия свят по неизвестния и страшен път на изкуплението. Опиянени от хубостта на земята – Божи отражения в Са-

танаиловия свят, – князът и Каломела се отдаваха на любовните радости и наслади. Каломела се хвърляше в тях със същата страстна стремителност, с която беше се хвърляла към ангелските престоли на седмото небе. Все повече и повече узнаваше скритите тайни на собственото си тяло и тия тайни я поглъщаха изцяло. Изправена пред извора на пещерата като пред огледало, тя разглеждаше с любопитство налените си гърди – галеше ги, да усети твърдата им еластичност, белия си корем, заоблен като щит, сред който, подобно на чашка, пъпът бе събрал при къпането капчица вода; възхищаваше се от линията край кръста, извита като ангелско крило, за да очертае таза, дето се криеше тайната на раждането, и по-надолу към бедрата, стълбовете на сладострастието, пазещи вратата на нов живот. Погледът ѝ се плъзгаше към колената до розовите нокти на краката, лъснали след банята с коралов блясък. Понякога се извиваше да види отразени в извора чашките зад колената, които Сибин обичаше да целува, и възхитена от хубостта на своята снага, бързаше да срещне във водата сладкия елей на очите си, обещаващ нови блаженства за княза.

Всеки спомен за богомилския маг и за светийските ѝ мечти предизвикваше нейната омраза. Апостолът ѝ внушаваше заблудата да се лиши от тия радости, по-прелестни и по-силни, отколкото небесните. Той я облече в дрипавото расо и оскверни хубостта ѝ с безумие, той я подлагаше на душевни и телесни мъки с обещание за вечен живот и ангелска красота, които се оказаха измамни. Неговото пророческо слово я хранеше с лъжи и самият той накрая бе принуден да ги разкрие пред всички. Каломела го мразеше, както измаменият мрази измамника, и в страстното си ожесточение към него безпаметно се отдаваше на любовта, за да опровергае с нови и нови доказателства, с нови и нови наслади и усещания неговите лъжи. Гола върху мечата кожа на одъра в дървената колиба, с набъбнали устни и плъзгава плът, благоуханна, с лебедова чистота и свежест, потъваше в шеметното блаженство на отдаването сред жужукането на насекомите и песните на птиците. Тя се топеше под силното тяло на своя княз и в неговото черно сияние гореше душата ѝ. Стоновете ѝ се чуваха ту като гукане, ту като къси, възторжени викове и тогава ѝ се струваше, че слънчевият блясък се превръща в черен, заслепяващ мрак, из който плуваше необозримата тайна на мирозданието, изкъпана в нов, радостен блясък. Вместо вълшебното царство на Бога, дето въображението ѝ постоянно трябваше да бъде подхранвано и никога не бе удовлетворено, очите ѝ се наслаждаваха на зримата красота на плътта и така, със задоволена душа и тяло, Каломела беше щастлива. Възхищаваше я силата, сръчността и находчивостта на княза, умението му да улавя най-вкусната риба и дивеч, да приготвя най-удобното легло и не забелязваше, че нейното възхищение я поставяше в пълна подчиненост. Цялото ѝ същество се стремеше към телесно съвършенство, защото Сатанаил използва любовта, за да разхубавява телата, и предоставя грижите за душите на Бога. Заслепена от своето кокетство и самолюбие, тя не виждаше как нейният княз започва да обладава не нея, а формите ѝ, нещо невъзможно само по себе си и пръв признак, че се пресища. Не виждаше, че бе отминало времето, когато Сибин не мислеше нито за света, нито за дявола и Бога, понеже тя и той бяха всичко. Ала имаше минути, в които погледът му я плашеше, и Каломела го молеше да не я гледа така. Князът се усмихваше и мълчеше.

19

Вечно неудовлетворен в творческия си устрем, Сатанаил беше жесток. Той запокитваше всичко, щом го използваше, и нехаеше за по-нататъшната му съдба. Влюбен в творенията си, той ги обичаше, докато преминат на нов етап в тяхното съвършенство.

Така Сатанаил не искаше да знае за страданията на душите, дето тъгуваше ангелът, защото душите искаха

вечността с нейния божествен покой в предвечния свят, чийто смисъл той отричаше.

Нощем, когато Каломела заспиваше върху рамото на княза, приспана от ласките му и от звъна на щурците, князът се озоваваше сам пред света. Загледан в бездънните тайни на звездното небе, той се мъчеше да вникне в душата си и чрез нея да разплете загадъчния възел на живота. Небето мълчеше, понеже князът не знаеше какво има там, както и не знаеше какво нещо е душата му, чието съществуване обаче най-силно чувстваше в тия часове. Тогава си спомняше погледите, разменени между него и Каломела. Всеки виждаше в очите на другия нещо, за което нямаше думи, и това нещо беше страшно, защото не можеше или не смееше да издаде тайната си, винаги оставаше самотно и ги разделяше. То бе ангелът в душата, унижен и страдащ, станал по принуждение сводник на плътта. Неговата вина изпълваше с гузност очите им. Князът се заглеждаше в заспалата Каломела, поразен от нейното пълно отдаване. Как лесно и бързо се беше отказала от някогашните си лаптежи! „Сама ми помага да унищожа личността ѝ – мислеше той. – Тя се оказа лъжливо средство към спасение, ново разочарование. Аз се отвращавам от истината за нашата любов, ненавиждам и себе си, и нея заради тая самоизмама. Но и тук Сатанаил слага пръста си да заличи границата между любовта и ненавистта, понеже ѝ двете му са потребни. Отсега нататък моята любов ще бъде милост, защото и аз, и Каломела сме несъвършени. Но кой е съвършен? Дори самият Бог се е задоволил със седемте небеса, където не става нищо, ни смислено, ни безсмислено, а Сатанаил в усилията си да създаде по-съвършен свят постоянно го променя чрез смъртта и раждането... Но откъде тръгнах и къде се озовах? Насилието на Борил и нещастията над моя дом ме хвърлиха в насилието на Бога и на дявола. Единият ми обещаваше спасение и истина, а ме оплете в лъжи и ад, а другият ми се присмива. Моят разум кръжи в тая безкрайна верига и за да се освободя от насилниците, трябва да се осланям само на него. Ала той не е вечен и не може да ми даде ключа на познанието...“

В стремежите да си изясни тая безизходност Сибин си припомняше дните, когато капоните на везните бяха в равновесие и той живееше, без да се вмисля в делата си. Обаче тъкмо това равновесие го бе изплашило с равнодушието и безотговорността към себе си и към другите. В оная нощ при кирия Ефтерпи, ужасен от Сатанаиловата власт, князът поиска да я отхвърли и зажадува Бога. Тогава и двамата го подхванаха едновременно, защото е присъдено човешкото Аз да съществува върху вечното противопоставяне на дявола и Бога и пламъкът на ума и на душата да се захранва от тяхната вражда!...

След такива размишления мисълта на княза се насочваше към други тайнствени светове, за които бе запазил спомени от детинството си и от езическото минало на своите прадеди. В душата му настъпваше ведрина, погледът му пак се втурваше в звездния мир и князът пак се виждаше отминаващ, макар че до него лежеше Каломела и може би носеше в утробата си негов син или дъщеря. Той вършеше каквото е необходимо Каломела да бъде сита и доволна и не отговаряше на въпросите, с които тя искаше да оправдае новия си живот. Поддържаше илюзията ѝ, че е на прав път, оставяше я да се занимава с хубостта си и да се радва. Снагата ѝ се наливаше като зреещ плод – цъфтяща от здраве, Каломела се смееше като планински ручей и дето минеше, сипеше весела закачливост, лекомислие и увереност, че в света нищо не е по-важно от любовта и размножението.

Една нощ князът се промъкна в Преслав и с помощта на Ермич ѝ достави скъпи дрехи, благоуханни масла, сребърно огледало и египетски гребен. По този начин не допущаше угризения в душата ѝ, въвличайки я все повече в опияненията на земния живот, зад които криеше бездната в собствената си душа. От Ермич бе научил, че през пролетта Борил избягнал решително сражение с император Хенри, а във Ви-

дин избухнало въстание против него. Упованията и надеждите на княза се насочиха към Търново, защото само свалянето на Борил от трона щеше да му позволи да се върне с Каломела в Преслав.

20

Избягалият роб вярваше в своя еретически бог и ненавиждаше княза, защото князът нямаше свой бог и постоянно го търсеше. Сибин беше си въобразил, че Тихик го обича, и не схващаше, че възхищението на слугата от неговата сила и хубост се отнася повече към външната красота на човека, но не и към същността му.

Той се шегуваше с него и господарската слепота не му позволяваше да види, че Тихик приема шегите като подценяване на неговата личност и не ги търпи. Уважението към княза отдавна бе изчезнало, тъй като не беше възможно да се уважава никой от слугите на дявола – съществуваха само страхът, злорадството и презрението, подхранвани от увереността за неизбежното въздездие, когато броят на праведниците достигне числото на падналите ангели. Тогава Сатаната ще се разгневи и ще отвори война на праведните, които ще нададат силен вик към Бога. Бог ще заповяда на архангела си да засвири с тръба и нейният глас ще се чуе от небето до пъкъла. Слънцето ще се помрачи, месечината няма да изпраща светлина, звездите ще изпадат, четирите ветрове ще разтърсят земята, морето и планините. Син човечески ще проводи своите ангели да съберат неговите избраници от всички краища на света, а лошите бесове да доведат при него всички народи, и ще им каже: „Елате вие, които казвахте: да ядем, да пием, и ще получим съответната награда на тоя свят.“ И като бъдат разтворени книгите на живота, ще се открие в тях всяко неблагочестие. Праведниците ще бъдат похвалени и ще наследят царството, приготвено за тях от сътворението на света, слугите на дявола ще бъдат хвърлени във вечния огън. На света ще остане едно стадо и един пастир. Син Божи ще седне отдясно на Отца, ще причисли праведниците към хора на ангелите, ще ги облече в неразрушими одежди, ще им наложи неувяхващи венци и не ще има нито глад, нито жажда вовеки веков...

Князът дори не подозираше до каква степен Тихик вярваше в неизбежността на тоя Божи съд, обещан от Тайната книга. Всичко на тоя свят за Тихик беше ясно, защото не беше взел от живота нищо и това, което за княза бе отегчение, за Тихик бе мечта. Той познаваше света чрез господарите, но не и чрез себе си и би слугувал в княжеския дом до обещаното Божие възмездие, примирен с мисълта, че князът не ще приеме богомилското учение, към което упорито беше го тласкал, ако преследването на Борил и бягството на болярската дъщеря не го заставиха да офейка в общинарията. Младата болярка, за чието приобщение към учението и той имаше немалък дял, неговата гордост, живият извор на постоянно възхищение и на съкровени мечти, хубавицата, която старата княгиня искаше да ожени за сина си, избяга и Тихик я последва, убеден, че князът не ще я види вече. Ала Сибин неочаквано пристигна и Тихик направи всичко, да не бъде приет в общинарията. Още с идването си тук представи пред апостол Силвестър и пред събранието своя господар като дяволски слуга и антихрист. Каломела бързо спечели обич и доверие, апостол Силвестър я причисли към верните и Тихик започна да я ревнува от него. Ала тая нова ревност се изпари, щом Каломела надяна окърпеното расо и заживя възвишен живот. Погълнат от делата в общинарията, находчив, с опит на домакин, придобит в княжеския дом, Тихик се залисваше в работа и отнасяше тайните си мечти за Каломела към бъдещия живот на седмото небе, когато тя и той, превърнати в ангели, щяха да се наслаждават на съвършена божествена любов. Тия мечти подхранваха силите му и го караха да залягa за добрия ред в общинарията. Той вярваше, че князът се е върнал в Преслав, и не подозираше връзките между него и Каломела. Но един ден един от братя-

та, чиито нос и уста бяха разкъсани от железен скорпион, страстен пчелар, му каза, че като скитал из гората да търси диви пчели, видял ловец с червена дреха и болярски калпак. Тогава Тихик започна да дебне Каломела, успя да я проследи във втората ѝ среща с княза, да подслуша разговора и видя как тя избяга, закрила очите си от срам. Нейното падение го изуми и хвърли в отчаяние, защото се видя на седмото небе без Каломела – тя щеше да пристигне там или след многобройни прераждания, или изобщо нямаше да пристигне никога. Колко много бе кихал, колко много беше се секнал и плюл да прогони злите духове и разни изкушения, възпрепятстващи пътя му към небесните блаженства! За да бъде сигурен, че ще ги получи, бе готов да стане и скопец. И всичко това бе правил не само за себе си, но и за нея! Съкрушен, Тихик очакваше Каломела да се изповяда, но тя мълчеше, молеше се и по лицето ѝ се четеше разкаяние. Това го поуспокои и той реши, че тя ще изкупи греха си по-бързо, ако ѝ се дава по-тежка работа. И той ѝ намираше такава работа – караше я да наглежда болните, да помага на жените, да се занимава с децата. Не я изпущаше от очи и когато се убеди, че тя не търси княза, напълно се успокои. Неведнъж го изкушаваше желанието да ѝ каже, че знае тайната ѝ, да разбере дали князът живее наблизо, или пък бе дошъл от Преслав. Но като размисли, отказа се, защото от личен опит знаеше, че е по-добре да не напомняме на грешника греха, щом самият грешник се бори с него. От друга страна, апостолът му създаваше грижи с новите догми, които Тихик отначало прие с удивление и възторг пред божественото озарение, сподобило съвършения, ала после, когато се убеди в техните вредни последици, възропта. Самото поведение на апостола го озадачи и хвърли в тревога. Отецът се затвори в покоището си, като заяви, че има намерение да изчисти учението от всички противоречия и да опровергае средецкия дедец Петър, който бил изповядвал повече манихейство, отколкото богомилство. Така щял да напише ново гностично евангелие. За неговата подвързия бе отредена кожата на един млад бик, надзиравн от отделен пастир, и Тихик покрай другото се грижеше кожата на тоя бик да бъде чиста.

Заобиколен от свитъци, от еретически книги, от бои, мастила и ощавени кожи, апостол Силвестър разпрати из страната верните и двамата избрани, предостави всичко на Тихик и потъна в писане. Тихик зажив на тръни, с предчувствие за нещо недобро, защото нима бе време да се променя учението и да се спори със средецкия дедец, когато в общинарията съществуваха глад, беднотия, неуредици, а в страната царски преследвания? Защо трябваше непременно да се узнае какво представлява по-точно седмото небе, как са създадени земята, жената, звездите и вселената, щом главната цел е хората да спасят душите си, да бъдат сити, щастливи, да се обичат и почитат? Нима такава или онакава представа за предвечния свят би имала някакво значение за добродетелите? Каквото и да е Божието царство, то трябва първо да се постигне тук, на земята, пък после ще видим какво представлява и как е наредено.

Тъй разсъждаваше Тихик, когато слушаше споровете между ония от братята, които носеха пръстен от желязо и татуировки на китките; когато виждаше как апостол Силвестър се гърби над свитъците, докато нивичките, изтръгнати с толкова труд и мъки от гората, не обещаваха достатъчно зърно за всички; когато често умираха новородените деца и царските хора жестоко измъчваха истинските християни по цялата българска земя в съюз с французите и венецианците католици. Защото колкото и да бе вярващ и да съзнаваше, че земните грижи са Божие проклятие, чрез което хората са отдадени във властта на дявола, все пак знаеше, че човек не може да се моли, ако е гладен, ако зъзне от студ или се гърчи от болка. Самата служба му отреди жребия да слугува на другите и за да уважава себе си и работата си, трябваше да уважава и земните дела. Тихик започна незабелязано да се въоръжава със свои мисли и да заспива с тях вечер, грохнал от умора, във влажната землянка, пълна с паяци и всякакви насекоми. Въпреки че бе удостоен със сан

на верен заради трудолюбието, предаността и познаването на учението, в дъното на душата си се чувстваше по-близък на оглашените, отколкото на верните, понеже самата му работа го свързваше с тях и защото като роб цял живот беше живял между парици и отроци.

Всеки път, щом му се удадеше да се откъсне от главоболията, той си позволяваше да беседва за божествените неща с простите оглашени и в тия беседи вмъкваше някои от скритите си мисли. Избягалите от боляри и манастири отроци виждаха в него наставник, без когото не можеха да се надяват на добруване, и Тихик придобиваше все по-голяма власт над волята и мислите им. Ала когато слушаше техните разкази, шегите, апокрифните легенди за другаруването на Господя с дявола и как са се надхитрявали един друг, как девственицата Мария заченала от босилковата китка, изпратена ѝ по един ангел от Бога-Отец, Тихик започна да се замисля и да се влияе от мислите на тия обикновени еретици, които не разбираха правилно учението и го примесваха със суеверни и езически представи, защото само така то ставаше приемливо за тях.

Той посрещна смайващото изложение на новото учение със стиснати зъби и затаен дъх. С безстрастно лице, побледняло от изумление, с полузатворени клепачи, зад които равно тлееше сивият пламък на зениците, богообразен като праведник, току-що излязъл от рая, изслуша апостола, без да помръдне нито един мускул. Но очите му не пропускаха нищо от вълнението на общинарите. И когато сред гробното мълчание съвършеният се оттегли в покоището си, бършейки под покривалото обилната пот, Тихик го последва. Пред вратата на апостолското покоище той почака, за да му даде време да си отдъхне и да спусне покривалото върху лицето си...

21

Сутринта Тихик излезе от землянката и не изведе никого на работа, защото хората стояха в жилищата. Гладните кучета скимтяха и чакаха стопаните си, децата не играеха. В някои землянки и шатри плачеха жени, бити от мъжете си, загдето бяха участвали в нощните оргии.

Тихик седна на един дънер и си припомни мислите, с които снощи бе заспал. „Съвършеният не знае как се изкарва хлябът, защото всички са длъжни да го хранят, не знае на какви изкушения Лукавия подлага бедните хора в оскъдицата... Казва, че трудът бил от дявола, та не бивало да се мърси с работа... Говореше с Бога, сега обърна, че го нямало... Все с него се занимаваше, пък сега ще започне да се занимава със силите и пак ще се получи същото... И той е от господарите! Господарите постоянно търсят Бога... Нямало, казва, нито седмо небе, нито предвечен свят, а някаква мъртва точка и от нея започнало всичко..."

Представите, с които бе живял, и без това разклатени, заплашваха да легнат като руини на духовната му къща, тежаха върху ума му, спъваха волята му и той не знаеше накъде да върви. Всичко щеше да рухне – надеждата за спасение, любовта към Каломела, вечният живот, Божията справедливост и възмездие, утехите в робския му живот. Рухваше и самата община, загубваше смисъл неговата работа, борбата с дявола, лишенията, въздържанието, постите. Найсетне вече не съществуваше и вярата в съвършения, чиято светост и знания се оказаха съмнителни...

Еретиците започнаха да се измъкват от землянките и да се събират на групи. Като видяха Тихик на пъна, дойдоха при него да чуят какво мисли. Някои говореха, че апостолът е загубил Божието благоволение и дяволът го е обсебил, други – че се е побъркал, искаха да снемат от него пояса с плочките и да изгорят новото евангелие, внушено от Сатаната, трети, доволни, че няма Бог, изглеждаха горди, весели и зли. В селището имаше и жени, които се кикотеха, повдигаха по-

лите си и се плясkаха по бедрата, да поkажат, че Рогатия е влязъл не само в съвършения, но и в тях, и няма вече спасение заниkого.

Тихиk гледаше в земята и умът му търсеше изход. „Може би апостолът сам ще се отрече от новото учение. Снощи беше много уморен и не пожела да говори с мене, но аз се надявам да ме приеме днес. Трябва да почаkаме завръщането на теотоkите, та аkо не се отрече, да изберем друг апостол" – говореше им той.

Но мнозина вече стягаха kолите си да напуснат еклезията. Убеждението, че дяволът се е промъkнал в нея, се налагаше и Тихиk бе на път да повярва в това. Той се опита да влезе при съвършения, обаче оня не му отвори вратата на поkоището си.

Таkа измина тоя ден на отчаяние, на тревога – ден празен, запечатан в паметта на всичkи kато болест. Привечер Тихиk навлезе в гората и kато размисли, напълно се убеди, че Сатаната непременно трябва да се е загнездил в апостола. „Дори и да е отkрил, че няма предвечен свят – kазваше си той, – не би трябвало да го заявява, тъй kато хората нито ще намерят смисъл в съществуването си на тоя свят, нито ще могат да се борят с господарите, щом няма справедлив съд над всичkи нас. Второ, той обърkва общинарите и подлага добродетелите на съмнение, kато ни лишава от наградите на небето и kазва, че всичkо ставало само туk, на земята, та ниkой не трябвало да чаkа друга награда за себе си освен от себеподобните си. Не ще уплашиш, нито ще задоволиш човеkа със земни наkазания и доволства, защото, kазано е – човеk не живее само за хляба и щом няма небе и Бог, ще отвърне поглед от ближния си и ще исkа само да яде, да пие и да господства... Уверява ни, че kато нямало Бог и дявол, човеk щял да стане Бог, пъk забравя, че човеk ще стане и Сатана. Дори дяволът да не е влязъл в него, новото учение е вредно и той трябва да се обяви за антихрист..."

В следващите дни разложението в общинарията нарасна с голяма бързина. Нощем се извършваха kражби от общия хамбар, мнозина се сбиха, изниkнаха kавги, отняkъде се появи раkия, та имаше пияни, изпаднали в бесовсkи изстъпления, kоито пееха мръсни песни за Сатанаил и за неговата власт. Един еретиk се обяви за пророk и започна да проповядва безумия, друг се обеси. Неизвестно отkъде в селището пристигна сkитниk с дървена табелkа, на kоято пишеше: „Поkайте се, царство Божие приближава!" Облечен в чудовищни дрипи, обут в ногавици от нещавена kозя kожа, той се установи на бунището и оттам по цял ден пееше тропарите на дяволсkата църkва и призоваваше богомилите да се върнат в нейното лоно. И за тия пророци се намериха слушатели, понеже всеkи kрие зад разума си безумие, с kоето се наслаждава, и злонамереност, от kоято очаkва за себе си добро. Мъже и жени слушаха проkобите със страх, по лицата им личеше съмнение в собствените им сетива, сяkаш се взираха в друг, тайнствен свят, изпълнен с угрози, с чудовища и смърт. Няkои се kръстеха, забравили, че са богомили. Шествие от стотина души обиkаляше из селището, пеейkи няkаkва нова песен:

В деня на страшния съд ще реkа на Господя:
– Боже, неботворче, защо ми отреждаш пъkъла?
Не ми ли стигат земните тегла и мъkи?
Целият съм в смрад и унижение,
kато Исаk съм нечист и невъздържан,
защото остави дяволът да владества над мен.
Без право ме хвърляш от пъkъл в пъkъл.
Не аз, а ти си виновен за всичkи грехове!
Исусе, отвори райсkите врати,
да влязат пречистени измъчените души!
Или ни върни в безплътното, или ни прости,
защото нямаше да грешим, аkо не бяхме родени...

Обърkан и безпомощен, Тихиk се видя изоставен от беснуващите богомили. Ниkой не го търсеше, ниkой не се интересуваше от него. Той заудря с юмруци по вратата на поkои-

щето, където съвършеният беше се уединил, сякаш бе оглушал и ослепял за това, което ставаше в селището. Отвътре се чу глас: „Почакай!"– дървеното резе се отмести и Тихик влезе.

Апостолът стоеше гърбом към него. Нямаше покривало, но Тихик не можеше да види лицето му.

– Владико, всички са побеснели. Еклезията се руши. Дяволът е яхнал християните. Владико, откажи се от новото учение, да успокоим хората и да въдворим реда! – каза Тихик.

Съвършеният мълчеше и Тихик гледаше гърба му. Дългата оплетена коса падаше върху расото като опашка.

– Владико, не чуваш ли какво става навън?

– Знам и виждам. Силата на разрушението вилнее, за да предизвика силата на сътворението да създаде ново съвършенство сред човеците. Иди си, ти не разбираш! – рече апостолът.

Обзет от неясен страх, сякаш умът му се докосна до нещо невнятно, могъщо и страшно, Тихик излезе, без да схване смисъла в думите на съвършения, и се затече към Каломела, която отдавна не беше виждал.

22

Той си въобразяваше, че възвишената и чиста девица се е затворила при баба Каля да се запази от беснуванията. Старицата бабуваше, наместваше изкълчени и строшени кости, измиваше мъртвъците и шеташе в молитвената сграда. Каломела живееше при нея. Но баба Каля му каза, че Каломела я напуснала още на другия ден, след като съвършеният обявил новото учение. Самият апостол я търсил и питал къде е отишла.

Новината не порази Тихик, защото вече нищо не можеше да го порази. Тя само го ожесточи. Той се досети, че князът се навърта наблизо и Каломела е избягала при него. Тихик веднага се запъти към онова място в гората, където беше ги видял.

Сега ненавиждаше дявола с такава люта ненавист, с каквато никога никого не беше ненавиждал, а с представата за него изникваха образите на княза и на съвършения. Сибин беше прелъстител, антихрист и сатанински слуга, пък Каломела – господарска кучка, затова търси господари.

Цялата развала, разколът, беснуванията идваха от господарите. В тях е дяволът, в техните черкви, в крепостите и дворците – загнезден, хранен, почитан... Там господарите му отдават почит, защото е самодържец и княз над князете... Той е в гербовете и пряпорците, стои на трапезите и крие опашката си под червените мантии, попските раса и владишките одежди... Той нашепва безумни мисли на господарите, разбужда демоните в техните умове, внушава им съмнение и безверие...

Ожесточението въздигна Тихик в собствените му очи. Малцина от братята и сестрите в еклезията не бяха се поддали на дяволските чародейства – другите бяха крили тайни помисли да се освободят от принудата на Божите закони, бяха лъгали Господя и братята си, ламтели за своеволие и свобода. Тяхната вина и лукавство трябва да се разобличават непрестанно, за да бъдат държани в смирение и покорство! Волно или неволно, съвършеният разкри лицемерието им, като обяви, че няма Бог и дявол... Но те ще огладнеят, храната скоро ще се свърши, а дяволът ги разделя и отчуждава един от друг. Всеки ще се види усамотен, ще закопнее за спокойствие и вяра, ще страда от раздялата със себеподобните си...

Тихик навлезе в гората и неочаквано се озова на пътеката, която водеше към пещерата. Слушал бе, че в тая пещера обитава Сатаната, и топлината, идваща отвътре, е неговото дихание. При друго състояние може би не би се приближил, но сега му мина през ума, че пътечката е направена от бившия му господар. Така стигна пред пещерата, уплаши се и се върна назад, търсейки други следи от княза. Когато

Селището се огласи с проклятия и плачове. Поляната пред молитвената сграда се изпълни от нови бежанци. Во име Господне те молеха за милост и храна, показваха раните си и разказваха своите патила.

Тогава Тихик изнесе просено брашно от общия хамбар, нахрани ги, превърза раните им и като заповяда да повикат всички общинари, отвори молитвената сграда и ги вкара вътре. Тук, пред тарото със символите на тайните, беснувалите се смириха, а смирените още по-ниско преклониха глави.

– Братя и сестри – каза Тихик, – не сте достойни за молитвена изповед, защото твърде малко от вас не се поддадоха на дяволските чародейства и Лукавия е още в умовете и в сърцата ви. Молитвена изповед ще направим после, щом всеки размисли над греховете си. А сега ще ви разкрия как Сатаната се промъкна в еклезията. Той влезе тук под образа на моя бивш господар, преславския княз Сибин. През март князът дойде в общинарията да търси болярската дъщеря, която избяга при него и му стана жена. Чрез тая окаяница Лукавия разпростря скверността си между нас. Сатанаиловият пратеник и невестата му са в гората край пещерата. Аз видях и колибата им. Казано е, че по-скоро камила ще мине през иглени уши, отколкото богат ще влезе в царство небесно. Ние сгрешихме, като приехме болярката, и ще грешим, ако приемаме господари и вярваме на техните клетви и боголюбие. Съпребиваването на господари с нас е като мотика, която подкопава корените ни. Господарите винаги са дяволски слуги. Те вярват, че служат Богу, като го търсят, и казват, че търсят истината, а не виждат, че това води към безверие, разрушение и смърт. Чрез тях бесът властва над света, но щом ги унищожим с Божата помощ, бесът ще се захване с нас, защото и ние сме изложени на съблазън от господарско високомерие и господарски пороци. Ето защо денем и нощем трябва да бъдем нащрек, да не допущаме Лукавия ни в помисли, ни в щения, и не само ние, но и нашите деца, внуци и правнуци, докато не настъпи страшният съд...

Съвършеният пръв се поддаде на изкушението пак чрез болярската щерка. Той я приближи и прибързано удостои с чин на вярна, защото и той е от пасмината на болярите и влъхвите Сатанаилови и не може вече да бъде владика. Чувайте що ви казвам! Ако искате да ядете, ако не искате да ви бият, лъжат и гонят като кучета, отсега нататък слушайте само мене и нека никой не рече: „Брат Тихик е деспот и тиранин!“ Сам Бог със сила се опълчва срещу дявола и не позволява безредията и разколът да погубят човеческите души. Войната с дявола не ще престане, докато не бъде умъртвен князът на смъртта, свидетелства и блаженият Исай, дето се удостои с възвисение при Бога-Отца... Въоръжете се кой с каквото може и се съберете на поляната. Най-напред ще хванем дяволския пратеник и богоотстъпницата. Тя даде обет да остане дева, а легна в Сатанаиловото ложе. Ако не ги унищожим, чакат ни глад и нови злини. А като ги хванем и осъдим по закона на общинарията, ще отидем при съвършения да му свалим пояса на познанието и аз ще определя какво ще бъде неговото наказание. – И Тихик, като изпълни сърцето си с жалост към парищите и отроците, заговори за техните страдания: как дяволът ги е мъчил и калял душите им, как ги отчуждил и смразил един с друг и как земният им ангел горко е плакал, но те не чували плача му...

Той говори толкова красноречиво, че беснувалите довчера бяха готови да раздерат дрехите си и да паднат на колене, дори бяха склонни да признаят и неизвършени грехове. Кротките се гордееха, че са останали чисти, очакваха награда и се бореха със злорадството си над грешниците. Ранените, болните и ограбените протягаха ръце към Тихик, наричаха го „владико“ и „спасителю“. Ужасени от близкото присъствие на дяволския княз и особено от новината, че Каломела спи с него, жените истерично крещяха, скубеха косите си и сипеха клетви. И всички, разкаяните богохулители и праведните, се съгласиха, че князът е виновен за техните страдания, и колкото повече се разкайваха и плачеха, толкова побуйно се разгаряше омразата им към княза и към богоотс-

тъпницата. Те искаха тяхната кръв да измие греховете им, да ги очисти, сближи и отново да ги свърже един с друг...

24

В тая лятна вечер князът свиреше с кавал стар прабългарски танц, посветен на конете, чийто празник прадедите му бяха празнували в началото на всяка лунна година. Облегнат о един дъб, той си припомняше как покойната Котра играеше тоя танц. Движенията ѝ изразяваха буйните конски скокове в боя, вихрения бяг на хергелетата и припканията на кончетата в пролетните пасбища. „Котра разбираше конете и ги обожаваше" – казваше си князът и да заглуши спомените, силно надуваше кавала. В задушната вечер не трепваше нито едно листо. Тъмнееща гора издаваше мощен мирис на гнилост и дъб, сякаш се потеше и чакаше вечерникът да я разхлади.

Заслушан в кавала и отдаден на спомени, князът не чу дебнещите стъпки на еретиците. Едва когато тълпата се нахвърли върху него от всички страни, той скочи, но беше вече късно. Брадат мъж със зинала от рев уста връхлетя насреща му. Сибин го събори с юмручен удар и потърси меча си, ала мечът висеше окачен на един клон и князът не успя да го докосне. Писъкът на Каломела от колибата го смути и в тоя миг се видя повален на земята. Тълпата го затисна с диви викове и князът усети, че връзват ръцете му. Тогава чу гласа на своя роб, който заповядваше да вържат и Каломела и да запалят колибата. Еретиците го изправиха и князът видя възбудената, тържествуваща тълпа, въоръжена с брадви, коси и криваци – боса, дрипава и вонеща, горящите от омраза и любопитство очи, чу крясъците на жените пред колибата и стоновете на Каломела. Жените я дърпаха за косите, а през това време някой убиваше жребеца и животното мъчително цвилеше.

Тихик нареди жените да поведат Каломела, а мъжете – княза. Поведоха ги из гората, като ги теглеха с краищата на въжетата. Някой изкрякса да не се докосват до дяволската им плът и всички зашепнаха „Отче наш".

Окървавен, опасан с въжета и тласкан на разни страни, князът не се съпротивяваше. Тълпата стремително газеше храстите и го обсипваше с хули. Шибаха го по врата, някои по-смели се опитваха да проверят дали под косата му не се крият рога, трети настояваха да го върнат в колибата и там да го изгорят жив. Колибата гореше, сухите пръти и папрат пращяха, отраженията на пламъците трепетно догонваха и ближеха лицата, дрехите и дърветата. Тихик извика на мъжете да спрат пред един млад дъб. Тук развързаха ръцете на княза и го съблякоха. Когато сваляха пояса му, нещо падна в подрастите на дъба и Сибин се досети, че това е ножът, с който си служеше при ядене.

– Вижте колко е черна дяволската плът! – възклицаваха еретиците.

Князът изпъваше мускулите на тялото си и мълчеше, защото беше разбрал за кого го вземат те.

Привързаха го гол за дъба и тогава Тихик заповяда на всеки мислено да чете „Благодатта".

– Не ни е позволено да убиваме невъоръжени врагове, но ти, слуга на Нечестивия, си низвергнат от закон и Божи повели. Дяволът погали господарското ти честолюбие и събуди беса му, та тоя бяс никога да не те помири ни с царе, ни с роби, и душата ти да не познае сладостта на смирението и благодатта на вярата. Сатаната избра тебе, езичника и неверника, да сееш неверие и раздор между нас и да ни съблазняваш с отровата на ума си и с високомерието на сърцето си. Според закона на нашата общинария осъждаме те да умреш от глад и да те изядат зверовете, та да няма погребение нито за тебе, нито за богоотстъпницата, с която те венча самият Сатана...

Докато Тихик говореше, князът се вслушваше в отдале-

чаващите се викове на жените. Врявата постепенно заглъхваше. Колибата догаряше и миризмата на дима се носеше наоколо.

Тълпата се отдръпна по даден от Тихик знак. Пчеларят, който предлагаше да намажат княза с мед, та утре осите и стършелите да се налепят по него, изтича да прибере жените. Мъжете се събраха с тях към пътя и всички запяха „Благодатта на нашия Господ Исус Христос да бъде с нас"... От селището се обадиха гладните псета и както ставаше при настъпването на нощта, планината изряза небето с могъщата си гърбица и от вековните гори завиха чакалите и младите вълци, дружно закрякаха жабите и запищяха нощните каняци...

25

В селището бяха останали само децата и немощните старци. Кучетата посрещнаха с радостен лай стопаните си, децата усмиряваха плача си, добитъкът мучеше. Пред молитвената сграда Тихик заповяда да пазят тишина и никой да не влиза в покоището на съвършения. То беше затъмнено и Тихик помисли, че апостолът си е легнал. Почука на вратата и като не получи отговор, блъсна я и тя се отвори. Вътре нямаше никого. Върху грубата маса бяха пръснати мастила, бои и орлови пера. Тихик щракна с огнивото и запали една восъчна свещ. Когато светлината обхвана покоището, разбра, че съвършеният беше напуснал еклезията. На масата лежаха поясът от медни плочки, покривалото и пръстенът. До тях бе разстлан пергамент от заешка кожа, прясно изписан. Тихик се наведе над него и прочете: „За братята съвършени и верни." Тогава излезе вън и повели всеки да се прибере в дома си, да не го напуща и през цялата нощ стражи да обикалят селището.

– Утре ще се съберем отново да решим как да постъпим със съвършения. Сега вървете, припомнете си християнските задължения и изгонете от душите си сянката на Рогатия – каза той.

Тълпата се разотиде, все още възбудена, погълната от това, което ставаше с вързаните в гората. Някои се смееха, други бяха замислени и съсредоточени, трети говореха неспирно. Жените се утешаваха, че красотата на голата Каломела е дяволско дело и не е нито свойствена, нито желана от никоя християнка. Завистта и омразата обаче гаснеха, защото хубавицата след два дни щеше да се превърне в храна на зверовете, и те разпитваха какъв е бил князът. Така се озоваха в землянките и в кирпичените къщурки и там най-съвестно изпълниха молитвените си задължения, като се будеха през нощта. Понеже не бяха много сигурни, че са извършили добро дело, искрено се молеха и се бореха с натрапчивите представи за голия княз и за голата хубавица.

Когато на поляната не остана нито един еретик, Тихик седна пред масата и се наведе над черния гайтан върху пергамента. После, влачейки дебелия си, загрубял показалец по редовете, като мърдаше устни и сричаше, започна да разчита писмото на апостола. Ето какво бе написал той:

„Към тебе, Богдане и Драгия – съвършени, и към тебе, Илия, Драгане, Спасе и Радуле – верни, които сеете спасително слово по четирите посоки на българската, босненската, гръцката, латинската и френската земя, се обръщам да известя защо снех от себе си пояса на познанието и защо напущам еклезията.

Прекарах много дни и нощи в размишления и душевна борба, та везните на Бога и дявола се накланяха ту на една, ту на друга страна и мъчеха ума ми, привикнал на равноезичие. И като ме гризеше съвестта за това, че не зная, а уча, духът ми заговори в съгласие с гласа на плътта и умът ми възропта и отхвърли Сатаната и Бога – да настане единство в света и в човека да престанат мъките от раздвоението. Човекът сам е мярка на делата си и тълковник на своите закони и наредби. Вярвах, че като освободя човеците от двамата, сътворени поради незнание от въображението,

хората ще проумеят, че сами са богочовеци... И аз замених Бога и дявола със сили, които всеки познава и усеща – със силата на сътворението и с тая на разрушението, както съм написал и изложил в книгата, над която се трудих тайно. От нея оставям препис за вниманието ви. Размислете, братя, над словата ѝ без гняв към мене и без страх да бъдете изкусени от безверие, дано ви осенят нови истини, мъчителни за сърцето, ала укрепващи разума за бъдни прозрения, та да бъдете достойни продължители на великите мъже Боян Мага и Богомил, които първи разкриха как силата на разрушението (дяволът) накара хората да измислят различни богове и да се изтребват в тяхно име. И тя им внуши господството над себеподобните си чрез заплаха от смърт, и стана човешкият хаос с въстание на роби – гладни срещу сити. Тая заплаха за света беше предвидена и узната найнапред от българите, които живееха в общежития в могавашните времена, и те първи въстанаха срещу разделението на човеците на господари и роби. Те искаха да възвърнат братството и равенството, на което се радваха преди покръстването, и то да възтържествува по цялата земя...

А причината да стигна до тия мисли аз, съвършеният, обрекъл се на тези, които царската немилост гони и преследва, стана девицата, която наредих да облекат в най-грозното расо, каквото носят верните. Направих това, дано затъмня предивната ѝ хубост и невинност, та да спася себе си и мъжете от съблазън, защото, братя, няма по-голямо изкушение от хубост, съединена с невинност. Нея аз обикнах с тайна и възвишена любов и тая любов ми помогна да отворя за нови взори очите си към света ...

Пътят на човек, който живее само чрез себе си и за себе си, води към смъртта, а пътят на този, който живее чрез другите и за другите, води към вечността. И като знаех тая истина, не позволявах на любовта към сестра Каломела да вземе връх над обичта към всички, защото се боях, че тая любов ще ме отдалечи от християните в еклезията и от божественото, което за мене се явява само като истина за света и за човека. Оскверних хубостта ѝ аз ради спокойствието на душата си и вярвах, че това ще донесе благодат и мир в еклезията, но, от друга страна, се съмнявах в постоянството и твърдостта на нейното боголюбие, защото тя беше девственица, неизкушавана още от собствената си плът, и живееше в неведение за нейната сила. От личен опит на изповедник зная, че истинските светци не са нито наивните, нито невинните, а грешниците, които са узнали силата на греха и са я надделели, а невинността, макар че не е грях, е лъжа, понеже е незнание. Девицата газеше в плитчината край морето и си въобразяваше, че се бори с вълните му. Голямо изкушение бе за мене да ѝ покажа единството на света, който е възел от зло и добро – тъй си мислех аз, докато осъзнах, че това мое желание не е нищо друго, освен желание да встъпя в плътски връзки с нея. И щях да го направя, защото всеки ден тя беше в покоището ми – помагаше в преписването и украсата на новото гностично евангелие и ми прислужваше с усърдие и послушание. В моите бдения и размисли измъчваше ме съмнението, дали като унищожавам с грозота нейната хубост, не унищожавам нещо в собствената си душа? Защото красотата, братя, е отражение на силата на сътворението в цялата природа и в човека, обещание за доброто и вечното, та като унищожавах красотата на моята възлюбена, не унищожавах ли и доброто в нея? И за да я прославя, както подобава на всеки влюбен и както правят птичките напролет и всяка жива твар, що обича и се радва, та слави мирозданието, създадох догмата за произхода на жената – обвиних себе си, мъжа, и го показах като звяр. И още много други догми съобразих и сътворих – за бесовете на идолопоклонничеството, за вярата в задгробния живот, за суеверията, за человековдъхновителите, за человеческата скръб, за собствеността и самолюбието и за човека като вечност и безсмъртие, които ще намерите в книгите ми. И всичко, що направих, направих го неусетно, от вът-

решна потребност да оправдая моята любов към девицата и да възхваля в нейно лице жената, а то стана стройно и разумно, та ме възрадва и задоволи ума ми. Защото открай време аз търсех истината за човека и я търсех страстно. С трън бодях сърцето си, потисках порвите на плътта и воплите на душата, с пост оковавах тялото, с яростни молитви молех Бога да ми я открие. Но той мълчеше, а беше в мене, в съвест, в дух и в мисъл. Но не мислете, братя, че като създадох новото учение чрез любовта към девицата, трябва да го отрека и нарека нечестиво и лъжливо, внушено ми от дявола, както биха казали несведущите. Напротив, славя и благодаря девата за въздействието на хубостта ѝ върху мене, славя любовта – твореца на света и на всичко, що има по него, и смятам проповедите си за отричане от земното като заблуждение от незнание и душевна слабост, страх от смърт и самолюбие. Защото няма дело на света без личното, каквото и да е то, лъжа или истина, и всичко, що човек създава, създава го чрез своите мечти и благонамерения, както и чрез заблужденията и пороците си. И то е като препълнена чаша със сладост и горчивина. Силните духом пият от нея с радост, от нея черпят любомъдрие и сила за бъдещето...

Възлюбената не ме отдалечи от божественото, напротив, приближи ме към него и острасти духа ми да го търси, а сърцето ми да понася с радост злъчта на истината и представата за вечността, та станах по-човеколюбив и по-снизходителен към християните. Защото, като отрекох тираните на ума, небето и земята вече не бяха в противоречие и светът ми се показа единен и ангелогласен във всичко. И ми се стори, че узнах тайната му, и се сподобих с велика радост, та духът ми се отприщи като затлачена река и полетя като орел. Заликувах, братя, и залюбих, но в сърцето ми легна и скръб – скръб от преходността на всичко и от това, че съм смъртен, защото истината ми се показа като хромел, който смила човеци и времена, да приготви от тях хляба на бъдещето... Не унивайте, братя, да не ви смущава

тая скръб! Човешка е тя, велика и чиста, понеже глаголи за саможертва и тление, но пои сърцето с обич и душата с просветление...

А през месеците, когато пишех и тъмата отстъпваше пред мене, дъхът ми замираше и тръпнеше при мисълта, че ми е отредено да освободя човека от тираните и да възвестя тяхната смърт. Сладкогласа любов към живота извикваше умилителни сълзи в очите ми. Вярвах, че като обявя ново учение, ще настане велик ден в света, човекът ще укрепне и възлюби брата си, понеже ще разбере, че сам е отговорен за доброто и за злото. Чаках тоя ден, както по-рано чаках да лицезря Бога-Отец, та изпълнен с новата истина, рядко се вестявах между братята и сестрите. Тоя ден настъпи – беше сряда, средата на неделята, и аз нарочно го избрах като ден, който разделя, да бъде ден на раздялата с Бога и дявола и ден на рождението на новия човек. Уви, той се превърна за мене в ден на раздяла с християните и ден на моето развенчаване!...

Изложих, братя, новото учение и докато говорех и четях, виждах по лицата как се изписва страх, недоумение и даже ужас, какъвто се изписва по лицата на изоставени от бащите си деца, свикнали да бъдат водени за ръка. Те не ме разбираха и не искаха да ме разберат, а самите бяха клети, измъчени от труд, нищи духом, но страшни наглед, защото дори не подозираха какво се крие в душите им и на какво са способни в своето невежество и черна орис. Изслушаха ме с мълчание, а в мълчанието им чувах ръмжене. Гореща пот ме обливаше под расото и капеше върху страниците на книгата, понеже разбрах, че новата истина се обръща срещу мене и вече не ще бъда за тях нито владика, нито просветител, а ще стана, без да ща, техен изкусител. И не се излъгах.

Още същата нощ силата на разрушението се развилня, защото тя бе само потисната от силата на сътворението, ала не и унищожена. Жените устроиха нощни оргии и възхваляваха Сатаната, мъжете проклинаха Бога, опиваха се с ракия и се крадяха един друг. И със седмици продължиха

оргиите. Стана ми ясно, че християните в еклезията са живели в постоянна борба със силата на сътворението, а си въобразявали, че се борят с дявола, та се нахвърляха на забранените удоволствия, към които телом и духом са се стремили. А ония, които не се поддадоха на бесовските чародейства, обърнаха се срещу мене и срещу новото учение. Те се изплашиха за реда, не разбираха какво става, повярваха, че дяволът е влязъл в тях чрез мене и чрез девицата, и поискаха да бъдат възстановени старите заблуждения... Мъчно е, братя, да обичаш света и човека каквито са, ако имаш представа за друг, съвършен свят и съвършен човек! Исках да ги освободя от господарите над ума им, но те не могат без господари. Бог им трябва, да има кой да им прощава, а дяволът, да ги оправдава. Така демонът на разноезичието им е свойствен и каквото и да стъкмиш за тяхно добро, не ще го приемат, без да го изопачат, защото всеки сам себе си е измислил и е влязъл в свои сметки с дявола и Бога, та не ще повярва в твоята истина. Пък аз, щом взех да я търся, усетих, че обичта ми към тях се превърна в жалост, а жалостта е близо до презрението. И ако трябва да избирам, ще избера истината, каквато и да бъде тя и каквото и зло да им донесе, понеже знам, че в края на краищата и те ще стигнат до нея... Всяка власт свършва с безредия и виролавство, но те не проумяват това, нито разбират, че вече са направили първата крачка към освобождение от тираните си...

Сега, братя, останах сам, защото и девицата ме изостави. Тя избяга в гората при преславския княз Сибин, любодеец, езичник и изгнаник, от когото я ревнувах. Живяла бе с блянове за небето, та се хвърли в прегръдките му да намери утешение чрез плътта...

Забравете, братя, ако ви е угодно, съвършения, апостол Силвестър, кръстен с мирското име Искрьо – раб на себе си, роден в Каменец, който сне пояса на заблужденията, да препаше друг, невидим пояс на истината, и не проклинайте човешката му гордост...

А когато свършвам тия последни редове, безумците, поведени от брат Тихик, който не знае, че за да бъде съвършен, на човека са потребни не само добродетели, но и познание, не само святост, а и мъдрост, тръгнаха към гората да хванат княза и девицата, понеже в заблуждението си ги смятат Сатанаилови пратеници, виновни за падението им и внушители на новото учение...“

26

Дълго време Тихик влачи пръста си по редовете, глух за лая на псетата и за виенето на чакалите. Тънките вощеници догаряха една след друга, словата на апостола удряха като чукове в недоверчивия житейски ум на роба – искаха да замъглят здравия му смисъл и да разбият земния кръгозор на мисълта му. И понеже беше самоук в четмото, мъчно разчиташе и трудно вникваше в написаното. Но Тихик упорстваше да разбере докрай господарската тайна. Най-сетне, когато разчете и последния ред, сгорещен от усилията и от топлината в покоището, изду бузите си и сгъна на руло заешката кожа.

„Лъжа и дяволска заблуда и за нищо не чини, защото доброто и злото е смесено в едно и никаква такава истина не може да има... Щял да освободи човеците от Бога и дявола, да станели богочовеци! А как ще мерим делата си? Всеки ще си измисля свое добро и свое зло, както и стана в еклезията. Тогава как ще осигуриш реда и хляба?... Сам признава, че искал да встъпи в плътска връзка с нея, пък за Божите птички разправя и за човека сълзи лее!... Поискал си да освободиш себе си от задължения, да блудстваш без угризения, апостоле, и не съглеждаш Рогатия“ – разсъждаваше Тихик, като отхвърляше една след друга мислите в посланието и се радваше, че тъй лесно ги разбива на пух и прах. „Хвали се, че заликувал и заобичал, пък, от друга страна, казва, че откак узнал истината, предпочел я пред доброто на християните и обичта му към тях се превърнала в презрение... Не ще ме излъ-

жеш ти нито със съвършен свят, нито със съвършен човек! Само Бог е съвършен и Той познава съвършенството, а ти хубаво знаеш, че няма да ти прости, макар че си накичил греха си с художествено украсени слова и ни мамиш с обещания за свобода без зло и без добро. Бог е против тебе – не признаваш и дявола за подбудител, та и него не щеш... Пък колкото за твоята красота, тя е на блудницата. С нея те е заслепил Лукавия да смесиш доброто със злото в скверно и мръсно питие... И никаква истина за човека не търсиш, ами искаш да надхитриш Господя и да го събориш, та да въздигнеш себе си... Тъй ви лъже Рогатия, господари! Търсите спасение от Всевишния, но понеже е против вас, махате го и се провъзгласявате за богове, да властвате над нас вовеки веков!“...

Може би Тихик щеше да се рови в апостолското послание, докато отрече и последния ред, защото насладата да отричаш ума на някого и така да въздигаш себе си е неутолимо приятна, ако не го стресна подозрението, че съвършеният е отишъл да развърже Каломела и да избяга с нея.

Той угаси вощеницата, заключи покоището и прекоси селището. Каза на стражите, че е тръгнал да ги обходи, и се упъти към гората. Над планината се светна, тътенът пропълзя, звучно тресна гръм. Докато бързаше към пътя, мина му през ума, че трябва да вземе от стражите – иначе как ще задържи апостола, ако го намери? Според закона на общинарията всеки, който развърже осъден, се наказваше със същото наказание. Нима щеше да остави съвършения свободен? „Наистина какво възнамерявам?“ – попита се Тихик и тутакси разбра, че Рогатия е влязъл в него – омразата и ревността бяха превърнали някогашната любов към небесната годеница в нечисто любопитство и неясни намерения към голата и безпомощна грешница...

„Господи, помилуй!“ – изстена Тихик, ала не престана да бърза и да се убеждава, че отива да изпълни закона на общинарията.

Докато намери пътя, нов гръм пропиля небесата и ги стовари отгоре му. Но Тихик не се уплаши, защото веднага разсъди, че дяволът, създател на видимия свят, се опълчва да му попречи. Сатаната го предупреждаваше да се върне. Влязъл бе в кръвта му, но щом осъзна това, Оня развихри бурята и сигурно би я възпрял, ако се откаже от Бога, ако развърже грешницата или възприеме скверното учение на съвършения. „Благослови и пощади, Владико!“ – шепнеше Тихик със засъхнали устни. Краката го носеха против волята му, очите му блуждаеха. При всяка гръмотевица му се струваше, че вижда бялата плът на грешницата. Зачете двойното „Отче наш“, предназначено при опасност из път, и молитвата му вдъхна сила и воля. Не, той не отиваше да види голата Каломела, да се наслади на нейните мъки и на неизбежната ѝ смърт – отиваше да прогони проклетия апостол, Сатанаиловия роб, от чийто език се боеше и затова не му се искаше да го съди в присъствието на християните. В ожесточението си намери тояга и с нея се озова на мястото, дето бяха пели „Благодатта“. Недалеч оттук се намираше дървото, о което беше привързана Каломела. Тихик се ослуша, дано чуе някакъв стон или звук. Мракът бе непрогледен, вятърът фучеше. От светкавиците гората изглеждаше, че се люлее, а дърветата бяха нечисти духове. На всичко отгоре плисна дъжд и Тихик започна да губи надежда, че ще открие осъдената. Като прибягваше от дърво на дърво, стигна в края на малка поляна. Тук му се счу човешки глас и тутакси в отровнозеления блясък на светкавицата съзря високата черна фигура на съвършения, надвесена над нещо бяло. Не беше сигурен, че не му се е привидяло, и почака. Гръмотевиците следваха една след друга и сега Тихик видя как апостолът повдигна от земята голата Каломела. Сигурно току-що беше я отвързал, а тя лежеше безчувствена или пък бе мъртва. Съвършеният я носеше право към него. Тогава Тихик усети, че ревността го задушава и се превръща във физическа болка. Той дигна тоягата и се приготви да я стова-

ри върху главата на апостола. Нов гръм издъни небесата, ослепително озари всичко наоколо и в тоя миг от гората изскочи голият княз с нож в ръка и се втурна към апостола. Апостолът изкряска, пусна Каломела и падна възнак. Очите на Тихик станаха като очи на котка – така ясно виждаше как князът съблича убития. Той съблече расото му, после смъкна подрасника, навлече го на себе си и като обви в расото Каломела, взе я на ръце и изчезна в гората.

Бурята се развихри, дъждът рукна из ведро. „Свят Господ, свят и пресвят" – шепнеше Тихик и се кланяше, уверен, че самият Бог беше се намесил дяволските слуги да се избиват и съвършеният да бъде наказан.

Той почака бурята да стихне и когато над гората се появи сърпът на месеца, отиде да види убития. Съвършеният лежеше гол. Бялото му тяло беше изящно и мършаво – тяло на светец и аскет. Тихик се вгледа в очите му, които никога не беше виждал, и ужасен се отдръпна. Под високото, красиво чело очите на съвършения бяха големи, дълбоки и страшни като очите на самия Сатана...

Потресен, ала изпълнен с увереност, че е под Божия закрила, Тихик се върна в селището и щом се зазори, въоръжи еретиците и ги поведе към пещерата, защото знаеше, че князът, който няма нито кон, нито оръжие, ще се приюти там.

27

За щастие мечата кожа беше в пещерата и князът положи Каломела върху нея. Трябваше да запали факла. Понеже нямаше огниво, започна да трие две сухи клечки, останали от огъня, който някога кладеше тук. Най-сетне сухата трева пламна и факлата освети увитата в расото Каломела. Носът ѝ беше смазан, едното око напомняше чудовищно синя гъба, върху челото кървеше зигзагообразна рана, устата бе разкъсана. Сплъстени и оскубани, мокрите коси се увиваха около врата ѝ. Жените бяха я мушкали и драли с вили и синините пътеки от въжетата се преплитаха с кървави драскотини и рани.

Яростта хвърли княза в огън. Той заби факлата в стената на пещерата и отнесе Каломела при извора да измие раните. От топлата вода тялото ѝ започна да трепери, ръцете конвулсивно търсеха нещо. Здравото око се отвори и го погледна – въпросът в него затисна княза като скала. Каломела се опитваше да заговори. Внезапно тя изхълца и отчетливо произнесе: „Имай милост, Владико." Устата ѝ, страшни на вид, зашепнаха някаква молитва. Князът разбра, че тя се откъсва от него и се възвръща към своя бог. Чу я да казва: „Де е небето, защо не го виждам?... Ти си Сатана, княже, ти ме предаде на змея..." После се унесе. Сред бученето на водата в пропастта Сибин чу, че тя хърка, и видя от устата ѝ да изтича струйка кръв. Той я извади от извора, отнесе я на мечата кожа, свали подрасника, облече я в него и я покри с расото.

Факлата димеше и осветляваше тъмното му голо тяло. Князът седеше на една издатина в скалата и размишляваше какво му предстои. Трябваше да чака тук, докато Каломела оздравее или умре. Тогава ще навлече расото, ще отиде в първото село да открадне някой кон и с него ще се промъкне в Преслав. Там ще се снабди с всичко необходимо, ще вземе Ермич и верните си хора, да избие еретиците и да изгори селището им... Сковано от ярост, сърцето му беше като къс желязо, мисълта – безогледна и жестока, се опитваше да разсече нелепия възел, в който беше стегнат... Клетата Каломела, наистина ли се разкайваше и смяташе, че еретиците са прави да постъпят с нея и с него така?... Тъй е сътворена слабата тръстика от създателя си... Страданията я хвърлят в подчинение и страх... Тя се люшка между дявола и Бога, търси спасение и отрича ту единия, ту другия... Готова е да приеме грозотата за добро, да охули, да поругае, да стъпче красотата, защото красотата подценява добродетелите...

Изранен и смазан от умора, князът усещаше как тяло-

то му тръпне от хлада. Беше се отвързал след страшни усилия – прегриза въжетата със зъби и освободи ръцете си с помощта на ножа, паднал в подрастите на дъба. Когато го привързваха о дървото, нарочно изпъва мускулите и издува широкия си гръден кош, но щом тълпата си отиде, той се отпусна върху старите, съединени от късове прогнили въжета и ги разхлаби.

Ножът, окървавен от кръвта на съвършения, блестеше с острието си в краката му. Сибин го гледаше, без да съзнава, че го вижда. Най-сетне уби омразния калугер, светеца измамник, сега трябваше да убие и роба... Каломела го нарече Сатана и змей – значи винаги го е смятала за такъв... Такъв е, защото не повярва нито във византийския Исус, нито в еретическия бог... Би трябвало да вярва само в Тангра, мъжествения, благороден и справедлив Тангра, който не измъчва ума и душата, който позволява да убиваш всичко, що мразиш, що не ти се подчинява и те заплашва с унищожение... Няма друг Бог освен Бога на прадедите ти, а той е отминал с тях отдавна, отдавна... Без тях ти си нищо! Ти си бродник, ти си чужд, неразбран, далечен...

„Тя ще умре – мислеше князът. – И по-добре да умре, защото, ако оздравее, ще се върне при еретиците или ще се покалугери в някой манастир и ще ме мрази заради нещастията, които смята, че съм ѝ причинил... Тогава ще стане истинска светица..."

Факлата пращеше, пламъкът ближеше камъка. Сибин гледаше обезобразеното, довчера прекрасно лице, поруганата си любов. „Любов? Любовта беше с Котра. Тая беше насилие, глупава жажда за някакво изкупление, измама и за двама ни..."

Разсъмваше се, а князът стоеше все така замислен и гол и слушаше как хъркат премазаните гърди на неговата невенчана невеста. Той стана и сложи ръка на челото ѝ. То гореше.

Вън изтрака камък, в утринния здрач пред входа на пещерата се мярна сива сянка. Князът взе ножа, притаи се в тесния входник и зачака. След малко чу гласа на бившия си роб:

– Излез, дяволски слуга! Няма да ни избягаш нито ти, нито твоята кучка!

Еретиците, струпани нагъсто, стояха на няколко крачки от пещерата, дигнали колове, сечива и тояги. Тихик държеше княжеското копие, пчеларят бе запънал лъка, трети размахваше меча.

Сибин мълчеше.

– Може да не са тук – каза някой.

– Дяволът ги е отвлякъл.

– Ами ако самият дявол е вътре? Спаси и помилуй, Господи!

– Никой няма да влиза. Събирайте камъни и дървета – заповяда Тихик.

Еретиците запяха своите молитви и от върха на скалата се посипаха камъни. Някои сечаха околните дървета и ги поваляха пред входа на пещерата.

– Бъди проклет ти и твоят езически род, Сатанаилово семе! – извикваше всеки, преди да хвърли камък или дърво. – Проклет бъди!

Дойдоха и жените да хвърлят камъни и князът чуваше все по-тъпи ударите на брадвите и тракането на камъните. В пещерата стана тъмно – само светлината на кладенеца проникваше в синкавия извор, който отразяваше късче от небето.

През целия ден продължи трупаницата на камъни. Еретиците бяха неуморни. Те пееха своята „Благодат", сипеха проклятия и прокоби от тайните си книги. Привечер се разотидоха, доволни, че са зазидали пещерата.

Каломела не се свести и князът дълго стоя над нея, разбрал какво го очаква. Да се изкачи през комина, беше невъзможно – скалата бе висока и гладка. Оставаше му само един избор – да скочи в подземната река с надежда, че тя ще го извлече на повърхността на земята. Настъпваше часът, в който или щеше да чуе „шума на вечните води" и завинаги

да остане под българската земя, прикътала в недрата си хиляди свои и чужди духове, или да види отново света. Все пак реши да почака, докато още има сили, и се зае да отстранява камъните пред входа на пещерата. Камъните нямаха край и колкото и да ги извличаше навътре, те се сливаха в същата плътна маса. Еретиците бяха натрупали цяла могила...

На другия ден, когато силите го напуснаха и се убеди, че тая работа е безнадеждна, реши да се остави на водата. Пак беше нощ и пак виеха младите вълци из горите. Сибин взе на ръце умиращата Каломела и тръгна към пропастта, дето бучеше и димеше подземната река. Бездната погълна със страхотен рев и мрак Калояновия воин, сразен от византийския Исус, срещу когото народът възправяше свой, еретически Бог, също така неприемлив за преславския княз...

Тихик бе завел общинарите при убития съвършен, сами да се убедят, че дяволът е влязъл в него. Той им показа мъртвите му очи. И всички видяха, че те са сиви, изпъстрени с тъмни жилки, големи и страшни, защото демонът на мисълта още гледаше втренчено от дълбочините им.

– Бог го осъди. Ето, аз съм прав – рече Тихик. – Сега нека отидем в молитвената сграда да се помолим.

Покорни и смирени, еретиците се молеха усърдно и всеки изповяда своите грехове. Преди да наложи наказания, Тихик влезе в покоището на съвършения, взе пояса на познанието и покривалото и като застана пред тарото с тайнствата, каза:

– Кой от вас ще отрече, че Бог ме избра за ваш спасител? Кой ще отрече, че аз разкрих как дяволът се промъкна тук? Кой друг можеше да ви изтълкува и покаже отде дойдоха страданията ви? Сами видяхте какъв е бил съвършеният, как ви е мамил, и благодарение на мене закопахте Сатанаиловите слуги. Тук присъстват от братята верни. Нека кажат, какво направиха за вашето спасение? Те стояха настрана и между тях и сега има готови да повярват в новото евангелие и да се поддадат на съмнения. Братя и сестри, вярвайте в царството небесно и никога не се опитвайте да узнаете как изглежда отблизо то, защото Сатаната ще оплете в мрежата си умовете и душите ви. На човека е отредено да се бори с дявола до деня на страшния съд, а не да критикува Божата промисъл. И тъй, ако сам Бог ме избра да ви спася и ме научи как да направя това, не значи ли, че той ми е дал познанието и аз трябва да запаша пояса?

– Вярно казваш. Стани наш владика, посредник между нас и Бога! – отвърнаха еретиците.

– Тогава нека братята верни ме ръкоположат за съвършен – рече Тихик и сам опаса на кръста си пояса на познанието.

– Води ни, пастирю и наставниче, и ни пази от бесовските чародейства. Води ни, наказвай ни за греховете и ни очистяй от тях. Пази душите ни от изкушения и телата ни от злите духове! Води ни към небесното царство! – надигна се нестроен хор от гласове и верните излязоха напред да извършат тайнството.

Така брат Тихик се удостои с власт в името на разума и благополучието и спусна покривалото върху лицето си, макар че всички знаеха как изглежда това лице. Но от тоя ден той заживя в постоянен страх, че Сатаната е извлякъл княза от пещерата, защото дълго време се мълвеше, че са виждали преславския княз да броди по цялата българска земя ту като страшен хайдутин, ту като окаян самотник, неутолимо търсещ своя Бог.

ТИХИК И НАЗАРИЙ

„И ако Сатана изгонва Сатана, той се е опълчил сам против себе си. Тогава как ще устои царството му."

Глава 12 от Матея

1

След като запаса пояса на познанието, Тихик заповяда да бъде замазано тарото в молитвения дом и на негово място да бъде нарисуван страшният съд. „Защото – казваше си някогашният роб, натрупал колкото мъдрост, толкова и недоверие към човека – мечът, забит в разтворената книга, хлябът, чашата с вино, човекът с трите рога и прочее са Сатанаилови знаци, измислени от слугата на дявола, Силвестър, и аз се чудя как сме ги търпели толкова време. Те създават смут от неведение и отправят мисълта към Рогатия и неговото царство. Всичко е казано в Тайната книга, нищо не бива да се премахва или прибавя, нито да се тълкува вън от общоприетото, защото всяко ново тълкуване на учението руши представите и заплашва добродетелите. А добродетелите са толкова по-истински, колкото, подобно на златото, са неизменни и вечни.

Тъй като някои настояваха дървените стени да се варосат, понеже белотата спомагала за благочестиви помисли и напомняла ангелски одежди, Тихик отклони това предложение, след като размисли, че вместо бяла стена по-добре е за човека да има пред очи някакъв образ да властва във въображението му и чрез него да се свързва със себеподобните си. Защото е свойствено на всинца ни с образи, звуци и цветове по разни начини да се лагодим със световната тайна и с тая на собствената си душа. Обаче нека не се забравя, че земята е дяволско творение, нека всеки вижда страшния съд и да залягa за спасение на душата си.

Но не само от тия съображения трябваше да се замени

старото таро. Предишните представи на общинарите бяха разрушени и объркани от учението на апостол Силвестър, а земната сладост от беснуванията, както и страданията на бегълците криеха в кръвта и умовете нови изкушения и склонност към бунт. Тихик се боеше от тази скрита зараза, която неговото паство едва ли съзнаваше. Необходимо бе хората да се върнат към добрите стари представи за тоя и оня свят, изложени в Тайната книга, и завинаги да забравят княза, Каломела и най-вече мъдруванията на Силвестър. А за да стане това, те трябва да се сплашат, защото страхът е преграда към греха.

Като размисли, Тихик се убеди, че освен страшния съд и наказанията не по-малко страх трябва да събужда самият той. Затова се изискваше всички да забравят как е изглеждал, преди да препаше пояса на познанието, да промени държането си, речта си и подобно на княза да придобие господарска осанка, макар и не княжеска, но все пак владишка. Той дълго мисли и накрая остана поразен, че осанката се налага някак от само себе си и че през тия кратки дни от неговото владичество е забелязал как се променя дори походката му. Въпреки убеждението, че е прогонил Сатаната и с пълно право е препасал пояса на познанието, в недоверчивия ум на Тихик възникваха неочаквани грижи, опасения и съмнения. Освен страха, че князът е излязъл от пещерата, грозеше опасност от приближените и верните, които апостол Силвестър бе разпратил да сеят новото учение. Ако тези проповедници се завърнеха здрави и читави, отново щяха да разбъркат умовете. Тихик се надяваше Бориловите хора да ги убият по пътищата и да го отърват от нов разкол и борба с тях. „Нима трябва да желая смъртта на тия заблудени братя, Господи? – питаше се той и при тая мисъл изричаше безмълвни молитви. – Но злото, което ще причинят, ще бъде зло и за тебе, и за цялата общинария. Нека им бере греха оня, който ги заблуди." Така той отхвърляше злонамерената помисъл от себе си и предоставяше бившия съвършен на Божия съд, виждайки се като слуга, който си измива ръцете,

като оставя виновния да бъде наказан от господаря, защото казано е: „Мне отмщение и я воздам." От друга страна, светът беше пълен с ереси, със заблуди, с разни подмамки и тези, които скитосват из него, разнасяха греха, както чумавите разнасят болестта. Добродетелите, подобно на цветята, цъфтят само на родна почва и вехнат, когато се откъснат от нея. Ето защо християните не бива да напущат еклезията, за да не бъдат изкушавани от световните козни, и всеки новопристигнал в общинарията трябваше добре да се огледа и проучи.

Така разсъждаваше Тихик през началните дни на своята власт, още несъзрял опасностите, които произтичат от нея, и несвикнал с черното покривало. Обаче най-голямата му грижа оставаше изчезналото Силвестрово евангелие. То трябваше да се намери и изгори час по-скоро, да не смущава повече умовете на неговото паство.

През тия напрегнати дни, погълнат от събитията, не беше обърнал внимание в посланието на бившия съвършен, където той пишеше, че оставя препис на братята, а от това се разбираше, че има две книги. Но когато отново го прочете, Тихик се разтревожи, разтвори всички долапи, вмирисани на билки и вощеници, дето се търкаляха орлови пера и мастила от бъз, ала никъде не намери опасните книги. Изпотен от тревога, претършува всички кътчета и ъгли, огледа дъските на пода, не остави без внимание дори глинените съдове в готварницата. С нова, по-голяма тревога седна да размисли къде могат да бъдат проклетите евангелия. Дали окаяният Силвестър не беше ги отнесъл със себе си? Може би те се търкаляха някъде из гората? Или от любов към Каломела беше ѝ ги дал, да се възхити от дълбокия му ум?... Нямаше защо да се мъдрува и Тихик, свикнал през целия си живот на деятелност, без да отлага работата, спусна покривалото и крадешком се измъкна от селището.

Тишината в гората го оскърби. Дяволското творение мълчеше, като че не беше свидетел на страшните събития преди няколко дни. Или за него бе съвсем безразлично, че три-

ма от неговите деятели са погребани тук? Нито следа не се забелязваше на полянката, където князът бе убил съвършения. Ветрецът пак рошеше рехавата трева, като че я галеше, насекомите бръмчаха, както винаги, и тяхното бръмчене издаваше насладата от живота, дъбовете се нежеха на слънцето, дяволът, ужасният създател на всичко това, мълчеше, сякаш бе заспал от сътворението на света, привидно кротък, равнодушен към злото, съблазняващ с покоя, обещаващ блаженство и добруване. И тъй заразителен беше тоя лъжлив свят, че и самият Тихик усещаше наслада, като вдишваше мириса на дъбовата гора, макар че ако би имал сила, би унищожил тия миризми, треви, зверове и птици, творения на дявола. А когато се озова пред дървото, на което бе привързана голата Каломела, и видя остатъците от въжетата, усети в кръвта си жилото на сластта. За да прогони от въображението си сладостната белота на моминското тяло, разярен от мръсния дявол, който и тук се намеси да унижи достойнството му на Божи пастир, Тихик зачете на глас „Пощади ни, Владико", към молитвата добави проклятия за Сатаната, побърза да се махне от това място и като се препъваше в полите на расото, гонеше от ума си образа на Каломела. Защо неотстъпно се налагаше в ума му тя, дали защото я жалеше? „Спаси и помилуй, Господи, избави ме от образа ѝ!" – шепнеше Тихик, негодуващ от себе си, но успокоен, че никой не може да види недостойното му вълнение.

В такова душевно състояние влезе в покоището и като удари с юмрук масата, скована от груби липови дъски, дано с тоя удар прогони от ума си девицата, отгдето се на размисъл. Той си каза, че ако князът е намерил опасните книги и ги е отнесъл в пещерата, те са загинали със Сатанаиловите слуги и няма защо да се безпокои. Но понеже още усещаше сластта и желаеше да оправдае безпомощността си, започна да кори Бога, задето не е лишил човека от въображение, което го повлича към дявола. „Да беше ни отнел от езика и някои слова, та да бъдат недостъпни изкушенията. Защо не си го направил?" – питаше той и накрая, убеден в безпомощността на ума си да намери отговор, спомни си, че когато Каломела избяга от селището, съвършеният повика един от братята, на име Назарий, да украсява съчиненията му. Сега тоя Назарий рисуваше в молитвения дом новото таро.

За тоя брат Тихик нямаше определено мнение – смяташе го незначителен, малко завеян, комуто не е отредено да получи ангелски престол. Назарий беше рус, слаб, с рядка брадичка и червеникави мустаци. Беше пришълец, дошел в селището наскоро след бегълците, обитаваше най-лошата землянка и въпреки мръсотията в нея изглеждаше необикновено чист, сякаш никаква нечистотия не можеше да полепне нито по дрехата му, нито по бялата му нежна кожа. Той не бе вземал участие в беснуванията, нито в нападението против княза, стоеше настрана и Тихик не го смяташе за истински християнин, но понеже се оказа образописец, прие го в еклезията.

Той изпрати едно хлапе да каже на брат Никифор, по прякор Викоглавия, който сега бе негов заместник-иконом и се грижеше за хляба, да повика Назарий. „Задигнал е оная скверност заради своите драсканици по страниците ѝ, защото му са свидни. Ето как с художеството човек приема и змията" – каза си Тихик, като се настаняваше зад масата.

След няколко минути Назарий почука на вратата, поклони се и смирено застана. През дупките на покривалото Тихик го огледа, както оглеждаше всички общинари, за да го прецени от висотата и изискванията на съвършен.

Косите на художника падаха върху раменете му подобно лъскава коприна и накъдрените им краища лъщяха. Под високото, леко изпъкнало чело очите му излъчваха небесносиня светлина. Тя сякаш извираше от самата му душа, бистра и лъчезарна. Назарий гледаше кротко, ала зорко и Тихик още по-внимателно се взря в тоя човек. Мина му през ума, че тая лъчезарност е като стъклен щит, зад който се крие или слабоумие, или особена лудост.

– Брате, ти украсява богоскверните съчинения на оня – каза Тихик. – Това е голям грях, за който трябва да измо-

лим прошка от отца. Разкайваш ли се в сърцето си?

– Защо да се разкайвам, владико? Той заръча украсата и аз я направих с усърдие и любов, с каквито сега рисувам новото таро – спокойно отвърна Назарий.

– Нима ти е безразлично какво рисуваш – дали то е от Светия Дух, или е заслепение от врага човечески?

– Изобразих това, което той искаше, както го виждах чрез моите душевни очи, владико. Художеството не е ли Божия сила, дадена нам, за да ни води към истината?

– Мълкни! То води и към греха, защото изкушава с подражание. Иди ми донеси тия твои рисунки. Трябва да ги видя, преди да отсъдя големината на греха ти – заповяда Тихик.

Назарий излезе и Тихик повярва, че той ще се върне с една от опасните книги. Но вместо книга Назарий донесе ощавена заешка кожа, изпъстрена с винетки, рисувани, преди да ги нанесе по страниците на Силвестровото евангелие. И както и да го разпитва, Тихик не узна къде са книгите. Художникът настояваше, че не ги е виждал от деня, в който ги предал на бившия съвършен, и Тихик не можеше да реши дали не лъже.

– Гледам, брате, блясъка в твоите очи и се питам дали е божествена светлина, или е отражение на дяволска сила у тебе. Очите на християните трябва да гледат смирено, а твоите са широко отворени, сякаш не виждат що е наоколо, а нещо дълбоко скрито в душата ти и аз недоумявам какво е. Размисли, защото никой не бива да се различава от другите, за да няма завист, нито изкушения. Сега ти иди и моли Бога да ти дари смирение и разум – каза Тихик и щом остана сам, разгъна заешката кожа върху масата. Мислеше що за човек е Назарий и напразно се опитваше да го вмести в своята душа. Художникът му беше съвършено чужд, неговата зоркост го плашеше и Тихик си спомни, че и бившият съвършен също така му беше съвсем чужд. „Ето най-голямата пакост на Сатаната – човек с човека не си прилича и оттам идва мъката да управляваш. Ех, Господи, разноезично е твоето стадо и разночинно! Назарий и оня влъхва си приличат. В очите на тоя има същите пламъци и същата зоркост. Аз трябва да внимавам за тоя пришълец, кой знае какво крие в главата си... Но щом не е взел книгите, те са отнесени от княза.“ Тихик се успокои и се предаде на размисъл, как да оправи разстроената общинария и да въведе стария ред във всекидневния живот на християните.

2

Ако можеше да вникне по-дълбоко в същността на своята власт, той щеше да се убеди, че всяка власт е богоборство, понеже човекът носи в себе си духа на вечната борба с Бога, вдъхнат му от Сатанаил.

Но Тихик нито разбираше това, нито би го приел за истина, защото Бог му беше крайно необходим да управлява паството си. Макар и смътно, той съзнаваше, че не може да съществува власт, ако не се опира на нещо по-висше от самата нея.

Вечерта след разговора с Назарий той се заключи в покоището, но като постоя в тъмнината и слуша трополенето на мишките по тавана, не успя да се съсредоточи, защото му се натрапваше, че апостол Силвестър го дебне от ъгъла със страшните си очи и с присмех подслушва мислите му. Тихик се увери, че тук не ще може да обсъди бъдещите си почини, измъкна се от покоището и потегли към своята землянка. Там, под дебелата греда, разделила покрива с увисналата слама, сред миризмата на папрат и гнилост, в която се примесваше нещо от собствената му миризма, легна на одъра и облекчено въздъхна. Сега можеше да размишлява свободно сам със себе си, със своето минало, несмущаван от сатанинските очи на оня, който бе объркал умовете. Тук се чувстваше напълно отделен от другите в заспалото селище

не само защото бе владика и носеше пояса на познанието, но и защото тук Тихик си бе Тихик, сегашният и някогашният – княжеският роб, верният и добър иконом, спасителят и накрая владиката, натрупал житейска мъдрост и недоверие. Легнал по гръб, той се отдаде на своя земен и практичен разсъдък. Мисълта му скиташе от хижа в хижа, от лице на лице и се опитваше да проникне в душите на общинарите. С какви мисли и копнежи бяха заспали тия хора след изморителния труд през деня? Бяха ли се молили искрено в тая черна нощ, в която дори кучетата мълчаха и се чуваха само стоновете на нощните птици, или утре в молитвения дом щяха да го лъжат, че са изпълнили задълженията си към Бога. С какво им помагаше молитвата? Правеше ли ги слаби и виновни, послушни и смирени? Не си ли доверяваха нечестиви помисли, изживявания през бунта и бесуванията? Не бяха ли живи в сърцата им корените на дяволските съблазни и тези, които имаха жени, не се ли отдаваха на плътски наслади? Какво възнамеряваха онези, загубили воловете и жалката си покъщнина – не се ли канеха да крадат от съседите каквото им липсваше? Колко сложно бе дяволското царство, каква тъмнина го обгръщаше и що за същество беше човекът?

Като се отдаваше на такива мисли, които насочваха вниманието му към самия него, защото излизаше, че каквото знае за човека, знае го чрез себе си, Тихик усети, че се поти, и извика: „Не, не, това не съм аз! Това е дяволът! Махни се, Сатана!" И щом отхвърли от ума си съмненията и недоверието към човека и ги прехвърли върху дявола, Тихик се облекчи подобно пътник, преодолял препятствие. Като пъшкаше, сумтеше, въртеше се на одъра, мяташе крака си върху коляното на другия и ожесточаваше волята си за борба със злото, реши да направи списък на всички християни – стари и новодошли с бежанците: да отдели от тях верните, да ги приобщи и застави да му донасят що става в общината. „Защото – казваше си той, – за да се управляват хората, трябва да се знаят не само делата им, но и скритите помисли, тайните, дори сънищата им, понеже човекът е като подземен извор и не знаеш кога и как ще избликне." Реши да държи строга сметка за зърното и плодовете, да следи кой ходи редовно на молитва и дали се моли седем пъти в денонощието. Лично да изучи пороците на всеки брат и сестра и безмилостно да прогонва непоправимите. Като свиваше един след друг дебелите си пръсти, отбелязвайки тези решения, свикнал добре да оглежда всяка работа, Тихик заключи, че засега по-разумни мерки не може да има, и без да забележи, отдаде се на мечти, както стопанин на засятата нива.

Представяше си наредената в задоволство и мир общинария с нови жилища, с нова земя, изтръгната от гората, виждаше се как върви сред братята и сестрите, как му правят път със страхопочитание пред черното расо, тайнственото покривало и пояса на познанието, как го следват щастливи, очакващи чистата радост от общата молитва. „Братя – шепнеше Тихик опиянен, трогнат от бъдещите си дела, – колко е хубаво, че се обичаме и всеки от нас е на път да спечели ангелския престол! Ние сме Божия крепост и между нас няма сила дяволът... О, не ми благодарете, благодарете на побеждаващия Бог, който ни дарува просветление и блага, защото аз съм само негов слуга..." Умилителни сълзи овлажниха очите му, тъй трогателна бе картината на бъдещето, и Тихик усещаше, че гърдите му се издуват от любов към неговото паство. Той се кълнеше пред Бога да бди над хората, без да се жали, и неговата обич към общинарите се бореше с ожесточението към техните грехове и несъвършенството, а представата за бъдещите трудове го издигаше като мъченик в собствените му очи. Най-сетне успокоен, сигурен в правилността на решенията си и твърд на воля, напусна землянката, решил да идва тук всякога, когато се наложи да взема важни решения.

Страхуваше се да не го видят и като призрак се прокрадваше между колторите, отдето се чуваше хъркането на спящите. Гладните кучета тръгнаха след него, прилепи тъ-

чеха невидимите си мрежи, нощна птица като нечист дух мина над самата му глава. Страшно беше творението на Сатаната, но крепък във вярата бе Тихик. Краката го носеха уверено към покоището, представите за предстоящата борба с дявола го изпълваха с доблест и той си въобрази, че върви в самия пъкъл, непоколебим и недостижим за никой зъл дух.

Щом съзря смътната сянка на покоището, дочу стъпки и спусна покривалото на лицето си. Из тъмнината израсна силует на човек, изравни се с него и с отпаднал глас зачете молитва. Изглеждаше грамаден, дрипав и страшен. Човекът се подпираше с голяма тояга, която стърчеше над рамото му. Отстрана висеше нещо надуто и Тихик заключи, че е торба. На неговата молитва съвършеният отвърна с двойното „Отче наш". Двамата се покланяха и всеки каза молитвата няколко пъти.

– Кой си ти, брате? Защо скиташ из мрака като привидение? Какво дириш? – попита Тихик.

– Владико, тебе ли виждам? Аз съм Радул – дрезгаво отвърна оня. Той се задъхваше и Тихик чуваше тежкото му дишане.

– Радул?... Откъде идваш?

– Отдалеко, владико, зад Искъра...Търсех те, тропах на покоището... Краката, краката не държат...

– Защо си сам, къде са другите?

– Душите им са при небесния, а телата незнайно погребаха хората на Сатанаиловия цар Борил.

– Слава на Господя Бога! – възкликна Тихик и без да ще, отдаде благодарност на Бориловите хора. – Върви след мене!

Двамата влязоха в покоището.

– Запали вощеница, владико... Душата ми жадува за светлинка... Грохнах, нямам сила да хортувам...

Тихик цракна с огнивото, разпали житни сламки и запали вощеница.

Сега можеше да разгледа верния. Той беше без качулка. На главата му стърчеше пробита капа, из която надничаха нечисти коси. Дрипавото расо, натежало от кръпки, висеше на мършавата снага като окачено на плашило. Жалко, измахнато от страдания, лицето се губеше сред черна брада, но очите алчно блестяха като очи на човек, отдавна неял.

– Седни и разкажи какво се е случило! – заповяда Тихик.

– Владико, дай ми да ям. Духът ме напусна, нямам сили за слово. – Верният опря тоягата в ъгъла и се срополи там като голям вързоп.

– Казано е „не само с хляб живее човек"! Какъв верен си ти, щом не можеш да изтърпиш глада? – Тихик забеляза, че Радул се взира в него, и добави: – За кого ме вземаш?

– Владико, ти си се смалил и сякаш надебелял. Ти ли си отец Силвестър, или виждам негово подобие?

– Не споменавай името на този тат! Аз съм брат Тихик, когото Бог просветли да спаси еклезията от Сатаната. Какво има в торбата ти?

– Новото евангелие, владико. Едва го опазих... Значи ти си удостоеният, новият...

– Дай тая скверност! – извика Тихик и без да чака, изхлузи торбата през раменете на Радул. – А сега чуй какво стана тук – повелително рече той и накратко разказа как с помощта на княза, на Каломела и на бившия съвършен дяволът бе обсебил християните. Говореше внушително, както подобава на владика, запасал пояса на познанието, но скоро забеляза, че след първата изненада смаяният Радул става равнодушен. Главата му клюмаше, очите му се затваряха и тоя дрипльо щеше да заспи, ако гладът не го измъчваше.

– Вярваш ли в това евангелие? – попита Тихик с омерзение. – Кажи, вярваш ли още в него?

– Владико, дай ми да ям и да пия...

– О, нещастна плът, създадена за грях и мъки, враг на духа! Вярваш ли, че той съществува?

– Кой да съществува?

– Рогатия!

– Как да не съществува! Съществува, съществува...

– Той е в тебе и в тая книга, която ти поради заслепление си мъкнал и проповядвал лъжите ѝ. Не си ли помислял за нейната лъжливост?

– Не ме мъчи, владико. С разума се съмнявам, но душата, проклетата, е склонна...

– Съмнението е като незакрепени везни. Такъв е и самият Сатана. Ти си молепсан от лъжата в нея и аз ще те прогоня от еклезията.

– Имай милост, владико. Страданията отнеха разума ми, а гладът – мисълта ми. Сега съм като гладен звяр...

– Ако утре през време на общата молитва се отречеш пред всички братя и сестри от заблудите на Силвестър, ще те оставя в общинарията. Обещаеш ли, ще ядеш и пиеш до насита, защото Бог ми забранява да давам храна на неговите врагове.

– Както повелиш, владико, само ме нахрани. Ще се отрека с радост и ще се отърва от съмнения, понеже сега ти носиш пояса на познанието...

Тихик извади от долапа хляб, разчупи го, двамата прочетоха седем пъти „Отче наш" и едва тогава подаде на Радул хляба и му позволи да яде.

– Ето и стомната. Иди да спиш в преддверието – каза Тихик.

Щом остана сам, той хвърли измачканото и замърсено евангелие в ъгъла и легна на одъра, като благодареше на Бога, задето тая нощ му предаде една от опасните книги. Преди да заспи, мина му през ума дали не постъпи зле с брат Радул. Вместо с убеждаване беше използвал глада и жаждата да го подчини на волята си. „Но как да бъда сигурен, че ако го нахранех предварително, той не ще се отрече? Мене ми трябват послушни, за да има благочестие, ред и вяра в учението. Непокорният защищава своето непокорство със свободолюбиви мисли, а те изкушават другите. Да видим утре дали ще изпълни обещанието си. Подлец е човекът, от слабост е подлец! А щом е тъй, насилвай го за негово добро и за доброто на всички... Крив ли съм, Боже, щом си го създал такъв?"... С такива мисли Тихик заспа, без да забележи, че още от първите дни на владичеството си сам позволи в общинарията да се промъкнат насилието и лъжата...

3

Който управлява, трябва да реши кое е добро за човека и как хората могат да се направят добри.

В тая октомврийска утрин, преди клепалото да възвести новия работен ден, Тихик пак зачете Силвестровото евангелие, но някой захлопа на вратата и Тихик скри книгата в долапа. Космат и черен, с ногавици на краката и с голям овчи калпак влезе Бикоглавия и в покоището се разнесе миризма на обор.

– Владико – рече той, като застана до самата врата. – Коренежът не върви. Врадвите и трънокопите са осем, а воловете само пет.

– Какво искаш да кажеш? – попита Тихик, понеже забеляза, че в опулените очи на Бикоглавия е затаена злонамерена мисъл и тая мисъл е изписана и на косматото му чело, което напомняше чело на бик.

– Дойдох за съвет. Волове трябват, волове и сечива! Отде да ги намеря? Има нови бежанци с голи ръце и гладни гърла.

– Не викай така, сякаш си в гората. Аз те поставих на мое място, да мога да се грижа за душите. Бог ще те научи какво да правиш, брате.

Бикоглавия размазваше върху пода калта от грамадния си цървул, гледаше в краката си и дебелият му врат се наливаше с кръв. Без да подигне косматата си глава, чиято гъста, къдрава коса му придаваше зверилен вид, рече:

– Към грях отива работата, владико!

Съвършеният замълча, защото се досети какво е намислил неговият заместник.

– Казах ти, Бог да ти е на помощ! – сърдито каза той. – Ти ще отговаряш пред небесния за делата си!

– Тъй ли било? Няма ли да ме освободиш от греховете, ако ги сторя, за да не изпукат хората от глад?

– Не всеки грях може да се прости, брате – рече Тихик. – Опичай си ума, ще отговаряш там. – И Тихик посочи към тавана на покоището.

– Ти, такова... освободи ме от длъжността... щом не поемаш греха.

– Не само пред мене, но и пред всички братя съм те ръкоположил в името на небесния Отец. Не мога да те освободя. Иди си и мисли какво трябва да направиш.

– А, не можеш? Щом не можеш, ще отговарям, но от твое име. Като е тъй, нека, ама ще видиш. – Бикоглавия изгледа Тихик с бялото на очите си и затръшна вратата зад гърба си.

„Ей че неразбран човек! Добре, че сега не съм на негово място" – с облекчение въздъхна Тихик. Но като размисли и се опита да предвиди последиците от кражбите, защото нямаше съмнение, че Бикоглавия е намислил да краде от селата волове и сечива, Тихик се изплаши. Според учението кражбата не беше грях, но кой щеше да даде доброволно брадвата си или вола? Нямаше ли да се пролее кръв, да се погубят души? „Тоя дръвник все едно не ми е казал нищо и аз съм непричастен – разсъждаваше Тихик. – Ах, Господи, защо не си ме създал глупав, та да мога и себе си, и тебе да лъжа! Ако стане кръвопролитие, ще се научат царските хора, отиде моят ангелски престол, надеждата да видя във вечния огън Каломела, да я изобличa и позлорадствам... Но казано е – нужда закон изменя. Щом му забраня да краде, може да се разтури общинарията, защото, като няма какво да ядат християните, гладът ще ги предаде на дявола. Тогава смисълът на моя живот, моите небесни надежди и самият ти, Господи, ме изоставяш..."

Тихик излезе от покоището и потърси човек да върне Бикоглавия, ала там нямаше никого, защото дървеното клепало настойчиво биеше. Хората бяха се събрали край гората и Тихик видя, че Бикоглавия им говори нещо.

Той спусна покривалото и тръгна към гората с бавни крачки, навел глава, тъй че покривалото увисваше и се налагаше да го придържа. Беше усвоил от княза тая застрашително бавна походка, която будеше недоумение, защото нищо не смущава повече подчинените от мълчанието на господаря и неизвестността на неговите намерения. Държането му гнетеше и плашеше, но нали и страхът влизаше в сметката, понеже уважение, примесено със страх, се нарича страхопочитание. Жените смутено скръстиха ръце на коремите си, докато мъжете ги отпуснаха към бедрата. Хората се отдръпнаха да влезе между тях, но съвършеният, без да произнесе нито дума, направи знак на Бикоглавия да се приближи. Той го отдели настрана и му пошепна, че ако е намислил да краде, ще гори във вечния огън. Бикоглавия изръмжа нещо, но не отвърна и Тихик се упъти към молитвената сграда, да види какво е нарисувал Назарий. Щом измина десетина крачки, сепна го мисълта, че вместо да заплаши своя наместник с изгонване от общинарията, плашеше го с вечния огън. Утре Бикоглавия би могъл да заяви, че е пожертвал душата си за спасение на християните... „Гледай какво се получава! – изпъшка Тихик. – Така тоя дръвник може да стане от крадец светец. И не се знае как ще погледнат там горе. Току-виж, дали му и златен престол... Поучи ме, Господи, как да разбирам твоите промисли." – И като зачете молитви, влезе в молитвената, сърдито тропайки с дървените си обуща, тъкмо когато художникът довършваше образа на една грешница, потънала до гърди в червените пламъци, молитвено издигнала белите си ръце. Прекрасното ѝ лице, обляно в сълзите на разкаянието, със страдащи очи търсеше Бога, нежната ѝ уста бе леко разтворена и личеше, че адската мъка от пламъците беше предизвикала в душата ѝ най-страстен копнеж към небето и най-дълбоко разкаяние.

Тихик се загледа в тоя образ и позна Каломела.

– Нещастнико, какво си нарисувал там? – извика той.

Назарий се обърна и го погледна с вдъхновените си очи.

– Грешница съм нарисувал, владико. В какво ме виниш?

– Но това е Каломела, сатанинската невеста!... И си я нарисувал хубава, гола, за изкушение и възпоминание на християните!... Ти си нарисувал там и княза! – И Тихик посочи мъжа, черен като дявол, но красив. Макар и да гореше в пъкъла, лицето му изразяваше презрение и надменност, сякаш пламъците бяха безсилни да му причинят каквато и да била болка.

– Как посмя, клетнико! – кресна Тихик извън себе си.

Назарий продължаваше да го гледа спокойно, без да трепне нежното му лице.

– Владико, но нали те са сред грешниците? И нима между грешниците няма с телесна хубост? Бог не ми е дал дарба да рисувам души без тела, понеже не е позволил на очите ни да виждат нетелесното. И аз, като имам предвид телата и лицата, чрез тях гадая за душите.

– Кой си ти, да гадаеш човека, безумецо? Владика ли си като мене да отговаряш пред Бога за човешките души и нима носиш пояс на познанието? Не разбираш ли, че ако окаяните будят състрадание с хубостта си, изкушават вярващите за сметка на обичта им към Бога? Като си ги нарисувал толкова хубави и страдащи, не караш ли човека да им подражава, защото човекът се гордее и със страданията си, облича ги в красота и ги обича, както обича себе си. Тая красота е враг на небесната, заблудена душо, и не води към истината. Грешниците трябва да се мъчат, да страдат... Кого обичаш ти повече – грешника или Бога?

– Но, владико, нали и Бог обича нас, человеците...

– Бог ли си, та се поставяш на неговото място? Ти изкушаваш хората с лъжлива красота и си въобразяваш, че правиш това с Божията любов, понеже си заслепен от ангелите на Сатаната, които говорят чрез ръката ти! Махни дяволските слуги или ги нарисувай грозни и отвратителни! – извика Тихик и гласът му блъсна като камбанен ек в дървените стени.

Художникът съкрушено отпусна ръце. Стоеше с наведена глава, свел очи към пръстения под.

– Може би имаш право, владико – тихо и угрижено изрече той. – Но ако в душата ми не горят обич и състрадание, моята четка е безсилна. Ненавистта сковава ръката и ослепява очите. С нейната грозота аз не мога да бъда художник.

– Тогава твоето художество не ще научи човека на добро, само ще го изкушава и развращава, защото ти изобразяваш това, което не познаваш!

– Ще размисля, владико, отколе си блъскам ума над ползата от художеството. Но щом искаш да премахна тия образи, ще ги замажа с червена боя да изглеждат потънали в геената и само някоя ръка да стърчи над пламъците.

– Ти си бил по-умен, отколкото предполагах – каза Тихик, учуден от разсъдъчността на Назарий. – Размисли, брате, кое е от полза за християните и кое добро за тях.

Назарий мълчеше, но бледото му лице стана още по-безкръвно и опечалено. Ръката му затрепера и изтърва четката. Той затвори очи, сякаш заспа прав.

„Тоя е нещастник – помисли Тихик. – Дяволът се е насадил в него с художеството и затова е опасен. По-добре е да корени гора, вместо да рисува, щом неговото художество не спомага за общото християнско дело."

От молитвения дом Тихик излезе много доволен от себе си. Колко умен и прозорлив беше станал! Поясът на познанието ли го бе просветлил, или опитът, придобит, когато беше княжески слуга и иконом, го беше направил толкова мъдър? Сам се учудваше на словата, с които накара тоя завеян човек да се смири. Негови ли бяха, или му ги внуши небесният Отец? „Благодаря ти, Господи" – прошепна Тихик и възгордян, като стъпваше изтежко, се затвори в покоището, отново да надникне в опасното евангелие, преди да го изгори.

4

*Силен е вярващият, който не се съмнява,
че знае истината.*

Три дни той препрочита Силвестровото евангелие в полутъмното покоище, вмирисано на изгорял восък и постни ястия, като бършеше потта от челото си – широко в основата и тясно горе. Беше залостил вратата и оставяше книгата само когато баба Каля му донасяше лещена чорба. Всеки ред го изпълваше със смут, с презрение и гняв. Новото учение му беше познато, слушал го бе от самия Силвестър, ала сега, когато вникваше по-надълбоко в него, то му се струваше и наивно, и лъжливо.

Из книгата гъмжаха неясни и противоречиви мисли. Например ако нямаше Бог и дявол, кои са господарите на силата на разрушението и тая на сътворението? Не бяха ли заменени само думите за пагуба на душите и заблуда на умовете? То се знае, щом премахнем Бога, тогава човеците са богочовеци и трябва да бъдат съвършени, но как – не се казваше. Нямаше вече и небе, то губеше всякакъв смисъл и този антихрист Силвестър нищо не съобщаваше какво има там, а искаше човекът да бъде мярка за делата си и свободен в избора на добро и зло... Наистина Христос е казал „бъдете съвършени", но бе добавил – „като нашия небесен Отец"! На него ли, на Тихик, слугувал цял живот в княжеския дом, дето не се знаеше на кой Господ се кланят, на роба, чиито очи какво ли не бяха виждали, чиято кожа познаваше силата на камшика, тоягата и насилието и чийто корем никога не беше задоволяван напълно, ще му внушават такива лъжи! Какво ти съвършенство без Бога, как ще се постигне, ако човекът няма пред себе си седмо небе и Бог не е възмездие? Без това как ще търпи и ще живее на дяволската земя? Той ще се отчае, ще измисли всякакви дивотии за себе си и за света, ще се види нищожество, а живота безсмислен, та ще започне да се осланя на смъртта като на избавление... О, неразумни, не си ли разбрал, че като оставиш човека сам да избира, той ще се обърка в доброто и злото, ще плюе на твоето съвършенство и ще заживее скотски. Всеки ще поиска да възвиси себе си в някакво съвършенство – и блудникът, и убиецът, и богохулителят, и щом не вярва на Отца, човекът ще повярва само в силата си. . . И с какво го подмамваш? С обещание за свобода... Бунт твориш, а освобождение обещаваш...

Привечер на третия ден, след като си припомни и всички опровержения, които бяха минали през ума му, когато за пръв път прочете Силвестровото послание, Тихик запали огън в опушеното огнище и започна да гори евангелието. Късаше лист по лист, с наслада ги хвърляше в огъня и гледаше как те се гърчат в пламъците като грешниците в пъкъла, а по стените на покоището също така се гърчат жълти и червени духове. Въобразяваше си, че изгаря самия дявол, уверен, че умът му се прояснява. „Сатаната подмамва и с любов. Тъй дяволът мами и оня нещастник, Назарий. Пази се, Тихик, от такава обич, пази и християните" – предупреждаваше се той, ходеше из покоището и се вслушваше в ударите на брадвите, в трясъка на повалящите се дървета и във виковете на хората – тържествуващи, когато някое дърво грохваше на земята.

Клепалото сложи край на работния ден. Еретиците се връщаха в жалките си хижи, дим замрежи селището и скоро настъпи тиха и тъжна богомилска вечер. Мракът изплува от бездънните унесени гори и Тихик, като дочака всички да се съберат за обща молитва, влезе в молитвената сграда.

Хората се трупаха пред високото таро, удивени от красотата на образите и богатството на багрите. В ослепително заряща светлина Назарий беше нарисувал седмото небе, където Саваот седеше на златен трон, спокоен и страшен в своето величие. Заобиколен от възхваляващите го ангели, той слушаше техните песни. Шестокрили серафимче-

та витаеха край него, а отпреде му „се тълпеше огнено войнство от велики архангели, господства, власти, херувими и светлостоящи, наредени в десет степени", та у Тихик неволно изникна въпросът към коя степен принадлежи самият той, а това засили неговото самочувствие на владика.

Долу, под седемте небеса, космат и могъщ, със сивозеленикав отблясък и със сребърни рога, Сатанаил властно сочеше потъналата в Океана Земя и заповядваше на ангела на водата да я извади. С черни и огнени краски бе нарисуван страшният съд. Под тръбящите архангели седяха праведниците, облечени в бляскави одежди и удостоени със златни нимби. Те пееха, хвалейки Господа. Рогати дяволчета бодяха с тризъбци грешниците, в чиито души бяха се разположили костенурки, змии, свини и козли.

Омаяни от шарките, опиянени от живописта, еретиците отправяха захласнати погледи ту към седмото небе, ту към страшния съд и Тихик не можеше да реши кое ги привлича по-силно, ала забеляза, че жените се заглеждат найвече в змиите и козлите. Дрипави и жалки пред великолепието на новото таро, хората извикваха жалост у съвършения, ала нямата възхита в очите им никак не му хареса. „Ето човекът как се запленява. Защо, Господи, си му дал и тая слабост? Те не бива да се запленяват от багри и разни образи, защото всекиму ще се поиска да се премени с ярки и скъпи дрехи и всекиму ще се поревне да блесне с външна хубост" – мислеше Тихик.

– Братя и сестри – започна той, когато общинарите го забелязаха и се отдръпнаха от тарото, – изкусността, с която брат Назарий е нарисувал тия картини, да не ви съблазнява. Пазете се от художествеността, ако усещате изкушение било да бъдете външно красиви, било ако ви обладават стремежи към господство. Всяко зло започва с желанието да бъдем над себеподобните си. Към такава измама водеха и проповедите на дяволския Силвестър, който искаше чрез красотата да се издигне над дявола и Бога и отрече съществуването им. Накрая той обезумя, както обезумява всеки, когото красотата опиянява, и намери недостойната си смърт чрез черния княз Сибин. Нека брат Радул ви разкаже какво е претърпял от злотворното учение на богоотрицателя. Сатаната погуби неговите другари, ала Бог го запази да се върне при нас, за да се отрече от лъжата. Говори, брате Радуле! – заповяда Тихик.

Някой внесе отвън запалена борина и в зловещо трептеливата светлина всички видяха как излезе напред брат Радул. Висок, мършав, със страшна усмивка, в която се бяллаха едрите му зъби, той разказа патилата си и патилата на нещастните си другари, прокле новото евангелие и накрая при гробовно мълчание извика:

– Аз не давам окърпеното си расо за царска дреха, нито моя гладен корем за царска вечеря. – И като се блъсна с юмрук в гърдите, направи дълбок поклон в нозете на съвършения.

Жените заридаха, мъжете запяха „Пощади ни, владико" и техните гласове, подобно на зверилен рев, накараха дървените стени да затреперят. Всички пееха и се моляха в изстъпление, възгордени, че са бедни и гладни, защото завистта при сиромасите се превръща в гордост, а липсата на богатство – в благочестие. Само Назарий не пееше. Замислен и печален, беше застанал в дъното, където светлината на борината не достигаше.

Тая вечер общата молитва бе задушевна и гореща, ала в ума на съвършения блуждаеха неспокойни мисли. Той спираше погледа си на всяко лице и се питаше, тия хора не се ли молят толкова усърдно, защото грехът е жив в сърцата им? Би следвало праведниците да се молят смирено, без изстъпления и рев, техните поклони да бъдат ниски, но не и толкова, та да удрят челата си о пода. Или тая страстна молитва бе вдъхновена от представите за седмото небе, където се надяваха да получат престоли на праведници?

Тъй се терзаеше Тихик, защото искаше чистота, смирение, вяра в учението и главно в самия него и без да ще, се заглеждаше в сестрите Ивсула и Благуна, които бяха моми.

Благуна беше набита, дундеста, молеше се лениво, равнодушно. Види се, тая проста душа или бе съвсем безгрешна, или не съзнаваше, че и в нея дреме дяволът. Тънка и стройна, осветена от боршата, Ивсула повтаряше словата на общата молитва страстно, настойчиво, сякаш заповядваше на Бога. „На Каломела прилича и как хубаво изрича всяка дума, само дето много ѝ се издига гласът и все в мене гледа" – разсъждаваше Тихик и даваше ухо в нейната молитва, защото си припомни своето решение да приближи едната от двете, да я провъзгласи за вярна, да му помага и готви, както бе направил с Каломела бившият съвършен.

„Оная е слаба в ума, послушна ще бъде, прави с нея каквото щеш, но другата ми харесва" – казваше си Тихик, като се заглеждаше в изтънченото лице на сестра Ивсула – лице красиво, но с остри черти, с малко дълъг, надменен нос и леко заострена брадичка, и му се струваше, че и тя търси с пъстрите си като на козичка очи неговите. Той беше напълно убеден, че прави това, за да снеме от плещите си грижата за своето обслужване, защото не му се нравеше баба Каля, която бе небрежна и не поддържаше чистота в покоището, ала съвсем неочаквано в паметта му възникна белият, сластен прасец на Ивсула. Беше го видял един ден, когато тя переше приведена над дървеното корито. Тоя прасец се появи в неговото въображение тъй живо, че сърцето му се разтупа и тръпки запълзяха по бедрата му.

„Дали пък не само защото прилича на Каломела, но и заради него не я предпочитам пред другата? Не лицето ѝ с тези очи, но главно прасецът може да ме погуби" – мина му през ума и той започна да се моли усърдно, уплашен от недостойните си мисли.

След като разчупи хляба и благослови трапезата, Тихик се оттегли в покоището да вечеря сам, както изискваше редът. Тук го споходиха нови съмнения, та му се отяде и постната чорба дълго стоя на масата с комата просеник и дървената лъжица. Беше поразен, че не познава себе си. Наистина и преди да запаше пояса на познанието, бе усещал дявола в ума и сърцето си, ала за кратко, понеже цял ден тичаше насам-натам и работеше наравно с другите, та умората скоро го приспиваше. Освен това възвишените мечти по Каломела, според които тя и той щяха да се радват на вечна любов горе в небесата, бяха несъвместими с плътски щения, а тогава нямаше и кой да се грижи за душите. Сега той трябваше да отговаря за тяхното спасение и щом пое тая отговорност, оказа се, че трябва да бди и над своята душа. И понеже не изтощаваше с труд снагата си, а тя беше млада, пълна със сила, дяволът я подмамваше.

„Пост, строг пост трябва! – казваше си той, облакътен върху масата, обхванал рошавата си глава и разчорлил гъстата брада. – Но дали и постът ще помогне?... Само в твоето проклятие, Господи, е спасението, но нали сега съм съвършен, та не бива да работя по къра. Другото е в незнанието, обаче късно е за мене, късно! Не съм просветен чрез школско учение, едва се научих да сричам, но от моето слугуване и мъки при княза, от предишната ми служба и от вродената ми хитрина и недоверчивост много работи узнах за човека, та има опасност да се объркам от познание..."

Като чувстваше, че тая вечер се сблъсква с нещо непреодолимо, което гнетеше ума му, Тихик се опита да се види през очите на своето паство, но каквито и усилия да правеше, виждаше се ту като княжески роб, ту като верен, слуга на другите, а щом потърсеше нов образ за себе си, веднага се изстъпваше образът на княза. Защо проклетият княз се мотаеше из ума му? Дали защото сега, като съзнаваше, че в сърцето му се е затаила сласт, черният княз се натрапваше, понеже неговият образ бе свързан със Сатаната? Или представата за съвършен и владика неминуемо водеше към някогашния му господар, когото ненавиждаше, но от когото и сега се боеше?...

„Спасявай ме, Боже!" – извика Тихик, свлече се от стола и коленичи за молитва, но от раззиналата му уста не се чу никакъв звук. В паметта му пак се появи Ивсула. Гледаше го с козите си очи, на устните ѝ трептеше съблазняваща ус-

мивка и той усещаше тънките ѝ пръсти в своите през време на общата молитва, когато всички хващаха ръцете си. Нейният образ и това усещане се сляха в нещо сладостно-нежно, нещо ангелско, та вече не се разбираше къде е тук дяволът и къде е ангелът.

„Махни се от мене, Сатана!" – изстена Тихик, но Сатаната не се махаше. Той замени образа на Ивсула с тоя на Благуна и веднага след това пред Тихик се изстъпи отец Силвестър. Умрелият го гледаше презрително и му се смееше. Тогава в Тихик блесна мисълта, че трябва да се скопи. Отколе беше размишлявал върху тая необходимост в борбата с дявола, ала бе слушал, че след скопяването мнозина заболяват от неизлечимо слабоумие. И нима Господ ще оцени такъв скопец наравно с нескопения християнин, издържал всички изкушения? Може би вместо престол на тия скопци дават обикновен стол или ги осъждат на вечно преражддане, то се знае, безплодно...

За пръв път в своя тридесетгодишен живот Тихик взе да разбира, че съществуват страшно заплетени въпроси и че дяволът е тъй могъщ. Той се моли дълго, изреди всички молитви на висок глас (нека, ако някой мине край покоището, да чуе какво прави съвършеният) и едва на разсъмване, когато се изтощи, отхвърли всяка помисъл да се скопи, отложи за друг път грижата за спасение на душата си, взе една тояга, изправи я пред себе си и започна да я обграбчва с ръце. Той слагаше едната си ръка над другата и при всяко обграбчване произнасяше ту името на Благуна, ту името на Ивсула. Беше възложил на тоягата да реши коя от двете моми да приближи, отъждествявайки тоягата с Божията воля. И макар че в края на тоягата остана малко място, където би могъл да положи още веднъж ръката си, Тихик не стори това, защото според него мястото беше недостатъчно и защото в такъв случай трябваше да приближи Благуна...

5

„Невъзможно е за оня, който се взира
в красотата и внимателно я издирва,
да остане вън от опасностите,
които произлизат от нея."

Из писмото на патриарх
Фотий до цар Борис

Назарий имаше щастливи часове, в които виждаше земята като чудна картина, а небето – пълно с велики чудеса, неподатни на ума. Тогава му се струваше, че очите му съзират богосияйните зари в естеството, душата му усеща присъствието на Бога и умът му обхожда цялата вселена. В тия часове изтънченият слух на Назарий долавяше тайни и в рева на зверовете, и в песните на птиците, и във всичко откриваше дълбоко скрит смисъл.

Вечер, когато лежеше в жалката землянка, заслушан в гласовете и смеха из селището или в шепота на вечерника, Назарий се унасяше, бледите му устни се усмихваха, ръката му пресягаше в тъмнината, хващаше някоя клечка и мислено рисуваше нещо, което само той виждаше.

Целият свят бе океан от багри и звуци и в него Назарий сякаш плуваше, винаги зорък да не пропусне нито едно от чудесата, що ставаха край него. Синият простор и снежните върхове на планините, сенките, които се меняха според движението на слънцето, вселяваха в сърцето му нежна радост и го караха молитвено да свежда глава. Зад смесицата от страсти, недоволство, пороци и злоба във всяко лице Назарий съзираше живеца на душата, измъчена и петимна за обич. И този, когото погледнеше, отминаваше, заразен от Назариевата усмивка, и задълго не забравяше очите му. Слаб и бледен, художникът бе осенен от кротка светлина, която

го съпътстваше подобно сянката му, и някои смътно долавяха, че той притежава скрита вътрешна сила, за която нямаха думи. И най-злите, както и най-измъчените, обичаха да го срещат, за да видят ласкавата му усмивка, защото тя вливаше в душата радост и всеопрощение. Дори Викоглавия, мъж суров и винаги начумерен, не устояваше на изкушението да погледне Назарий и да приеме поздрава му, а еретикът с разкъсаната от скорпион уста не се боеше, че страшната му усмивка ще накара Назарий да се отврати.

Всички обичаха Назарий, както се обича незлобиво дете, и никой не си даваше сметка, доколко тая обич е сила. И те като Тихик вярваха, че той е лишен от оная груба сила, на която ежедневно бяха свикнали да се противопоставят и в борба с нея да победят или да се подчинят.

За жените Назарий не бе достатъчно мъжествен – не ги привличаше нежната му хубост и те му се усмихваха, без да влагат в усмивките си любовни желания и без да изпитват свян. Само старицете се вслушваха в думите му и загрижено поклащаха побелелите си глави, защото жените започват да мислят за душата и смъртта, след като телата им повехнат.

Всеки ден, докато рисуваше тарото, при него идваха мъже и жени да погледат как върху дървената стена се появяват чудни образи на архангели, серафими и грешници – седмото небе и пъкълът със страшния съд, за които те имаха смътни представи от еретическите книги и проповедите. Сега в техните представи чрез внушението на цветовете и тайната на красотата се заличаваше разликата между седмото небе и ада. Озареното от славата на Саваот седмо небе бе също така привлекателно, както и огнените краски в страшния съд и сиво-зеленикавият отблясък на властния Сатанаил. Първото беше страшно с брадатия, величествен Саваот, пред чийто съд човек трябваше да се яви, второто, ужасяващо с рогатите дяволи, змиите, свините, козлите и костенурките в душите на грешниците. Като размисляха над тези изображения, умовете се раздвояваха и Бог им се представяше също такъв насилник и тиранин, какъвто бе и дяволът. Сърцата им мъчително се свиваха, защото всеки чувстваше сладостта на греха, както и копнежа към спокойствието на добродетелта. Така семето на съмнението, богоборството и бунта започваше да кълни, вместо да загине, понеже всяко раздвоение у човека е страдание...

За да провери въздействието на своето изкуство, Назарий се вглеждаше внимателно в еретиците и същите чувства и мисли измъчваха ума му.

Мнозина го молеха да им нарисува Богородица и той я рисуваше хубава и млада, прилична на Ивсула. И когато еретикът отнесеше рисунката в жалкия си коптор и сравнеше грозната си, измъчена жена с нарисуваната, отдаваше се на лоши помисли. Други искаха да имат Евнох как говори с Бога, а един еретик, дребничък и мършав, заръча да му нарисува самия дявол. По-късно, когато Назарий трябваше да пасе воловете, видя, че тоя еретик бе опрял дъската с нарисувания дявол на едно дърво и застанал пред нея, се пенеше да хули изобразения дявол. Той го заплашваше и ругаеше с най-мръсни слова, хулейки дявола в себе си, и това доставяше удоволствие и наслада, защото всяка молитва е изкупление и удоволствие от облекчение. Така чрез своето изкуство Назарий, който като всеки художник носеше света в себе си, все по-често се замисляше върху ползата от изкуството.

Всички вярваха, че знаят неговото минало, понеже с готовност разправяше какво е правил, преди да дойде в селището. Казваше, че е син на парик и от юношески години постъпил при някакъв живописец да учи занаят. Когато го изучил, боляринът му възложил да изографиса църквата в крепостта. Назарий завършил иконописа и боляринът, насъскан от попа, заповядал да го бичуват, задето нарисувал Исус и светците като обикновени люде, без да се съобразява с канона. Но болярият се разгневил най-вече, когато видял себе си и семейството си изобразени като ктитори. Назарий ги нарисувал такива, каквито ги виждал, с надежда, че като се погледнат през неговите очи, ще станат по-добри и по-спра-

ведливи. Ала той не казваше нищо за своя учител иконописец – безбожник, гуляйджия и пияница, който разрязвал живи жаби, плъхове и всякакви животни, дано открие тайните на живата плът и както самият се изразявал, „да види кой я мори и мъчи". Тоя човек, макар и добър художник, бил богохулник и безсрамник – не приемал комка, нито нафора и не стъпвал в черква, освен когато изографисвал, гаврел се със светците, с Бога и от ранни години влял отрова в душата на Назарий. Мъж с козя брада и пиянски нос, той му внушавал съмнения в смисъла на живописта, изнасилвал крехкия му младенчески ум с мъчителни размисли. „Хей, момче – провиквал се той, – лъжем ние хората с нашите икони, плашим ги с изображения на светци, дяволи и Господ! Проклета лъжа, без нея чадото Христово съвсем ще обезумее." Назарий не искаше да си спомня за него, нито да размишлява над неговите внушения, обаче те стояха залостени дълбоко в ума му и никой не подозираше какви мрачни мисли често го терзаеха, защото кротката му външност и държането му не издаваха това.

Поради телесната му слабост Бикоглавия отреди Назарий да пасе воловете и щом завърши тарото, Назарий прие със задоволство новото си задължение. Подпрян на дрянова тояга, бос, съблякъл окърпената връхна дреха в топлите есенни дни, той стоеше с часове на едно място, загледан в синия простор към планината, окъпана във въздушна благодат. Очите му се свеждаха към горските цветя и всеки цвят извикваше в душата му музикален звук и я опияняваше с тих възторг. Назарий забравяше горчивите си помисли, усмихваше се и тръгваше полека с хубавите си боси крака, омокрени от росата, към потока, чиито води неспирно ромоляха. Воловете идваха при него, заглеждаха го с големите си кротки очи и дъхваха в лицето му с влажните си муцуни. Топлият им дъх, в който Назарий долавяше чистотата в душата на тия животни, намираше отзвук в собствената му душа. Из ума му блуждаеха чудни мисли и той се оставяше да го носят, както потокът отнасяше окапалите в него есенни листа. С душата си чувстваше присъствието на нещо, властно обхванало земята от край до край, в което бе злото и доброто, красивото и грозното, и му се струваше, че усеща как всичко това чезне в безкрайността на времето и как се поражда отново и отново, обещаващо вечен живот. Радост и скръб се меняха у Назарий, цялото му същество се отдаваше на света и дъхът му се сливаше с диханието на всичко живо край него.

Но той едва ли си даваше сметка, че това води и към смъртта, понеже онзи, който съзира вечността, приема и смъртта, ала много добре помнеше дните, когато, унизен и пребит от болярина, искаше да се обеси. Оттогава у Назарий залегна и съмнението, дали художеството е добро за човека, и тая мисъл започна да го измъчва дене и нощe. „Защото – казваше си той – чрез художеството се разкриват тайни, но те са суетни, понеже не знам каква е същността на това, което изобразявам. То опиянява човешката душа и я кара да полита и към небето, и към пъкъла. Пътят му е безкраен и напразно се сили да изрече това, което не може да се изкаже. То обожествява красотата и вярва, че в нея е истината и доброто, а я съзира и в основата на порока и греха, защото тя не прави разлика между насладата и радостта."

Така неговите размисли го отвеждаха до отричане ползата от изкуството, където съвършенството на образа се оказваше лъжа, с която се скриваше неизразимото. В тия самоизмами дяволът и Богът се превъплъщаваха един в друг, а любовта, без която не бе възможно никакво изкуство – в наслада и успокоение от отдаване на въображаем свят. Назарий се питаше – стават ли хората по-добри чрез изкуството? „Човекът не търпи истината, най-малко за себе си, а все я търси и това е една от неговите чудатости – разсъждаваше той. – Болярина заповяда да ме бият, защото изобразих него и семейството му като зли люде, каквито са. Но

всеки в дъното на душата си иска да бъде хубав, благороден и добър, дори разбойникът... Нима трябва да се дири друга истина, както я търсеше отец Силвестър, освен тая, която душата знае чрез вярата в Бога – истина неизказуема, но успокояваща духа? Не е ли по-добре, вместо да изкушаваш със суетни образи и лъжливи внушения, в които сам не вярваш, да светиш с чиста обич и с примера на своя живот да укрепваш човека в неговия страшен път между доброто и злото?"...

С още по-мъчителни съмнения заживя Назарий, след като бе размишлявал върху новото учение и съдбата на бившия съвършен и особено когато завърши новото таро и с очите си видя въздействието на своето изкуство върху простите, измъчени люде. Но той не разбираше, че иска да се освободи от гнета на художника, изстъпен пред световната тайна, за да постигне покой на духа и да се отърве от съмненията, които помрачаваха ума му. Към такова освобождение го тласкаше и любовта, преливаща в неговото сърце с благочестие и милост към всичко живо. Защото Назарий страдаше, когато се задълбочаваше в това, което искаше да нарисува, понеже излизаше наяве и другата страна на явлението, дето скрилият се дявол показваше лукавото си лице и като се опитваше да охули Божия промисъл, отричаше и смисъла на самата красота.

Той не би останал в богомилското селище, ако засега не бе единственият му приют и ако не беше видял Ивсула, защото не вярваше нито в небесните престоли, нито очакваше някаква награда за себе си. Много пъти бе рисувал Ивсула по памет, понеже в тая лична мома съзираше демона на тщеславието и гордостта. Обичаше да минава край землянката на баща ѝ, следван от кучетата, които вървяха по петите му и ближеха нозете му, но всеки път, когато срещнеше очите на Ивсула, тя го изгледаше враждебно и бързаше да се скрие в землянката, защото се боеше от проникновеността на неговия поглед и го ненавиждаше от страх, че знае тайната ѝ. „Как искам да ѝ помогна да се освободи от демоните! – възкликваше в себе си Назарий. – Бедната, много се бои да не докосна душата ѝ. Напомня дете, което не дава да извадят тръна от петата му." И той отминаваше с тънката си, всеразбираща усмивка, която Ивсула тълкуваше като подигравателна.

През цялата есен тя упорито отбягваше да говори с Назарий, а на молитвените вечери никога не хващаше ръката му. Такива отношения, изпълнени с дълбоко мълчание, бяха се създали помежду им, а под тях, като жарава под пепел, бе скрита любов. Там ангелът стоеше опечален, измъчван от съмнения, че никога не ще дойде денят на тяхната любов...

6

„Опасно е да се взираш в греха..."

Бикоглавия успя да открадне от далечните села добитък и сечива, стадото нарасна и Назарий имаше много грижи. Един ден, когато заваля сняг и селището се смълча, той научи, че Ивсула е станала приближена на съвършения и Тихик се готвел да я провъзгласи за вярна. Тогава Назарий разбра, че демоните бяха победили, преди той и тя да встъпят в борба с тях, и надеждата за спасение на Ивсула пропадна.

През цялата дълга и снежна зима беше най-самотният човек в селището не защото не общуваше, но защото бе душевно различен и мисловно чужд на еретиците. Беше си приготвил бои и липови дъски и сутрин, щом подредеше добитъка, сядаше да рисува в тъмната землянка, където светлината идваше повече от снега. Рисуваше общинарите – хора недохранени, зъзнещи, ала търпеливо понасящи всички несгоди. В брадясалите лица на мъжете, в злия блясък на очите, в твърдия, строг, постоянно загрижен поглед на жените, чиито опушени от дима лица рядко се озаряваха от оскъдни усмивки, Назарий виждаше силата на човешката заблуда, без

която човекът не би понесъл земното си съществование. Тия мрачни, фанатизирани люде бяха нещастни. Те съхнеха от ненавист към „дяволското творение" и ако у тях все пак имаше някаква обич, тя бе себичната обич на озлобени несретници. Техният Бог им трябваше, да мразят и съдят другите. Ненавистта съпътстваше всяка възвишена представа за справедливост и истина и тъкмо коварният дявол, когото те мразеха най-люто, ги озлобяваше към всеки, щом той не признава тяхното учение, както и към тези, които се радват на земните сладости и блага. Той подклаждаше огъня на гордостта им, увереността, че са на прав път, и като истински християни страдат заради небесния Отец и му помагат в борбата със Сатаната. Те намираха наслада в своето мъченичество, убедени, че ще наследят блаженствата на вечния живот и ще лицезрят самия Бог. Назарий се убеждаваше, че хората се свързват не само в общите си представи за света и смисъла на своето съществование, но и с омразата към всички, които не изповядват техните разбирания, и че човекът е във вечни сметки със себе си и с Бога.

Всяка вечер в молитвения дом Назарий наблюдаваше как се разведряват суровите им лица. В ъглите на устата се появяваха усмивки, когато пееха общата молитва, когато се покланяха един на друг и докосваха ръцете си. Тогава тяхната увереност в истинността на учението порастваше, понеже в множеството отделната личност губи способността да разсъждава. Със страстно увлечение те слушаха проповедите на своя съвършен, коленичеха пред него да положи ръце върху чорлавите им глави, да ги очисти от всекидневните грехове, плътски страсти и вражи помисли.

– Бог ни изпрати волове и сечива – уверяваше ги Тихик и макар че всички знаеха за кражбите на Викоглавия, вярваха на думите му, защото съществуваше техният Бог, който им даваше правото да крадат чуждото.

– Вашите съкровища са в сърцата ви – казваше Тихик и те вярваха, че наистина притежават съкровища под своите дрипи и фанатизма в душите си.

– Не се поддавайте на изкусителни слова, изменници на душата, които ви нашепва Лукавия. – И те си въобразяваха, че наистина оставят дявола зад гърбовете си.

– Молете се на небесния Отец да ви пощади! – провикваше се Тихик и те викаха в един глас: „Пощади ни, владико!" – сигурни, че техният пълномощник е в състояние да изпроси милост от самия Бог, защото няма друг по-удобен начин да се проси от Господя освен чрез пълномощничество...

На много подобни молитви бе свидетел Назарий, когато рисуваше по памет еретиците. Влажните стени на землянката постепенно се окичиха с портрети и отвред го гледаха измъчени лица на жени и мъже, в чиито изрази се четяха различни състояния на душата – мъката, угнетеността, надеждата, злобата, копнежът, но главното, общо за всички, беше скръбта и страхът...

Назарий размишляваше върху тия души, тълкуваше всеки израз и откриваше корените на същите чувства и предразположения у себе си. „Щом разбирам какво крият в душите си и съм в състояние да го изобразя, макар и да го правя с любов и състрадание, същите пороци са и у мене. Колкото повече се съпричастявам с тях, толкова повече се отчайвам от себе си. Ето как моето изкуство ме изгаря с въглените на самопознанието."

В такива мъчителни дни Назарий се молеше да не пресъхне в сърцето му изворът на любовта, която дава крила на духа, и умът му да не преминава границите на мисълта, зад които се губи смисълът на Божието творение. „О, двойственост на човешката природа! – провикваше се той. – Като възприемаш сетивно света и го разлъчваш на веществен и невеществен, откъде знаеш за невещественото? Не ти ли е дадено свише?"

Така се измъчваше Назарий, още повече като виждаше, че с всеки изминат ден лъжата свива нови гнезда в общинарията и в стремежа си да създаде щастие и благоденствие съвършеният се сдружава с дявола.

Един ден, когато седеше в землянката и съзерцаваше

своите рисунки, на прага се появи Тихик. Назарий усети сянката му, която затъмни землянката, и го видя зад гърба си изправен като чер дънер. Набит, задебелял, в дългото черно расо, Тихик го гледаше изпод дупките на покривалото и Назарий си представи недоверчивите му очи и здравото му лице.

– Благодатта на нашия Бог да бъде във всички нас – рече съвършеният.

Назарий се поклони и отвърна с амин.

Съвършеният разглеждаше окачените по стените образи. Сумтеше под покривалото и ръцете му мачкаха полите на расото.

– Що си нарисувал тук, брате? – попита той, сдържайки гнева си. – Това ли са моите християни? Мигар са толкова грозни и грешни? През чии очи си гледал ти?

– През очите на душата си, владико – кротко отвърна Назарий.

– Толкова окаяна ли е тя?

– Чрез техните души аз узнах моята душа, владико.

Съвършеният дишаше тежко и ръцете му продължаваха да мачкат полите на расото.

– Ти си нарисувал себе си в техните ликове, нещастнико. Забрави ли, че обеща да размислиш върху художеството, кое е полезно за спасение на човека и има ли полза от такова познание. Вместо да насочваш умовете към нашия Бог и нему да предоставиш изправлението на човека, ти ги насочваш към отчаяние и тъмнина!

– Но как ще се боря с греха, владико, ако не го познавам?

Тихик сърдито размаха ръце.

– Не си ли разумял, че е опасно да се взираш в греха, защото ще започнеш да боготвориш и него, и самия Сатана? Показвал ли си някому тия рисунки?

– Никому, владико. Аз рисувам по памет.

– Разпали огъня в огнището и хвърли в него подигравката с Господа и човека! И запомни! Не ти, аз имам грижата за душите!

– Но как да забравя познанията, които придобих? – смирено попита Назарий.

– Те са лъжа, защото са преходни, както е преходно и царството на дявола. Истината ще блесне след страшния съд, когато човекът ще се появи в истинския си лик, очистен от земната кал – каза Тихик и прекрачи прага на землянката.

В тоя миг слънцето разкъса облачната покривка, снегът блесна с хиляди елмази, насреща планината се обви в синкави сенки, сякаш потръпна със своите преспи в лазура на небето. Лицето на Назарий просия и той се захласна в гледката навън.

– В що се прехласна, брате? – попита Тихик. – Хайде, разпали огъня!

– В светлината, в играта ѝ, владико...

Съвършеният се обърна и също погледна към планината.

– Даа, в светлината... – рече той. – Хм, сигурен ли си, че и тя не е своего рода заблуда, която лъже разума, като ни показва дяволския свят красив? Тя мами очите и ни кара да смесваме Бога с дявола.

Назарий не отвърна и Тихик започна да откача липовите дъски от стените и да ги хвърля в огнището. Внезапно той съзря образа на Ивсула, взе го и излезе да го разгледа подобре.

– Ще отнеса тая рисунка да размисля какво си видял в нашата сестра, преди да я провъзглася за вярна – рече той и щом Назарий разгоря огъня в огнището и липовите дъски пламнаха, веднага си тръгна.

Назарий бе сигурен, че съвършеният се усмихва под покривалото и в усмивката му се е затаило задоволство. Щеше ли да разбере, че Ивсула е отишла при него заради демоните? И никога ли нямаше да се досети, че управлява своите еретици чрез демоните в тях? Праведниците не се нуждаят от управители, нито от владици... И ако светлината е заблуда, тогава човекът е нещастна сянка на земята...

Липовите дъски запращяха, пламъците зализаха влаж-

ните стени, в землянката стана по-топло. Назарий пак се видя сам, погълнат от нови мисли.

„Всеки си има свой бог и така човеците се разделят не по-зле, отколкото ги разделя дяволът. И аз имах. Той беше художник, какъвто съм и аз. Но може ли моят бог да бъде истински бог, или да стои най-близо до него? – питаше се той. – Кой знае. Ако прекалено се мъча да узная нещо повече за същността на истинския Бог чрез моето художество, той ще ме погуби с лудост. Но кой ще ме спре, щом сам не мога да се спра?... – Беше му жал за рисунките, но като размисли, той си каза: „Изгарям моите грехове, дано те умрат завинаги в душата ми, изпепелени от любовта у мене."

7

Колко хитро е постъпил Всевишният,
като ни е лишил от възможността
да познаваме себе си.

Във всяка среща с Назарий Тихик се надвесваше над друг, противен свят, в който се криеше дяволът. Наистина и самият Тихик го усещаше в себе си, но се бореше с него, а оня, макар че признаваше заблудите си и заявяваше, че ще се откаже от своето художество, продължаваше да рисува. И наум не му идваше да промени своето изкуство, тъй че то да служи за поощрение на християните и за спасението на душите им. Можеше ли да се очаква от човек, който търси красота и в самия пъкъл, да стане християнин. „Дава си вид, че е съгласен с мене, а нарисувал хората като скотове" – разсъждаваше Тихик по пътя към покоището. Липовата дъска, скрита под расото, смекчаваше негодуванието му и Тихик гореше от желание по-скоро да разгледа образа на девицата, защото още в землянката, щом погледът му се спря на рисунката, долови нещо ново и обезпокояващо в това лице. Винаги щом се заглеждаше в Ивсула, когато тя шъташе из покоището, сърцето му се свиваше и Тихик си казваше, че рано или късно тая близост ще свърши с грехопадение. Сякаш самият дявол беше се насадил в душата му да я пърли с пламъците на сластта. Опасността бе налице, съвършеният я виждаше и знаеше, че да я избегне, трябва да отстрани девицата, но все отлагаше, защото тя не му даваше повод да направи това. Ивсула усърдно се грижеше за неговия хляб, метеше, миеше пода, следваше го навред, където ѝ заповядаше, възгордяна, че е удостоена с такова доверие и чест, изпълнена с най-голяма почит към особата му.

Сутрин, преди да се залови за работа, тя коленичваше да я благослови и очисти от нощните ѝ помисли. Тихик полагаше ръцете си върху моминската глава, усещаше рехавата, копринено мека коса, заобления тил, затрогващо малък, като на дете, пръстите му трепетно галеха косата, крадливо се свличаха към бузите и нежно ги милваха. Ивсула свеждаше главата си със страхопочитание към това свято действие и когато ръцете на съвършения докосваха меката ѝ гушка, търпеливо чакаше да бъде осенена колкото може повече от благодатта. Тихик нарочно изричаше молитвите бавно, за да продължи очистението, внимателно се вслушваше в изповедта на своята приближена и жадно очакваше да чуе греховни признания.

Той хващаше ръцете ѝ, помагаше ѝ да се изправи и виждаше щастливо озареното ѝ лице толкова близо до своето, че дъхът ѝ го облъхваше. Но когато през дупчиците на покривалото тя срещнеше горящия пламък на очите му, забелязваше по нейните бузи руменина, която издаваше срама на жена, изправена насаме пред мъж, и това потвърждаваше възможността един ден Ивсула да заживее с него, като отдели в съзнанието си съвършения от мъжа...

Той седна пред масата и докато неговата приближена тракаше с пръстените съдове в тясната пристройка, отредена за готварница, измъкна рисунката под расото и щом я погледна, сърцето му се преобърна и дъхът му замря. Образът на момата не бе такъв, какъвто го знаеше и виждаше

всеки ден. Назарий беше я нарисувал с широко разтворени очи, тревожно вглъбени в самата нея. В сиво-зеленикавата им светлина витаеше невидима сянка, правеше ги измъчени и непреклонни. Жестоки искрици блуждаеха из тях под тъмните вежди, устата – толкова женствена – бе прилепила плътно устните и в ъглите ѝ се таеше гордост.

„Тоя човек вижда само грехове. И нея не пощадил, дяволският син" – мислеше Тихик колкото възмутен, толкова и радостно развълнуван, защото, ако Ивсула наистина бе такава, възможността да я съблазни бе налице. „Не е тя, онзи не я познава. Но защо толкова държи всяка сутрин да я изповядвам? Ако е непорочна, не би се досетила да иска изповеди и очищения. Или не ми доверява всичко, преструва се на благочестива и мечтае да стане съвършена като Каломела..."

Той си спомни, че откак я приближи, походката ѝ беше се променила – вървеше напето, малко подскачаше и тръскаше плещите си тъй, че русите ѝ плитки се разсипваха по раменете. Но това бе присъщо на всяка лична мома като нея. „Хванал се в тая детинщина и прекалил" – продължаваше да лукавства Тихик, разглеждаше рисунката и се бореше със съмненията. Пак ли към подобна жена дяволът насочваше неговата мъжка страст? „Не допущай падението ми, Господи, заличи от паметта ми окаяната Каломела, моята неразумна любов, и вразуми своя слуга. Нали не ми прилича да се влюбвам в такива души. По-добре да залюбя оная дунда, тя е от простите твои рабини. Прогони дявола от мене, защото проклетият художник ще излезе прав" – молеше се Тихик и даваше ухо що става в готварницата.

Ивсула опалваше пещта – с нея се топлеше и покоището, – за да опече хляба, и сега готвеше някаква чорба. През открехнатата врата нахлуваше миризма на лук, като огнени мечове оттам проблясваха отраженията на пламъците, заедно с горещината в покоището се промъкваше дъх на втасало тесто. Варосаната печка разпръсваше сладостна грейка. Слънцето беше се скрило зад натежали от сняг облаци. Заваля на едри парцали, притъмня и светът се стаи в сънливата глухота на зимата. Съвършеният усети, че по снагата му се надига радостна тръпка, в сърцето му се вля сладостна надежда и той си припомни усета за семейно щастие, който някога го бе мъчил със завист в княжеския дом. Стана и с безшумни стъпки надникна през открехнатата врата в готварницата.

Поради горещината Ивсула бе съблякла олинялото расо и бе останала само в дългата си конопена риза. Заруменяла от жаравата, взела пръта с набучения на върха му тежък мокър парцал, за да омете пещта, тя виеше чевръсто тънката си снага. Капчици пот бяха оросили лицето ѝ. Пламъкът на две догарящи главни и червената жарава правеха да прозира през ризата моминското тяло. То изглеждаше розово и при всяко движение менливи огнени линии очертаваха стройните бедра, тънкия кръст, моминските хълбоци и нежния гръб. На съвършения се стори, че девицата се къпе в зората на летен ден. Той потърси гъвкавия прасец, бял и сластен, смътното очертание на потръпващите гърди, ноздрите му се разшириха, жадно поеха въздух, някаква сила се опитваше да го повдигне от пода.

„Това е дяволът" – каза си той, за пръв път го споходи съмнението, че дяволът наистина съществува, пристъпи към вратата и я разтвори. Ивсула извърна уплашените си очи, цяла се пови с тежкия прът и като го пусна, завтече се към хвърленото на пода расо. От расото се измъкна голям съсел и бърз като светкавица, се блъсна в краката ѝ. Момата изпищя, залитна и Тихик не разбра как се озова в ръцете му...

Така съселът, изпратен от самия Сатана, унищожи разстоянието между съвършения и неговата приближена – разстояние, което допреди изглеждаше непреодолимо. Като хвърли полуголото моминско тяло в обятията му, проклетият дявол все едно, че метна девицата в огнената пещ на сластта, която от години зееше в душата на бившия роб, змейски гладна и никога неудовлетворена. Замайващият дъх на това тяло обещаваше блаженство, много по-голямо от

блаженствата, обещани в Тайната книга...

Черното покривало се свлече на пода и мустакатата уста на съвършения се впи в твърдите momински устни. Като успокояваше своята приближена и обещаваше да я провъзгласи съвършена, Тихик я понесе към леглото и без да обръща внимание на нейната съпротива, повали я със сила, пред която тя се видя безпомощна. Писъкът ѝ самотно заглъхна в глухотата на зимния ден... И когато всичко бе свършено и съвършеният потъна в сладостна изнемога, очакващ с ужас последиците, вместо проклятия и плач през полуспуснатия клепач срещна едно око, което го гледаше издалеч колкото изпитателно, толкова и удивено, че това, което бе извършил с нея, съвсем не бе тъй мъчително, както бе очаквала. Това око го дебнеше, чуждо и хладно, и в сиво-зеленикавата му зеница Тихик съзря лукава пресметливост. Голите ръце, които допреди го отблъскваха, сега бавно обвиха дебелия му врат и той я чу да казва: „Наистина ли ще ме провъзгласиш за съвършена?“

Тогава Тихик си спомни за рисунката, учуден от проникновеността на художника и смаян, че тъй неочаквано, бързо и лесно се извърши всичко това...

8

Ах, мои грехове, скрити от чужди очи,
вие ме принуждавате да върша добро!

„Проклинам те, Сатана, проклинам задоволството, радостта и мъжката гордост, които изпитвам! И аз, който се смятах недосегаем за твоите внушения, попаднах в лапите ти. Кой ще сложи ръце върху главата ми да ме освободи от греха? Аз опрощавам, а мене няма кой да опрости... О, долна и смешна гордост, че си мъж!... Къде е Бог? Защо допусна проклетия съсел, защо тя беше се съблякла по риза, защо не вика, не хапа, не рита, ами ме изгледа с такова подло око?... Във вечен страх и смут ще треперя да не узнаят падението ми...“

Най-лошото не бе само това, че е недостоен владика и съвършен – лошото бе, че колкото и да се обвиняваше, не можеше да прогони пошлата радост, смешната мъжка гордост, та разкаянието и самообвиненията му бяха фарисейски. Като че самият дявол го държеше в прегръдките си. Тъгата отмина, отмина и срамът. Не му се искаше да гледа повече Ивсула и побърза да я отпрати, а щом настъпи нощта, и молитвите се оказаха фарисейски.

Напразно Тихик се мяташе в коравото легло. Бог не приемаше молитвите, дяволът, взел образа на отец Силвестър, се хилеше и сочеше като жертва Ивсула. „Ето какво направи ти.“ А Ивсула, навела лицемерно глава, се готвеше да плаче. „Не плачи, аз те обичам чрез моето падение. Не както обичах Каломела. Оная любов беше небесно блаженство, радост и надежда, сегашната е сласт, грях и страх... Сега съм страдащ, измъчен мъж – обичам те и от страх, че ще разкажеш на моите християни какъв грешник съм.“ Обаче най-позорното бе, че колкото и да се обвиняваше и да се блъскаше в гърдите, там се оказваше по-силен споменът за сладостта от снагата на Ивсула, радостта, че е негова, и желанието пак да изпита това...

Към полунощ, когато виелицата зави в ъглите на покоището, Тихик спеше, в съня си произнасяше някакви слова, мляскаше, устните му шаваха, а на сутринта в белината на зимния ден се събуди и усети в себе си две същества. Едното старо, познато, сега тъжно и завехнало – това бе Тихик, на когото всичко беше ясно и душеведро. Това същество беше волево, защото представите му за света му вдъхваха увереност и сила. То вярваше в своята чистота и не търпеше противоречия и съмнения. А другото, неспокойно и опасно, сега се предявяваше най-осезаемо, отричаше старото и се бореше с него. То съветваше Тихик да омаловажи случилото се и чакаше Ивсула да дойде в покоището.

Тая сутрин тя позакъсня, но когато влезе, насипана

със сняг, зарумeняла от студа и от спомена за вчерашното, той не смееше да я погледне в очите, мръщеше се и гледаше настрана. По-късно погледите им се срещнаха, тя му се усмихна свенливо и усмивката ѝ го успокои, защото в нея прочете преданост и съучастничество от създадената близост, а милата светлина в очите ѝ, които изглеждаха толкова чисти и покорни в прясната белота на снега, го зарадва. Както всякога, преди да се залови с шътнята, тя коленичи да я благослови. Тихик се смути, не знаеше трябва ли да направи това, но тя настоя. Той положи ръцете си върху измокрената от снежинките коса и като усещаше в кръвта си силата на дявола, целуна я след молитвата, готов отново да я понесе към леглото.

– Нали е достатъчно да положиш ръцете си на главата ми, да бъда очистена от всякакви грехове и достойна за съвършена? Кога ще ме направиш съвършена? – каза тя гальовно и във влюбените ѝ очи той видя нейната мечта.

„Не от искрена любов към мене, а за да я провъзглася съвършена, да властва" – реши той и тая мисъл го оскърби. Вечерта, когато пак я облада, Тихик разбра, че под тягостното съзнание за своето падение в душата му се затайва гордост на обречен, влязъл в разногласие и борба с Бога. Тая гордост го изуми, той се удари в гърдите и горестно зашепна: „Прибери ме по-скоро на твоето небе, да не влизам в повече грехове, или освободи тоя свят от неговия създател!"

Ивсула, която лежеше до него полугола, с разкрита розова гръд и влажни бедра, го попита:

– Какво мърмориш, владико?

– Сега не ме наричай владико. Говоря с небесния. Чрез нашата плътска връзка той свързва душите ни в бъдещия живот. Там... – И Тихик посочи тавана.

Щеше ли да го разбере, ако ѝ довереше как се мъчи душата му? Ами ако ѝ стане ясно, че е грешен като всички и е лъжец? От тоя страх Тихик я заобича, както престъпникът обича жертвата си. Ревнуваше я, искаше да бъде неотлъчно с него, да се моли страстно. Ако я отстранеше и върнеше

баба Каля, тя щеше да се озлоби и да раздрънка за техните отношения. Беше късно, пък имаше ли значение дали един и същ грях се извършва два пъти, или сто пъти? И Тихик прехвърляше през ума си прегрешенията, откак бе запасал пояса на познанието: насилието над Радул, мълчаливото одобрение на кражбите на Викоглавия, съмненията в разумността на Бога и затаилото се в сърцето му богоборство. Появяваха се и угризения за смъртта на Каломела, княза и отец Силвестър, защото излизаше, че ако отрича Бога, той е техен убиец. Така се виждаше оплетен в непростими грехове и молитвите нямаха вече смисъл, нито сила. Тихик разчупваше хляба и благославяше общата трапеза, както се полагаше, но не влагаше от себе си нищо в тия свети действия. Той отслабна, по-усърдно криеше лицето си под покривалото, беше мрачен и необщителен.

Единствената му утеха бе, че страда за благото на другите и носи кръста на грешник за тяхното добруване, за благоденствието, чрез което човекът щеше да задоволи плътта си, за да се отдаде на Бога и на душата си. С подобни мисли и надежди, без да забележи, Тихик се върна пак към онзи Тихик, който се занимаваше с въпросите за хляба, защото прости, достъпни за ума са тези представи, не измъчват човека, както Божите тайни за отвъдния свят, за доброто, истината и справедливостта...

И по всичко личеше, че общинарията върви към такова благоденствие. През есента бяха натрупали в общия хамбар достатъчно просо и пшеница, за догодина щяха да откъснат от гората нова земя, мнозина вече дялаха греди за нови къщи, християните изглеждаха доволни, вечер молитвеният дом се пълнеше. Но зимата се проточи, в началото на април житото и просото се свършиха. Настъпи глад. Селището се смълча, само детските плачове го огласяха, лицата на еретиците се удължиха, очите им мрачно блестяха и неспокойно шареха, все по-малко мъже вечер идваха на обща молитва и съвършеният се преструваше, че не забелязва как Викоглавия потегля в тъмнината с цяла чета към далечните села и

се губи с дни. Неговите хора криеха под кожусите ножове и брадви, някои бяха си направили копия, други дрянови кривачи, а Бикоглавия беше се въоръжил с лъка, меча и копието на княза... Четата се връщаше с откраднат добитък, с чували ръж и просо, озлобена, преследвана от селяните като вълча глутница. Тя не искаше и да чува за забраната да не се яде месо и с ръмжене посрещаше укорите на съвършения. Бикоглавия стана личен мъж, всички очакваха да ги нахрани и се смиряваха пред властническото му държане, защото пред глада и грубата сила само светците не се прекланят.

– Не сквернете Божието у вас с непокорство и ядене на животинска плът, братя и сестри. Вашето спасение изисква послушание. Който служи на двама господари, е осъден на вечни мъки – проповядваше Тихик и въздишаше под покривалото, защото сега и самият той служеше на двама.

Изслушваха го с мълчание, навели глави, а Бикоглавия, заобиколен от дружината си, стоеше като побит кол и гледаше накриво.

Тихик се утешаваше с надеждата, че щом премине гладът, властта на Бикоглавия ще отпадне, и отрано заповяда да продължи сечта на гората. Дене и нощем пламтяха големи клади и с дима над селището преминаваха горещи талази. Вечер огньовете осветляваха землянките и хората се заседяваха край тях. Там жените перяха, децата се гонеха с крясъци, мъжете обсъждаха работата за утрешния ден.

От покоището съвършеният виждаше как гората отстъпва обгоряла земя. Почернели дънери стърчаха като прокълнати монаси, поразени от Божия гняв, но под пепелта лежеше тлъстият чернозем. Тая година щяха да сеят повече и да жънат повече, ала нямаше зърно за посев. Трябваше пак да се краде и Тихик си наложи да мълчи, докато засеят и гладните дни отминат.

Край тези страхове, терзания и надежди се прибавяше и проклетият художник, чиито рисунки разколебаваха вярата в учението. Те изкушаваха хората, като насочваха ума им не към бъдещия живот, а към тоя на дяволската земя, съблазняваха ги с красотата си, както апостол Силвестър с новото евангелие, и разбуждаха неясни блянове и представи, противни на учението. Тихик ненавиждаше художника не само за това, но и защото, ако тоя човек надникваше в душите, не е чудно да е узнал за връзките му с Ивсула, за лъжите и престъпленията му. Назарий беше много отслабнал и по цял ден не излизаше от землянката, но щом се запролети и младата коприва изникна, скоро се поправи. Брадичката му порасна, чиста и златиста, но очите му не гледаха весело, когато ходеше из гладното и грозно селище. „Дано да се смахне и пръждоса" – кълнеше го Тихик. Беше си внушил, че Назарий го е нарисувал и крие рисунката. Няколко пъти претърсва землянката му, но там нямаше нищо освен изпокъсани овчи кожи, с които художникът се завиваше.

Тъй в своето падение съвършеният се затвори в себе си. В сърцето му продължаваше жестока и мъчителна борба. И колкото по-недостоен се виждаше, толкова по-силно се разпалваше волята му да ощастливи своето паство. Снизходителен към прегрешенията на християните, понеже самият бе грешен, вече не бе непримиримият Тихик, пазител на догмата. Обаче твърдо държеше за коренежа на гората, по-скоро да настъпи благоденствие, защото то беше единственото спасение – неоспоримото добро за човека, без което щастието и добруването не могат да се постигнат...

9

Ох, какво знае умният, не е за изказване...

Копривата, рибата и краденото спасиха еретиците от глада, докато настъпи лятото и узряха първите плодове. Засетите ниви избуяха и полегнаха от тежък клас, дивите овошки се огъваха от плод, рибата се появи на стада и дори децата лесно я ловяха, а гъбите се народиха толкова много, че ги бераха с кошове и ги сушеха за зимата. Всред зеленото вели-

колепие на лятото с благодатни дъждове и топли слънчеви дни всичко цъфтеше и се раждаше и дори в песните на птиците, в жуженето на дивите пчели, в бръмченето на насекомите се долавяше задоволство и наслада.

Когато овършаха, общият хамбар не побра зърното и всеки еретик отнесе в хижата си жито и просо. Тихик повярва, че това изобилие ще сложи край на кражбите и Бикоглавия ще се смири, защото, щом хората са задоволени, умовете им ще се насочат към Бога. Той се радваше, но скоро забеляза, че неговото паство е заето алчно да обира благата на земята и не мисли за молитви. Вечер в молитвения дом неохотно се събираха, мнозина отсъстваха, други станаха виноглави и бързаха да скрият на тайно място зърното и плодовете. Всички се поправиха и развеселиха. Вместо предишните мрачни, постнически лица Тихик виждаше загорели от слънцето, яки мъже и зарумеснели жени, в чиито налети снаги се загнездваше похот и съблазън. Из селището често се чуваха смехове и песни, децата се развилняха в буйни игри. Бяха му донесли, че млади жени и моми ходят в гората да играят хора и мнозина от мъжете били изкушени от тях. Един ден в селището се понесе голяма врява – сбиха се семейства заради откраднато жито, появиха се и пияни от медовината, която еретикът с разкъсаната уста вареше от меда на дивите пчели. Непокорството се шереше от ден на ден и в ума на съвършения залегна подозрението, че плодородието е изпратено от дявола да раздели християните. Нищетата беше свързвала тия хора, но не и гладът, а изобилието ги отчуждаваше. Всеки искаше да бъде свободен от задължения към себеподобните си, защото благата, които притежаваше, го правеха независим. Сега все по-често търсеха Назарий да им нарисува картини и най-вече искаха от него да рисува изобилие на плодове, гощавки, земни радости и не криеха картините от Тихик.

Ала не беше само това неочаквано зло, което порази съвършения. Вместо да престанат, кражбите на Бикоглавия и на неговата дружина зачестиха. Дружината му нарасна, всички яздеха откраднати коне, държаха се господарски и не зачитаха никого освен своя вожд. Алчността към богатство породи завист. Хората на Бикоглавия носеха здрави и топли пояси, дрехите им бяха с ярки цветове, в хижите им се появиха дебели козяци и губери, хубави платове и невиждани вещи. Жените им отправяха обещаващи усмивки, децата се шляеха край тях, слушаха ги повече, отколкото слушаха бащите си, и ги гледаха с възхищение, защото силата е и красота. Вместо предишните дървени копия и криваци бяха въоръжени с истински копия, лъкове, мечове и боздугани. На кръста им висяха стрелници, а Бикоглавия бе с плетена броня, смъкната от царски войник. Те се губеха с дни, някои се връщаха с рани, а веднъж трима не се върнаха, караха другите да им приготвят греди за бъдещи къщи, като заплащаха с откраднати вещи. Все по-рядко идваха на вечерната молитва и един ден Тихик научи, че се гласели да си построят жилища настрана от селището, пък Бикоглавия възнамерявал да издига там кула. Тогава съвършеният се изплаши и повика Бикоглавия в покоището.

Бикоглавия блъсна вратата с рамо, не си даде труд да я затвори, не сне и болярския калпак, откраднат отнякъде, а застана с ръце, мушнати в кожения войнишки колан. Беше с червен елек, извезан на гърдите със сърма и с бели кантове, обут в хубави ботуши. Държеше косматата си глава надменно, наклонена към рамото, и на Тихик се стори, че Бикоглавия е станал по-строен и господарски внушителен в новото си облекло. „Осъзнал е властта си" – със страх помисли Тихик.

– Враже, знам, виждам всичко и чета мислите ти – започна той настойнически, както подобава на владика. – Досега мълчах и се молех за греховете ти. Ти пръв започна с кражба, разгневи небесния и той ни изпрати глада за наказание. Очаквах, че сега, когато Бог ни дари изобилие, ще разтуриш дружината си, а какво чувам? Приготвяте се да за-

живеете настрана, кула си щял да градиш, ново селище да създаваш. Защо забрави страшния съд и вечния живот? Ето пременил си се със сатанаиловска дреха, възгордял си се и Бога си забравил.

По дебелите устни на Бикоглавия се разля нахална усмивка и Тихик се стъписа от лукавия израз в очите му.

– Ти затуй ли ме повика, глупав да ме изкараш? Ако не нахранех хората, те щяха да измрат и каква ти общинария, и що за владика щеше да си, над кого? Че ти ме похвали, вместо да ме кориш – рече той. – Нали кражбата не е грях? Крада от болярско, от царско, от попско крада. Пък за премяната ето какво ще ти река: ти плашиш хората с черното расо и с пояса на познанието. И аз трябва с нещо да ги плаша, да ме слушат.

„Научил го Лукавия. Как да го уплаша?" – питаше се Тихик и усещаше, че се поти под расото.

– Не лукавствай, брате, и не се меси в Божиите дела. Господ ни изпрати глада да изкупим твоите кражби и да спаси душите ни!

Бикоглавия се ухили.

– Ти сам казваше, че Господ ни е изпратил воловете и сечивата. Забрави ли? И не яде ли хляб от краденото? Кой ни е дал хляба – Господ или дяволът? Нали дяволът е накарал земята да произвежда животни и растения? Аз ли трябва да ти припомням учението?

– Брате – внушително каза Тихик и си спомни, че подобни мисли гнетяха и него, – не е свойствено на човешкия ум да разсъждава над Божиите дела. Упътил си се към пъкъла и водиш хората там. Опомни се!

Бикоглавия измъкна ръката си от войнишкия колан.

– Нека ме съди който ще! Добро правя аз на хората, да ги нахраня и облека. Ама и ти си отговорен, защото си владика, нали си запасал пояса на познанието?

„Горд е станал като мене с греховете си. И това е мислил" – изстена Тихик в себе си.

– Чуй какво ти думам, брате. Божия съд не ще избегнеш. Остави се от разбойничеството, разтуряй дружината и я накарай да ми се подчинява. Аз ще ви освободя от греховете, ако ме слушате.

Бикоглавия подигна застрашително едната си вежда.

– Я да не се лъжем. И махни това покривало, стига си се крил от себе си?! Знаем се ние с тебе и всички знаят кой си и що си бил, преди да избягаш от княза. Прост човек като тебе как ще опрощава грехове? – рече той и подигравателна усмивка разтегна дебелите му устни.

На Тихик се стори, че пред него стои самият Сатана.

– Светостта е в душата и в дълга, не в тялото и произхода на човека! Ти почиташе и слушаше оня влъхва Силвестър! – извика смаяният Тихик.

– Отец Силвестър беше друг човек, пък ти си като всички нас, само че си хитрец. Набърка се в небесните работи, да му вземеш пояса. Пояса го имаш, но глава за него нямаш.

– Ще те прогоня от общинарията! Сатаната ти е внушил тия мисли...

– Който се грижи за земното, има работа с дявола. Ти нали с тая работа се занимаваше, преди да събориш отец Силвестър? Пък и на него се надяваш хората да станат добри. И слушай, не ме заплашвай, аз мога да те премахна, както ти го премахна, стига да река на хората, че искаш тяхната смърт, като ми забраняваш да крада...

– Млъкни, млъкни, брате! – изстена Тихик и се хвана за главата. – Нека греховете тежат върху нашите глави. Ако си умен, мълчи, нас двамата ще ни съди Бог.

– Виж, това е друго – засмя се Бикоглавия. – Стадото да върви подире ни, пък ние ще знаем каква е работата. Аз тогава нали ти рекох: ще отговарям, но от твоето име, та ще има да видиш дявола по пладне...

– Ти си бил умен, брате. Умният се отличава от глупака, че знае. Ох, какво знае той, не е за изказване и дори не може да се изкаже – с ридаещ глас рече съвършеният. – За-

кълни се, че ще мълчиш и ще пазиш тайната.

– Защо да се кълна, то си е тъй. Моята сила е в земния хляб, твоята – в другия свят. Че и на мене, и на хората ми се иска да блаженстваме на седмото небе, макар да сме недостойни.

– Тогава мълчи и ги накарай да идват на общата молитва. Кажи им, че ще ги освободя от греховете. Те трябва да се смирят, то е и в твоя полза, да не се бунтуват. Така ще знаят, че са грешни и подчинени на нас, двамата. Защото слушай, брате, човекът е двойствено устроен. И в рая да го сложиш, сам ще отиде в ада – за разнообразие. И ако не вярва на небесния, не ще се подчинява на никаква власт. А властта е тайна, пък човекът без тайна не може...

– Тайна ли? Каква тайна? Лъжа има тук, лъжа и страх! – Бикоглавия гръмовито се изсмя и си тръгна, без да се поклони.

„Ах, защо го поставих мой заместник! Той ще построи кула и ще властва със земните блага и силата. И, ща не ща, трябва да разделя моето владичество с тоя див човек, когото смятах глупав... Той може да постъпи с мене, както аз – с княза, с Каломела и със Силвестър. Господи, защо работите се повтарят?" – И като се държеше за главата, Тихик закрачи из покоището, без да забележи, че Ивсула подслушва зад вратата на готварницата...

10

Ще бъдеш лъжа, каквато лъжа съм и аз...

Той чу, че някой лудешки затропа с крака, последва стон и преди да разбере кой е в готварницата, вратата се блъсна и на прага застана Ивсула. Разширени от възмущение и гняв, очите ѝ изглеждаха като ледени зърна. Смутеният Тихик спусна покривалото на лицето си. Тоя безсмислен жест го смути още повече.

– Значи ти си бил недостоен и лъжец! Ти си убил отец Силвестър, да му вземеш пояса и сам да се провъзгласиш за съвършен! Ти и тоя разбойник лъжете всички... И не можеш да ме направиш съвършена, мръснико! – кресна тя, грабна едно гърне и го разби о пода на готварницата. – О, как съм се мъчила! Ядях отровни билки да помятам, а ти, подлецо, ме караше да се съвкупявам с тебе, душите ни да се свържели в небето... Лъжец, пръч такъв! И как можах да повярвам, че си съвършен, когато с очите си видях как тогава князът те хвана за косата и те издигна като куче! – Ивсула се тръшна на пода и започна да къса расото си.

Тихик се уплаши, ала това трая миг-два. Свикнал на душевни потреси, веднага дойде на себе си. Страшна ненавист плисна в очите му, но той се овладя. Беше усвоил в княжеския дом да се преструва хладнокръвно и пресметливо. Той затвори вратата на покоището, сграбчи Ивсула под мишниците, повдигна я и като запуши раззиналата ѝ уста, която изригваше писъци, проклятия и неясни слова, прониза я с пламналите си очи.

– Млъкни! – повелително изсъска той. – Млъкни и чуй какво ще ти кажа! Ако ме слушаш, всичко ще се поправи, ако ли не, още тая вечер ще обявя, че си магьосница и говориш с демоните! Искаш ли да те провъзглася за съвършена, или искаш да си откъснеш главата? Ще те предам на Бикоглавия и на хората му да станеш тяхна блудница.

Ивсула не разбираше какво ѝ говори. Тихик забеляза в погледа ѝ вцепененост, която му напомни очите ѝ, когато я облада за първи път.

– Ще те обявя за вещица и никой няма да повярва на клетвите ти. Щом им река, че си магьосница, те ще се възрадват и ще повярват, че си предизвикала глада! Разбираш ли какво ти говоря?

Нов отчаян плач разтърси снагата ѝ.

– И кой ще те защити, нещастнице? – продължи Тихик. – Пък ако си послушна и мълчиш, утре ще бъдеш съвършена. Ще те почитат, ще ти служат и ти ще властваш над тях.

– Той я пусна и тя се свлече на пода, разчорлена, прилична на безумна.

– Но каква съвършена ще бъда аз! – изстена тя.

– Ще бъдеш лъжа, каквато лъжа съм и аз. Слушай, сега ние ще бъдем трима, ох, няма как – аз, ти и Бикоглавия. Аз ще свидетелствам, че говориш с ангелите, че си пророчица и светица. Ще ти построят отделно покоище, ще имаш прислужница или прислужник и ще живееш, без да надзича чуждо око в душата ти. Ще ходиш с покривало и ще се обвиеш в тайна, за да бъдеш свободна...

– Ами Бог? – попита тя, като избърсваше сълзите си с мръсния ръкав на расото.

– Бог?... Бог ще ни прости греховете, защото те са за доброто на християните. Аз поемам твоите прегрешения върху моята душа. Стани да се помолим заедно, все едно, че вече си съвършена – благо рече Тихик, дигна я от пода и я отведе в покоището. Страхът и ненавистта отстъпиха мястото си на състрадание и сърдечност, които бяха насочени и към самия него. В тия минути той вярваше, че я обича, защото обичаше страданията си и защото я презираше...

Като гладеше косата ѝ и усещаше меката топлина на нейното тяло, Тихик я утешаваше и залъгваше със собствените си съмнения. „Колко съм нещастен, Ивсула! Дяволът говори в мене с двойствени мисли и ме мъчи дене и ноще, защото проклетата земя е негово дело и човекът е наранен от него... Бог го знае, но и той е безпомощен да се справи с врага си... О, защо низшето винаги побеждава висшето?"...

Изповядваше най-скритите си помисли, със своята изповед я правеше съучастница в своите грехове, а в това време се заглеждаше в белия ѝ нежен врат, в линията на бедрата ѝ под расото. Не би могъл да каже дали се преструва, или искрено страда. Той изпъшка, сложи чорлавата си глава в нейния скут и обхвана тънкия ѝ кръст.

– Как страдам! – шепнеше Тихик. – Как се мъчих и отколе исках да ти се доверя, защото кой ми е по-близък от тебе! Аз бях сам и се боях, че няма да ме разбереш!

И той не лъжеше, сега Ивсула наистина му беше най-близка, понеже се свързваха с общи грехове...

Тогава дяволът, който стоеше невидим зад двамата, реши, че трябва да ги утеши и накара да забравят терзанията и ненавистта си. За да мълкнат техните души, той им предложи наслада чрез телата – много по-силна от друг път, защото бе смесица от любов, страдания и жажда за изкупление...

11

Но кое бе добро за човека?

Бикоглавия градеше своята кула и хората му заправиха селище край нея. Мнозина от еретиците отиваха там и някои се заеха да им работят срещу крадени вещи. От новото поселище долитаха песни, миризми на тлъсти гозби, екваха смехове, на залез слънце биеше тъпан и свиреха гайди. Ехото откликваше врявата, сякаш гората бързаше да я отблъсне от себе си, вечер огньовете осветляваха каменните стени на кулата и пресните изкопи на новите къщи.

Напразно Тихик държеше яростни речи и заплашваше със страшния съд. Той затваряше виновните на хляб и вода, отлъчваше ги от еклезията, но от наказанията нямаше никаква полза – наказаните бягаха при Бикоглавия, като отнасяха покъщнината със себе си. Жените хвърляха расата и се пременяха с везани сукмани и алени забрадки.

В разбойническото селище започнаха да тъкат шарени черги и платна, изникваха работилници, появиха се сергии с невиждани стоки. Назарий стана необходим. С него се съвещаваха за украса и се надпреварваха да му поръчат портрети, защото бяха вече горделиви и себелюбци, та искаха техните ликове да бъдат увековечени. Землянката на художника се пълнеше с разни вещи и храни. Животът в разбойническото селище се отприщи и буйно закипя, докато в старото

селище замираше с всеки изминат ден. Дори някои от верните, на които Тихик разчиташе, се преселиха при Викоглавия.

Неизвестно откъде между разбойниците се разпространи Силвестровото евангелие и понеже ги освобождаваше от гнета на Бога, всички го приемаха с радост. Тихик научи, че Викоглавия приближил към себе си Радул – провъзгласил го за философ – и сега Радул проповядвал, ядял и пиел с разбойниците и ги разсмивал. Той настоявал да съградят храм на свободата и красотата, защото за човека било невъзможно да не обожава нещо, каквото и да било то. Кражбите в общия хамбар зачестиха – всеки, който бягаше, задигаше по нещо. В напуснатите землянки се настаняваха изгонени от селището на Викоглавия сакати, убоги, разкаяни хитреци и разслабени души, над които разбойниците бяха издевателствали. Те вопиеха за справедливост, братска обич, за правда и настояваха пред Тихик да се намеси. Добрите християни, останали верни на своя владика, не искаха да съжителстват с отстъпници и в еклезията изникнаха нови крамоли. Жените си спомниха догмата за Адам и Ева, вирнаха глави и не се подчиняваха на мъжете си. Не се разбираше вече какво става, безполезни бяха проповедите, никого не плашеха наказанията. Вярата в учението изчезна, примеси се с изопаченото евангелие на отец Силвестър и съвсем обърка умовете...

„Как ще свърши това? – горестно се питаше Тихик. – Никой в нищо не вярва, никой никого не зачита, всеки се държи в насладата и земните блага, а земята, вместо да престане да ги храни, ражда изобилно. И всички търсят свобода при оня разбойник, наричат го спасител и благодетел... Безсилен съм, Господи! Дяволът натъкми играта по-умно, отколкото я гласих аз с хитрина и ужким предвидливост и моята власт се превърна в паяжина... Идва ми да се обеся, но и за това трябва някаква вяра. Без вяра, че ще се явя пред тебе сметка да ми дадеш и аз да ти дам, животът ми се оказва кучешки и смъртта ми ще бъде кучешка... Но кой знае дали винаги не е било така, само че аз съм си измислил човека според учението, а той си е бил все същият, де покорен, де бунтовен подлец...“

Ненавист към човешкия род душеше съвършения. Ако допреди злото му се чинеше преходно, ако съществуваше утешение, че се жертва за доброто на другите, сега всичко изглеждаше нелепо и безнадеждно. Изникваше въпросът – кой бе виновен за това? Злото не дойде ли от стремежа към общото добро? Но кое бе добро за човека?...

Все по-често в ума на Тихик се изстъпваше князът. И той като княза сега търсеше такъв бог, който би го спасил от противоречията и би оправдал делата му. Искаше Бог да възвърне владишката му власт като негов пълномощник, а трябваше да го отрича, за да оправдае греховете си... С презрение към себе си Тихик си спомняше седмиците на бесуванията, когато бе изтеглил рязка граница между земните и божествените нужди на човека, проповедите, в които бе посочвал как господарите вярват, че служат Богу, като го търсят и казват, че търсят истината, а не виждат, че дяволът ги върти на своя чекрък и че това води към безверие, разруха и смърт... „Чрез господарите бесът властва над света, но когато ги унищожим, той се захваща за нас... Всички сме изложени на съблазън от господарско високомерие и господарски пороци!“ – И той се питаше с какви средства някогашният съвършен бе управлявал. Не беше ли мамил хората с измамни за душите слова и не беше ли сам се лъгал? Неминуемо е за човек, увлечен от възвишеността на своите чувства, да отрече това, което довчера е смятал за истина...

Но ако съществува Бог, защо е, ако не е възмездие, и възмездие веднага да поразява греха? Някога беше уверен, че знае истината, сега я диреше, както я бе търсил преславският княз. Съмняваше се и в съществуването на Бога, а без него не можеше да бъде владика и не искаше да вярва в небесните престоли, защото, ако те съществуваха, той не беше достоен за тях...

Съкрушен и отпаднал духом, съвършеният избягваше да ходи из пустеещата общинария и се боеше да срещне На-

зарий. Беше научил, че художникът се запилял някъде, след като нарисувал Бикоглавия в цял ръст, облечен в ризница и натруфен с всичкото си оръжие. Разбойниците вече наричали Бикоглавия светлост и се гласели да го провъзгласят за деспот.

Отношенията с Ивсула натегнаха – помежду им стоеше лъжата и пораждаше омраза. Ивсула не искаше да носи покривало, защото, казваше тя, никой няма да вижда моето лице, което е хубаво, и тъкмо поради хубостта ми хората ме слушаха и ми се подчиняваха. Аз не мога да лъжа като тебе и да се преструвам на чиста. Ти вля в душата ми греха и аз се срамувам и страдам... И Тихик разбираше, че отначало тя бе влюбена не в него, а в мечтата да стане съвършена, после равнодушна и накрая изпълнена с ненавист и презрение.

Една сутрин той стана от леглото озлобен и мрачен. Когато Ивсула влезе в покоището, в погледа ѝ прочете открита враждебност. Тоя път тя не коленичи за благословия, взе метлата и се скри в готварницата. През разтрога на вратата Тихик я видя застанала до отвореното прозорче. Отпуснала ръце, Ивсула гледаше с тъга и копнеж разбойническото селище, отдето се чуваха удари на станове и долиташе весела гълчка на деца.

Разгневен, съвършеният отвори вратата.

– Виждам, че ти се иска и ти да бъдеш там – рече той.

Ивсула не го погледна.

– Иска ми се! Тук останаха само просяците. Над просяци не ща да бъда съвършена. Пък и каква съвършена съм аз? Колкото си съвършен и ти!

– Отдавна дяволът те яха!

– Дяволът си ти! Лъжеше, че щом напълним хамбара, хората ще станат покорни и добри. И ме накара и аз да лъжа...

– Намислила си да се погубиш!

Ивсула се изсмя със зъл и сух смях.

– Ти ме погуби! От утре се махам от твоята мръсна общинария. И нашите са решили да се преселят. Там хората се възродиха...

– Няма да се махнеш! – извика Тихик, като пристъпи към нея. – Ако отидеш там, при ония... – Той не се доизказа, защото си представи какво ще последва. – Ивсула, те ще те направят блудница! – И той се опита да я хване, но тя се отскубна, удари го с метлата и побягна вън.

Изумен и объркан, той не посмя да я гони. От вратата на покоището видя как тя тича към землянката на баща си, който я очакваше, засенчил с ръка очите си от сутрешното слънце...

12

Мнозина са ме лъгали, но никой не
ме е лъгал, както се лъгах сам.

На другия ден следобед пред покоището се събра тълпа от мъже и жени. Водеше ги Юрдана, жената на Бикоглавия. Дебела и черна, тя беше дошла от разбойническото селище с двете си разплакани деца, защото Бикоглавия я натирил. Той харесал избягалата при него Ивсула и се гласял да я вземе за жена. Юрдана го проклинаше с най-люти клетви.

– Владико – викаше тя. – Как така твоята съвършена стана кучка, да ми отнеме мъжа? Ти ли я изпрати, или дяволът? Прибери си мръсницата и ми върни стопанина!

Тълпата я подкрепяше, настояваше Тихик да се намеси, да разгони разбойниците и да върне избягалите в еклезията. Дори верните се бунтуваха и го обвиняваха, че се е затворил и откъснал от тях.

– Господ ли те изостави, та и ти ни изостави, владико? – питаха те и напираха към вратата.

У Тихик се надигна презрение и гняв. Като гледаше тия разбунтувани хора, в които завистта и изкушението се криеха зад защитата на учението и божествената справедли-

вост, които нито знаеха неговите терзания, нито биха го разбрали и простили, ако им ги изкаже, той си спомни за отец Силвестър и се видя на неговото място. Покойният съвършен беше написал в посланието, че е мъчно да обичаш човека, ако живееш с представата за друг, съвършен човек.

– Идете си – извика той. – Мнозина от вас бягаха при Бикоглавия, съблазнени от свободата, а сега искат да унищожа това, за което ламтяха! И ти, жено, защо търсиш от мене помощ? Погледни дрехата на гърба си, не е ли открадната? И не дели ли с окаяния си съпруг неговите грехове?... Проклинаш го, желаеш смъртта му, а си го искаш! Лицемери, очите ви гледат към разбойниците, а устата ви ги проклинат! Демонът на разноезичието ви е свойствен и каквото и да прави човек за ваше добро, ще му се наситите и ще тръгнете подир Сатаната!

Тихик хлопна вратата и се скри в покоището. „Боже! – изстена той. – И те дирят справедливост, възмездие, търсят те, както те търся и аз. Имам ли право да ги съдя и напътствам, когато съм по-окаян от тях. Владика съм, а се оказах техен роб, завързан в една верига с тия нещастници. Ох, мнозина са ме лъгали, но никой не ме е лъгал така, както се лъгах сам!...

Трябваше да предприеме нещо – или да бяга от еклезията, като възвести, че отец Силвестър е бил прав, да отиде при разбойниците и сам да стане разбойник. Но щом постъпеше тъй, трябваше да се признае за убиец на княза, на Каломела и подбудител на другите в тия престъпления...

Към досегашните му мъки се прибавяше и ужасът на предстоящото. Той дигна ръце към тавана и диво извика: „Сатана ли си, или Бог, отговори: защо моите дела за доброто на всички се обърнаха против мене? Кой си ти, та мъчиш душите и изкушаваш тяхната плът?“

Когато мръкна, Тихик се убеди, че не му остава нищо друго, освен да върви при Бикоглавия и като му припомни споразумението да разделят властта, да се разбере с него. Страхът, че Ивсула е разказала защо е избягала, вече не го

тревожеше, понеже и Бикоглавия имаше дял в общата лъжа. Нарочно опаса пояса на познанието върху расото, да се виждат медните плочки, и мина през селището: всички да разберат къде отива. Крачеше с владишко достойнство, с дървен посох в ръка, черен като самия грях, набит, тежък като самата земя и тъмен в душата си, както бе тъмна бездънната гора...

Край недовършената кула горяха огньове, пасяха коне и дружно пееха жени. Жабешко крякане режеше юлската вечер и като исо откликваше на женските песни. Тихик мина край жените, които млъкнаха, удивени, че го виждат тук, без да ги благослови. Огряна от огньовете, кулата се белееше с прясно дяланите камъни, дебелата дъбова врата, още незакачена, бе подпряна край входа и Тихик видя вътре Бикоглавия и дружината му. Разбойниците гуляеха. Бикоглавия седеше в средата на голяма маса, разгорещен от медовината и виното. Беше прехвърлил едната си ръка през раменете на Ивсула. Тихик едва я позна – довчерашната съвършена бе облякла червена болярска дреха, а на шията ѝ висеше огърлица. Ивсула се смееше и притискаше о Бикоглавия, а от дясната му страна седеше Радул, зачервен, потен и разпътен. Той ги разсмиваше и очите на всички бяха отправени към него. Под масата кучета ръфаха хвърлените кокали. Синкав дим и миризма на печено месо замрежваше разбойниците и през него Тихик забеляза голямия портрет на Бикоглавия, окачен на още влажната стена. Назарий беше нарисувал Бикоглавия прав, в цял ръст, загледан гордо и властно, с ръка, сложена върху дълъг меч. На главата му лежеше шлем, изпод който стърчаха буйните му коси.

Тия люде, някога кротки и покорни, сега бяха неузнаваеми. Те се смееха гръмко и безсрамно, доволни от себе си и делата си, сякаш бяха превъплътени дяволи. Краката на Тихик се подкосиха и поискаха да го отнесат назад, но той не се поддаде и с твърди стъпки застана под каменния свод.

Пръв го забеляза един от разбойниците на име Желю. Поразени от внезапната поява на този, с когото толкова

често бяха се гаврили, но от когото все пак се побояваха поради греховете си, те се умълчаха, но смущението им не трая дълго. Ивсула нададе къс вик, в който личеше изненада и тържество. Бикоглавия измърмори нещо и край олянната с медовина и вино маса всички загълчаха.

– Я гледай, нашия владика, дето искаше да ни умори от глад!... Ей ти, черна вяро, махни това покривало да ти видим рогата!

– Зарязал е ония глупаци...

– Ами, дошел е да ни поучава...

– Отче, ела да лапаш, стига си постил!

Тихик мълчеше и не помръдваше от прага.

Бикоглавия размаха ръка и разбойниците млъкнаха.

– Защо си дошел? – попита той. – Ако мислиш да проповядваш, върви при жените. Или си дошел за нея, а? – И Бикоглавия раздруса Ивсула през раменете.

– Дойдох да ти напомня нашето споразумение – каза Тихик.

– Какво споразумение? Може ли лъжа да се споразумява с лъжа!? Момчета, дошел е да ни плаши с Господя, да ни омекнат ръцете, когато мушкаме с мечовете и когато изнасилваме булките! – Бикоглавия се изсмя, след него гръмна смехът на дружината му. – Пък ако си дошел да проповядваш, карай!... Добре е да слушаш хубава проповед на пълен корем, макар и да е чиста лъжа.

– Братя, чрез нашите ръце и познания дяволът създава в света многосложност от вещи и богатство и тъй ни прави роби на собствените ни творения. Откажете се от кражбата, тя води към собствеността! Откажете се, да бъдете свободни и чисти духом. Разбойничествате, а не виждате как всяка вещ ви заробва! Отстъпници и неверници, вие, които служите на Сатаната, вашето щастие изисква бедност, бедност! – извика Тихик от прага.

Жесток и безсрамен смях отвърна на това поучение. Ивсула изпищя:

– Ама какъв е лъжец! Аз слушах тогава зад вратата как негова светлост го изобличи. Лъжеше, лъжеше, обещаваше ни небесни престоли...

– Ти мълкни! – заповяда Бикоглавия. – Кой знае дали няма да избягаш и от мене. Ще ти отрежа хубавата главичка!

– Човекът, твоя светлост, е като вързан кон – опасе ли наоколо, къса въжето да пасе другаде – мъдро рече Радул. – Пък тоя хитрец, дето ме мъчи да се откажа от истинското учение, иска от нас покаяние, а то значи подчинение. Покойният отец Силвестър разбра, че няма нито Господ, нито дявол, а тоя осел си знае старата песен. Уби висшия човек да му вземе пояса, уби княза и хубавата Каломела, като ви накара да ги уморите от глад в пещерата. Погледнете го, той е самият дявол, пък се представя за светец и владика. Я донесете една черга, ще ви кажа какво ще правим...

Тихик поиска да избяга, но беше късно. Двама от хората на Бикоглавия го настигнаха на поляната и го върнаха в кулата. Донесоха рогозка, увиха го в нея и започнаха да го подхвърлят нагоре.

– Хайде на седмото небе за ангелски престол! – викаха разбойниците и пляскаха с ръце.

Замаяният и омаломощен Тихик не разбра кога му смъкнаха покривалото, кога свалиха пояса на познанието от кръста му и кога го изхвърлиха от кулата. Той се опомни, след като избяга далеч от жените. Тичаше, разкъсван от мъката на унижението, и като падна по очи, извика със силен глас:

– Боже, спаси човека, помогни да не се погуби човекът! Нека мене порази ръката ти, но човека спаси! Ох! – изстена той. – Но как ще го спасиш, с какво? Той ще се откаже от тебе, щом не получава отговор за мъките си, и не ще се смири, докато не узнае тайните ти. Той ще презре и тебе, и себе си!...

На неговия изтерзан вик от гората отвърнаха с писклив вой младите вълчета, с женски смях кикливо заклявкаха чакалите, сякаш и зверовете отправяха същите въпроси към Бога, и само чухалът отвърна със своето унило „Чух! Чух!"...

13

„И тъй, гледай светлината, що е в тебе, да не е тъмнина.“

Лука, глава 11

Сред отчаяните, мрачни еретици и сред богохулствата, побоищата и разпуснатостта в разбойническото селище Назарий престана да рисува. Пресигнен и отвратен, беше осъзнал, че със своята живопис и той е помогнал да се разруши християнската еклезия, като бе изкушавал с друг, измамлив свят към свободен и горд живот. Ходеше угнетен и неговите размишления все повече го отвеждаха до отричане на изкуството, където дяволът и Богът се превъплъщаваха един в друг.

Колкото пò упорстваше да вникне в загадката, толкова повече се отчайваше. Любовта към човека беше завела предишния съвършен до отхвърляне на Бога, него – до отричане и на нея. Светът престана да бъде оня океан от багри, звуци и чудеса, които правеха Назарий весел и любещ. Той се виждаше по-нищожен от най-жалките еретици. Низки пориви, презрение и ненавист напираха в душата му, сякаш всички страсти, пороци и страдания, които бе изобразявал, оживяваха в самия него. Отслабнал и погрознял, Назарий криеше очите си от чуждите погледи, защото знаеше, че не е лъчезарен, както преди. Все по-често той мислеше за Ивсула и всяка вечер отиваше в разбойническото селище с надежда да я види, макар издалеч. Любовта към тая жена, някога „медени питки за душата му“, възкръсна плътска и той я желаеше може би тъкмо за това, защото бе научил, че Викоглавия се отказал да я вземе за своя жена и Ивсула блудствала с неговите приближени...

Една вечер, когато залезът зачервяваше каменните стени на кулата, Назарий я срещна. Разхубавена и нагла, разпуснала косите си, облякла червената болярска дреха и надянала бисерна огърлица, тя изглеждаше много по-тревожно красива отвсякога и загадъчна, както са загадъчни всички блудници. Изгледа го с презрение и не отвърна на поздрава му. Назарий се върна в богомилското селище и прекара безсънна нощ. Ако красотата бе добро и съвършенство, защо блудната Ивсула бе по-хубава от някогашната девственица и защо подавената любов към тая жена беше се превърнала в сласт?...

Когато отчаянието и отвратата пак наведоха Назарий до мисълта да се обеси, една нощ му се счу, че някой извика в мръсната землянка: „Стани, момко, твоят час удари!“ Чий беше гласът, той не знаеше, но като размисли в тъмнината, повярва, че е бил негов и е чакал своето време, както посятото зърно очаква пролетта. Той скочи от одъра и окрилен от надежда, в своя порив към спасение извика: „Идвам! Идвам!“

През остатъка от нощта не заспа и на другия ден отиде при Викоглавия. Срещу нарисувания портрет му поиска кожух, опинци, брадва и буца сол. Щом получи тия неща, Назарий потегли към планината. Незнайният глас звучеше в душата му и Назарий бе готов да повярва, че ще разплете възела на мъчителните си размисли. „Защото – казваше си той, – щом моят ум не е в състояние да отдели лъжата от истината и сетивата не ми показват истинската същност на света, трябва да се доверя на нещо друго у мене, чийто глас снощи ми възвести, че е ударил часът на моето спасение. Аз не знам какво е то, но го чувствам в сърцето си и трябва да разбера дали не е нова самоизмама.“

Той се изкачи високо до голите поляни под върховете, където отминаващите облаци се развлачваха на прозрачни валма, поразен от спокойствието и мълчанието на блесналите снежни върхове. Планината му заговори за подвиг и същевременно му показваше колко е малък и слаб. Нейното могъщество го отчайваше и когато настъпи тъжното пладне,

Назарий се запита защо се е захвърлил в тая пустиня. Където и да отидеше, не беше ли сам със своята немощ и безплодни размисли? Нима светът бе враждебен за човека и човекът трябва да враждува с това, което го е създало?...

Той скита безцелно – печален и унил, – видя пъстървите в разпенените потоци да се стрелкат като сенки, черните усойници, изпълзели на слънце изпод обраслите с кадифен мъх скали, нацъфтелите планински билки, самодивските хора на отровните гъби, жълто-кафявите кладници, израснали като огърлици върху буковите трупи, плодовете на дивите овошки. Всичко край него беше замряло в съзерцание под увисналото пладнешко слънце. Старите борове с поломени от бурите клони и горите, скрили в синкавия си покой зверовете, търпеливо очакваха неизвестният край да разбули тяхната тайна. И когато, изморен от това многообразие, което го замайваше, похапна от хляба и легна на една поляна, Назарий задряма... Тогава му се присъни, че някой дойде при него и му рече: „Не се опитвай да уеднаквиш светлото с тъмното, ако искаш отново да станеш светъл – злото с доброто, грозното с прекрасното. Истината е разбита на много истини и умът ти никога не ще ги обедини в една...“

Невидимият отмина, както отминава планинският зефир – нечут, но осезаем. Назарий отвори очи, видя орлите да опасват с невидими въжета скалистия връх насреща и в еднообразния рев на водите чу времето да отминава в бездънността на вековете. Тогава си припомни как в щастливите си часове, когато пасеше воловете, беше чувствал присъствието на същата сила, властно обхванала земята от край до край. Словата, които току-що бе чул като нежен шепот, не бяха ли лъжовни? Кой искаше да го измами – този, който го доведе тук, или това бяха негови размисли в безсънните нощи, смътни надежди, отхвърлени и забравени? Можеше ли да бъде добър и прекрасен, когато под прекрасното надничаше лъжата?

Ново отчаяние притисна Назарий и озлоби неговото сърце.

До вечерта той си построи колиба от клони и папрат и в нея нощуваше в топлите августовски нощи. Припомняше си иконописеца, при когото беше учил, явяваше се баща му – парикът псалт, майка му – набожна и сурова, боляринът и неговото семейство, разпътната Ивсула, станала още по-голяма хубавица, нещастните еретици, разбойниците, измъченият княжески роб, препасал пояса на познанието чрез убийството на своя княз, на Каломела и апостол Силвестър за доброто на общинарията... И тия спомени изглеждаха отнесени вън от времето, като че нямаха нищо общо със сегашния Назарий. Нима бяха лъжа и самоизмами на духа часовете с ония удари на сърцето, когато вземаше четката или въглена да изобрази чудесата край него или демона в някое човешко лице? Когато беше се опиянявал и възторгвал от музиката на боите, както и от всеки цвят на горските билки, от оперението на птиците и от самите тях, назовавайки ги с най-нежни слова, изпълнен с възхита и радост от присъствието им? В измъчената му душа се надигаха ридания в хладните планински нощи под отежалото със звезди небе, готово да посипе със звезден прах страшната загадъчна земя.

През тия отшелнически дни лицето му наедря, косите му пораснаха, брадата му се накъдри и самият той възмъжа. Очите му станаха като езера, в чиято глъбина се бореше злото с доброто, жестоки като очи на езически бог. Дори походката му се промени – тежка, заплашителна и неотстъпна. Птиците, които по-рано доверчиво дочакваха да ги приближи, бягаха от него, както бягаха от ястреба. Усойниците съскаха и се опитваха да клъвнат босите му крака, цветята незабелязано отдръпваха пълните си с роса чашки, орлите му отправяха проклятия. Една нощ пред шатрата дойде грамадна мечка, дълго се взира в него с горящи от свирепост очи и като изрева, уплашено побягна. Друг път Назарий срещна планински рис. Рисът стоеше на пътечката, по която той отиваше за вода. „Защо и ти си красив? Махни се от пътя ми!“ – извика Назарий. Рисът избяга с дългите си

крака и Назарий продължи към потока, възгордян, че внушава страх на всичко живо. „Не съм ли истинен сега, когато зло и добро загубиха границите си и светът стана единен? Власт ми е дадена над животни и птици и аз съм като това, което ме е създало – добър и зъл. Успокоява се моят ум, не ме измъчва собствената ми тайна, нито световната загадка. Нека Бог си богува и дяволът да си дяволува. И двамата са у мене, за да бъда човек...“

Той не вярваше във внушенията на невидимия – смяташе ги празни сънища и не искаше да си спомня за тях, но в своята самонадеяност се виждаше самотен, гнетеше го тъга и сърцето му мъчително се свиваше, щом си припомняше предишния Назарий.

След като се свърши хлябът, той слезе от планината, понеже не намираше вече смисъл в своето отшелничество. „Светът е вън от мене и това край мене се отделя от нещо в самия мене. Аз го усещам в себе си, но не мога да го назова – казваше си той. – То жадуваше за прекрасното и аз се самообльщавах, че съзирам възвишената тайна на Божието творение. А щом започнах да рисувам нещастията, сам станах нещастен. Всеки се погубва от делата си и всички страдат от тях. Страда Тихик от владишката си власт, апостол Силвестър се погуби с новото си учение, Ивсула – с демоните на тщеславието и гордостта, Бикоглавия ще се погуби с разбойничеството си, аз – с моето художество...“

Не му се искаше да се върне в жалката общинария, нито в разбойническото селище. Назарий си спомни за кнвза и му хрумна да си направи колиба и да се посели край пещерата. Беше ходил там през пролетта и видя грамадата камъни, затрупали входа. Той се отби в землянката да прибере овчите кожи, на които спеше. Богомилската община беше запустяла, молитвеният дом съборен – греди и кирпичи бяха пренесени в разбойническото селище. Край кулата пазеше стража и на нея се развяваше знаме. Наблизо строяха нов дом за Бикоглавия. Назарий пристигна тъкмо когато Бикоглавия се приготвяше да тръгне с дружината си по грабеж,

разкошно облечен, яхнал бял кон. Щом го видя, Бикоглавия приветливо му махна с ръка.

– Къде се изгуби? – рече той. – Откога те търсят моите хора. Искам да ми нарисуваш на знамето герб и да украсиш с рисунки моя нов дом. Ти знаеш как изглежда болярски палат и как трябва да се разкраси. Пренеси твоите четки и бои и тук се посели. Ще ти се даде най-хубавата къща и всичко, от каквото имаш нужда. – И без да чака отговор, Бикоглавия препусна с хората си да завардва пътищата и да ограбва търговци и боляри, изпратен от цяла тълпа, която радостно го приветстваше.

Назарий се озърташе из тълпата да разбере какво бе станало през неговото отсъствие. При него дойде еретикът с разкъсаната от скорпион уста, дойдоха и други и му разказаха, че преди два дни Радул повел хората към покоището на съвършения, размахвал пояса на познанието и като им държал кратка реч, поискал да съдят Тихик, задето обещавал небесни престоли и блаженства и ги карал да страдат, да гладуват и да ходят дрипави и жалки. Той убедил и останалите верни на учението да се откажат от него и ги повел да хванат Тихик. Но съвършеният успял навреме да избяга от покоището и сега не знаели къде е – предполагали, че е отишел в Преслав или е разкъсан от зверове.

Назарий мина през пазарището. Хората търгуваха, мнозина бяха отворили купчийници и кръчми. Из пазарището, стъпил на един камък, Радул проповядваше ново учение за властта, в което свят и Бог са едно и също нещо...

Когато Назарий се готвеше да тръгне към пещерата и там да се посели, някой го дръпна за ръкава. Той се обърна и видя Ивсула.

– Колко си се променил, Назарий – рече тя, когато очите им се срещнаха. – О, ти си станал истински мъж. Но не ме гледай, както ме гледат всички мъже!

– Не съм същият – каза той и сърцето му усилено заби. – И ти се промени. Измъчиха ли те твоите демони, Ивсула?

– За какви демони говориш? Демони няма, нашият учи-

тел Радул ще ти разясни, аз не умея. Знаеш ли, Назарий, защо те търся – искам да ме нарисуваш. Много ми се иска да ме нарисуваш – каза тя с гальовност. – С най-хубавите ми дрехи, аз ще се облека с тях, когато ми кажеш.

– Не е нужно да се обличаш с хубави дрехи. Аз ще ти нарисувам по-хубави. Но трябва да ми се отплатиш, като ми се отдадеш. Аз те искам, Ивсула...

– О, и ти ли си станал като другите мъже. – Тя се изсмя и Назарий видя пламъците на сластта в очите ѝ. – Ще се спогодим. – Тя погали брадата му и побягна и нейният смях продължи да звучи в ушите му.

„Това е истината и колко проста е тя! О, колко е земна и отвращаваща. Тя е двойствена и погубва всеки, чийто ум затъне в нея, а човекът търси нещо постоянно и вечно, за да живее на земята. И аз се погубих, щом разбрах, че истината е раздробена на много противоречиви истини и над света властва непонятна сила. Моят бог умря, с него и вярата в моето изкуство." И щом си помисли това, Назарий усети, че дяволът го е обсебил и е влял в него злъчната си мъдрост. Той се изсмя и помъкна кожуха на път към пещерата.

В гората избра място за бъдещата си колиба, пренесе бои, четки и като намери в землянката чиста липова дъска, поиска да нарисува по памет Ивсула, каквато я видя тоя ден, но ръката му изневери. Страстта бушуваше в гърдите му, скритата тайна на боите и тяхната песен не будеха отзвук в сърцето му и Назарий захвърли дъската. Отчаян, реши да разтури камъните от входа на пещерата и да се изкъпе в извора. Когато се озова там, забеляза, че входът бе полуоткрит – някой бе отместил камъните. Назарий се промъкна вътре и видя расото на апостола, по което засъхналата кръв на Каломела изглеждаше като ръжда. Каменните недра на земята напомняха собствената му душа; тъмнината и светлината се бореха вътре, както се бореха и в душата му. Но чудният извор, синкаво бистър и димящ, и широкият поток светлина, падащ отгоре като небесно сияние, говореха за онова неизвестно у Назарий, което смяташе

сега за лъжа...

Той започна да се съблича, но чу, че някой пъшка, обърна се и видя две очи, които го гледаха от най-тъмния ъгъл, като очи на звяр. Художникът се взря и позна Тихик. Съвършеният държеше в ръката си нож и под мишницата си притискаше нещо.

– Брате, не ме издавай – прошепна Тихик. – Те ще ме убият.

– Защо си тук? – попита Назарий.

– Тук се скрих, от два дни се крия, не знам къде да вървя... О, те са зли, брате, такива, каквито ти ги нарисува. Зли и неблагодарни. За тяхното добро лъгах себе си и Сатаната се опълчи срещу делата, които ми внушаваше.

Тихик излезе от мрака и светлината отгоре го осветли. Беше измършавял и трескав, тревожните му очи оглеждаха Назарий.

– Какво е станало с тебе? Ти не си същият – рече той, поразен от промяната в Назарий.

Назарий се усмихна с бегла, измъчена усмивка.

– Не ме обвинявай, Назарий, ти не знаеш мъките ми. Човек оре и сее нещастия за себе си и за другите. Те ме търсят, за да ме убият. Оня изменник ги разбунтува. Дай ми съвет, ти ги познаваш по-добре. Какво да правя, къде да вървя? Хлябът ми се свършва. Остана само тоя комат.

Назарий мълчеше, загледан в извора.

– Добре – рече той, след като мълча дълго. – Щом казваш, че ги познавам по-добре от тебе, ще ти дам съвет. Трябва да станеш светец, за да ги победиш и сам да се спасиш. – И същата усмивка плъзна по лицето му, но сега в нея имаше злостна насмешливост към самия него, защо той си спомни някогашната си мечта.

Тихик го гледаше изумен.

– Аз, потъналият в грехове – светец?

– Ти вярваше, че си Божи служител, владика и притежаваш истинска мъдрост да водиш хората към щастие и благополучие. Беше измислил и човека, и себе си, като си въобра-

зяваше, че го познаваш. Забрави ли казаното – дяволът е назначил своите служители според реда, установен от Всевишния? – Назарий се изсмя и Тихик видя, че очите му са жестоки, каквито бяха очите на мъртвия Силвестър.

– Слушай, защо се шегуваш и кой си ти?... Ти май не си Назарий, ти си друг! Но който и да си, кажи, защо моите дела за тяхното добро се обърнаха в зло? Кажи, какво да правя?

– Друг съвет не мога да ти дам. Трябва да се криеш в горите, да повярват, че страдаш и си страдал за тяхното добро. Тогава сами ще дойдат да ти се поклонят и молят за прошка. Но това ще стане по-късно, когато Бикоглавия ги измъчи с властта си, както ги измъчи ти. Той ги лъже със свобода, както ти ги лъга с небесни престоли, и със свободата ще ги зароби – каза Назарий.

– Откъде си узнал, кой ти го каза? Ти си лукав, а беше друг... Как е възможно? – Тихик го гледаше с нарастващ страх и се отдръпваше.

– Нали сам призна, че ги познавам по-добре от тебе. Те ще се разбунтуват и против Бикоглавия и той ще дойде да се моли за помощ, когато се разчуе, че си светец. Тогава двамата ще управлявате, въпреки че сте врагове – той в името на кесаря, ти в името на Бога, макар и да не вярваш в него. – Назарий високо се изсмя и смехът му отекна с кратко ехо в мрачните зали на пещерата. – Слушай – добави той, – не си ли разбрал, че всяко братство завършва с господарство? И друго, ето ти съвет за в бъдеще, когато те ще се успокоят и с Бикоглавия ще ги управлявате: обесете трима невинни, защото всички ще са виновни.

– Как? – извика ужасеният Тихик, като стисна в ръката си ножа. – Ти ли ми даваш такъв съвет? О, ти не си Назарий. Оня беше глуповат... Ти си тоя, който обитава тук. Той се е преобразил в тебе и ти се вмъкна да ме мъчиш и да ми се подиграваш!

– Той е у мене, както е и у тебе. Той е във всички, за да продължи царството си. И се опълчва срещу себе си все за

същата цел. – Назарий му обърна гръб, готов да си тръгне.

– Чакай! – диво извика Тихик. – Ако си оня, аз няма да се уплаша! Аз бях твой служител и ти си длъжен да ми отговориш защо стана така. Вярвах, че управлявах чрез Бога, а се оказа – чрез тебе. Само ти ли съществуваш, нямаш ли господар да те съди и накаже? Аз искам отговор за моите мъки, за осменените от тебе надежди и мечти, за страданията на нещастниците, които искат да ме съдят, вместо да съдят тебе. Стой! – в изстъпление викна Тихик и се спусна върху Назарий.

– Аз съм Назарий, художникът, когото ти нарече глуповат, защото не си ме познавал. Сега с тебе сме близки. Щом вярваш, че съм дяволът, трябва да вярваш и в Бога – каза Назарий, без да се обърне.

– Ти си Сатаната, не лъжи! Ти се всели и в смахнатия и чрез изкуството помогна те да се разбунтуват! Ти погуби и мене! – неистово изрева Тихик и заби ножа в гърба на Назарий.

Художникът падна по гръб и дълго се гърчи, преди да умре. Обезумелият Тихик го гледаше втрещен. Той се обърна и видя призрака на княза. Княз Сибин пристъпваше насреща му. Черните му соколови очи не се откъсваха от Тихик, растяха чудовищно, също тъй жестоки, каквито бяха очите на Назарий, и Тихик започна да отстъпва към бездната, където ревеше и димеше подземната река...

АНТИХРИСТ

А

Голите мъдреци гледат Господя как седи на небето в своя престол, лицеприятстват и с молитви, с тамян кадят носа на дявола, дано го прогонят от света, а не виждат, че дяволът е в кръвта, в умовете и в сърцата им. А ти, окаяни, като знаеш, че всяко човешко слово е безсилно, защо пак се хващаш в перото? Мигар с него някой е уяснил било себе си, било световната уредба?

Малко ли щавени кожички, хартия и пера изхаби и в ангелски молитви, и в жлъчни шеги да забавляваш людете по тържища, панаири и страннонриемници и какво спечели? Натрупа мъдрост и се озова в ада, защото казано е – когато постигнеш света, ще наследиш и ада. Ала велика е тая животворност на човешкото въображение и тайна непостижима е. На всички ни е отредено да се лагодим с божествената лъжа и тъкмо в нея е силата на човека – иначе как би изтраял земното си съществование, ако не носеше в душата си незаходима светлина?

Намерих тук тънко изработени заешки и агнешки кожи, мастила и всякакви пера, четчици и бои – види се, в тая килия е живял монах преписвач, заклан или избягал от агаряни, дето очите му видят. От манастирчето е останало неопожарено само това крилце с три килийки край недовършената кула. И лой има, но лоеничето не паля, да не ме издаде светлината.

От нямане какво да правя и защото ми се иска да забравя лютата мъка, пиша житието си. Дано смогна да го подредя с малко суета, без да щадя гордостта си, защото, макар че от умъдряване окото ми не трепва от най-откровени признания, пак ще поизлъжа, ако не за друго, поне да го

украся тук-там. Но що да се прави, когато са сладки за душата спомените и тя умее със своя тайна да подслажда и най-горчивите... А сега, когато дяволът превърна света в пъкъл за унищожение на християните, а българската земя заля с безчестие и гибел, останаха за утеха само те...

Син съм на Тодор Самоход, царски зограф, и съм кръстен с мирското име Еньо, а майка ми, Препия, беше от Охрид. Къщата ни се намираше под патриаршията, та от мига, в който отделих себе си от света и възкликнах: „Аз съм!" – станах свидетел на много събития и в царския дворец, и в патриаршеския клир, които тогава не разбирах, но запомних. Ех, Теофиле, сърцето ти, що не го заслужаваш, се разтупква, като си припомняш първите зари на съзнанието, когато или дяволът, или самият Саваот ни показва света чрез светлина и тъмнина, чрез краски, отсенки и тайни на веществото, та още необурваната детска душа се запленява от неговата хубост, а не разумява, че оттук нататък започва и пътят към пъкъла. Винаги ще помня как от прозорчето на нашия дом за първи път видях синия покрив на двореца с двата пряпореца, червените върхове на кулите, зад тях, през Янтра, новите манастири. Денят беше слънчев, разтопеният сняг се пенеше и лъщеше по сините керемиди, а червените върхове на стражевите кули напомняха куманската шапчица на баща ми, която той налагаше, когато иконописваше. И тогава, Теофиле, узна светлината и се възрадва – сигурно си пляскал ръчички, смеел си се, гукал си нещо на твоя детски език, зер и ти си между световните чудеса. Тъкмо за най-великите явления нямаме истински слова ни през детството, ни през зрелостта, ни през старостта и това, което виждах тогава и което виждам днес, си остава все същата тайна. В ония дни взех да различавам и бащините рисунки и да ги свързвам с що виждаха очите ми – с кули, чардаци, трапези, хълмове и небе, с реки и гори. И по-късно светлият дух, който слизаше над Исуса, и витлеемската звезда ми говореха за тия мигове, когато светлината разтвори дверите на душата ми и я потегли към святост и

чистота. С чудеса бе пълна оная зима. От прозорчето ненаситно гледах ятата врани и черните рошокрили орли как кръжат над черкви, дворци и кули – сутрин и вечер слушах клепалата и рева на Янтра и най-вече се прехласвах от патриаршеската камбана горе на върха, дето над звънарницата искряха отблясъците на големия позлатен кръст. Имаше в стаичката едно казанче, зазидано в самата печка, и щом майка ми я запалеше, водата в него започваше да шуши. Тя шушне, пък аз си мисля нещо и тя потвърждава всяка моя мисъл и детска мечта, окуражава ме и ме възнася някъде, дето всичко е ясно, светло и добро или е смешно като гуреливото Фроси – убога внучка на важен болярин.

Боледувах често, та съм запомнил с умиление петното от зъбатото зимно слънце над леглото ми, а веднъж, когато вършуваше черната смърт, донесена от татарите, се разчуло, че съм умрял. И сега виждам червените женски чехли, обвезаните с шевици поли на далматиките край мене, златотканя орар на дякона. Лежа на пода върху дебел губер, дяконът ми чете за здраве, а хората стърчат подобно на кулите в крепостта и тъй ме притискат, че не мога да видя нашия таван с гредата и чепа, отдето сладко ми нашепват и зоват серафимчета. Исках да отида при тях, но жените и дяконът ми попречиха. Серафимчетата, сиреч смъртта, отминаваха и с тях отминаваше и сладкият покой в душата ми, та до плач мразех всички край мене. Ех, свете, в семето ти са вложени нашите грехове, децата ги носят в жилите си от утробите, затова плачат нощем ужким без причини, защото кой знае що става в сънищата им?

Такова душевно притеснение изпитах и по-късно, когато за пръв път се озовах с майка си вън от Царевград, а после се прибрахме през задната врата с подвижния мост над пропастта. Тогава от Божия простор аз, малкото човече, усетих как ме притиснаха страшните назъбени стени, кулите, обкованите с желязо врати, високите тесни сгради на исполинската грамада, щръкнала към небето с разноцветни покриви и разноцветно боядисани стени, като гиган-

тски затвор, в който бяхме заключени със световните бесове от вълшебния злодей – Сатаната. И като се държах в майчината ръка и се притисках в нея, искаше ми се да пищя и да бягам оттук.

Щом оздравях, знатните госпожи, наши съседки, казваха, че Господ се поколебал да ме прибере между серафимите, та ще стана или велик подвижник, или велик грешник, лишен от Божа милост и ангелоподобие. Излезе второто и не от друго, а тъкмо от обич към Бога, когото толкова възлюбих, че не чувствах нужда от никого...

Дали от черквата, дето редовно ходехме през многобройните празници, или от рисунките на баща ми отрано оживя в мене образът на Исус и заплени ума ми. И сега, като се мъча да разбера това, казвам си: „От светлината е, от тая тайна на тайните, що ни докосва с появата на тоя свят." И макар че всеки я вижда, вижда я различно и оттам различно възприема Бога. В незнание от незнанието се раждаме, да речеш, а с копнежи за Бога и над това чудо напразно съм горил нощем вощеници и лой. А щом веднъж познаеш Бога, започваш да делиш всичко на добро и на зло и светът и човекът се разполовяват, та накрая излиза наяве дяволът и се мержелеят вече пламъците на пъкъла, и те светли, но със зловеща светлина. Съпротивлява се душата на изкушения и подмамки, докле има обич и вяра – мърси се и в мръсотията ликува, вместо да ридае. Сатанаилчо я развежда из света, разчеква я, тегли я, а тя се дърпа като добитък към кланица. Тъй си мисля сега и ми става смешно човешкото пътешествие, та и в ада ще си го припомням за утеха и за подигравка...

Виждах тогава Спасителя прекрасен, нетелесен в райски злак като майска зора в чисто небе; виждах го в сърцата си и не се учудвах, че за него са построени толкова черкви, манастири и скитове, че го венцехвалят попове, дякони и патриарси и пред него ничком припадат царе и боляри. А като се взирах в брадатите им лица и слушах гласовете им, тия люде ми изглеждаха нечестиви и мазни. Те кадяха тамян, изричаха молитви и правеха метани на Исуса Христа от страх пред неговата чистота и красота, но всичко това ставаше безполезно, защото не можеха да се спасят и вече бяха осъдени. Имаше тогава детската ми душа всепроникващи очички – всичко виждаше, пък нямаше думи да го изрази. От пръв поглед долавяше лъстта, лукавството, лицемерието в пламъчетата на очите, в движенията на устните, в извивките на гласовете, в смеха и още от най-ранно детство ме обхващаше страх от възрастните. И самият Царевград с величието си, от една страна, ми напомняше за великото Божие царство а, от друга – със страшните си кули и зъбчати стени ми говореше за царството на Сатаната. Случваше се нощем да ме събуди призивът на роговете, що известяваха смяната на стражите, и в тая доба над немощния ми ум се надвесваше ужасът на световната загадка. Обичах бащината си стаичка, пропита с мирис на бои – светиите, рисувани с въглен или керемида, недовършените ангели с огнени крила, извити като татарски лъкове, и, то се знае, Спасителя, когото баща ми рисуваше винаги рус, синеок и с червеникава брада, каквато беше и брадата на цар Иван-Александър. Към Божата майка и към някои светци не питаех особено уважение, смятах ги за служители Исусови, един вид боляри, и ги ревнувах от Бога. И като се мъчех да си уясня реда в Божието царство, обърквах го с реда на Царевград, та умът ми се заплиташе в противоречия. Още тогава разбрах, че хората се делят на две – едните, между които бяхме и ние, ковяха, копаеха, изографисваха, носеха товари и пр., сиреч вършеха нещо било приятно, било неприятно, и други, най-важните, велможите, патриархът, царят, войсковите началници, нищо не работеха, а живееха в постоянна тревога, дебнене, недоволство, страх, та ги отъждествявах с дяволите в ада. И тъй излизаше, че тук, в Царевград, властелин не беше Бог, ами дяволът и тоя дявол се мъчеха да го прогонят с молитви, тамян, миро, свещи и литургии, ала той стоеше неотстъпно залостен на мястото си. Че е тъй, убедих се на самия Великден... Славо търновска

и болярска, отминала славо, никога вече не ще се наслаждаваш на величествените шествия, що ставаха тая нощ!

Много едни и същи природни и човешки явления вижда окото и запомня умът, но едно от тях царува в паметта, та като ти рекат Коледа, представяш си само тая, що си преживял най-коледно, а всички останали са като поточета към голяма река. Тъй и аз съм запомнил един Великден над Великдените, в който още детинският ми ум се убеди, че дяволът наистина се е загнездил в богоспасяемия град. И нещо друго, неподдатно на разума, разбрах в оная нощ.

На втората стража войниците по кулите и бойниците запалваха борики или смола, а щом удареше патриаршеската камбана, вкупом забиваха и клепалата отвред: и от Трапезица, и долу, във вътрешния град – неистово екваше металът, изпълваше долината на Янтра подобно стоуста ламя, та стресваше и хвърляше в страх душата, смирена от пост и молитви. Ужас ме обзе в оная великденска нощ и заплаках, защото тоя неистов рев гонеше дявола и за дявола беше тая тревога, дано го прогони и победи, както Спасителя го бе победил в смъртта. Не можех да разясня на родителите си от що се страхувам и плача, вместо да се радвам, но аз знаех и затаих в детската си душа усет за присъствието на нещо невидимо и страшно. И както в бедствие или вража напаст всички излизаха на улиците, тъй и сега всеки бързаше към черква – с глъч и тропот, със скърцане и блъскане на врати и с лай откъм Девинград, отвъд реката. А понеже баща ми беше царски зограф, черкувахме се в царската черква зад двореца и в патриаршеската, дето на големите празници се черкуваха самият цар, великият примикюр, кастрофилаксът, протокелиотът, протовестиарият и всички сановници. Тая милост ни бе оказана по повеление на самия Иван-Александър и всяко черкуване създаваше големи грижи на родителите ми да бъдат прилично облечени и прилично да се държат в черква, макар за нас да бяха отредени най-задните места към артиката.

От двете страни на вратата, под каменната арка, пазеше стража с копия и шлемове и аз се поуспокоих. Рекох си: „Няма да пусне тя дявола в черквата." Но ме смути самата черква, сякаш за пръв път се изправих пред лицето ѝ – нейната керамична украса, мраморните стълбове извътре, облени от светлина и блясъци, та храмът ми се видя като преизподня и паст, що поглъща душата. А откъде бе заседнало у мене убеждението, че светостта нито може да съществува в тържествен шум, великолепие на украса и гръмогласна прослава, нито може да ги търпи? Дали от небето, що ни гледаше денем и нощем в нашия каменен затвор, всякога тихо и всевелико не с такава украса, но с невидимото и невеществено пребиваване на Бога, или от моите невнятни размишления в бащината стаичка, мирно населена със светци, ангели и божи угодници, бях постигнал тая проста премъдрост, та пищната украса на храма обиждаше и Спасителя, и мене? Може би съм я придобил в часовете, когато водата в казанчето шушнеше и потвърждаваше детинските ми мисли и мечти. Или тя е вложена в разума да отхвърля всяко човешко усърдие за лъжливо величие и да ламти към величието на божеството?

Щом влязохме в черквата, пак се отчаях и си рекох, че стражата напусто пази вън, защото дяволът е вече в храма, нагизден със скъпи одежди, с блясък и светлина, и тъй се е скрил в очите на хората, като ги е заслепил. А когато черквата се изпълни с велможи и самият Иван-Александър мина по червената пътека с венценосната еврейка Сара, прекръстена на Теодора, и с цялото си домочадие, та ревнаха дякони, иподякони и архимандрити и още по-силно застенаха камбаните и клепалата, аз се хванах в коравата бащина ръка и замрях от страх. Страшен ми се видя патриархът, такъв брадат, с хлътнали очи под дебелите, усукани вежди въпреки белия блясък, що го обкръжаваше, страшен беше с позлатения жезъл и короната, които го свързваха и с царя, и с велможите. Не гледах вече патриарха и клира, а Иван-Александър и царицата му как благочинно са застанали – той, изправен пред трона си до трона на патриарха, тя – без

трон до царя, и двамата поради празника в пурпурни мантии. Златотканите яки със скъпоценни камъни и короните на главите им събираха и отразяваха светлината в храма, както и диадемите, та ги отделяха от останалите с друго, вече светско величие. Иван-Александър беше левак и в лявата ръка държеше акакията, навита като свитък. Тая шепа пръст, дето напомняше на всички, че е смъртен, ми изглеждаше унизителен знак, който бе му окачил брадатият и страшен патриарх, и аз, захласнат в едрото, румено и доброзрачно лице на царя, го съжалих. Но угасиха свещите и храмът се огря от червената светлина на кандилата пред олтара. Помислих си, че дяволът се приготвя да извърши някакво вълшебство. Притисна ме силен страх, най-вече когато дверите се разтвориха и оттам, в червения полумрак, с бялото си одеяние се показа патриархът с дикир и трикир в ръце, сякаш с цялото си величие от олтара излезе самият тартор. И ужас предизвика неговият силен, разтърсващ приглас: „Елате да приемете незалязваща светлина!“ Мина ми през ума: „Нима от свещ може да се приеме незалязваща светлина, тая, дето само душата отличава и знае? Защо се лъжат възрастните?“ Ето и самият цар пръв пристъпи да запали свещта си от свещниците на патриарха, а зад него се стълпи домочадието му и сановниците. И ние най-подире запалихме свещите, ала не от патриаршеските дикири, ами от свещта на един дякон, отново светна черквата и тръгнаха напред иподяконите, дяконите с кръстове, хоругви, треперки и фенери, зад тях патриархът, архиереите, царското семейство и велможите. Пък нощта беше тиха, априлска и тук, на Царевград, подухваше ветрец, носеше мирис на млада зеленина, на стоплена земя и влага, та цялото ми същество, замаяно и приглушено от песнопенията, камбаните и клепалата, се отдръпна от тоя шум и се ослуша в подавената тишина на света. А когато шествието спря на двора и аз надникнах през крепостната стена, която тук е ниска поради скалите под нея, дъхът ми замря от зрелището. Насреща Трапезица бе грамаден хилядосвещник, що трептеше и се

люшкаше във водите на Янтра заедно със светлините на Царевград, и тая жарава издишваше в априлската нощ молитви на хиляди души. Щом патриархът провъзгласи: „Христос възкресе!“ – тържествено застена камбаната, даде знак на вси камбани и клепала, та се залюляха да прославят победата на Спасителя над смъртта – и тук, и там, горе и долу, в Девинград и в параклисите на светците, пазители на всички врати. Стон метален и шествия като огърлици с огнени елмази опасваха черквите и ме смутиха с великолепието си, та погледнах тихия земен покров над мене и се утеших с мирната светлина на звездите. „Ето, рекох си, там е незаходимата светлина, която хората уж взеха от патриаршеския дикир. Тя е истинската, тя е вечната“ – и тъй подкрепих ума си тогава със световното съкровище, що винаги е в допир с безплътната ни душа. Дали е било тъй, не знам, не знам и такива ли са били мислите ми, но като си припомням тия изживявания, разказвам ги със сегашни мои думи, че иначе не може. Никога не ще забравя дребните пролетни звездички в оная нощ – те ми станаха опора на истината и те са виновни за нещастията ми. Човече, да би могъл да разбереш кое е това, дето не се превръща от добро в зло и от зло в добро, бих рекъл, че си разумен!...

С песнопения обиколихме патриаршеската черква, шествието я опаса и челото му опря западната врата. А тя беше голяма, обкована с железни пулове като великански щит и над нея бе изографисано Христовото възкресение. Настана тишина, чу се пращенето на свещите и се понесе повелителният глас на патриарха: „Отворете се, вечни врати, да влезе царят на славата!“ „Кой е този цар на славата?“ – попита друг глас зад вратата, екна в празната черква и я изпълни до купола. Рекох си, ето го дявола, дето се мъчат да го прогонят, пак си е вътре, така си и знаех. Патриархът повтори с още по-силен глас: „Отворете се, вечни порти, да влезе цар слави, господ на силите!“ Отвътре дяволът не рачеше да пусне Господя. Тогава заудряха и насилиха вратата, сборичкаха се с дявола, грозно задрънчаха вериги и от адския

гръмол и страшните викове едва не загубих свяст. Най-сетне вратата се разтвори, втурнаха се вътре, запяха „Христос възкресе", притиснаха и повлякоха мене, малкото човече, загубило ума и дума, та не можех дори да плача. Възрастните започнаха да се поздравяват с „Истина възкресе", да целуват патриаршеския кръст и иконата на възкресението. Патриархът благославяше, дяконите възгласяха: „Благослови, светейши владико." Дойде ред и ние да целунем кръста, баща ми ме повдигна да стигна с устните си студеното разпятие. Едва не изпищях, като се озовах тъй близо до брадатото патриаршеско лице, защото недоумявах кой беше дяволът, дето се съпротивяваше и с вериги бе залостил вратата. Стоеше си в ума ми, че дяволът е самият патриарх.

После в средата на храма застана цялото духовенство и започна тържествената литургия, но вече не запомних нищо. Вглъбен и тъжен, не пущах стопленaта бащина десница. Жал ми бе за моя баща, че и той не вижда Рогатия, нито знае къде се е скрил и не ще може да успокои ума ми.

Черквата се затопли от свещите, замириса на изгорял восък, от силната светлина лицата сякаш се разтвориха и по тях се появиха всички грехове, що усърдно ги криеха и таяха, и страх ме беше да ги гледам. Дирех с очи майка си и се заглеждах в изписаните ангели. Всичко ме потискаше, плашеше и хвърляше в недоумение, а недоумението води към съмнения...

Като си тръгнахме, бе видело, моите звезди-утешителки гаснеха и аз казах на баща си:

– Не можаха да го изгонят!

– Кого? – попита той.

– Дявола. Той остана в черквата.

– Как в черквата ще остане дявол?

– Нали го чу, беше се залостил зад вратата.

– То беше само тъй... Христос влезе в ада да освободи от мъки грешниците за три деня.

Млъкнах, но размислих: „И тате не разбира. Чудно как се лъжат възрастните и как хитро се крие дяволът. Но защо казаха вечни порти? Ако са на ада, защо да са вечни?..."

Братя, кой от нас помни кога от ранно детство за цял живот в ума зачева велико убеждение?...

Б

Може би от тогавашните ми боледувания бяха се усъвършенствали моите душевни сетива, защото, когато телесното отпада, надделява безсмъртната душа и съществуващата у нас двойственост изчезва. Признай, Теофиле, че ако някой вълшебник те възвърне в детските години, на драго сърце би отдал сегашната си скверна мъдрост срещу оная проникновеност, що сияеше в тебе подобно на цар във висок трон и вярно долавяше скритата за очите невещественост в земното естество. И не само я виждаше, но умееше да отделя едното от другото и да се храни с божествена храна.

Молех се, речи, всеки ден със или без повод от извършен невинен грях, най-често в „божата стаичка" – тъй наричахме бащината иконописна. Тук молитвата ми се лееше най-вдъхновено и без словесни задръжки като бял липов мед в чист съд. Молех Бога да ми прости моя грях и да ми помага да виждам с ясни очи световното съкровище – негово премъдро творение, – да му се радвам и да черпя от него нови радости; да пази взора на душевния ми гледец и му благодарях за просветлението и благочестието, които изпълваха сърцето ми с тих възторг като роза с благоухание.

Тайнство и чудо е молитвата. Отключва дверите на душата към нейните глъбини и там умът застава лице с лице с вечното и непостижимото, в друг свят, за който езикът няма достатъчно думи – свят безпространствен и страшен, дето мъчно се върви, защото телесните очи тук са слепи, а умът лукавства, заплита се и губи като в тъмен лес, пък сърцето се облива в горест, сладко се мъчи и пречистено, заиграва с нова сила като изкъпано дете. Недостъпно за разума знание се придобива чрез нея и накрая те спохожда

мир и радост от очистението. Но не чакайте, братя, да разбуля тая тайна и потребност человеческа! Свойствена е тя на детински чисти души, навестява предстоящите пред гроба и е близко до изкуствата, па като такава крие и безумие...

Кому се молех и чий образ си представях? То се знае, Спасителя, защото него обичах. „Старият Господ", както баща ми наричаше Саваот, изглеждаше и стар, и недеен. Той беше създал света, но не можеше да се справи с дявола, затова бе изпратил сина си да ни спаси от него. Но въпреки възкресението и примера на Христа дяволът си стоеше невреди́м и непобедим, ядеше человеците, та ги правеше глупави и зли. Тъй разсъждавах в ония мои години и не съзнавах, че започвам да се съмнявам в спасителната тайна на Божието въплъщение, да отделям без всякакво подобие Исуса от неговия Отец и от Светата Троица и все повече да го човекоуподобявам. Защото не можех да си представя две естества в едно и как тъй Божият Син няма сила да затрие дявола от земното лице. Питах се: защо бе това душемъчение за човеците, щом Лукавия си царува, както по-рано? Напусто е разпъван Христос – неразумна и невинна жертва, която самият Саваот е поднесъл на Сатаната. И как можеше да се мъчи, обругава и разпъва съвършенството, освен ако е изоставено от Бога? А че Христос бе изоставен, сам го каза на кръста. Тая велика и жестока несправедливост ме гневеше и същевременно поощряваше към ангелска чистота заедно със световното съкровище, което също ми обещаваше красота и добро. Спомням си априлските и майските утра, когато долу, край реката, виждах да трепти росата по храсти и дървета, сладко да нашепват водите на Янтра, къдраво-гъсто да тъмнеят накичените с цвят, упоени от благоуханията гори, възпяващи утрото с птичи песни и с радостния отклик на ехото. Неподвижни, сънно отразени в реката, лежаха кулите и високите бойни стени – почиваха си призрачни и вълшебни, – пък във фрънския град млад венецианец пееше чуждоземната си песен и се носеше тиха гълчка. Как ти се искаше да литнеш като орлите в синия простор, а не можеше освен чрез молитвите, защото само с крилата на словото лети душата във всички светове. Търсех най-силните, най-образните слова от божествения извор на езика да облека мисли и чувства и неусетно се усъвършенствах в звучен, сладостно следващ словоред, в сравнение на недухотворни с духотворни явления и предмети, сиреч да изразявам неизразимото, що е като неизказуемата световна тайна, която и да се изкаже, не може да се разбере.

По него време вече учех „Учителното евангелие" в килийното школо на хартофилакса, наизуст знаех и „Азбучната молитва", и „Проглаcа". Това школо бе за царски и болярски деца на висши сановници и в него бях приет по настояване на високопоставени съседи и съседки, които често се отбиваха вкъщи да ме видят и да се любуват на хубостта ми, защото бях красиво дете, „хубавото момченце", както ме наричаха те. И сега помня тия стихове от „Проглаcа":

Вие, които търсите красотата на душите,
любете се и радвайте се;
вие, които искате да отхвърлите греховете
и да отмахнете тлението на тоя свят,
за да намерите райски живот...

и пр.

Тогава те ме поразиха, понеже и аз въжделеех тъкмо това. И като се опитвах да подражавам на великия Константин Преславски, започнах да съчинявам молитви в стихове, най-често в „божата стаичка", и криех написаното от близки и познати. Опивах се с образи и слова, с тях разливах светлина в душата си и грозното обличах в красота. Не навик, висша потребност стана за мене това опиянение и наслада от прекрасното. Мислех си с гордост: „В тебе, Еньо, говори ангелът на Светия Дух, радвай се, славослови го" – а не подозирах колко страдания, нещастия и мъки ще ме сполетят от тоя ангел...

В школото учеше и втората дъщеря на Иван-Александър. Тя пожела да седи до мене, макар че нашият учител, дякон Ангеларий, се мръщеше. Никога вече не срещнах такова благородство и такава нежна красота. Не от плът, от фарфорова чистота и благоуханна душевност бе създадена царската щерка, та когато сядаше до мене, струваше ми се, че ставам неземен, като да съм на седмото небе. И каква усмивка имаше тя! Да река снежнобяла, като пресен сняг, да река, че цъфтеше на милото ѝ лице като кокиче, пак не ще изразя със слово нейното изящество, нито въздействието ѝ върху душата. Сравнявах я с бял лунен лъч призори – тъй отвъдна и непостижима беше. На бузите ѝ се появяваха две трапчинки, откриваше се равният низ на зъбчетата и оттам по цялото ѝ лице изгряваше бялото облаче на душата ѝ, та пълнеше сърцето ми с възторг и сила. Не харесвах името ѝ (бе кръстена на баба си, царювата майка) и я наричах в себе си ту Зорница, ту Ралица, все ѝ търсех имена и не успявах да намеря най-подходящото. Идваше сутрин, придружена от великана Драговол, царски телохранител, който, щом се приведеше да мине през вратата на школото, вътре ставаше тъмно. Той слагаше на масичката торбичката с позлатен пясък, кондила и си отиваше, а на тръгване ѝ се покланяше ниско. Пък аз нагласявах червената възглавничка за краката, помагах ѝ да насипе позлатения пясък в сандъчето и го заглаждах с длан. И един ден написах върху него с моя прост дървен кондил:

Звезда Ралица на небето със златно рало оре,
царица Ралица със златен кондил слова реди.
Блажени са очите, що гледат тез чудеса!...

Тя го прочете, поруменя, изпод мигли ме погледна със сладките си очи и бавно, бавно го изтри. И сега виждам как ръката ѝ, подобно гълъбово крило, минава по златния пясък, като да съжалява, че трябва да заличи написаното. Пък аз, види се, цял съм побледнял, изплашен от дързостта си. От него ден се влюбих в царската дъщеря и за нея се молех в молитвите си, за нея ги пишех, с трепет и страх я уподобявах на царицата небесна и на земното съкровище, Исуса Христа молех да пази нейната душа и красота. Любовната радост най-силно ме обземаше вечер, когато над Царевград изгряваше медният месец и всички очи се вглеждаха в него, разтваряха се зениците им от блян и блянът се превръщаше в молитви на всичко живо, в негласен и гласен хор. Щурчетата въземаха с тъжен звън, сладко залюляваха мрака над стоплените от летния зной сгради и стени, жабите надаваха дълги, молитвени куркания, мучеше добитък, сякаш и той се мъчеше да проговори, а в черквите и параклисите със светулките мигаха и запалените кандила. Тогава търсех съзвездието Ралица и мислех за моята Ралица, какво ли ще е нейното възглавие и царствено ложе, в което посреща нощта, и нека небесното светило да ѝ въздаде щастие и мир. През тия часове съчинявах нови молитвословия – по-светски и любовни. Любовта ме одързостяваше и все по-често се осмелявах да пиша върху моя прост пясък или върху нейния златен четиристишия за нея. Отначало се смущаваше, после сама ме подканяше с погледи, че и с думи. А един ден ми каза: „Енчо, донесла съм ти венецианска хартия от татковата, да напишеш всичко. Искам да си го чета у дома."

Скрих хартията под дрехата си и щом си отидох вкъщи, започнах да изписвам петте листа, тъй като помнех стиховете наизуст. Написах ги с красиви букви, с мастило и киновар, украсих ги с плетеница, но от стеснение и предпазливост отбрах от стихотворенията тия, в които светското бе най-малко. Три дни се трудих, а през това време Ралица нетърпеливо ме питаше докъде съм стигнал.

Дойде денят да ѝ ги предам. За да не се измачкат листовете, положих ги между две дъсчици за подвързване на книги, които намерих в бащината иконописна, и ги скрих в пазвата си. Рекох ѝ: „Тук са. На тръгване ще ти ги дам, но да не види дякон Ангеларий или кир Драговол." Ала отец Ангеларий имаше котешки очи. Отдавна бе забелязал що става между

нас, пък сега разбирам, че тоя редкозъбест дякон е ревнувал царската дъщеря, макар да изглеждаше смешно възрастен мъж да ревнува от невръстно момче. Тая ревност, види се, и за самия него е била скрита под задължението му да бди над царското чедо. И когато се тъкмях да предам стиховете, вече ме е дебнел, понеже е забелязал опънатата на гърдите ми дреха и ожидащите погледи на Ралица. Взе ги, прочете нещо от тях и ме изгледа с дълъг, зъл поглед, който прониза като жило душата ми и за пръв път вля в нея отровата на омразата, защото човешката душа не търпи посегателства към съкровените ѝ тайни, нито към свободата ѝ. Искаше ми се да издърпам от ръцете му дъсчиците със стиховете, ала не посмях и стоях подъбен и блед. Тогава Ралица ме изуми и възхити. Тя протегна бялата си ръчица към дякона, усмихна се с чудната си, всепобеждаваща усмивка и сладко рече:

„Учителю, аз сама го накарах да напише това, защото татко знае, че той съчинителства, и иска да прочете съчиненията му." И както ангел Господен или небесната царица е властна над черния дявол, та и в ада влиза, тъй и Ралица с едно протягане на ръката и с тия думи наложи властта си над дякон Ангеларий. Той се смути, от мургав стана вишнев, подобострастно се усмихна и с поклон ѝ подаде стиховете. А великанът Драговол, който бе дошъл да отведе царкинята, нищо не разбра – стоеше си покорен и мълчеше, както всякога.

Човешка участ е да живеем невинния си живот в забава, любопитство и всячески игри с духотворно и веществено, душата да е като лятно облаче свободна и като него да се рее из световния простор, додето настъпи денят на първите огорчения, страдания, гняв, омраза и болка, та се опълчва или към себеподобните си, или към Бога да дири отговор за несправедливостта и злото. И тогава Лукавия ѝ надява оглавника. Случва се обаче в такъв ден много събития да се сплетат във възел.

Тръгнах си с нарастващ смут и още в уличката към къщи си спомних за дявола. Завидя ми Лукавия за Исусовата дружба и за моята любов към Ралица, разгневил се е, защото единствен аз в целия Търновград знам, че се е загнездил тук навсякъде. Намразих учителя си и той ме намрази и сега се борех с омразата, тая черна мъгла за душата. Ще научи хартофилаксът за стиховете и може да ме изгонят от училището. Не е чудно самият цар да ги прочете, да разбере кому и защо съм ги писал. Ще научи баща ми и всички велможни синове, които и без това ме гледаха като бяла врана.

Щом бутнах портичката и влязох вкъщи, посрещна ме грозен вик отвътре и аз се завтекох по стълбата към горния кат. Но баща ми извика зад мене да се върна. „Иди се разходи край крепостната стена, синко. Майка ти е болна, горе е врачът и баба ти Венета, дето бабува. Може Бог да ни изпрати твое сестриче или братче."

Излязох, сподирен от същия приглушен вик, отидох към южната врата до Балдуиновата кула и без да обръщам внимание на стражата, която ми подхвърляше шеги и закачки, седнах да размисля нещастията си и защо мама викаше така страшно, щом самият Бог ще ми изпраща сестриче. Но да не ви занимавам с подробности. Реших, че и тук дяволът има пръст, и умът ми се изстъпи пред загадката, защо съществува Лукавия. В него ден се роди сестра ми Каля, която агаряните заробиха и продадоха на венецианците в Кандия...

Силна е душата с тайната си да подслажда! Бяга от грозните спомени, търси светлината и радостта. И тогава се утеших със световното съкровище, успокои ме Исус и без да усетя, седнал на каменното стъпало на улицата, в обедната сянка, започнах да редя наум стихове и с тях да подслаждам болката си. То се знае, пак към моята Зорница бяха отправени те, защото само на нея и на Христа можех да казвам всичко.

Същата нощ сънувах и Рогатия и никога не ще забравя тоя сън – предвестник, че вече съм вкусил горчивите плодове на познанието.

Обичах да спя при баща си в широкото му легло, долу в стаята зад стълбата, съседна с иконописната. Там миришеше на бои, пък и баща ми беше вдрехнат на тях и на изгорял восък, дъхтеше на черква и предразполагаше душата към мир и покаяние. Преди да си легне, опасваше в тъмното тънък вълнен пояс на кръста си и го опасваше бавно и старателно. После се прекръстваше пред иконата и ме погъделичкваше с мустаците си, като казваше, че душата ми миришела на хубаво. А нея вечер вкъщи се носеше дъх на кръв, на мляко и родилка, потискаше и мъчеше ума със заплахи и съмнения, та дълго време не заспах – слушах горе плача на сестричката, стъпките на стражата и равния рев на Янтра. Към полунощ сънувах, че вървя край синора на нашето лозе, дето прекарвахме горещините и засухите. Светло беше в душата ми, понеже тук се чувствах по-свободен и щастлив. Опивах се от птичите песни и от цветята, с невинния си поглед надничах в естеството да открия вложения във всичко смисъл. Пък и дяволът си бе в Търновград и не ме заплашваше, само пронизващата печал за Ралица ме спохождаше, но тя беше като рана, натопена в мед. Такива чувства са блуждаели, види се, в паметта ми, забулена от съня, бдели са и тревогите ми от през него ден, а в тях се е запотайвал дяволът. И ТОЙ се появи изневиделица под синора – сив, космат, гребничък, – па ме повика при себе си, както злодей подмамва дете, за да го погуби. И такава гнусна лъст и увереност имаше в него, че ще ме изкуши! Душата ми затрепера от ужас и със страшен вик, който я разкъса, грабнах голям камък и с все сила го хвърлих към него...

Събудих се с плач, в пот и не казах на баща си защо съм викал насън, защо треперя и се гуша в него.

На другия ден после обед дойде десетник от царската стража – Иван-Александър повелил да се явя в двореца. Вкъщи стана залисия. Баща ми помогна да се измия и да облека новите си дрехи. Тръгнах след десетника, краката ми отмаляват в коленете и устните ми засъхват. Мисля си: погуби ме Рогатия, не току-тъй сънувах, че ме вика при себе си. Разгневил се е негово царство заради стихотворенията и ще ме накаже за дързостта.

С такива страхове и надежди стигнах южната порта на палата. През нея влизаха генуезците и венецианците със стоките си, както и пратеничествата. Стражата ни пусна и встъпих в двора ни жив, ни умрял. Зад голямото здание до черквата, в което царят приемаше пратеници от чужди царства и свикваше болярски съвет, имаше навес и лозница. По нея и навеса се гонеха и крякаха пауни, а из двора се разхождаше камилска птица и подтичваше между стражевите кули, отдето войниците ѝ подхвърляха камъчета да се забавляват с нейната лакомия.

Като видях украсената с изображения на лъвове и двуглави орли тържествена порта на палата, благославящия Исус, нарисуван над нея, встрани победоносеца свети Георги и Архангел Михаил с огнен меч, царските покои със светли прозорци и мозаични плетеници, страхът ми порасна. Царският палат повеляваше да му се поклоня, ала душата не рачеше и въздроптаваше на ума, който я скланяше да се предаде на това величие и красота. Тогава Лукавия ѝ внуши да се възгордее, като ме сравни с юнак, влязъл в пещерата на ламя да спаси царска дъщеря, прелъсти я с тая мисъл и моят страх се замени с желание за подвиг и готовност да изтърпя всякакви мъчения за Ралица...

В преддверието пред ниска маса седеше началникът на вътрешната стража – мустакат мъж в броня, – надигна се тежко, отиде да извика някого, пък аз останах да ме оглеждат войниците край входа. И тук стените бяха изписани с образи на воеводи и светци, дъхтеше на изгорели свещи и стърчаха два високи бронзови свещника, окапани с восък.

Началникът се върна с един монах. Той ме пое, та преведе през трем с мраморен под, застлан с килими, а от него водеше амфилада към широко стълбище. От полумрака и тишината, в които тънеше тая част на палата, стълбата ни

изведе на светло горе, в дълъг пруст с бял стълборед към Янтра. Отстрана се зарредиха кръстообразно сковани врати в дълбоки ниши, изографисани тавани и стени – многоцветна плетеница от образи, краски и багри, що замайваха и поглъщаха очите, – някои рисувани от моя баща, понеже дворецът бе подновен от цар Александър.

Монахът се спря до преддверие с чардак отпред и каза да почакам. Погледнах през венецианските стъкла в стаята, стори ми се, че вътре виждам хора, и се обърнах към замрелия в следобедната жега зелен свят зад Янтра, дето жълтееха кулите на Девина крепост. И зашеметен от впечатления, страхове и надежди, трепнах, когато вратата зад мене се отвори и монахът ме призова да вляза.

Вътре седеше цар Иван-Александър с царицата, с трите си дъщери и възлюбения му син Иван Шишман. Пурпурни, сини, жълти и морави петна багреха лицата, дрехите и цялата просторна стая, та всичко изглеждаше вълшебно. Негово царство бе седнал в голям стол с поставки за лактите, в друг стол царицата държеше на колената си гергеф, а дъщерите и малкият цар Иван Шишман стояха прави и ме разглеждаха. Поисках да срещна погледа на Ралица, да прочета в очите ѝ какво ме очаква, ала не посмях. И както ме научи тате, поклоних се ниско и плахо погледнах царя. Той се усмихваше приветливо, далматиката му беше разгърдена, виждаше се снежнобялата, от тънко платно риза, разкопчана край едрата бяла шия и основата на засивялата брада. Държеше седефена броеница в пълната си като на владика ръка и аз, нали свеждах очи, видях и запомних дебелия глезен на крака му, червения чехъл и хубавата китка на ръката. Целият бе от такава бяла, чиста плът, що предразполага към доверие и благодушие – с възрастта поомекнала, но още хубава и достолепна за всекиго и най-вече за жените. А щом видях и очите му как доброзрачно гледат и какви са бистри и влажни, по-здраво залегна впечатлението, че духом и тялом е подсладен и с тая подсладеност подслажда другите. Но я кажи, как изтълкува по-късно тая душевна сладост и добро-

та в негово царство? Или не смееш да го изречеш, да не объркаш ума на този, който те чете, защото редът е нужен на разума да разбира...

Негово царство любезно ме разпита за името и годините ми, пък аз не можех да откъсна вниманието си от алените му устни. Похвално и радостно било, че се множат людете, които умеят да прославят с всякакви изкуства нашия Господ Исус Христос и с топла обич да се отнасят към светците и светата православна църква. Царството се украсявало с делата на такива люде повече, отколкото с бисери и скъпоценни камъни. Моите стихотворения били приятни за ухото и ума, та ги прочел с удоволствие. И като говореше, извади хубав гребен, среса двойната си брада и все тъй усмихнат ме гледаше. А царицата, нежна и тънкокостна, с големи тъмни очи и розово лице, която ненавиждах, защото жалех старата царица, дъщерята на Бесараба, през всичкото време не сваляше погледа си от мене.

Щях да изляза от палата, упоен от мечти – цар Иван-Александър ми подари златно перо и се готвеше да ме пусне да си отида, – но нейно царство се намеси и каза, че е добре патриархът да ме подстриже за монах и да ме вземат за писар в двореца. Тя заговори на гръцки, без да подозира, че разбирам тоя език и умея да чета и да пиша на него. Погледнах моята Ралица и тя ме погледна смутено. Техни царства спореха каква работа да ми възложат, а в това време най-голямата царюва дъщеря, която приличаше на баща си и като него беше едра и румена, незабелязано ме ощипа по лакътя и предизвикателно рече: „Ти защо уподобяваш наша Кераца на света Богородица? Да не би наша Кераца да ти е либе?“ – злъчно се изсмя и ме накара да потъна в земята. Ралица се разплака и побягна, негово царство смъмра нахалницата, обаче всички се засмяха и със смеха си показаха, че знаят моята тайна.

Не помня как съм поел кутийката със златното перо, как съм се поклонил и дали съм благодарил. Дойдох на себе си, когато монахът, който чакаше в пруста, ме поведе към дво-

ра. Там пресраккнал, ала повелителен глас се караше и щом излязох от преддверието, видях висок, тънък в кръста младеж с пурпурни ботуши и къса далматика да ругае войниците, задето дразнят камилската птица. Той беше Иван-Срацимир, най-големият царюв син. Обърна се и ме изгледа сърдито. Лицето му беше тъмно, брадичката изострена, а челото голямо, като бащиното му.

Вървя към къщи, а в ушите ми ечи: „Да не би наша Кераца да ти е либе?" – дълбае ума и разранява моето честолюбие, та и Ралица взе да ми се струва чужда. Сърдех ѝ се, задето беше издала нашата тайна. Излизаше, че не ме обича, само се ласкае и забавлява с моите стихотворения. Напразно съм я възпявал, напразно съм се уповавал на чистото ѝ сърце, напразно съм я сравнявал със земните и небесни красоти. Тя си е царско чедо, пък аз син на образописец, какво си въобразявам? Оскърбена беше душата ми, вгорчена прекрасната тайна на обичта. И тъй изтълкувах моя сън: дяволът се е явил да ми каже, че отсега нататък ще му служа чрез царска воля... Отчая ме тая мисъл, покруси ме, че между мене и Христа е застанал Нечестивия. Тежка печал ме притисна в този разделен ден.

Баща ми се зарадва на царския дар, майка ми поиска да ме целуне, пък аз поиграх с перото и щом останах сам, необоримо ме споходи изкушението да надникна в някоя черква, когато вътре няма никого. Толкова жив беше пред очите ми дяволът, там, под синора на нашето лозе, та не се съмнявах, че непременно ще ми се покаже в черквата. Ала защо тъй страстно исках да го видя, дали измъчената ми душа не се надяваше да я освободи от властта си, като му се помоли? Или защото беше оскърбена, го търсеше? И досега не мога да проумея тая тайна, но после пак ще се върна към нея.

Промъкнах се скришом в болярската черква зад двореца, скрих се зад един стълб и зачаках. Стоя зад стълба, със страх очаквам да ми се яви било в някой тъмен ъгъл, било под кандилата в олтара, а страхът преминава в дързост и богоборство, в бунт и предизвикателство към богове, светци, царе и властници, към живот и смърт. Косите ми се изправят и гърдите ми се изпъват, сякаш расте у мене чутовна мощ и заплашва да разруши Божия дом, както някога Самсон бе разрушил филистимското капище. Тогава се сепнах, завтекох се към Пантократоса и коленичих да се моля. Помня тая икона и сега. Върху златножълта основа с тъмни бои беше нарисуван Спасителя – кротък, смирен, с алени устни между къса, черна брада, която се съединяваше с гъстата коса, – а зад образа – червен кръст. И толкова земен и умъчнен беше той, тъй безпомощно гледаше и така безнадеждно благославяше, че съвсем го оприличих на Косьо, болярския отрок и водоносец, винаги тъжен и благозамислен. Исках да се моля, но от устата ми не излизаше молитва, а ропот и обвинения към Господя защо е оставил дяволът да властва и съмнения, че допуща това, понеже е безсилен. И като че не аз изричах възхвали на злия дух, а друг, непознат, вселен в душата ми.

Щом разбрах, че не мога да се моля и като Йова диря сметка от Бога, избягах от тъмната черква в белия свят с надежда, че там ще се отърва от гордия бяс, но вместо покаяние изпитах облекчение, че съм се освободил от нещо си. Човешката ми гордост порасна още повече и ме изпълни с дяволска сила: „Ето нà, Еньо, малък си, ала си властен, на всичко можеш да гледаш без страх и даже със смях." О, помня, срещнах царския чашник, монаха Силвестър, и тъй го погледнах, че той се изуми, поспря се да ме изгледа и нещо измърмори. А след това ме налегна смътна тъга и ми се искаше да плача. Тогава ми стана ясно защо не казах на баща си за съня.

Не само в Търновград, не само във възрастните, но и в мене беше дяволът. Обръщах се към душата си, питах я: „Какво очакваш от него, окаяна, та си весела и безсрамна?" Пък някой като да отвръщаше вместо нея: „Ами така, да видим какво ще стане." И недоумявах кой тъгуваше, кой ликуваше, къде се дяна предишният Еньо, възлюбеното на Христа чедо, чистото шестнадесетгодишно момче. Ала от ония

часове узнах, че човекът обича дявола не по-малко от Бога и не може да живее без него, защото всяко божество сломява гордостта му...

В

След три-четири дни всичко изглеждаше като небивалица, обаче върху света се простря невидимата сянка в душата ми. А душата, макар и да знаеше какво се е случило, не рачеше да повярва, защото умът я заглавикваше, пък тялото, като се изпълваше със сила и укрепваше, правеше същото. И тъй, ужким същото беше в крепостта и у нас, все тъй Ралица идваше в школото и сядаше до мене, същото е небето и Търновград, същият съм и аз, ала някъде в мене се е вторачило едно друго око – зорко гледа и дебне. Мълчи това око, проговаря само в моите молитви, да изрече съмнения, че и присмех, за да омърси чистотата на вярата и да разпали още по-силно копнежа към Бога. Съвсем взех да крия стихотворенията и за нищо не бих се съгласил да ги прочета някому, но ги харесвах повече от простодушните. Тъкмо тая отрова в тях ме вълнуваше и вдъхновяваше. И молитвите ми ставаха по-страстни, по-откровени, и разговорът с Господя по-дивен. Ала такава е човешката природа и такова е нейното свойство. Съзнавах ли тогава, че с други очи гледам на моята Ралица? Не започвах ли да се отчуждавам от нея, защото баща ѝ беше цар, пък аз син на негов зограф? Не се ли опитвах и в нея да открия присъствието на дявола?

По него време толкова бях залисан със себе си, че нехаех какво става по света. Слушах да се говори за Кантакузин и за турците, за султан Сюлейман, за Иван Палеолог, за сръбския владетел Душан, женен за сестрата на нашия цар, за някой си Марино Фалиеро, венецианец, който се бил с генуезците в Босфора, и сам видях тоя Фалиеро, когато пристигна в Търновград. Много народ се струпа да гледа него и свитата му. Във Френскиград стана веселба на сънародниците му, защото Иван-Александър дари венецианците с грамота за големи търговски правдини, а те му поднесоха скъпи дарове. Говореше се и за голям земетръс в Тракия, който разрушил много крепости и градове, та турците ги завзели леко и оплячкосали и български земи. Помня и как пренесоха в Търновград осоленото в ковчега тяло на цар Михаил Асен, убит в една битка с турците. От ковчега капеше розова вода, мокреше плащаницата с извезан царски герб и вонеше, та постоянно кадяха много тамян и разливаха благовония през време на опелото. И какъв плач се вдигна при погребението, и как царица Мария загуби свяст, та я изнесоха от черква...

Баща ми проклинаше Кантакузин и много се зарадва, когато се разчу, че го свалили от престола и заточили в манастир. Но всичко това ставаше някъде далеч и малко ме вълнуваше. Всяка сутрин ме събуждаха виковете на царски, болярски слуги, които внасяха в крепостта месо, риби, птици, зеленчуци и плодове, скрибуцането на кладенчовите чекръци, хлопането на врати, лаят на кучетата и ревът на добитъка. Във вътрешния град от зори се надпреварваха клепалата с чуковете на занаятчиите, кожарите стържеха по аргасите, на тържищата отроци возеха зеленчук или риба, караха угоен добитък за клане. Тълпи монаси, дошли на поклонение, пълнеха метосите на различни манастири. Идваха миряни, болни и здрави, да се поклонят на мощите на света Петка, на свети Иван Рилски и на други светци, с които се славеха престолните черкви и манастири.

Случваше се монах да започне проповед край черква или на стъгда, събере се тълпа да слуша за чудо в манастир или за подвиг на пустинолюбец и в целия Търновград младо и старо тълкуваше смисъла на знамението. Мълва тръгваше за чародеец, за ясновидка, що предричала, че Търновград ще изгори, а дяволите ще погубват децата; минаваха през града отроци, неизплатили господарски данъци, осъдени на ангария, всякакви скитници и бежанци. Обречени на безмълвие монаси се мяркаха на път към някой манастир и когато срещах тия сподвижници и ученици на Теодосий Търновски,

който по-късно стана и мое светило, а после мой съдия, струваше ми се, че носят в себе си спасителната тайна, обаче я крият, тъй като тя е достъпна само за избраници.

Валяха ту буйни дъждове, ту настъпваха горещини и засухи, каквито не съм запомнил от ония години. Над престолнината се събираха на ята орли и усорлици – и те вещаеха прокоби, пък нощем, щом всичко утихнеше, от кулата на манастира „Света Богородица Одигитрия" йеромонах Данаил надаваше грозен вик. Чувах да казват, че по това време встъпвал в борба с демоните. Ехото край Янтра подемаше вика, разлайваше всички кучета и ни караше да се кръстим в тъмнината. Разбойници имаше по пътищата и в горите, лете не смеехме да нощуваме из лозята, пък да се пътува можеше само ако се присъединиш към свитата на болярин или към царска дружина.

Дойде и вест, че генуезците, разсърдени на нашия цар, задето облагодетелствал техните съперници, нападали с кораби българското крайбрежие, завладели Созопол и поискали откуп от жителите – перпер за мъж, дукат за дете и два перпера за млада жена. Прииждаха и бежанци от Романя, дето робеха и опожаряваха агарянците, молеха да ги пуснат при царя или при великия логотет и търсеха писар да им напише жалбите; а той им искаше жълтица за жалба. Случи се веднъж да присъствам на такава крамола и приех да им стана писар. Пари не взех, та техният примикюр, един старец, ми целуна ръка и ми се поклони доземи. Едва не се разплаках и побягнах, без да се сбогувам. Питах баща си защо цар Иван-Александър не събере голяма войска да прогони агарянците и генуезците, ами оставя тая работа на кефалиите и катепаните, когато те са безсилни да бранят хòрите. „Защото в демосиоса няма пари и царят чака манастирите да му дадат заем. Пък кир Миза си стиска кесията и вече не дава." Тъй казваше баща ми, а това го знаеше целият Търновград и люто мразеше евреина и неговия род. Когато царският тъст минеше през вътрешния град в носилката си, придружен от стража, гражданите бягаха, за да не снемат

шапки, а някои плюеха. И никой не наричаше нито него, нито синовете му с християнските им имена, нито с дадените им от царя болярски чинове. Всеки ги зовеше с жидовските. Виждах царския тъст Миза, прекръстен в Драгомир, само в черква – побелял, а с големи черни вежди над също така големи, тъжни очи, – да мърда бърни и несръчно да се кръсти, и си мислех, че този човек си има работа с дявола. Жена му беше умряла, а най-малкият му син, Аса, когото убих по заповед на Шеремет бей, тогава беше петгодишно дете...

....

Прикапа тих, летен дъждец, ороси земята и тя замириса на хубаво. А в килията намириса на опожарено, та се събудиха в душата спомените – зли и добри – и се сплетоха като гълъби и усойници. Брате, ти, който четеш житието ми, прощавай, задето го прекъсвам. Повеля велика изпитвам да походя навън като звяр на свобода, за разтуха...

....

Злина преля в сърцето ми, а то, вместо да ридае, че ѝ се поддава, гордее се със страданията, защото му са скъпи и сладост намира в тях. И както пресветата майка Божия, кога била в ада, искала да влезе в геената огнена, да се помъчи и тя с грешниците, тъй и аз се отдавам с озлъбление и поя душата си с тая злъч на гордостта. И не ми се иска да разказвам подробно с какви козни и многосложни примамки за човеческия ум дяволът въртеше света, та не минаваше месец без произшествие и поразии. Усърдно се молеха за греховете, поради които Господ изпращаше турци, генуезци и всякакви разбойници, и недоумяваха с какво тия грехове са по-непростими от предишните. Поглеждах световното съкровище – то си беше безмълвно и не даваше отговор, – четях „За правата вяра", „Историкиите", разни поучения, житиета и каквото намирах, дано си изясня тайната, и умът ми

се заплиташе и двоеше. Молех се на Бога да ми я открие, а той мълчеше. Нали уж беше съборил стената на враждата между себе си и човешкото естество, нали чрез Христа съедини небето със земята, да порази гордия изобретател на греха? Защо и в мене живееше Лукавия? И какви грехове бях сторил в своята още цветна младост? Покаяние жадувах, а не ме спохождаше. Исках да затворя проклетото око, що беше се вторачило във всичко, казвах си: „Дяволско е то, Еньо, ослепи го!" – но как, когато не е телесно? Минаваше ми през ума, че нашите сетива и удове са нагодени да приемат лъжовно света, защото самият Бог е пожелал да скрие себе си от нас и по този начин да ни мъчи и съди. По-жестоко от дяволската злина излизаше, ако беше истина!

В такова душевно смущение срещнах отец Лаврентий – русичкия монах от манастира „Свети Никола". Този Лаврентий идваше вкъщи да се съветва с баща ми по украси на книги, понеже го блазнеше краснописът и художеството. Беше нежен, слаб, с тънка кожа, та вените му прозираха, с брадичка като на Христа и със сини, малко влажни очи. Под расото плешките му стърчаха, ще речеш – светец в пустинно вселение. Заговорнически се взираше той в мене и ме търсеше, пък аз виждах, че ние с него си имаме нещо, което ни свързва, и колкото го избягвах, толкова го и чаках. Душата ми се оскърбяваше от погледа му, а го зовеше, разпънатата! Защото душата обича и търси кой да издевателства над нея и лекомислено се вслушва в изкушенията на ума, тоя злодей, който, вместо да бъде справедлив съдник и храбър защитник, става безсрамен и гнусен лукатин – руши спасителната ѝ мяра, както буйният дъжд измива мазилката на стена, та отдолу се озъбва студеният камък.

С всякакви души се срещаме на този свят. Едни минават и отминават непознати, други се прилепят към нашата. Те са измама, защото душата винаги е самотна и колкото и да жадува обич, не може да търпи за дълго време друга душа до себе си, понеже и двете се мъчат всяка поотделно и допирът им е като допира на грешниците в ада.

Един ден намерих Лаврентий на каменната лавица до нашата врата да чака баща ми. Седнах до него, обаче сметта на уличката вонеше и му предложих да минем през северната врата по царския път да посрещнем баща ми. Беше топла, тиха привечер, навяваше размисъл и тъга – ще речеш, в такива часове и самият Бог се е размислил над творението си. Захождащото слънце огряваше кулите и посивелите крепостни стени, та се виждаха всички лишеи и пукнатини, дето гнездяха соколи и врани, лъщяха долу водите на Янтра и се точеше право нагоре синкав дим над засенчените къщи и черкви в Асеновия град. Облажаваше ме Лаврентий – щял съм да стана живописец като баща си, всичко ми било подръка. Казах му, че не ме влече живописта, и от дума на дума му доверих, че съчинителствам. Разпалих се и взех да откровенича, аз, който нея вечер не исках да виждам никого и с никого да разговарям. И нали беше по-възрастен, да му покажа, че не съм младок, изрекох най-новата си стихотворна молитва:

Просвети ме, Всевишни, да не смесвам твоята милост
с жестокостта ти. Ръце издигам, зова те!
Додре е време, спаси ме от дяволски козни,
че горда злоба душа помрачава
и ума неистово Лукавия мъчи...

Отчето ме изгледа, замисли се, па рече: „Тъй си и мислех, не си смирен духом. Не си ли чувал, че дяволът превръща горделивите ангели в бесове? И самият Сатанаил от гордост се отвърнал от Бога и повлякъл Божите ангели. Млад си, а какви мисли те занимават!"

Смаях го и да го смая повече, сказах и други мои молитви. Гледам, в чистите му очи заиграха пламъчета – полетя в откровения и започна да разкрива тайната си. Със светия и велик мъж Теодосий бил в духовно сношение и сега напредвал в смирение да премине към подвизаване в безмълвие, но украсата на книги не му позволявала да съсредоточи душевната

си мисловност и прочие. И тъй ми откри спасителната тайна на безмълвниците, за които в Търновград много се говореше.

Злото идвало от първородния грях и всеки се раждал грешен, понеже грехът бил заложен в човешкото семе и кръв. Аз отрано съм осъзнал това и без да разумявам, изповядал съм го в моите стихотворни молитви, защото жива била в мене простата памет, насочена към доброто, която Адам помрачил, като ял от дървото на познанието. След грехопадението от божествен Адам станал звероподобен, от умен – скотоподобен. Неговото непослушание изпортило човешката памет, направило я от проста – сложна, от единна – разнообразна. И тая вече развратена памет е причина за всякакво зло. Но у нас имало свободна воля и с нейна помощ може да се спасим от дяволските изкушения, като достигнем неизменност, неподвластна на промени. Обаче с това безценно богатство човек ще се сподоби не с молитстване в черквите, ами чрез усилен пост, душевно съкрушение и търпение. Душата обладавала сили към желателни стремежи и страстност и от грехопадението се подчинила на страстите, а умът, като се отделил от Бога, започнал да блуждае между злото и доброто, защото станал техен пленник. Сега главното било да се възвърнем към първоначалното единение с Бога. Тогава ще ни озари небесно сияние, каквото е озарило учениците Христови на Таворската планина... Не всекиму се отдавала тая Божия милост, само на избраници, те били блажени и, все едно, виждали рая...

Тъй, с вдъхновени слова и страстна вяра, в оная приснопаметна вечер ми довери Лаврентий исихастката тайна, за която тепърва ще има да говоря, много дивни подвизи и личби ми разправи и запалени зажаднялата ми душа. Защото, братя, ние сме орници, що вечно очакват нов посев, раждане и промяна, и взаимно се оплождаме с всякакви духовни семена – и зли, и добри, – та тръгват по света учения за човеческо спасение, вълнуват човеците и ги разделят – едни повярвали в новото, други – против. И тогава Лукавия, който само това чака, по-силно завъртва колелото за своя прослава, а хората вярват, че е за Божията. Ето какво семе сееха по българската земя тия несвестни мъже в раса – всеки да се спасява кой как може с Бога, защото вече малцина се уповаваха на царската сила и на застъпничеството на черквата пред Всевишния. Но разбираше ли тогава, Теофиле, от свят и люде? Пък и с какво най-вече ще излъжеш гладния, ако не обещаеш да го нахраниш?...

Разпали се моето въображение с надежда да се освободя от проклетата двойственост, откриха се отново небесните пасища в райски злак, светна още по-прекрасно светoвното съкровище, осмисли се земният живот и полетя духът с нова сила към Божието царство, та дори онова бдящо, строго и недоверчиво око у мене се заслепи. И като дрянов клон, който се освобождава от снега, отскочи мисълта, отдъхна си сърцето. Същата вечер написах творба за прослава на благодатта, що беше ме споходила най-сетне. Думах си: „Отсега нататък, Еньо, пак ще заживееш като ангел, ще надделяваш страсти и дяволски изкушения и всякога ще държиш тоя път, дорде се удостоиш да лицезреш Господя. Стане ли това, не ще има съмнения, нито бесовска гордост, нито страх от Сатаната.“

Вярвах, че съм разбрал спасителната тайна на безмълвниците. Била е у мене, само че не съм се досещал – и любовта към Ралица избликна, както водата избликва от запушен чучур, защото в такива състояния душата жадува за любов дори и когато тая любов е безнадеждна, понеже вярата в безсмъртието я отнася към други, вечни светове. Понесе ме моята муза към седмото небе. Радвах се и на словесната си сила – накарах отец Лаврентий да погледне на моя милост като на равен и прехласнато да ме слуша. Гордеех се пред себе си и се хвалех: „Сила има у тебе, Еньо, от Господя Бога ти е дадена на него да служи. Самият цар я призна. Избраник Божи си ти, затуй лесно вникна в исихастката тайна.“ Забелязал бях, че през тия дни всеки срещнат търси очите ми, и знаех, че не заради хубостта на лицето, но зара-

ди светлината в душата ми хората се стъписват пред моя образ. А веднъж една бабичка, която живееше край църквата „Свети Четиридесет мъченици", така се вторачи и с такъв страх ме погледна, а като се обърнах, видях я да се кръсти...

Похвали се, окаяни, ти, дето сега не смееш да зърнеш образа си и когато пиеш от извор, жумиш!... Сиял съм със смирение и кротост и всичко ми изглеждаше сладостно мъдро – сякаш целият свят търпеливо очакваше края на вековете да напусне земното си битие и да премине в небесното в деня на страшния съд. Много се говореше за свършека на света, за шествието на антихриста по цялата земя и неведнъж ме обземаше страх, че този антихрист може да съм аз... Всеки път, когато Лаврентий идваше у дома, изпращах го до крепостните врати, а той ми разясняваше учението. Питах го как е попаднал дяволът в рая да изкушава Ева. Удивяваше се на моите въпроси и мънкаше, та аз трябваше да диря отговори. И тъй като всеки невежа или просветен често стига дотам, че не пита вече разума, понеже разумът няма отговори за много въпроси, а душата, проклетата, мълчи, оставях тия умствени възли да ги разплете времето.

....

Бързо се изморявам, често оставям перото да си почина и събера мислите си, па и съмнения ме отчайват – кой ще чете житието ми и кому е потребно то в тия страшни години за нашата клета рода? Та реших да бъда кратък – не ще изприкажеш нито света, нито човека с думи, макар и безбройни като звездите над нас...

Същата година Ралица се омъжи за Андроник, сина на Иван Палеолог. През май след Възкресение Христово пристигнаха императорските сватове в Търновград, а през юни я отведоха. Възрадваха се в престолнината, слагаше се уж край на враждата между българи и гърци за съюз против агарянците. Камбани биха, хорà се виха, момци и моми пяха „Отваряй, Кальо, порти, че ще да мине цар, добър юнак".

Патриаршеският клир с царя и царските сановници с найотбрани воински дружини изпратиха Кераца зад Стара планина в Романя, пък Еньо, попарен от тая душевна слана, избяга от Царевград, скита из околните хълмове и се утешава с предстоящата благодат Божия, която му обещаваше новото учение. Отнеха ми прекрасната Ралица, тя и без това си е царско чедо и при царско чедо ще иде, но Господя Бога кой може да ми отнеме? И световното съкровище си е тук – радвай се, Еньо, в тъгата и очаквай прослава на правдата, дето е над патриарси и миряни, над царе и отроци. Пък сега, когато знам цената на много неща и тайни човешки, ще река – не отнемайте на човека представата за прекрасното, защото е по-потребна от хляба, тъй като пази в себе си извора на надеждите и без нея сме скотоподобни от алчност и земни блага.

Тъгувах за Ралица и съчинявах за нея, мислех как е пътувала през горещата Романя ту в колесница, ту в пурпурна носилка, понесена от евнуси, или в шатра върху гърбовете на мулета, или на камили и как са я посрещнали гърците в Цариград. Представях си я и в августиона: там ще я съблекат кубиколариите-скопци, за да я облекат в хламида, златни дрехи и многоцветна мантия с рубини и бисери... А когато заваляваше дъжд и водата от нашия капчук заромонеше нощем в котела, сложен на мивката, присънваха ми се тържествени византийски литургии и мислено бях в гинекея, дето цар-Александровата щерка седеше заобиколена от безбради телохранители, силенциарии, дворцови госпожи и дъщери на сановници. И чувах възклицините на народа при отбулването: „Свята! Свята! Свята!"... Но престани, Теофиле, с еремиевия си плач за отнетия ангел и разправи защо избяга от къщи.

Избягах през есента наскоро след смъртта на царевия шурей Стефан Душан, когото горко оплакваха в Търновград, макар че този сръбски крал бе присвоил много български земи. По него време баща ми довършваше изографисването на манастира „Преображение Господне", който бе въздигнат от

скит по повеля на цар Александър за ознаменуване Сариното покръстване. И понеже бях завършил школото на хартофилакса, баща ми искаше да му помагам. Той се надяваше да стана образописец, ала нито ме влечеше, нито ми се отдаваше четката. „Мързелив си – казваше, – бягаш от занаята" – и не виждаше, че силата ми е в словото. Един ден намерил моите съчинения за Ралица и ги прочел. Гневлив беше, земен въпреки дълбоката си душа и като се разсърдеше, очите му ставаха същински бръсначи. Сега знам, че противоречията у човека са като дървеното скеле, що крепи къщата, и разбирам какъв човек е бил. Земното го е спасявало от безумията на душата... Губел съм си времето с глупави мечти да се захласвам по царската дъщеря и да философствам. Кой знае как съм се усмихнал тогава, но моята усмивка го разяри, защото долови, че му се присмивам. Вярно беше – присмивах му се, понеже знаех най-личната му тайна. Ето каква беше тя: щом започнеше да рисува ангел или Богородица, или свята угодница, винаги захващаше с един и същ образ на хубава жена. Най-напред я изобразяваше мирянка с очи като утринни звезди, с мигли като лъчи. После постепенно изсушаваше живата, земна хубост и руменото, сладко заобленo лице се удължаваше, ставаше бледо, с неестествено заоблена брадичка, със страдалчески израз и надебелени вежди. Като гледах как затрива хубостта, молех го да не прави това и да ме остави да ѝ се порадвам... Баща ми се усмихваше и казваше, че не бива, защото образът не настройвал душата към смирение и молитва, но към съблазън. Възразявах – защо го започва така? Защото – казваше – и светците били най-напред както всички люде, а после се отличили чрез постите и страданията за Христа. И не можеш да достигнеш святост, ако нямаш за основа земното. Веднъж го попитах: „Ами земната хубост дяволска ли е?"

„Неврътен си за такива разсъждения. Не всякога красотата е дяволска, обаче до ден днешен Господ и дяволът не са я поделили, та камо ли човеците могат да сторят това."

– Тъй ме поучи, без да подозира, че умът ми се мъчи над тия въпроси.

И ето че миналата година на свети Иван Брульо видях в черквата жената, с чието лице баща ми започваше светиците и богородиците. Тя беше госпожа Марица, съпругата на протостратора Балдю. Не бях се вглеждал отблизо в чертите ѝ, едва тогава прозрях под печатите на възрастта образа ѝ на младини и си рекох: „И баща ти, Еньо, значи, е обичал девица от царско коляно." Защото госпожа Марица бе потомка на приснопаметния цар Михаил Шишман, когото сърбите убиха при Велбужд.

Като прочете подигравката в усмивката ми, баща ми кипна и настоя да му кажа какво означава тя.

– Ами – рекох – и ти си обичал жена от царски род, госпожа Марица, и все нея рисуваш, каквато е била като млада.

Ръката му едва не ме повали към стената на иконописната.

– Ще те изяде Лукавия, щом отсега умът ти се занимава с подобни работи и нямаш срам от баща си! Отдавна те следя и знам какви бесове се въртят край тебе. Махай се, да не те гледам, дяволско чадо!

Блъсна ме в гърба, та се ударих във вратата.

Не заплаках. Надделя гордостта, пък и друго – узнах как гледа на мене моят баща със страшните си очи.

Виждаше в мене дявола, понеже го познаваше в себе си и сигурно беше се борил с него. И кой знае дали го е надделял, или дяволът е дигнал ръце, като се е убедил, че баща ми не се поддава на изкушенията. Но как бе узнал, че неговият син е дяволско чадо? В какво виждаше у мене дявола? В това ли, че бях започнал да се упражнявам в безмълвие – говорех малко и кротко, ходех замислен, опечален – приготвях се за големите изпитания към благодатта. Или съзираше дявола в стихотворните ми молитви, в любовта ми към Ралица? Или необикновената ми хубост го плашеше и той я възприемаше като

дяволска? Чрез себе си съдеше за моя милост, окото му виждаше накъде отивам и бащиното сърце се боеше от бездната на духа, в който той не се вглеждаше, макар да бе художник. Забелязвах аз тая негова суровост – страха от собствената му душа; неведнъж бях свидетел как отбягва да тълкува божествените тайни, как ги подавя в себе си и се преструва на глух за тях. А хубаво пееше и често долавях въздишки след тихо изляята песен и винаги си представях, че в тия минути е стигнал пред залостена врата. На майчините страхове, вяра в чудеса и в целебни мощи не обръщаше внимание, оставяше я да вярва в каквото си ще и не се занимаваше с душевните ѝ тревоги. Посвоему разбираше Господя, ала с никого не споделяше вярата си и сигурно трудно би могъл да я изкаже дори пред себе си. Ето такъв мъж беше царският зограф Тодор Самоход, когото всички уважаваха в Търновград и когото аз единствен познавах най-добре.

„Дяволско чадо" – ми подсказа как гледа на мене моят баща, оскърби ме и ожесточи. „Бягаш от Таворската светлина да не те ослепи, зер и самите ученици Христови не са посмели да гледат възнасящия се Исус. И сина си плашиш с нея, защото си слаб духом, та отрицаваш. Но Еньо ламти и ще ламти за благодатта превелика, що тайните световни разкрива и с Бога приобщава! И щом е дяволско чадо, неутолимо я жадува, защото само тя може да го спаси." Тъй разсъдих и завинаги обърнах гръб на баща си. Посърна изново душата ми от това „дяволско чадо", усили се страхът от дявола, пак ме замъчи грозната мисъл, че сърцето ми е при Господя, пък умът при Лукавия, и на хубостта си взех да гледам със страх и съмнение. Изповядах се на Лаврентий, а той: „Смирение, брате! Горд си. Трябва да достигнеш блажена и телесна нищета. И скръб, скръб от несъвършенството, дорде обуздаеш греховното мислене, що блуждае между добро и зло."

Съзряваше решението да остана безмълвник, ала ме възпираше обичта към майка ми и малкото ми сестриче Каля. Не измина и седмица, от двореца настояха да ставам царски писар. Баща ми се възрадва – нямало по-голямо добро за мене: богатство, чест, почит и царско благоволение. Ще живея в палата, ще зная държавните дела, ще пиша хрисовули и ще слушам какво говорят пратеничества. Може и до Константинопол да отида...

Изпаднах в размисъл: „Лукавия пак се изстъпва да те усвои като слуга, Еньо. Иска да загаси светлината у тебе, да те лиши от благодатта. Склониш ли, ще седиш цял ден в писарната, ще си чешеш ушите с пачето перо и ще дебелееш. Там Рогатия открай време си е свил невидимо гнездо. Па и царски пътник ще бъдеш, от прозореца ще гледаш световното съкровище като тъмничар. Няма да го бъде, ще бягам!" От друга страна, блазнеше ме надеждата да видя Ралица императрица византийска, ако наистина ме вземат с пратеничество при гърците. Ала Таворската светлина надделя безнадеждната ми мечта и другите изкушения. Тъй стана и нека изповядам, братя – вътрешният Еньо, сиреч невидимата, но властваща душа в мене всякога се е налагала в съдбовни часове, та е отхвърляла съветите на разума и всякакви нещастия, пакости и мъки ми е причинявала, безумната. Но и сега – измъчен и поруган от нейното безразсъдство – ѝ въздавам почит, кланям ѝ се и я славословя заради висшата ѝ премъдрост, що не се влияе от удобства, земни блага и слава, ни от къщно благополучие. Защото сионска бродница и блудница е тя, в отвъдземното любопитства, дано узнае тайната си. Тялото ми измъчи и ума ми поразѝ, в ада съм и до рая се докоснах заради нея и сам не зная сияя ли, или тъмнея, дявол ли съм, или сразен бог...

Казах на Лаврентий каква е работата и че съм решил да бягам, по-скоро да ме води в Кефаларската обител и там да ме подстрижат. Взех си връхната дреха, напуснах завинаги родната стряха.

Петък беше, денят на свети Ивановото зачатие...

Г

Събуждам се сутрин след тежък сън, вслушвам се в себе си и питам душата: „Що ти е сега, скитнице небесна и поднебесна?" А тя се смее като дете след плач и пак чака, жадна за нови страдания. И като си измия лицето на изворчето, вървя бавно по пътеката и на гладно сърце вземам пачето перо...

Откак Теодосий Търновски беше се върнал от Парория и с благоволението на цар Александър бе съграден Кефаларският манастир, много се говореше за чутовния старец. Той бе идвал в Търновград, та и аз бях го виждал издалеч. Едни не вярваха в исихията и заедно с търновския патриарх Теодосий го коряха, че е послушник на гръцкия патриарх Калист, а други, от духовенството, приживе го славословеха като светец.

Цял ден вървяхме с Лаврентий и по пътя той ми разказа какъв е манастирският ред, какво ще видя и какво ме очаква. В Кефаларево пристигнахме по здрач и дорде се изкачим по Мокра, стана нощ, та често се кръстехме от страх из тъмната гора. Най-сетне горе лавнаха манастирски псета и се показа светата лавра – същинска крепост с дебели стени и с кула, – а околовръст нея три високи върха като купни и над тях небесни елмази. И колкото мрачен и настръхнал беше манастирът, толкова сияйно бе небето над него.

Лаврентий хлопа напразно. „Върви след мене, дума. Няма да ни пуснат по това време" – и ме поведе из гората по някаква пътека. По едно време някой измърмори, сякаш изруга, и видях скит, подобен на котор. Отминахме го, пътечката дълго се ви нагоре, та се изпотих. Питам Лаврентий къде ме води. Търсел бил пчелина, там сме щели да пренощуваме. „Що ще пчелин по тия върхове – казвам. – Сам не знаеш накъде ме водиш." Призна, че се е объркал и го хваща страх. И като блуждаехме из тъмната гора, ето ти друг скит, нò на открито и по-голям, с две стаички, обърнат на изток. Лаврентий почука на вратата, никой не се обади.

„Отче, прости. Водя нов инок" – каза Лаврентий, но пак черно мълчание и надвиснали черни сенки, тече някъде вода и подвиква улулицата като нечист дух. Страх ме обзе и се запитах: „Тук ли е Таворската светлина, в тая дива гора и в оная мрачна крепост? Къде ме е довел Лаврентий?" А той заобиколи скита от другата страна, дръпна ме за ръката и посочи прозореца. „Прекръсти се, казва, и чети молитва!" Гледам, от прозорчето излиза светлина не от свещ или кандило, а особена. Пък Лаврентий хълца: „Велико чудо се извършва, брате. Светия, Светия се моли..." „Не го виждам, рекох. Виждам само светлината." А той ме бута да мина напред. И тогава видях Светия, вдигнал ръце над раменете, взрян в дървеното таванче, целия в сияние. А то се разпръсваше из скита като светеща мъгла и се губеше недоловимо за очите. Страшен ми се стори старецът в мъничкия скит, като да беше затворен в Божи кафез. Посивелите му коси падаха по плещите върху расото, лицето и ръцете му лъчезряха със сияние...

Лаврентий коленичи, кръсти се и шепне: „Той е, той... Владико наш... Велико чудо, Господ въздава благодатта." И като безумен стене и се кланя. От очите на стареца се леят умилителни сълзи, стичат се по брадата и стои той сякаш не тук на грешната, ами на небето пред самаго Господя. Тогава усетих как ме дръпна и подхвана сила, сбра душата ми и я притисна като под връшник. Цял се разтресох, паднах и аз на колене. Знам, че ридая, ала ушите ми не чуват риданията, страх и неземна радост се борят в сърцето и като че станах нетелесен...

Лаврентий чукна чело о земята, скочи и ме повлече. Не бивало да гледаме повече светеца, грях било, ами да сме разбудели монасите да ударят клепалото и да отслужат нощно бдение. Но аз го възпрях. Казвам му – може и други да се радват сега на същата благодат. Стой мирен, Господ не обича празния шум. И като се отдалечихме от скита, без да знаем накъде вървим, намерихме се пред навес и там легнахме да спим, а сън не ни лови. Лаврентий рече: „Господ те

обича, брате. Щом дойдохме тук, ангел ни насочи към скита и ти с очите си видя как Светия се съприкосновява с Бога. Пък аз от тая моя пуста слабост към художество тъй ще си остана недостоен" – и ме прегръщаше и целуваше. Надпреварвахме се в радостни надежди и божествени мисли подобно влюбени, на които са обещали небесни блаженства. И сме заспали призори върху трески и овчи тор...

Събуди ни манастирският козар с козите, залаяха ни кучетата, дойде монах-билкар и ни поведе към манастира при игумена. Лаврентий му разправи какво сме видели нощес, оня се кръсти и все ме разглежда. И тъй влязохме в лаврата, където ни посрещна дебелият чучур на чешмата и белите стълбове, подпрели като праведници чардаците. Кулата от ъгъла призоваваше Бога, хладна сянка бе просната в двора, а над всичко синя свила от ангелска одежда.

Казаха ни да чакаме, дорде ни повикат. Седим с Лаврентий на каменната столица, споглеждаме се, а в очите ни свети нашата радостна тайна и ни свързва с обич. Усещах се бодър и чист като цвете, окъпано в роса. Само мисълта, че майка ми рони сълзи, човъркаше съвестта ми, но що от това? Любовта към Бога не стои ли по-високо от всяка друга и що струва повече от тая моя радост и чистота? Нямаше ли вражда между мене и моя баща и опасност да похабя душата си в писарската стая на двореца? Не беше ли заговорил в мене дяволът? Ако останех в Търновград, можех ли да бъда страстопобедител? Нощесното чудо потвърждаваше мислите ми. Доверих ги на Лаврентий, признах, че дяволът се мъчи да ме изкушава.

„Отсега нататък ще ти се явява във всякакви образи" – казва и тъй проста бе тая истина, но по-късно разбрах, че Господ не притежава нито половината от възможностите за изкушения и преображения, каквито притежава неговият враг. Ала за това после, пък сега за Евтимия и с какво ме смути тоя знаменит мъж. Дали с болярската си осанка и със светското си държане, неподобаващи за духовния сан, или със здравия си външен вид на мирянин, та се запитах защо постите и бденията не са оставили обичайните следи нито на лицето, нито на снагата му. Или с погледа си ме оскърби, понеже в него прочетох недоверие? Прие ни в чисто варосаната игуменария прав, без калимавка, висок, достолепен и равнодушен, че посреща нов инок. И защо тъй ме изгледа, твое преподобие? Моята хубост ли сепна и уплаши тебе, влюбения в света Параскева, твоята небесна годеница от Горния Ерусалим, на който и ти се числеше гражданин? Ти, ревнител на словото и премъдростта, красител и носител на добродетели, законодател на монашеския живот, се усъмни в моето боголюбие и комай поиска да угасиш жаждата ми за святост, вместо да ме поощриш! Защо изслуша възторжения разказ на Лаврентий за нощесното чудо хладно, сякаш не вярваше, че то е възможно? Тогава ти поднасях душата си и кой друг, ако не ти, знаеше най-добре какво значи това? Защото душата се поднася само на Бога, а ти беше за мене негов представител. Или си помисли: „Идвате тук да стоварите греховете си на чужд гръб. Знам ги тия хитрини." Не, ти не можеше да мислиш така, ти винаги поемаше отговорностите на другите, защото беше мъжествен дух. Но твое преподобие не вярваше толкова в човека, колкото в Бога. Какво знаеше ти за моето бдящо око? То също така те измерваше в ония минути в игуменската. Смяташ ли, че бе по-малко зорко от твоите очи? Ти беше съчетание от вяра и воля, от пресветъл дух и окована плът, мъдър и с опит, но моята младост те излъга. Пазете се, братя, от очите и паметта на поета, от това, що вижда и разбира, макар и по-късно да го изказва! Премъдрият надличен дух гледа чрез него и едното му око е око на дявола, а другото на Господя, та съзира и земното, и небесното. И така раздвоен, поетът често се обръща към Вишния да го пита: „Защо, Боже, изискваш от твоите люде да бъдат едностранчиви и не ги оставяш да са като пълноводни реки, па макар да носят мътилка, да бучат за зло и за добро, защо ненавиждаш стихиите в човека и го учиш на смирение? Дали защото не са в съгласие с царство-

то ти, или защото си безсилен към твоя съперник, Сатаната?"

Светският човек, болярином в тебе, твое преподобие, ме оскърби, понеже ти не приличаше на онзи, когото видях нощес, и сигурно Светия сам бе разбрал и оценил тая твоя половина под расото, та на тебе бе възложил грижите за братята и за манастирските дела. А когато душата се натъкне на противоречие, оскърбява се и разочарована мълчи. Мълчах и аз, изправен пред тебе, и оставих Лаврентий да говори вместо мене – оглеждах те и всяко твое движение дебнех да го запомня и изтълкувам по-късно, като го възстановя чрез паметта и го погълна вътрешно. И се смаях от съчетанието между болярина и светеца, но по-късно, когато лежах гол в килията и бесовете ме нападаха отляво и отдясно, помогнаха ми да си го обясня. И така ми пошушна за тебе един от бесовете на ума: „Необходима е голяма гордост и презрение към себе си, към людете и към света, за да станеш светец, а тая гордост да прикриеш със смирение." Пък смирението е бездна неизмерима, твое преподобие, и в нея ти бе погребал твоя болярски блясък и светско достойнство, за да го замениш с безсмъртния блясък на светците. Но велможата бе жив в тебе, а велможата е заповедник и войвода и в царството Христово. И ти вървеше, загледан в блаженствата и величието на Горния Ерусалим, в чието име управляваше и напътстваше, и тъй като очите ти съзерцаваха Бога, нозете ти не знаеха къде стъпват. Искаше еднакво да обичаш и родния си брат, и гърка, и сърбина, и влаха, защото Горният Ерусалим ги правеше равни. Но защо не размисли, че ако тоя Ерусалим е лъжа, ще отдадеш живото тяло на своя народ и кръвта му на други народи?...

Ех, велика лавро Теодосиева, духовна крепост и мъчилище човешко! Обител на безумци ли беше, или стражница по пътя към Божия престол? Поприще ли бе за тия, които се домогваха към невъзможното, или сборище от несвестни злосторници на българския род, школа за просвета или за мрак? Не ще те съдя, защото кой може да съди безумствата на духа в стремежите му към Бога?...

Сега, когато и ти, великият йерей, легна върху жестокия жертвеник, дето българският народ е положил толкова поборници за истина и правда, толкова светлолюбци, виждам те като планина, озарена в сутрешно сияние, и не ми се сърди, че поисках да узная тайната ти. Поетът е любопитен и неразумен като дете и често пипа там, дето не трябва, дано разкрие световната и човешка загадка. А тя оставя в душата му печати като рани и моята душа, братя, цялата е покрита с тях, като щавена кожа, минала през световните митници...

....

Прекъснах и се крих в гората, защото край манастира минаха акинджии. Карат заробени от Богданско – власи и унгари, все млади жени, девици и момци. Но, даде Бог, отминаха...

И тъй, прие ме Евтимий за послушник. А по него време още доизграждаха светата обител. Тавани и подове липсваха в някои килии, че и печки, че и стъпала тук-там, та ония от братята, които умееха да коват и зидат, работеха с колай да привършат преди зимата. Пък аз им слугувах, метях черквата, миех и греди мъкнех, и всекиму услужвах, само не и на игумена. Евтимий ме държеше далеч от себе си – друг инок му служеше, – но си знаех, че ме следи и очаква опасенията му да се сбъднат. И нарочно залягах примерен да бъда в послушанието и в смирението най-вече. Моята хубост покоряваше монасите, та гледаха да облекчават труда ми и понякога не аз бях техен послушник и слуга, а те мои. Но се преструвах, че не забелязвам, и не се жалех – нека кажат на Евтимий, че се лъже, нека го опровергаят делата ми. Вечер си лягах грохнал в собата до магерницата, дето съселите търкаляха по тавана орехи и миришеше на кандило и мишчини. Рядко се молех – нито сили имах, нито желание. Преди да заспя, премятах броеницата, която си направих от жълъд, мислех за родителите си, за Търновград, за Ралица ца-

рица, припомнях си по някой стих от моите и леко ми беше; изнемогата на тялото отблъскваше мисълта и сънят идваше крепък и безметежен. Пък и нали това бе само началото и нали в светата обител дяволът нямаше достъп? „Благочестиво, Еньо, благочестиво и търпеливо, си думах. Не се перчи, не се гордей, не говори кой си и какъв си, мълчи за дарбите си и бъди низш духом, подготвяй се за бъдещи подвизи. Още не си влязъл и в деяния и не са те дори подстригали. Нека игуменът да не вярва в боголюбието ти. Уплаши се от хубостта ти, както се уплаши родният ти баща, може би и той съзря в тебе дявола. Тоя дявол ти го остави в Търновград и забрави за него! Ето в тези часове Светия сигурно пак беседва с Бога. И ти ще достигнеш блаженството на Таворската светлина, ако постоянстваш." Не излизаше от ума ми Теодосий, какъвто го видях в скита. Рядко напущаше той покоището да дойде в обителта да напътства, да следи работите и да ободрява. Но и в делничната светлина внушителен бе старецът и когато за пръв път го видях да влиза в двора с прост жезъл, с бавна, смирена походка и овехтяло расо – блед, неземен, – стори ми се, че с него в лаврата влиза самата благодат. Щом се появеше, веднага се стичаха монасите, нареждаха се в две редици и ничком му се покланяха, а той благославяше. Евтимий го посрещаше, целуваше му ръка и го въвеждаше...

Сравнявах ги един с друг – старецът за мене бе чист светец, а Евтимий още много земен, може би защото беше млад, пък и аз нали воювах с негово преподобие, гледах да го подценя...

Хубави бяха тия есенни дни в светата обител, пояха душата с нежната си светлина, изпълваха я с мир, с блянове и мечти! От видело до тъмно не подвивах крак от черковни служби и всякаква работа – и клисарски помощник бях, и зидар, и ковашки чук въртях, и на манастирската воденица ходех, но радост ме обливаше извътре. От ранна утрин започваха псалмопенията на монасите, понасяше се звучният, въздебел глас на отец Дионисий, прочутия преводач и тълковник на византийски книги. Той диктуваше на двадесетина преписвачи в голямата светлица и техните пера скърцаха и шептяха като копринени буби, кога гризат черничев лист. Ясни, тихи и топли дни се редяха, над трите купни върха висеше богородично небе и щом очите го докоснеха, изстенваше сърцето от копнеж да полети в него и замираше дъхът. Немееха и пламтяха горите, чакаха вятъра. А той като невидим просяк зашуми лекичко, изпроси от някой бук шепа злато и отмине с нечут смях.

Случваше се в такива дни да застенат ловджийски рогове из манастирските гори. Цар Иван-Александър ловуваше с кефалията и тъй като негово царство обичаше всякакви душевни и телесни наслади, песнопения, тържествени литургии и лицезрения, обичаше и лова, та събираше загари и хрътове, подбираше ги по гласове и се наслаждаваше на песовската музика. С часове чувахме гонитбата и очаквахме царят да се отбие на поклонение в лаврата. Идваше почти винаги – влизаше през портата гологлав, без оръжие, облечен в елек от червена кожа, през рамото му висеше ловджийски рог, украсен със сребро и бисер, а след него се източваше свитата. Кучкарите с псетата и селяните-викачи оставаха вън и там се надигаше голям шум. Иноци тичаха да видят хванатия лов – някой елен с изплезен език, изцъклил очи, сърна или вепър. Други бързаха да доведат светия мъж от скита в царската стая, дето Иван-Александър благоговейно чакаше.

На другия ден след посещението тръгваха слухове за несъгласия между Теодосий и търновския патриарх – царят искал да ги помири. Мълвеше се, че гръцката патриаршия се възмущавала, задето нашият патриарх не вземал миро от Константинопол, ами си служел с миро от мощите на свети Димитър и света Варвара, че поради тия и други различия не можело да се сключи истински съюз против турците, и прочее.

Малко исках да зная за тия стари църковни вражди и се радвах на световното съкровище повече отвсякога, защо-

то в ония дни снагата ми заякваше и възмъжаваше, а мисълта се възпираше от послушанието и ожиданията на бъдещето. И тъй щях да дочакам зимата, ако не пристигнаха в лаврата родителите ми на коне, та припна монах да ме извика. Чогло ми стана, не ми се искаше да се явя пред тях. Прости ми, Боже, задето цял живот не съм се покорявал синовно, но нали ти самият се отказа от майка си на кръста и за земния си баща не споменаваше? В игуменарията, дето баща ми поради високото си положение на царски зограф бе приет от Евтимий, застанах пред родителите си смирено, забил поглед в дъските на пода. Майка ми нечуто ридае, очите ѝ ме пият и молят, жадува душата ѝ да ме прегърне. Баща ми хапе устни, кипи от негодувание, а моя милост говори: „Тамко, и ти, мамо, знаете, че съм се обрекъл на Бога и моята любов към нашия Господ Исус Христос е и над синовната. Обичате ме вие земно и не ви се искаше да ме освободите с благословия. За писар ме гласяхте, при вас да съм. Затова избягах, без да ви обадя, в Христовото царство на великата лавра. И, моля ви се, не тревожете сега душата ми, че ще извършите непростим грях пред Господя Бога, защото той отрежда на човека какъв да бъде и не пита родителите му, понеже това е свише, недостъпно за човешкия ум. Идете си с миром и се осланяйте на Христа и на моите молитви.“

Говоря и скришом хвърлям погледи към негово преподобие. А той ме измерва с очи – виждам, учуди го моят език, разгоря се огнец в неговите очи, на високото му чело между веждите затрептяха две бръчки. Изслуша ме и рече: „Чадо, иди си, аз ще поговоря с твоите родители“ – и посочи вратата с хубавата си мъжка ръка, на която висеше броеница с бели зърна.

Излязох от игуменарията замаян и се запитах: „Къде остана смирението, Еньо? Не те ли накара онзи с козите крака така да заговориш, да зачудиш негово преподобие? Защо не говори без словоукраса и без мъдрости? Иска ти се по-скоро Евтимий да те оцени“ – и тъй бях поразен от постъп-

ката си, че доста време стърчах в двора замислен. И щом видях тате и мама как унило слизат по стълбата от втория кат, дето беше игуменарията, разбрах, че негово преподобие ги е успокоил и убедил да ме оставят. Баща ми се примири: прегърна ме вяло, недоволен, и от прегръдката разбрах, че си отзема и откъсва от мене като от мъртвец. А майка ми, клетата, заплака и обля лицето ми със сълзи и дълго се прощава с погледи, пък аз стоях до голямата порта на лаврата и гледах подире им като роб, който сам се е продал. Бореха се в душата ми синовната любов, най-жива в ония минути, с любовта към Бога и с моите представи за свят живот. И когато родителите ми се скриха на завоя в падината, усетих се като сирак, та си рекох: „Самичък е човекът в съкровеността си, с когото и да се среща и разделя, пак самичък остава, затова не може без Бога.“

Дойде монах със заръка да вървя при негово преподобие. Изкачих се по стълбата, затропах по чардаците и си представях как ще ме посрещне Евтимий – зер сега нашите са му казали за мене всичко, а той дори не знаеше кой съм. И наистина с нови очи ме посрещна, но очи, по-зорки отвсякога. „Седни, казва, чадо, да поговорим.“ Гледам, на масата листове хартия – измачкана, пожълтяла – и познах мои ръкописи. Не бях се досетил да ги взема или скрия и ето че баща ми беше му ги предал. „Защо не ми каза, че съчинителстваш, чадо, че имаш такъв дар Божи? Похвално е твоето смирение, но такъв дар не бива да се крие. Господ го дава за радост и укрепление на душите човешки. Велика утеха и сила е той, когато служи за Господня прослава, но е и като отрова, ако служи на дявола за човешкото изкушение, защото словата са като чукове, що коват формата на душата и като пътеводни знаци показват накъде да върви. Прочетох твоите молитвословия и светски словоизлияния и се убедих в дарбата ти. Ала много си млад, за да отсъдя накъде ще я насочиш – дали към дявола, или към Бога. Може и по средата да останеш, а то е, като да застанеш между ада и рая. Тогава душата ти ще се мъчи, ще живееш без вяра и не ще научиш човека

нито на добро, нито на зло, а само на съмнения, пък те са вратата към греха и към пъкъла. Не пиши засега, чадо, дорде не се докоснеш до Таворската светлина. И без това нашето учение изисква от инока както словесно, така и писмено въздържание. Граматик си и би могъл да бъдеш в помощ на кир Дионисий. Но аз реших за твое добро да станеш послушник на отец Лука, болния наш брат во Христе. И не крия, че като те отдавам нему, искам да изпитам твърдостта и силата на твоята вяра. Отец Лука е немощен, болестта го мъчи, прави го злоезичен и гневен. Знам, че няма да ти е леко, но не е ли по-добре да опитаме здравината на гредата, преди да минем по нея? И за една друга опасност искам да те предупредя: за тая, що идва от телесната ти хубост. Повече, отколкото е потребно на човека, ти е дал Бог хубост и тя ще буди в другите завист и греховност! Пази се от нея, чадо, и не ѝ отдавай внимание...“

....

Великий душеведецо, кой, ако не самият Бог, беше просветил твоя висок ум? Обикнах те от тия минути с цялата си душа и тогава ти я въздадох, защото ти едничък найдобре я разбра! Ти ми подаде ръка и ми показа угрозата от ада, който съм криел в себе си, но има ли мъдрост по-силна от съдбата? И даже когато оракули са предричали какви нещастия очакват някого и са го предупреждавали да се пази, съдбата пак се е сбъдвала, защото, братя, никой не може да избяга от нея, както не може да избяга от сянката си. Ала тогава там, в игуменарията, аз, младокът, можех ли да зная това? И като целунах хубавата ръка на преподобния, коленичих да ме благослови.

Така за святост и истина се отдадох на страшния свят в душата, но после, после да говоря за това, пък сега за моя духовен настойник.

Д

На следния ден, когато се представих, видях старец с едра глава и зли очи, седнал на одъра. Брадата му проскубана и под нея ранички, килията сумрачна, одърът висок, та старецът се възкачваше на него със столчица. Поклоних се, казах, че от днес съм негов послушник и слуга. Отец Лука подигна вежда и присмехулно ме огледа.

„Как те думат?“ – казва.

„Еньо, дядо.“

„Ангел трябвало да те кръстят. Гъркът не ти ли каза кой съм и как се държа в българската вяра? Грешникът при мене не вирее. Кой знае дали не си дяволски потайник. Какъвто си хубав, на грях миришеш.“

С такива думи ме посрещна моят духовен настойник, царство му небесно.

Стоя смутен, оборил глава. Над душата ми бдят злите очи и разбирам – настъпил е съдбовен час: не трябва да пусна неговият бяс да влезе в мене. Представих си как Светия се молеше в скита, припомних си поученията на великия Евтимий, към тях отлетя умът ми, та когато дигнах глава и отново срещнах погледа на стареца, в очите ми нямаше отговор на злъчните му слова. Доземи се поклоних и десницата ми опря нечистия под на килията.

„Повели – рекох, – дядо, желанията си. Негово високопреподобие не ме напъти как да ти служа и от що се нуждаеш.“

„Служи – казва – според пипката си. Очи имаш и уши имаш. И знай, че се посирам от гозбите на магера. Господ да го порази и с него всичко гръцко черната смърт да изтръшка! Умееш ли да ловиш риба?“

„Ще се науча, дядо.“

„Кой те знае. Дано, защото аз само с рибата надвивам Рогатия. Той, като не може да мъчи душата, тъй като тя отдавна се е преборила с него, мъчи мършата, да ме унизи мръсникът! И аз съм му намерил цаката с рибата... Но кой

да ми лови? Партений, безбожникът, избяга, запиля се. Сам съм, сам съм тук, чистият в българската вяра, и живея между гърци, чадо..."

Ту зльчен, ту разчувстван говори моят духовен настойник и давам ухо да разбера с какво го яха дяволът. Не беше тъй страшно, дето се надсмива и ругае. Страшно бе, че е отчаян и му е безразлично дали няма да побягна, както предшественикът ми, до смърт измъчен инок, за когото бях научил, че е напуснал лаврата на път към друг манастир. Страшно бе, че издевателства над душата си, мъчи я и мене иска да мъчи, защото с бяс се храни.

Накладох огъня в огнището, преметох, измих съдините, опрах каквото трябваше, изтупах постелята на одъра. Килията вонеше и нечист беше старецът – цял месец живял без послушник, криво-ляво наглеждан от съседите си. През това време отец Лука седи на столчица от пън, тегли броеницата и следи шътнята ми. Щом измих пода и палнах зацапаното кандилце, килията замириса на свежест, просветна от влагата и весело замига светлинката по тавана и по стената край иконостаса. Моят старец вместо благодарност и похвала пак ме унизи.

„Харно начена, казва, но да видим по-късно. Мене никой не може да измами с преструвки – зер тъй ангел не се става. Знам всички дяволски преображения и на самия тартор зъбите познавам. В какъв ли не образ ми се е вестявал! И като ангел, и като пророк даже, и като девица, и като попадия, и като игумен, само в образа на Богородица не смее да се покаже, поганецът! Веднага му съзирам опашката. Я, казва, застани до стената да те разгледам по-хубавичко. И чети на глас „Отче наш", кръсти се!"

Направих каквото искаше, ала ме досмеша, та отец Лука кипна.

„Нечист си, вика, щом пред кръста можеш да се смееш! Тебе гъркът те е проводил да ме подслушваш и клеветиш! Пък мен ме чакат там, откога ме чакат и трон на мъченик са ми приготвили, а за гърците – пъкъла, тъй му кажи! При тебе съм, Исусе Христе, приеми ме по-скоро и успокой във вечните си селения небесни!"

Кръсти се старецът горестно, нашироко, в сърцето му гори вярата, че е мъченик, пък аз стоя поразен и недоумявам.

Не узнах от кой манастир е дошел, къде е скитал и откъде е родом. По онова време рядко се намираше монах да не е бил в много обители, подмамен от христоимените мъже. Но понякога, като слушах какво говори, започвах да подозирам, че е разбойничествал. Един ден ми каза: „Излез на двора да видиш не е ли дошел Хълбьо да изсече гърците из корен" – и се подсмихна лукаво. Друг път запее мирска песен, тръгне из килията с болните си крака като юнак. „Идват, казва, Гогой и Могогой, дето някога ги заключил в Азия Александър Македонеца. Идват да помогнат на свършека на света. Нечисти народи са те и никой не може да им устои..."

И сега като да виждам как пролъства седината му из килията и като да чувам дебелия му глас: „Пълнят си коремите и казват, че не било грях! Хляба и виното наричат шимволи! Лъжат царя, проклетите гърци! Не обичат те българския род, обичат ромеите и техния господ."

Гърци наричаше и Евтимий, и светия мъж, и всички монаси исихасти. „Крият, казва, от мене царя. Страх ги е да не му разправя за техните поганства и лъжи."

След словесните буйства и проклетии хрумваше му да умира. „Отивам си, викай да ме изповядат и причестят" – и лежи възнак на одъра, шепне, кръсти се.

Уплаших се, когато за пръв път го чух, отидох да доведа отец Кирил, наш съсед по килия. Отец Кирил надникна през вратата и му дума: „Не лъжи Бога, брат Лука, не плаши инока и не люти Архангел Михаил, защото, кога дойде време да се представиш, ще ти измъкне душата с мъка."

Моят старец се преструва на умиращ, но отец Кирил не го поглежда и ме успокоява: „Не му вярвай, Лукавия го мъчи." – И ми разказва каква комедия е разиграл духовният ми настойник преди година, когато монасите се подвели. До-

шел изповедникът, донесли и причастието, а старецът, вместо да се изповядва с покаяние, взел да спори кое е грях и кое не е, да се глуми, да богохулства, та станало нужда негово преподобие да го усмирява.

Свикнах с тия негови преструвки. Като си наумеше да умира, оставях му стомната с прясна вода и отивах да ловя риба. Що съм претеглил с тая негова риба! Имаше я много в Белица, все мряна и клен. Изначало се блъсках с ръце, мръзнех в есенната избистрена река, ала после научи ме един отрок да плета кошове и сакове, та с тях бе лесно. Но през зимата грозна мъка беше, братя. Трябваше да троша леда, да газя ледената вода, да я мътя и тъй да ловя. Трябваше и да я сготвя, защото отец Лука не искаше и да чува за магера.

Поднеса му рибята чорба, благоуханна от мащерката, засърба, нахрани се и започне да мъдърства: „Насити се проклетото черво и подмамва душата с благочестиви мисли и покаяние. И в Господя по-крепко вярва, и на разни надежди се осланя. Оглупява от червото си човекът! Кога е празно, пò е за вярване. И знаеш ли, чадо, понякога сънувам много уста, дето погледнеш, уста, зинали гладни, и светът се плакне като каша, а те го ядат и се хапят, пък наоколо подскачат едни дребни дяволи, като мухи...“

Сутрин ми разказваше сънищата си. „Сънувам, казва, че се катеря по рупи и пропасти, а по тях тревички. Хвана се о някоя, помисля си – ще ме удържи – и тя ме удържа. Хвана се о друга, помисля си – няма да ме удържи – и тя се скъсва, та политам в пропастта. И тъй свикнах да падам и да се изкачвам, че обръгнах. Същото е и в окаяния наш живот – пада и става човекът! Ти, чадо, от грях не се бой. Греши на тая дяволска земя, за да те следи Божието око и да се весели, защото на Господя му е весело от нашите грехове, както на баща от лудориите на детето, и макар да го пердаши, драго му е, че синчето буйно живее. Без грехове Господ ще заспи на седмото небе, нито работа ще има, нито грижи... И колкото по-множко грехове натрупаш, повече Бога търсиш, а чрез него търсиш хората, даже и тях за прошка молиш... От проклетите павликени много грях се навъди, ала нейсе!... Те и торбашите думат, че децата били мамончета, та понякога си мисля и дете да си премахнал, не е по-голям грях, отколкото да прережеш гръкляна на болярин. Болярина си е свиня, на оня свят пак ще си е свиня и ще ври в пъкъла, пък детето става ангел. Щом е тъй, излиза, че си му направил добро, като си го избавил от дяволския свят да върви направо в рая... Както и да е, грехът, чадо, води човека към Бога...“ – И ме гледа старецът, търси очите ми, а неговите горят. Мълча и се моля за душата му, виждам, тежи му голям грях, и духът ми замира да не разкрие пред мене страшната си тайна. Ала той не млъква: „Ами ако дяволът сам си е създал грешната и нас, хората, както разправят еретиците, за какво ще ме съди Всевишният? Като е допуснал Сатаната да направи земята и всичко по нея, отде-накъде ще иска да му се подчиняваме? Ама не може човекът да живее все с дявола. Ще се отврати. Върви я разбери!... Мъча ли ти душичката, чадо? Ти слушай какво говори Сатаната, защото и той вярва в Господя Бога, че иначе къде му е основанието и оправданието? Много си млад и чистичък, как ще ме разбереш, ангеле? И тукашните гърци не ме разбират. Мазници и лицемери! Казвам им: как ще лицезрете Господя с вашите ситни грехове от преяждане и препиване? Голям грях се иска, да видиш Бога! Що не ме погледнеш, чадо, що си свел очи като мома? Я чуй, Хълбьо си крие тъдява жълтичките. Ти го проследи, вземи ги и се махни от манастира. Що си губиш младините? Млад си, имаш време да натрупаш грехове и да се покайваш. Аз ще ти покажа някой ден Хълбьо, тук се навърта по една работа, ама никому нито дума!“...

Такива поучения и богохулства слушах от моя старец, царство му небесно! Слушах ги и денем, и в добата на дългите есенни и зимни нощи, затиснали с тъмна мъгла манастира, та и реката не се чуваше, само съселите рухоляха по таваните и самотно изтичаше чучурът на чешмата в двора. Особено в една ноемврийска нощ, която даде Бог, но и тя

отмина. Нея нощ плаках пред Господя, призовавах го да опровергае моя изкусител, като ми проводи силни слова и светлина, защото дяволът пак се събуждаше в мене. Мислено се обръщах към негово преподобие, питах го защо ме отдаде на злия старец. Кой товари млад кон с тежък товар, ако не иска отрано да изкриви гръбнака му, и кой сее добра нива на лоша почва? Не слагаше ли негово преподобие на изпитание не само мене, но и Христа?...

Две години, братя, все едно в ада живеех, „дето червей не заспива и огън не гасне", пак се отвори бдящото око и тоя път още по-зорко се вторачи в света и човека. От едната ми страна Таворската, а от другата – отчаянието, Христос, а редом с него – дяволът. Всяка нощ се молех скришом от отец Лука, когото нито веднъж не видях да се моли. Само се кръстеше, преди да си легне, мърмореше нещо и започваше сквернословията и богоборството.

Няма по-неутолима горест от тая на юношата, когато се сблъска с противоречията и умът му започне да се бори със световната тайна! Щадете младоците, братя, помагайте им в страшния и съдбовен път към възмъжаването! Пък сега, когато агарянците властват по цялата наша земя, в разруха и кръв потопена, на тях ни е надеждата. Във вярата трябва да бъдат крепки, свободата да не забравят и някогашната слава българска, защото без свобода няма ни народ, ни Бог. А що реших тогава? Реших, че не мога да се осланям нито на великий Евтимий, нито на Светия – трябва сам да се спасявам с оная истина, която сърцето знае, а за нея е мъчно да се говори, ако съвестта е нечиста. Тя ме доведе до лаврата, тя бе светлият гледец на душата, изворът на радост и надежди. Заключих в себе си тая истина, потънах във външно смирение, а що ставаше в мене, трудно е да го изкажа. Защото знаех, че и в моя ум живее Лукавия, и помнех грозните си мисли в болярската черква. И като възлизащ по стръмна скала, залавях се във всичко, но не поглеждах в пропастта. Тъкмо отец Лука, чието мирско име бе Витан, вместо да угаси копнежа към Таворската, разпали го,

както вятърът разпалва горски пожар, защото мракът на греха в стареца ме ужаси. Тъй е нагоден тоя свят, че и змиите стават добродетелни, когато мишките се навъдят чрезмерно, и колкото по-гъста е тъмнината, толкова по-силна трябва да е светлината да я разпръсне. Но да описвам поред.

Имаше с какво да се захранва моята заключена истина. Поеше я радостта от нетленната земя, що цъфти пролет и лете, дивеше ме и трогваше Божата градина, подкрепяше ме с обещание за добро, одързостяваше ме съзнанието, че съм твърд на воля и неподатлив на злото. Всеки ден чувствах как ставам по-уверен и смел към доброто. Не търсех вече негово преподобие, ала той ме извикваше и ласкаво разпитваше как се държи моят духовен баща. Отговарях въздържано, дори хвалех отец Лука. Казвах, че много се мъчи и злоезичничи от немощ; всяка моя дума измервах, а негово преподобие се взираше в очите ми с проницателния си поглед и се усмихваше в брадата си. Беше ли отгатнал, че се отчуждавам от него? Нали му бях отдал душата си? Защо вече не го обичах тъй предано? Може би защото не можех да му простя, дето ме даде на злия старец, и търсех отплата за страданията си. Горда е душата, братя, както е горд Сатаната, който с гордост я изкушил! И когато лами за чистота и мрази греха, намразява всеки, който я подлага на изкушения. Откак заключих в себе си оная истина, разбрах, че човек не може да отдаде съвестта си никому, освен ако стовари своята вина върху чужд гръб и стане роб на чужда воля. Такъв човек лъже себе си и Бога, остава нечист по ум и заживява в лъжа, а такива бяха много от братята. Като стигнах до тая истина, уплаших се, та се запитах: как ще следвам правилата манастирски, щом тръгвам по свой път? Късно беше да напусна лаврата. Бяха ме обличали в бели дрехи и опявали монасите от клира с тъжния тропар „Обятия отчи...", отдавна бях хвърлил подрасника на послушник и носех моето венчално свидетелство, черния параман, сиреч бях подстриган и дал обет пред Бога. А ето че заключената истина въз-

ропта против канона. Как ще съжителствам и докъде ще стигна без послушание? Ако всеки слуша своята съвест, лаврата нямаше ли да опустее от раздори и различия? Блъскаше се умът ми като риба о лед, не мирясваше дяволът с подмамки, не мирясваше и моят старец.

На манастирския празник Рождество пресветая Богородица от околните села и крепости, че и от по-далечни, както и от Търновград в Кефаларево идваха болни и здрави, добри и зли – купчии, придобивници, примикюри, десеткари и всякакви бирници. В селото, що бе и падалище, та отсядаха царски люде и войска, ставаше голям събор с панаир за три дни. Спираха се тогава всички тегоби, болярски и царски подвози и агоресвания, отдъхваше си народът, впрягаше волове и тънкокраки кончета в коли и каруци, постлани с черги и козяци, окачваше по ритлите им торби и бъклици и на дружини дигаше септемврийската прах. С народа вървяха гайдари, гъдулари и скитници-монаси, сеячи на ереси. На лъките край манастирските воденици разполагаха търгове, изникваха шатри, заблейваха овни, мучаха ялови крави за клане. Купчийни дини, чували с пшеница, просо и варива, унгарски сандъци, донесени от влашки търговци, ракли, нощви и корита, а между сергиите квичаха прасенца и хахарижеха жребци, вързани в яки колове. Монаси от близките манастири и лаврата продаваха икони, кръстчета и свещници, жития, дървени разпятия с врязани образи на светци. Имаше и хитреци, които лъжеха народа с частици от свети мощи, и лечители-билкари. Имаше и въоръжени татари, телохранители на купци, часогадатели, сънокадатели, птицегадатели и такива с хороскопи за часорождение. А чудни бяха дните пред неделята на Въздвижването, бистро като око на лехуса бдеше небето над изморената земя. Нямаше вятър, топло, пък Белица, сосала от летните жеги, оглеждаше в тъмните си вирове посърналото рухо на върби, брястове и стари дъбове.

Вълнуваха се младите иноци, като слушаха долу пищялките и тъпана, врявата и женските смехове, нарушаваше се познатото ежедневие. Неизбежни бяха през тия дни мирските съблазни, понеже идваха велможи с жените си, очакваше се и царското семейство, та отрано се приготвяха светлиците за високи гости. Пръв пристигаше кефалията, вестиар Конко. Лаврата бе и стражница под неговите военни разпоредби, пък той влах, роднина на угро-влашкия войвода, сродник на царя откъм първата му жена. После идваха боляри, ктитори, духовници. Послушниците тичаха да ги настаняват и да им прислужват, ние, монасите, спущахме по-ниско черните була. Вълнувах се и аз в очакване да дойдат родителите ми и се страхувах от срещата с тях. След тържествената литургия край скита на Светия се струпваха безродни отроци и парици от стражни и безстражни селища – мъже и жени, болни и здрави, душевно разслабени и уродливи. Народът чакаше Светия да се появи за изцеление и благословия, пък аз разглеждах „Божието стадо", разноцветно като майска ливада с празничните си носии, кипящо в светлина и тъмнина, смрадливо от грехове, ала жадно за истинско слово и правдини – що живееше със земята и добитъка, с юди, самовили, орисници и змейове, а пазеше и Исус в сърцето си. Защото в българската земя живеят много богове – тракийски, славянски, римски и старобългарски, а между тях и Христос. Страх ме обземаше пред тоя народ, измъчен от лоши господари, отдръпнал се от тях в своя правда. Чувах го да говори, че при агарянците в Романя нямало данъци и агоресвания, крепости не се строели и не били толкова свирепи, ако си покорен. Между тях имаше сиромаси, чисти по сърце и твърди в Христовата вяра. Идваха при Светия само да го видят. „Дойдохме да те видим, праведниче наш. Здрави сме засега, слава Богу." Носеха му ленена кърпа, конопена риза, извезана с шевици, я топли чорапи, орехи, грозде и слагаха децата си в нозете му за благословия. Теодосий се усмихваше със светла усмивка, а тя и благите му слова бяха като закалка, та си отиваха укрепнали. Имаше и разни крадци, царски чиновници, селяни, разбойници, скитници и малки боляри. На един от тия празници между народа стърчеше гологлав ловешки болярин. Три дни стоя, дано Светия го приеме, а

Светия не рачеше, понеже тоя болярин беше се покаял за тежък грях, а сетне излъгал Господя. Отец Лука идваше с мене да гледа народа като негов голям познавач и тълкувател. Сочи някого и шепне на ухото ми: „Ей тоя там е хусарин, съгледвач как да се обере манастирът, я някой богат купец. Обири ще има сега по пътищата, обири!... Оная, дебелата, видиш ли я, все за мъжки грехове мисли. Пък зад нея селянинът е, храни, Боже. . ." – И така ми разясняваше помислите и желанията на „Божието стадо", че то ми се представяше като страшна река и страх ме обхващаше. Излизаше, че за да видя Таворската, трябваше да страня и бягам от народа. Тъкмо за това бяха създадени манастирите, а народът си е грешен и с греховете си подвластен на светците и на техните предстоятели! Утешавах се с надеждата, че в исихията всичко ще ми се разясни, ала имах ли спокойствие да се предавам на деяния? Нито на безмълвие, нито на душевно трептение. Само нощем, когато отец Лука заспеше, опитвах да се съсредоточа, но тогава огорченията от през деня вземаха връх в ум и душа, та плачех от мъка. Започнах да желая по-скорошна смърт на стареца си, молех Бога да го прибере. Спях на пода, оттам слушах как хърка и пухти. Сърцето ми се свиваше от боязън, че ще се събуди да ми разказва сънищата си и да богохулства. Подивях от страдания и мъки, само църковните служби, псалмопенията, световното съкровище и стиховете, които пак започнах да съчинявам, поддържаха духа ми. Негово преподобие, зает с манастирски и царски дела (той често пътуваше до престолнината), ме забрави, братята се подсмиваха, като ме виждаха такъв унил. От реката отслабнах, изпи ме водата, миришех на риба отдалеч и се отчуждих от всички, та когато дойдоха родителите ми, жив ме оплакаха. Но да не говоря за срещите с тях...

Търпях, трупах мисли, скръбна и омъчнена беше душата ми и със злоба я пазех от чужд поглед...

Е

Ако искате да познаете света и човека, станете слуги! Разбрах тая истина в манастира, разбрах и това, че слугата стои по-близо до истината от господаря си.

Бесът в моя старец се усилваше от година на година. Все по-често ходеше по чардаците да дразни монасите, говореше като еретик, хвалеше дявола. Налагаха му епитимии, затваряха го в килията, дори го заключваха в кулата на хляб и вода. На третата година в навечерието на манастирския празник ми заповяда да взема манастирски катър, за да го възседне и да вървим на събора. Не беше позволено на иноци да ходят там освен на тези, които продаваха манастирски стоки. Отказах, обаче отец Лука тропна с крак: „Грехът е мой, ти си длъжен да слушаш, казва. Върви, докарай катъра. Не искаш ли да видиш как Рогатия властва над миряните, ангеле? Нали сме воини во Христе, трябва да идем там да пропъдим дяволите."

Молих му се да върви сам – не помогна. Принуди ме, ала, нека си призная, подведе ме коварната мисъл, че като извърши и този тежък грях, ще го изпратят на заточение в далечен манастир и ще се отърва от него. А през нощта бях сънувал белосана жена с образ, подобен на Ралица. Сънят не излизаше от ума ми и той помогна да се съгласямтам, като че на панаира щях да видя цар-Александровата дъщеря. Проклет да е тоя ден, излязъл от черните глъбини на моята орисия! Съдбата ме потегли чрез волята на стареца!...

Щом наближихме селото, видяхме стълпени хора, сред тях пустинник, който се бичуваше с волска жила. Отец Лука ме накара да взема парите в дървеното пахарче, оставени от християните, и когато бичуващият се втурна да ми ги отнеме, моят старец го халоса с патерицата по главата. Потънах в земята, но що да сторя? – продължих да водя катъра. Пък отец Лука проповядва от самара: „Какво сте се събрали край това диване? Що не го нашибате яката, да не се мори сам? Взех парите, защото са ваши грехове. С тях

сте наслаждавали очите си, поганци! Дяволът ви е подвел да гледате!“ И такъв внушителен беше, че никой не възрази, а мнозина, като се кръстеха, побързаха да се разотидат.

Тръгнахме из панаира да дирим къде се продават калцуни: отец Лука заяви, че парите трябва да минат по-скоро в ръцете на миряните, да не ни мърсят. С тях решил да си купи калцуни да му топлят болните крака. „Не християни, дума, тръни на зловерието има тук, чадо, мамонски слуги. Но без търговийка и лъжи откъде пари? И царят ги сече по мамонски внушения. Лаврата търгува и той търгува, и всеки от нас търгува и хитрува. Иначе не се живее на дяволската земя...“

Водя катъра за повода, духовният ми татко размахва патерицата и мушка народа да му стори път. Като не знаеха кой е, хората отстъпваха със страх. Купи си калцуни, почерпи се с пахар вино, килна калимавката. Пее тропар, пък излиза мирска песен. Крия лице под булото, потя се от срам. По едно време ме докосна с патерицата по рамото и викна някому. Спряхме пред сергия с пръстени, пафти и обици. До катъра зърнах плещест мъж. Очите му силни, зверски. На главата му рунтав калпак, отстрани косата му като грива, до раменете.

Моят старец се провикна: „Откога те диря, поганецо! Защо се криеш? Глупееш, глупееш! Уплаши се от гърците“ – а оня ръмжи нещо, дърпа се и зъбите му лъщят като на вълк.

„Остави ме, казва, Витане. Върви си. Не ща, несъгласен съм.“

„Страх те е! – вика отец Лука и ме ръга с патерицата. – Върви настрана, да не слушаш какво ще приказваме, чадо. Греховно е.“ – И аз послушно се отдалечих към сергията и глупаво заглеждах в накитите, без да съобразя, че инок няма работа тук. Бях като замаян и не забелязах, че заставам до млада жена. Че е млада, не видях, по мириса усетих, защото от планинския въздух на Мокра моето обоняние, и без това силно, беше се изострило като на палаш, та отведнъж подуши дъха на младата женска плът. И тъй внезапно замайващ бе, че погледнах жената. Ох, орисници, ох, Сатана изкуси-

тел, що ми изпратихте тогава! Видях черни очи, тъмни, кадифени, сладки като сливи, в тях страст затаена и тъга утаена, а те – продълговати кладенци на непозната душа, що ме погледна извътре, и моята сякаш простена от тях, дъхът ми секна и сърцето се разтупа от радостна мъка и страх. Наведох глава, загубих сили и свяст. Усещам, че жената ме гледа. Опомних се, обърнах ѝ гръб и тръгнах напосоки с големи крачки, а тя подире ми – слушам стъпките ѝ из панаирската врява.

Минах край казани, дето се варяха овнешки дробове, и се озовах зад коли с разпрегнати волове. И когато поисках да видя де съм и къде остана моят старец, жената се спря зад мене. „Блудница е – помислих. – Спаси и помилуй, Господи!“ – И понечих да се прекръстя. Дорде се извърна, тя отмести черното ми було, задържа го и ме разгледа усмихната. Ала щом ме видя открит, усмивката ѝ се стопи, учудване и смут изпъна мургавото ѝ, красно лице. Като се окопитих, казах ѝ: „Що искаш, сестро, познаваш ли ме?“ А тя: „Прости, отче. Как те казват?“ „Теофил – рекох. – Ти защо вървиш подире ми, какво искаш от мене, Божия раб?“ „Нищо, казва, припознах се, отче. Друг си бил, не знаех...“ И тъй изрече последните думи, че си помислих: „Искала е да ме съблазни, но се уплаши от моя образ. Пази ме Бог.“ Стана ми драго, възгордях се, а уж със смирение благодарих Господу и за нея мислех – коя е, каква е. Напираше желание да се обърна, да я разгледам. Привидение ли беше, образ от ония мирянки, с които баща ми започваше да рисува богородиците, или жива плът?

Вървя из врявата, търся стареца си, а радост ме носи – поразих блудницата с Христовата чистота. Но умът се бунтува, защото паметта бе незадоволена – бегло и набързо бях видял лицето ѝ. Само загадката в очите ѝ запомних и тя не ми даваше мира. Ех, братя, защо любовта между мъж и жена се смесва с любовта към Бога? Да би имало разграничения, по-малко щеше да бъде злото в света!...

Блъсках се в людете като пиян, все ония очи виждам и не мога да разпозная стареца си между народа, та се сеп-

нах, когато чух гласа му: „Къде се прехласна бе, ангеле? Видя ли Хълбьо? Не ме слуша вече песоглавецът. Карай, да се връщаме. Омръзна ми Христовото стадо, огън да го гори!"

Поведох катъра нагоре по стръмния път и не слушам какво ми приказва отец Лука.

Край пътя имаше едни високи горуни. Кимаха ми съучастнически да си крия радостната тайна и толкова мили ми бяха те и самата планина, понеже нова надежда свиваше гнездо в сърцето ми. Самотността извличаше ума ми вън от манастира, а към нея сега се прибавяше жената от панаира. И понеже бях измъчен и унизен, жената стана моя утешителка, каквато някога бе царската дъщеря Ралица. Още по пътя взех да разговарям мислено с нея, да ѝ доверявам и споделям. Виждах очите ѝ, а самата ми се представяше като дух обичлив и сроден. Ужас и тайна, братя! Може ли Христов раб да зове блудница за утеха и съчувствие? Но душата душа търси и я намира не чрез разсъдъка, а чрез желателните си стремежи, пък разсъдъкът ѝ слугува като отрок на деспот. Искаше ми се да бъда сам, да размисля що стана с мене, обаче старецът не ме оставяше с мислите ми. Разказва за Хълбьо, когото смятах, че е рожба на неговото въображение. „Хълбьо, казва, чадо, е хусарин, обирач, че и хора е клал. Не е дошел тук за добро, ама ме лъже. Ние с него едно време сме върлували. При царя Михаила Шишмана войскари бяхме, десетници, после го ударихме на обир. Нейсе, друг път ще ти разправям тия истории. Пък сега, щом стигнем пред манастира, натири тихом-мълком катъра да не познаят гърците, че сме ходили на панаира. То и да познаят, все ми е едно. Дето са сто гряха, там са и сто и един. Тя моята се свършва и тъй, и тъй." Ала в лаврата бяха узнали за нашето пътешествие и ни наложиха епитимия – да окачим на краката си звънци и с тях да ходим цял месец. Отец Лука да стои на колене в нартиката през време на утренните и литургиите, аз да вървя десет разкрача след него, никой да не говори с нас и в трапезарията на обед и вечеря да се храним с огрудките... Повика ме негово преподобие в игуменарията.

„Тежко е наказанието, чадо, ала и вината ти не е малка. Защо не дойде да ми съобщиш какво ти заповядва твоят старец? В случаи, противоречащи на манастирския ред, инокът трябва да се обърне към игумена..."

Мълчах. Нима великият Евтимий не знаеше що за човек бе отец Лука? Шегуваше ли се, или вече подозираше що става в душата ми? Ех, защо и най-светото учение изисква човекът да лукавства, да дебне другаря си как изпълнява канона, защо искаме един от друг подвизи, дори страдания – доказателства за правотата на нашето учение? Защо не оставим човекът сам, по съвест да решава кое е грях и кое не е? Невъзможно е, невъзможно, щом правила, закони и канони ни свързват, щом изповядваме една вяра и една молитва, пък макар и Христова, която отрича всякакво насилие! А вечно ще се бунтува човекът против закони и ред, ще ги тъпче като негови тирани. Не знаеше ли негово преподобие колко пъти моят старец беше наказван, или искаше да ме накара да говоря не за мъчителя си, а за нашите отношения – защо не го любя вече, защо го избягвам, да провери какво се е променило в мене и как приемам наказанието? Велики наставниче, прекалено искаше да се сломя! Забрави, че сам си горд и оня, който светна на Тавор, също бе нечовешки горд, иначе не би излъчвал светлина и не би говорил от името на небесния си баща! Ти, просветеният, не виждаше що става в сърцето ми, защото, като признаваше само една истина над всичко, от човека изискваше да бъде такъв и такъв, а не държеше сметка какъв е. Знаеше ли какво се случи на панаира? Знаеше ли, че и в моята покорност имаше сила? Докато стоях пред теб, гордият дух от болярската черква пак заговори в мене и ти се отдалечаваше, а в същото време мислех, че си приличаме. И понеже трябваше да кажа нещо, поклоних се и ти рекох: „Да бъде волята ти, твое високопреподобие. Ала волята човешка е като жар под пепел и не всякога човек знае дали дяволът, или Бог я раздухва. Обаче огънят е светлина."

Запомних учудения ти поглед и бръчката на високото чело, а щом излязох от игуменарията, сепнах се, защото бях

заговорил с езика на моя старец. Господи, помилуй! Очите на оная жена ме потеглиха, махнах с ръка и надянах звънците. Моите бяха малки, леки, не дрънчаха оглушително като тези на отец Лука, които бяха същински хлопатари и тежаха. Старецът сам си ги окачи и привърза отстрани. „Да бият на манастирските грешници като клепала. Ставам свят, казва, изплащам греховете си." Зарадва го и повелята да върви десет разкрача зад него, като оръженосец след кастрофилакс. И щом ги нагласи, грабна патерицата и тръгна по чардаците да дразни братята. Те бягат от нас, той се наслаждава. Гости и монаси надничат зад врати и прозорци, моят старец удря с патерицата като с жезъл и крачи като щърк. Забраниха ни да ходим из манастира, обаче отец Лука започна да се разхожда из двора, дорде се измори и отиде да си легне.

Тъй мина първият ден – в забрава и тържество за него, – ала в черква излезе лошо. Колената му подути, не може да стои коленичил. Разбунтува се, застена и викна с пълен глас: „Анатема! Анатема на враговете Христови, дето нямат милост към човека! На слепите фарисеи, на лицемерите! Нали за вас каза Христос: „Гробници варосани, защо налагате епитимии на другите, а сами пръста си не мръдвате? Парите ми върнете, нà ви расото!"

Млъкна дяконът, тишина настана в черквата. Хванах стареца под мишница, извлякох го вън, след нас излязоха иподякони и монаси, кръстят се. Отец Лука си скубе брадата, аз го влека към килията, звънците по краката ни оглушително блъскат. А литургията бе към края, трябваше да се върнем, да присъстваме на обеда, сиреч да се унизим повече. Щом се добрахме до килията, напомних на моя старец, че ако не се яви в трапезарията, все едно напуща лаврата, а кой ще го прютоти и храни? Той лежи на одъра, аз се кръстя, кръстя и ушите си да не слушат сквернословията му. „Пари им дадох, ангеле, несебърски жълтици и бели грошове, монах да ме приемат. Няма, казва, да отида, болен съм. Нека пак ме затворят в кулата, да се скапя. Да ме слагат на колене, звънци да ми окачват, да им ям огризките!"...

Отидох сам. Наредих се в шествието до отец Кирил и му пошепнах, че моят старец не може да стане от одъра. Камбаната и клепалата бият, йеродякон Христофор размахва звънец пред отците, отстрани са коленичили поклонници и гости, иноци със запалени свещи пеят тропара. Аз влача крака отподире и звънците ми пригласят на йеродяконското звънче и на клепалата. Влязохме в трапезарията, чредникът зачете от аналоя, братята насядаха, ядат, пък аз – до прозореца, прав, с голямата черна броеница, отмятам зърно по зърно и шепна молитви...

Не поглеждах никого. Едва по-късно забелязах Светия, който се хранеше отделно. Боже Господи, тоя ли е схимникът Теодосий, когото видях да сияе в скита? Не бях го виждал толкова отблизо. Лицето му някак затрито, сякаш Господ бе избърсал от него всичко земно. Ръцете сухи, прозрачни, само дългата брада и челото богоугодни, а иначе хитър старец, крие тайни и мълчи. Търсех нимбата край главата му и като не я виждах, казах си: „Не мога, защото съм много грешен. Нека! Грешникът според отец Лука по-ясно вижда Бога, пò го търси... „Богородице, дево, радвай се..." – чете чредникът, аз си мисля за жената от панаира. Тя има очи на Богородица, но е вън от благодатния свят, затова тъгува. И аз тъгувам, защото и аз го търся и съм чужд на всички... И Светия е чужд. Живее си в скита, отделно, понеже стои над иноците... Ами „Христовото стадо", народът? И той си живее посвоему. Ами ние с моя старец? Кой знае с греховете си дали не сме по-праведни от вас, свети отци, дето ме карате да ям останките от трапезата ви като псе..."

Такива мисли преминаваха през ума ми – злобни, зълчни, – та ме отчуждаваха от манастира, като диреха истината в тоя многоболезнен свят. И тъй излизаше, че тая истина бе вън от лаврата и от манастирските канони, в пълната свобода на мисълта...

Когато обедът свърши и се разотидоха, взех две порязаници и малко сирене да ги отнеса на отец Лука.

Не празник, погребение беше тоя следобед. Сякаш мъртвец имаше в нашата килия. Господ ли бе умрял, или ние за него? Почиват иноци и поклонници, слънцето огрява кулата и манастирските покриви, белеят стените и светлината е мека, есенна. Околните върхове посивели, долу в селото тъпаните бият и врява се носи. Сойка прелети над гората, изкряка, пак тишина и мирис на есенна гора. Отец Лука ругае и се заканва и което е най-чудно, станал ми е близък, а Светия – съмнителен. Сякаш съм се загубил в пуст, безнадежден свят. Никаква Таворска не ще видя!...

Здрачи се и съборът се събра. Чакаха гостите да се приберат. Моят старец ми нареди да премета килията и да налея в кандилото нов елей. Вчеса се с дървения гребен, седна на пъна и опря гръб в стената. „Нека ме изпъдят, казва. Ще намеря Хълбя, няма да ме остави без къшей. Но да ми върнат парите, че иначе да не се чудят, ако някой ден лаврата пламне, да изгорят живи... Аз откога скланям тоз глупак да ѝ даде огъня...“ „Какво говориш, казвам, отче свети?“ – И се кръстя смаян. А той: „Много, казва, размислях за ползата от гърците, за лъжите им. По-добре да не мамят народа, че били виждали Бога. Грешен съм, чадо, много съм грешен, ама май съм прав, дяволите да ме вземат...“ Запуших си ушите, излязох вън да не го слушам. По едно време чух стъпки и видях, че самият Теодосий идва по доксата и почуква с дървения жезъл.

„Светия идва самичък“ – казвам. Моят старец ме загледа изумено, зафъфли: „Не идва при нас. Той си отива в скита. Не може да бъде. Не му отваряй...“ – И се кръсти. Почука се на вратата. Отворих. Посрещнаха ме светли очи, успокояващи с кротката си веселост, без укор, без мрак. Благослови и влезе, като да е бил и вчера при нас, па се поклони до пояс. Отец Лука заби очи в пода. Светия задържа погледа си на мене, усмихна се и лекичко чукна с посоха. И като от камбанка полетя из килията гласът му, спокоен, а режещ душата. „Не мисли, казва, че идвам за наказание, брат Лука. Тук съм по Христова повеля, да ти се извиня, отче. Виновен съм пред тебе, задето, като знаех делата ти, не те спохождих и с това опущение съм те оскърбил. Ние, събраните в името Христово, сме като стройна гора, дето всяко дърво крепи другото в бури и ветрове. Но ти, като знаеш, че всекичасно се бориш с греховете си, защо не потърси душевно укрепление от никого? С виденията чрез благодатта виждах как душата ти вопие за светлина и рай, а умът ти се бори с Бога и слуша дявола. Ако не с разсъдъка, със сърцето си разбрал, че човекът жадува просветление за Господните тайни и от жад и нетърпение да ги узнае стига до отрицание и зло. Буйните, като отрицават, сами се хвърлят в тъмнините на ада и се заплитат в мрежата на Лукавия. И както осъденият отрича закона и съдията си и не се разкайва, тъй и ти постъпваш. Забрави ли изповедта, когато те приехме за наш брат? Много от злодействата на разбойника Витан скри, защото не посмя да ги изповядаш, а те мъчат душата ти. Нима не знаеш думите на Спасителя, когато нахрани народа с пет хляба и две риби? „Тук стоят някои, които няма да вкусят смърт, докле не видят царството Божие.“ Няма човек, освен от когото Бог се е отвърнал, да не види в законечните мигове преди смъртта небесната светлина и нетленния мир, когато сияние озарява целия му живот, та стане ясно как го е разхитил напразно. Едни го виждат тогава, други приживе постигат единение на плът и дух чрез благодатта, за която и ти си дошел тук да намериш мир за душата си. Но ти, брате, поиска да съблечеш дрехата Христова и на богомилската скверност се надяваш да оправдае тежките ти грехове. Разбойникът Витан още не е умрял напълно, ала мирото Господне гори сърцето му и притеснява дявола в него, та го кара да беснее...“

Моят старец се захлупи на пода. „Иди си от мене, казва. Иди си, свети отче. Недостоен съм, в смрад съм потънал, напразно се мъча за изцерение и не вярвам, не бива да бъда простен...“ – пъшка и мотае глава. „Подигни го, чадо“ – рече Светия. И щом го изправих на колене, прекръсти го. „Неизповедими са, казва, пътищата към светлината, както и пъ-

тищата към греха, та не ще те съдя, брате Лука. Нека Христос ни прости и ни съди нас, двамата. Идвай при мене, когато пожелаеш. И ти, чадо Теофиле..."

Същата нощ моят старец заболя, омекна. Взе да ме гледа умилено, взе да чака смъртта. През цялата есен се грижех за него. Той тъгува и ме обича, пък аз, когато ме славословеше за добротата ми, започнах да го презирам... Служех му, а все едно не го виждах...

Ж

Сега, когато ми предстои да говоря за Таворската, за скръбната тайна и за моето падение, питам се как ще намеря слова за това, което е неизказуемо, и моля Бога да ми ги изпрати. А молитвата ми е безсилна – не слиза благодатта, понеже душата е отчаяна. Обаче търпелив съм и с надежда да ми помогне преди всесъществуващият, а пък нека и дяволът, макар че говори наопаки. Преди всичко да разкажа как се представи отец Лука в бялата нощ.

След покаянието на моя старец се извърши благодарствен молебен, а в черквата отец Лука се завлече с последни сили и с моя помощ. Самият Теодосий го поръси със светена вода, сложи го от дясната си страна, всички кандила и свещници бяха запалени да се покаже, че светлината е победила. И Евтимий му поднесе дар – кратко житие на свети Христофор.

Всеки е като свещ, около която са омотани повесма от страсти и грехове, и когато са много, закриват светлината ѝ. Тогава човек е окаян и няма радост за него. В оня ден светна моят старец, защото повесмата се свлякоха. Плаче от умиление, блъска чело в студените плочи. А като се върна от черква, легна отпаднал, но облекчен и възгордян! Награждавайте човека, за да го поощрявате към доброто, слагайте го на почит, нека дяволът да го завъртва на друг чекрък. Кой знае обаче по-добра ли е спасителната лъжа от голата истина? Защото и с най-красната лъжа дълго не ще живее човекът, ще я отхвърли да търси истината... Написах тия думи, понеже тогава ме жегна съмнение дали с моя старец не се извърши велика лъжа. Измамиха го да сразят неговия земен богоборски разум, да го смирят и повалят в нозете Христови. И се размислих за пръв път върху човешкото преклонение пред неведомото, как то обезоръжава воля и мисъл, за да успокои духа. Прости ми, Господи, но като си ни сътворил с разум, защо искаш да се откажем от него и да приемем, че е премъдро онова, което не познаваме? Защо искаш човекът да коленичи пред могъществото ти, нали на самия него си дал могъщество и власт над всички твари и разум да те познае? Криеш се от разума, а се откриваш в безумието! Или като осъди на гибел, плен и позор християните, насочи ума им към себе си, да имат утеха в страданията? Както изведеният на позорището осъден трепери и всичко в него се напряга да посрещне болката и смъртта и мисълта му блуждае да се закрепи за нещо, тъй в тия страшни времена на властнически разплут и агарянски нашествия човекът дири опора отвъд, в царството Божие, в магии и чародейства. Въоръжаваше се душата, укрепваше се с всякакви самообльщения и като факли светнаха тайните и безумията човешки...

Представи се Богу моят старец през декември в първия сняг. Побеля планината и лаврата през деня, усилено задимиха комините, загогокаха жалебно над Белица ята диви гъски, мъчеха се да пробият мъглата и минат в Романя, а вечерта под отънелите облаци засия месечината. И нощта стана светла, като че бялата земя бе удостоена със сребърна нимба и небесен порфир. А в такава нощ огънят е ален и сладка е топлината му в килията. Моят старец лежеше на одъра, провесил дългия си крак. В очите му умиление и радост. „Отивам си, казва, чадо, тая нощ ще умра. Трябва да повикаш изповедника, отвори вратата да помириша зимата. Утре ще ме облекат в бели дрехи и Бог изпрати сняг да облече земята. Значи прощават ми се греховете и кой знае дали не ще ме приеме като праведник." – И продължаваше да

говори, обрадван от надежди: – „Хайде, дума, стопли вода да ме измиеш, преди да приема светото причастие."

Отворих вратата, задиша снежния въздух и се усмихна – види се, спомни си нещо, станало в такава бяла нощ, та сложи благочестиво ръка на гърдите си. Засилих огъня под пиростията и големия котел. „Стопи, казва, сняг, със снежна вода ме изкъпете." – И се обърна с очи към стената насаме с Господя в последен земен разговор.

Дойде изповедникът с двама иподякони в мантии. Стоят вън и чакат. Пък ние с отец Кирил съблякохме моя старец. Къпем го със затворени очи, да не се изкушим от плътта, но видело стана в килията от жарта и кандилото, та като погледнах гърба му, смаях се. Целият нашарен с белези от нож и волски жили. На дясната плешка печат от нажежено желязо колкото яйце, а в него с криви букви: „Витан Разбойник, отрок Драгиев." Отец Кирил чете петдесетия псалом „Ще ме окъпеш с исоп и ще се очистя, и ще стана по-бял от снега..." Мисля си – как ще стане по-бял разбойникът, не е ли лъжа и за него, и за нас? И като гледах мършавата снага, прошарена със страшни белези, казвах си: „Ето тялото човешко, измъчено от света, отива в земната утроба." За пръв път зажалих човека и мъченическата му плът по-силно, отколкото сега, когато съм я виждал набита на кол, поругана и насечена с ятаган или меч...

Облякохме го в чиста риза, както е речено: „В ризата на невинните ще се облека" – положихме го на одъра. Щом изповедникът влезе, ние с отец Кирил отидохме при иподяконите. Чувах зад вратата как моят старец произнася молитвата: „Приеми ме, Господи, на тайната си вечеря, приеми ме като съучастник. Няма да издам тайната ти като Юда, но като разбойника от дясната ти страна те моля, Сине Божий...", та се разплаках от жалост. Пукат главните в огнището, слушам гласа на изповедника и шепота на отец Лука. В снежната нощ сияе планината, тихичко шурти Белица долу...

Най-сетне изповедникът излезе, а той беше строг старец, на име Филип Йеромонах, спря се при нас и се замисли. И той махна с ръка, преди да си тръгне, че всички разбрахме какъв грешник е изповядал.

Влязох в килията. Отец Лука ме погледна и тоя поглед не ще забравя. Питаше ме с очи чул ли съм изповедта му, не са ли го излъгали, че греховете му могат да бъдат простени, не са ли извършили с него комедия?

На другия ден камбаната удари три пъти. Зашепнах: „Приеми, Господи, душата на твоя раб Лука..."

Завеща ми малко скътани пари да му паля свещи и да чета над гроба му псалома „Зарадвах се, когато ми казаха да идем в дома Господен" и „Не влизай в съд със своя раб, защото пред тебе не ще се оправдае нито един от живите"...

Така останах сам в килията и настъпи времето да постигна благодатта...

3

Когато увлечените от Сатаната ангели се разкаяли и запели песните, които пеели в горния свят на небесния Отец, Сатаната ги попитал: „Още ли помните песните сионски?" И като му отговорили, че ги помнят, рекъл им: „Аз ще ви поселя в земята на забвението, дето ще забравите това, което сте говорили и обладавали в Сион." Тогава им направил тела от земна плът. Но не вярвам, братя, че ангелите са забравили сионските песни, защото във всяка душа е останал смътен споменът за тях, та подтиква човека към изкуства и художество и го кара да ги пее и насън, и наяве. Благодатта, що жадувах, беше сионска и със сионските песни съчинителствах, когато мисълта се съприкосновяваше с Христа, с небето и с любовта. Те бяха и за Ралица царица, и молитви за спасение на жената от панаира – надежди за добро, вечност и святост. Те бяха и Таворската, обещание и смисъл на световното съкровище и на заключената истина, но моят разум се мъчеше да ги отхвърли, защото не рачеше

да ги признае за истина и не разбираше откъде са. Той се съюзяваше с дявола.

„Никой мъдрец не притежава чисто слово, понеже е унищожил висшата словесност на душата с по̀мисли. Плоският и многоречив дух на мъдростта от тоя свят се е поселил с неправилна реч за тайнствата и ги е лишил от ипостасна мъдрост" – казваше Светия, когато ни събираше в голямата светлица. Висшата словесност? За нея има ли думи език? Свети вечери, духът ми летеше във висините, съчинителят се събуждаше, търсеше хартия и писец, повярвал, че ще изрече чисто слово!... Горят грамада цепеници на огнището, зарите им играят по варосаните стени, вън бяла нощ или гъста мъгла като тежко руно, а Светия поучава как да съберем в себе си всички чувства, да съсредоточим мисъл и воля към Христа, да се молим със сърдечно съкрушение, с душевно умиление и да оросим земята със сълзи, за да се възпламени в нас всесветият, всеизвършващият дух и да ни изпълни неизречима радост и божествена любов... Мислех си тогава: „Има право, от опит познавам тая благодат. Неведнъж са текли сълзи, когато съм съчинителствал или чел светите книги. Познавам и умилението при съпричестяването с нетелесното, що е и красота. Исихията ще ми разкрие тайните." – И я чаках, както земята чака слънцето да я огрее.

Така живях през зимата нея година, когато се грижех за требите по решение на игумена, и често отивах в скита на Теодосий. Сутрин ринех пресния сняг да правя пъртина. Мокра аленее като пряспа с гори, засипани по върховете от сутрешните зари, долу снегът син и без сенки, Кефаларево дими, а Белица, замръзнала, не се чува. Стъпките на Тихота, послушника, който идваше да пали печката, личат по снега. И през снежния прах, що лопатата ми развяваше из студения въздух, виждах усмихнатото лице на великия схимник зад накитеното със скреж прозорче. Усмихва се и кима на поздрава ми, приведен над препис или превод, свой или чужд, даден за преглед. Със студената си чистота тия зимни ут-

ра ме отпращаха в сините небеса, та всяко слово на стареца беше жълтица, прехласваше ме в сърдечни глъбини, също зарящи от слава! Първите лъчи пропълзяваха на пода – портокаленожълти, нежни, менеше се образът на Теодосий, ту златозарен с божествена ведрина и прозрачност, ала с това напомняше смъртник, ту ставаше земен и пак смъртен и се блъскаше умът ми в съмнения – и тъй, и иначе смърт. През зимата станах негов любимец и отново усетих желание да се отдам душевно, както на Евтимий. Слабост човешка, що искаш сигурност и покой!...

Леко усвоявах учението и тайнствата, понеже, както рекох, ги познавах от преживявания. Злоезичието на отец Лука ме научи да мълча, тоест да затаявам в себе си познанието. Въздържанието се съдържаше в мълчанието, а бодърстването бе воля да не отпада мисълта и бдението над себе си, сиреч самонаблюдението; тъй са свързани тия неща у човека, като верига.

Усърдно се отдадох на деяния – потънах в безмълвие, зорко се наблюдавах, та се изостри духът ми. Усещах, че се чистя и възвисявам, расте и се приближава изправлението от Бога. И ми се откриваха тайни на люде и природа, на живо и мъртво. Застана пред дъб и сякаш се превъплъщавам в него, та усетя със съществото си как е впил корени в земята и смуче от нея като кърмаче от майчина гръд, как се налива със сила и се нежи във въздушната благодат. Или цвете, или твар, птица, дивеч, домашно животно – всичко ми е достъпно, разбирам в него Божия промисъл. И колко радостни тайни навред, и какъв тих възторг за сърцето!... Спра взор на планините, струва ми се, вървят и ме поздравяват: „Сбогом, сбогом, иноче Теофиле, радвай се, че и ние се радваме на твореца." Погледна снега, из него черни чернеят горите и ги жаля, па се дивя на световното устроение и най-вече на красотата, Господнята мантия, разметната над цялата вселена. Всичко ме радва, защото го разбирам, а в същото време го жаля. Жал ми е дори за почернялото окапало есенно листо и за мъртвия еж, и за премръзналата птичка,

и за инока със смутени очи, и за болните наши старци като покойния отец Лука, над чийто гроб размишлявах. Всекидневно в молитвите си се молех за жената от панаира, със сладкия спомен за очите ѝ скитах из заснежената гора. Ярко грее слънцето, снегът взема очите, клон се отърси от кита, заискрят елмази, а тя върви редом с мене и усещам колко е прекрасна душата ѝ. Поразили са я радостните тайни, що съм ѝ разкрил, пречистила я красотата и ето я, навела разкаяната си глава... Възторзи и божествени прозрения, пък се върна в килията наскърбен. От що? Дали неутолимостта на любовта към всичко се превръщаше в скръб, или непостижимостта на красотата ме натъжаваше? Или умът нашепваше, че моят свят е измама и мечта? Христе Боже, спаси и помилуй, не ме оставяй да погина в съмнения!...

Една януарска привечер, когато денят растеше, с него и светлината, гледах залеза. Планината със златен сокай като булка в бяла булчинска премяна сияеше в заходяща слава. В низините снегът син, горе искри, а върховете в сосни – Сионски престоли, – сам творецът е там, но отминава, студенее, гасне неговата щедро разляна благодат. Озъбиха се долове в студеното сребро и мрак, като зверска четина настръхнаха горите и лъхна величествен хлад, сякаш от предвечна бездна. Мокра посиня и с нощта Бог я предостави на дявола. Душата ми настръхна и се уплаших, че ей сега ще започна да се възхищавам и на дявола и ще се повтори онова от болярската черква. И като си тръгнах, с мене тръгна и Рогатия, увещава ме да обърна глава назад, да погледна тъмното му, студено, страшно царство и да призная, че и то е красиво и могъщо. Косите ми надигат калимавката, по гърба ми тръпки като мравки. Бързам при Светия за душевна подкрепа, едва не ридая, а скитът тъмен, изглежда празен и смълчан. Почуках тихичко на вратата – Светия не отговори и надникнах през прозорчето. Кандилото вътре пращи и мига, гласи се да гасне, а на одъра Теодосий заспал. Устата му зинала, беззъба, хърка. Главата клюмнала, брадата смачкана, броеницата виснала към пода, пък калимавката се нахлупила до веждите и стърчи като кюнец. Уплаших се, но видях, че диша. Старец като всички – земен и смъртен, излъгал себе си и другите... „Господи, нима той знае твоите тайни? Дали онзи с козите не го е приспал нарочно в тая болезнена вечер, да ми покаже колко е жалък? Исусе Христе, не ме изоставяй!“ – И шепна молитви. Съмнения и безверие като крадци обират плодовете на душата ми. Зад гърба ми дяволът се смее, а пред мене, в скита, повалена, плътски осквернена вяра и надежда... Зачуках силно на вратата, защото не смеех да се прибера в килията със сломена душа. И как щях да се моля на вечернята?

Събуди се старецът, отвори. Щом влязох, паднах на колене и всичко му изповядах, ала не казах как съм го видял заспал. Ах, защо се прозина два пъти, докато ме слушаше! Нима в такива минути бива светецът да се прозява? Прекара ръка по лицето си, още сънно, измахнато. „Щастлив си, дума, чадо, че те спохожда тая скръб. Предвестник е тя, че идва благодатта. Произходът ѝ е от копнеж към него и към рая, дето душата е живяла и дето иска да се върне, и е вложен в любовта, а жалостта идва от разкаянието Адамово. Тъгува душата от несъвършенството си, иска чиста радост и просветление, иска опрощение... Кому не се явява Нечестивия? Не се е оставил той от борбата. Колкото повече човек се приближава към Бога, толкова по-яко го изкушава. Моли се и дерзай, на силата Господня се осланяй и ще постигнеш райско просвещение.“

Говори, но личи, заучил е всичко това и на всеки друг би го казал със същите думи. Пък аз си мисля: „И него е посетил Сатаната тая вечер, „весь мир во зле лежит“ – мълча и думите му не проникват в сърцето ми. Много се молих на вечернята, дано надделея дяволските изкушения, и заспах с разбунена душа и с лоши сънища. Взискателна е младостта и колкото повече тачи светеца, толкова по-съвършен го изисква, та светците трябва да живеят сами, далеч от чуждо око – никой да не ги вижда в слабост и да се появяват между миряните рядко, други нека разнасят славата им...

Вечери на дявола имаше в моя живот не една и не две. И дни, и нощи, и седмици, и години, но тая известни, че в мене Сатаната ще пребъде. В кръвта човешка е силата му и в окото човешко, що бди, алчно за тайни...

През пролетта се опитах да постигна исихията. Лежах гол на пода да ме изкушават демоните отляво и отдясно, както е казано, и да ги победя. Мисъл и воля – в Христа. Виждам го с бяла лъчезарна плът, разпнат или жив да ходи със светите си стъпала, а с него светлина се лее. Шепна: „Сине Божи, помилуй мене, грешника, със сърдечно съкрушение, с душевно умиление. Покажи ми Господя мой, който ме е призовал от майчината утроба." И повтарям безброй пъти молитвата. Щом се изморя, подемам неизречимо, тоест оставям душата да говори, слушам що иска и я усещам омотана в желателните си стремежи. Дяволът я понудва, пречи ѝ да вдигне тъмното було на непребродни векове. Но ето, проблясва успокоение, радост и тихо щастие се надигат в глъбините ѝ, сияние от други светове я огрява и затрептява тя в блаженство. И ми се вестява ангел-благовестител с лебедови крила. Ах, няма слова да изрека що съм прозрял, безпомощен е и език, и разум да разкрие божествената тайна! Скача обновено сърцето, весело бие в гръдта, смирена радост разлива по снагата, слави Господя. Всичко, що се ражда и съществува, е негово жертвоприношение и благоволение, за видимото и веществено е скрит той в непрогледността на пространствата и времената. Умилителни сълзи и възторг, и ангелска радост. И разбирам защо серафимите край неговия престол го славословят, понеже сега и аз съм при тях... А пробуденият изменник, умът, пита: „Защо жертвоприношение? Кому?" Но душата го отминава с презрение. Знае тя, но не може да се изрази и се къпе в сладката мъка на любовта. Стои над света като дух над животворящата бездна Господня, съзерцава я и не я смущава ни змията, ни звярът, ни отровата, нито грозотата. Лукавства пак умът. „Те защо са, не са ли от дявола?" „Мълчи! – казва душата. – Несъобщима е същността му. Каквото и да помислиш, не е то. Само аз мога да усетя неговата енергия." И пак потъвам в блаженството на благодатта и се моля: „Запази, Господи, това, до което се докоснах, подкрепи ме с вяра и удостои с благоволението си, да лицезря Тавор и да се радвам на славата ти. Тя ме напоява с милост към всичко, с радост и безстрашие към смъртта. Нека и аз бъда твое жертвоприношение, клас от жетвата на твоята вечна нива. Ще тръгна с нов прилив на обич към живо и мъртво, защото узнах, че всичко има първообраза си в тебе..."

Не твърдя, че тъй съм се молил тогава, ала няма друга надежда за човека, друга връзка с Господя освен медените пити, що си натрупал от младини в скривалището на сърцето. Към тях се възвръщаш на старини като към пролетно слънце... Ех, защо не е постоянно това въздействие на духа? Защо трае само минути или час и секва като извор при суша? Стои настрана Сатаната, подсмихва се, чака да отмине благодатта, да се измори духът, трепетният възторг да се разнесе като сутрешна роса и тогава да заговори. Измъква се наяве помрачената с помисли памет, рипва измамникът ум, а с тях пръква към самовластие променливата душа. И светът пак става свят на сетивата, където господства Рогатия. „Погледни – казва той – тялото си, виж срамотите си. Нима Адам е имал срамни удове, когато е бил в рая? От кого е създадено то тъй? От мене или от твоя Бог? Ако си син на духа, щеше да бъдеш външно друг и като ангелите нямаше да правиш това, което всички животни правят, когато ядат. Гледай колко е красива тая плът, що съм сътворил за наслади, каква сила и гъвкавост крие и не забравяй, че е временно такава. А ти искаш да я направиш мършава, слаба и негодна! Когато се сбабиш, оная от панаира ще отдаде сладката светлина на очите си другиму... Я виж как те гледа твоят брат во Христе Манасий. Наднича през прозорчето, шепне: „Хубав си, брате, хубав!" И очите му лъщят, пълни със сластна влага. Ох, съществуваше и това в светата лавра, та мятах расото върху прозореца да не ме гледат содомити, закривах светлината Божия и си казвах

горчиво: „И тя служи на греха, като дава възможност на очите да съблазняват." Ала и сам се съблазнявах от своята голота, защото никога дотогава не бях разглеждал снагата си. Като беше пред очите ми, Нечестивия изпращаше демоните и напираше в мене да ме хвърли в плътско блаженство. Една нощ сънувах, че тялото ми е тяло на ангел, розово и божествено красиво. Разглеждах го с възхищение и почуда, галех го и му се радвах като на съкровище. Тъй дяволът насочваше ума ми към плътта и казваше: „Тайна на тайните е тя и аз съм нейният творец, а твоята вечност е измама. Покойният Лука знаеше това, та се бунтуваше и богохулстваше. Сляп ли си да не виждаш що за хора има край тебе? Не слушаш ли раздорите тук? Аз съм и в Теодосий, твоя учител и светило. Приел съм образ на светец, за да има и от тоя вид измама, иначе всичко ще бъде еднакво като тревата и противно би било да се живее на земята..." Братя, страшен е Сатаната, понеже е съгласен с всичко, дори да приеме Бога, за да осмее славата му. Но тук беше прав, защото наистина в лаврата имаше всякакви: сребролюбци, сладострастници, лъжци, измамници и властолюбци, и чрез тях той действаше. Имаше и ясновидци, като отец Никадор, който виждаше от цяло поприще кой идва към манастира, предричаше съдба, а беше безкнижен. При него ходеха да си гледат братята, що ламтяха за власт, чин или за нещо користно. В едни исихията се изразяваше като светлина, в други – трепетен възторг и страх, сълзи и радост, за трети ставаше магия да се узнае бъдещето. Тези, що жадуваха за власт, бяха люде, върху които не падаше сянката Господня, люде славолюбиви, замесени във всички черковни, царски, болярски и архиерейски сплетни. Така си мислех и тешех, но скоро разбрах, че между тях са и Теодосий, и Евтимий, защото на зле вървяха и царските, и черковните работи.

Нея година цар Иван-Александър благоволи да увенчае със самодържна власт във Видин сина си Иван-Срацимир. И станаха двама царе, а боляринът Балик се отдели в Карвунската област и стана трети. Същата година цар Иван-Срацимир се отметна от Търновската патриаршия и се подчини на Константинополската. Така стори и Балик, та се разцепи българската църква и взе да залязва славата ѝ, а с нея и славата на самодържеца, понеже и болярите самовластваха. В Македония владееше Вълкашин със сина си Марко, в северозападните земи – деспотица Теодора, сестра на Иван-Александър. Имаше боляри в Романя, дето бе агарянско, които признаваха гръцкия император или Урхановия син Сулеман. А трети управляваха на своя глава. В Търновград се мълвеше, че царят, като застарял, отпаднал на воля. Зашътаха и Теодосий, и Евтимий между лаврата и Търновград, плъзнаха слухове за раздори и несъгласия между тях и царя, от една страна, от друга – между тях и патриарха. Някои боляри и архиереи клоняха към Срацимир, други държаха за нашата патриаршия. Имаше кефалии и катепани власи, уж царюви, пък с едното си око гледаха към Бесараба. Замеси се в тия спорове целият клир, пламнаха крамоли и с ония, които твърдяха, че Божата същност е непознаваема. От гръцката земя нахлуха нови ереси и врачове, владеещи магически заклинания. Тогава се прочу някой си Теодорит, монах, дошел от Цариград в престолнината, който увлече и прости, и лични с чародействата си. Като чу за това, с царска помощ Светия го прогони от Търновград, защото тоя Теодорит отричаше исихазма. Но по-крайни го заместиха – последовници на солунската монахиня Ирина. За тях после ще говоря и как станах богоотстъпник... Скитници имаше много, както и сега – люде, прокудени от агарянците и от душевна тревога, които сами не знаеха що дирят из света, все ходеха от манастир на манастир и от град в град да разнасят чуто и нечуто, видено и невидено. Всеки вярваше, че приближава краят на света, и се питаше как да постъпи: дали да спасява душата, или да доживее своя живот в наслади. И понеже отчаянието е двуезично – от едната страна на човека застава Содом, а от другата – смъртта с оня свят, – мнозина, като си казваха, че ги чака пъкълът поради греховете им, отпущаха му края и се предаваха на Рогатия. Развеждаха се съп-

рузи и за лесен развод ходеха във Влашко – там поповете им вземаха пари и не гледаха какви са. За пари, хубави дрехи и предмети ламтяха и прости, и знатни и се появиха разбойници навред, ставаха убийства и всякакъв разбой по селища и пътища. И аз, като слушах и виждах как се усилва дяволът, молех Бога да опази заключената истина в сърцето ми, това местенце, което побира в себе си целия свят. Нарочно не давах ухо на слухове, отбягвах срещи, усамотявах се в молитви и съчинителствах, без да записвам – на памет. През свободното време ловях риба, понеже ловитбата бе станала за мене забава и страст. Рибата закачах пред вратите на болните старци и те се радваха и ме хвалеха. Уж спокойна беше душата ми, но кой от нас знае къде се е скрил дяволът и що замисля? И кой може да предрече утрешния ден за себе си? Или да рече – знам що мисля и що правя?

Упорствах да видя истинската Таворска и да се озова в рая, както ми обещаваше Теодосий и учението, ала не ме спохождаше по-висша благодат от онова неизречимо познание, що се изразяваше в радост, светли мисли и душевен покой. „Тъй е" – казваше душата задоволена, ала умът все питаше неспокоен, понеже колкото по̀вече опознаваше света, толкова по-малко ѝ вярваше. Двоеше се съзнанието и без да ща, хващах се в мислите на покойния отец Лука. Образът му се изстъпваше да ме изкушава и се сля със Сатаната. „Ето – говореше, – в лаврата уж е царство Божие, където всички трябва да са равни, а има ли равенство? Едни от вас, които могат да постигнат съвършенството в исихията, господстват над другите, що живеят оглашено. Те трябва да чакат в послушание, да работят, да се подчиняват и да се надяват. Нима такова е царството Божие – с подчинение и послушание за едни, а за други – свобода, разговори с Господя и съзерцание? Не е ли казано от Христа: „Възлюби ближния си, както себе си." Но погледни кой какво прави тук. Всеки безмълвник се грижи само за благополучието си, да стане съвършен и да господства. Самият ти не се ли отделяш да ядеш ангелски хляб и не си ли обърнал гръб към людете? Докогото си възлюбил твоя Бог, че нямаш нужда от себеподобните си и за никого нехаеш..." Така ме изкушаваше онзи с ко̀зите, в тревога и срам ме хвърляше и започнах да мисля, че двата свята в мене са тайна на самия Христос и на неговото появяване, та с голяма горест и страстност се хвърлях в исихията. И най-сетне даде Бог мигове в една нощна доба, мигове страшни, съдбовни, да видя ужаса на славата му, що помрачи слабия ми разсъдък и ме предаде на дявола...

Случваше се дотогава да ми се привиди страшно с празнотата си пространство, а в него точица, която не виждах, но подозирах. Тя се появяваше видимо и започваше да расте застрашително в Нищото с шеметни движения и сърцето ми се свиваше от страх пред нейното могъщество. Нарастваше с ужасна бързина и заплашваше да изпълни всичко. Ала секваше растежът и пак ставаше невидима. Привиждаше ми се това няколко пъти и си казвах: „Така ще да е започнала направата на мироздането Господне. Потърпи, може и по-нататък да ти се открие, щом станеш достоен."

И една нощ, когато навън болезнено грееше месецът, пък аз, изтощен от молитви и бдение, страстно призовавах Господя да ми разкрие тайната за двата свята и бях забравил, че дяволът ме дебне, счу ми се шум като от силен вятър и бяла, заслепяваща светлина освети цялата килия. Онемях, сковах се, та не можех нито да мръдна, нито да мисля. И видях тоя свят такъв, какъвто би го видял възкръснал мъртвец – необозрим за ума в минало, днес и утре, а себе си – скитащ из него дух, осъден да блуждае от измама в измама. И смисълът на всичко, що ставаше в света, беше вън от мене, недостъпен за моя ум, скрит във времената зад незнайни, вечно променливи образи, които оплитаха ума и го подлъгваха от лъжа към нова лъжа. Неизказуема мъка потисна душата ми, удави я в отчаяние като в бездънно море. И като се уплаших да не ослепея от бялата светлина, поисках да затворя очите си, но не можех. Тя гореше със студен блясък, без трепет и усещах, че скоро ще отмине, а като

отмине, не ще бъда вече същият, защото духът ми е сразен, а с него и вярата ми. И застана пред мене лаврата, никому ненужна, лишена от смисъл, пък Теодосий и ние, неговите ученици, смешници и глупци. И всичко най-добро и най-свято в мене, що ме приобщаваше със световното съкровище, и моята заключена истина-самоизмама. Щом се възвърна способността ми да мисля, светлината отмина лихо, както звук от арфа, видях пак опушения таван на килията и себе си, легнал възнак на одъра. Тогава телесната вдървеност изчезна и първата ми мисъл бе: „Това ли е Таворската?" Щом те докосна, ти сякаш умря, умряха представите ти за света и твоите надежди, а с тях и смисълът на съществуванието ти. Нима такава е същността на неговата светлина – отрицание на тебе, неговото творение, и на всичко живо в света? Що излезе от сладките радости на душата, от благодатта? Нали уж той бе пазачът на заключената истина, създателят на световното съкровище, внушителят на всичко най-възвишено? Той ти се вести с друга, страшна за теб слава, каквато не си очаквал, за да ти докаже, че си нищожество и не бива да се опитваш да узнаеш тайната му. Защо го призоваваш, защо му се молиш, безумецо? Озлоби се излъганата душа, задето превърна нейните радости, надежди и просветление в самообльщения и всичко най-добро в посмешище. А от друга страна, възгордях се, че узнах същността на това, пред което Теодосий и другите ронеха сълзи в умиление и на всичко отгоре му благодаряха... Ех, човече, що си устроен тъй, та дори истината против тебе ти е скъпа и тържествуваш, кога я узнаеш?... Изправи ме на нозе земният дух, повлече ме към бунт и призори се запитах: „Не е ли бил смъртен и Исус, който като мене е проникнал през последните си минути на кръста в скръбната тайна?" Затаих тоя въпрос и над него безплодно се мъчих, особено в черква, сутрин и вечер и на агапиите, понеже бях вече отчужден от всички и започнах да гледам с насмешка на обредите и тайнствата. Кръстя се, а знам, че съм неверник, ям, пък хлябът ми горчи, срещам погледи и ги избягвам. Самота, мъка и от

нея кълни глуха злоба. Взех да ходя по-рядко при Теодосий. А един ден, като го слушах, рекох си: „Тома си ти, а Тома не е далеч от Юда Искариот, който е предал Христа не толкова за сребърници, колкото за това, че за него Исус бил лъжа и тая лъжа го е оскърбявала, както оскърби сега и тебе." Не подлежи на разсъдъка вярата и щом престане, душата се надсмива над вчерашните си кумири, отрича ги, със злоба и смърт се храни... Така стана и с мене. Надигна се горделивият ум, взел връх, шепнеше ми: „Мъртвец е за света твоят Теодосий. Светът не е Сион. Сион е самообльщение и твоите съчинителства са самообльщения, исихията е най-голямото, пък Бог е твой враг. Опиваше те, както виното пияницата, и ето докъде те доведе. Преди можеше да вярваш, сега и да искаш, трябва да отричаш..."

Скова се устата ми, потъмня светът, оглуша душата. И тогава имах сновидение, по-страшно от което не съм имал и няма да имам. Ще си отпочина и размисля как да го предам, без да се загуби смисълът му, защото не е лесно да разказваш сънища...

И

Уж беше Великден, пък в тоя ден щяха да разпъват отново Христа и аз бях възлязъл върху крепостната стена на Царевград. Наврък Света гора, в сивото, пепеливо небе стърчеше страхотен дървен кръст, а по хълма пълзеше шествие от царе, велможи, архиереи и войска. Там бяха всички земни царе и клирове на църквите, а народът беше се стълпил долу като стадо, стенеше и виеше и не можеше да се разбере дали от страх, или от нещо друго. Някой зад мене рече: „Ще има повсеместни кланета и всеки ще се укрепи вкъщи, защото няма вече Бог." И едни заявиха, че са доволни, понеже се свършвало с черковните тегоби, пости, въздържание и страх, други се вайкаха, трети скърцаха със зъби и точеха мечове. Всички знаеха, че настъпва свършекът на света, но остава-

ше необяснимо, като знаят това, защо не пуснат Христа и не съборят грамадния кръст. „Защото той не е Бог и ни е излъгал. Началниците са решили да го разпнат, за да се убеди народът, че няма възкресение" – каза този, който стоеше над мене. Аз попитах ще има ли изгрев и като не получих отговор, рекох си: „Ще ида да спра безумието." Ала не посмях, макар да знаех, че ако направя първата крачка, ще вървя и на смърт. Душата ми се замъчи и попитах къде са Теодосий, Евтимий, книжниците, светите отци, ангелите и архангелите, нима и те гледат развенчаването? Тогава се чу вик: „Разпнаха го и царете заповядаха на войската да стреля и да го пробожда с копия. Ето, умря!" И веднага от народа се понесоха писъци и рев, всички хукнаха към домовете си и край мене не остана жива душа. Побягнах и аз вкъщи, а там баща ми каза: „Какво ще правиш сега? Хвърли расото, няма за кого да го носиш." „Ами ти, рекох, как ще иконописваш, щом няма светци и Господ?" „Ще рисувам жената на Балдьо, дума. Хайде да запушим и ние прозорците и вратите, да се браним." И започнахме тая работа – той, мама и аз, – докле настъпи пълен мрак и се чу плачът на сестричката ми Каля. Въоръжихме се и застанахме на стража, а над земята лежеше черна тишина и не се чуваше нищо. Тогава от долния край на града някой извика в дълбоката доба: „Гробът му е пуст. Търсили го и не го намерили, защото възкръснал!" Тозчас дойде изгревът, екна градът от камбани, клепала и радостни викове, майка ми се завтече да ме прегърне, а баща ми заблъска главата си о стената. „О, малодушнико, казва, как можа и ти да се отречеш от него? Моли се, иначе Теофиле!" Пък аз нито се моля, нито се разкайвам, а си мисля: „Нека не ми прости. Ще ида на нашето лозе да размисля, преди да вляза в пъкъла." И веднага са озовах там на пътечката. Гледам бряста, ореха, трапа с грозните бурени зад колибата. Но каква е тая могилка в трапа? Дали тате не е скрил покъщнина, като е чул за кланетата? Взех мотика, разкопавам, а пръстта мека, гробовна, сама се рони и разстила. Пот ме облива, цял се треса – предчувствам какво е

заровено. И той се показва: мъртъв, увит в просто платнище, скръстил ръце, прободен в ребрата, жален и мил с великата тъга на смъртността си, страшен със своята невинност и с нечуваното злодеяние, извършено над него. И като заридах, извиках: „Господи, защо излъга и него? Защо стори подвига му безсмислен и това, що е говорил и учил? Кой го скри тук, тези ли, които го разпнаха и мъчиха, или Теодосий и Евтимий?" И едната половина в мене ридаеше, а другата с ужас тържествуваше, понеже бе узнала тайната. Завтекох се към града и видях Търновград, подобен на змей, нашарен с краски, залян от слънце, да ликува с лъжата на тоя, който лежеше в трапа на нашето лозе. Тогава станах най-окаяният между человеците и най-самотният, защото, като узнах голата истина, не можех да я споделя с никого – ако я издадях, щеше да настъпи оня мрак. Ако я скриех, как щях да живея с нея? И разбрах, че устата ми сами ще проговорят, нозете ми сами ще отведат хората пред трапа и ръцете ми сами ще го посочат... Така се озовах при Юда Искариот и като него не ми оставаше друго, освен да се обеся. Взех въже, направих примка и пъхнах шията си в нея...

....

Като се събудих, казах си, че вече не съм монах и не мога да ям ангелски хляб, та помолих Евтимий да ме вземе със себе си, когато отива в престолнината. Исках да видя родителите си. И в деня на преподобния Тит чудотворец негово преподобие седна в колесницата с дякон Наум и ефимерия архимандрит Тихон, старейте на коне, пък аз и още двама монаси – пеша. Кефалията ни даде шест конници и четирима стрелци, сложихме в колесницата нови преводи на житиета и триоди, а между тях евангелие, украсено с изкусни рисунки, дар за цар Иван-Александър. Денят мек, топъл. Агнета заблели, орачи се привели към ралата, птички запели. Крача най-отдире, в душата ми мрак и презрение. Конниците дигат прах, звънчето на дякона известява кой пътува и

зове миряните да дават път на игуменската колесница. А тя черна, висококола, със златни кръстове отстрани, наппредва като грамадна богомолка и скърца с ремъците си. Из селата тичаха след нас деца, селянки и старци чакаха благословия. Евтимий ги благославяше с хубавата си ръка, аз навеждах безверната си глава. Понякога се изравнявах с колесницата да го погледна, макар да не знаех какво очаквам да открия в него. Дълги бяха краката му, стойката достолепна, болярска и главата му властна. „Дойди да те просветя в страх и благоговение" – като да казваше лицето му. Брадата на ефимерия сива като глава на врана, а неговата кестенява, млада и тук-там из мустаците му червеникави косми. Погледна го, па се запитам: „Как може тоя умен човек да не знае това, което аз узнах? Нали е достигнал Таворската? По-достоен ли съм от него, или съм много грешен?"

Говореха за новото писмо на Калист до нашия патриарх. Отец Тихон държеше замислено брадата си, дебелите му устни лъщяха от влага. „Царят ще ни изслуша, както изслушва и патриарха. Не рачи да вземе страна" – думаха старейте от конете. Евтимий рядко отвръщаше. Сигурно обмисляше речта си пред Иван-Александър, защото утре трябваше да се яви в двореца за уреждане на черковните разпри. Пък мен те не ме занимаваха. Щом Божите тайни са такива, все едно в каква черква се молиш. Ставаше разговор и за разбойниците, и за шарката, що завърлува от пролетта. А като наближихме Устито, един от стражниците викна и посочи към Янтра. През реката газеха десетина полуголи жени и мъже. Водеше ги брадат мъж, препасан с овча кожа и с дървен жезъл в ръка. „Кратунарите, поганците! Ще им хвърля" – рече един от стражниците и наблегна лъка. Тетивата бръмна и стрелата се заби пред мъжа, който бе излязъл на другия бряг. Оня веднага се скри зад една върба. Жените подигнаха високо полите на ризите си, мъжете им подадоха ръце по-скоро да прегазят, а брадатият извика зад върбата: „Защо стреляш, несвестнико? Ела при нас да узнаеш рая, глупако!" – Стражниците хванаха стрелниците си, но Евтимий повели да не стрелят и всички се прекръстихме. „Анатема! – рече отец Тихон. – Как благоверният ни самодържец търпи тая скверност?" „Вселукавият ни се надсмива, отче. Кой не би ни укорил, задето се отнасяме лениво към бесовете на плътта? От нашата леност запада българската скиния." – И заговориха за ересите, пък аз не отвърнах очи от Янтра. Една от жените изостана, еретиците я подканяха да бърза, но тя се бавеше и поглеждаше към нас. И заседна в ума ми, че това е моята блудница от панаира. Втълпих си, усетих мъка и ревност, повече се озлобих и до Търновград дума не промълвих.

През Кселифора влязохме в града от север. Но да не разказвам подробно моето кратковременно пребиваване в престолнината. Девинград нараснал с нови коптори на бежанци, умножила се сиромашта, край всяка черква божеци, в странноприемниците пълно, гъдулари пеят и свирят. Търновград набрал люде, а самият обеднял и посивял. Знатните се занимават повече с магии, отколкото с молитви, простите го ударили на безгрижие, кражби и просия, а царската власт линее и си стои настрана, наслаждава се нашият застарял самодържец на боголюбиви слова, на изображения, на женска хубост и всякакви други хубости. Венценосният му син Срацимир не признава брата Шишмана за наследник, нито дори баща си, иска власт над цялата страна. Балик си кара посвоему, черквите в свада, досаждат на негово царство с пратеничества... Вкъщи баща ми болен – нито се зарадва, нито го натъжи моето пристигане. Майка ми заплака от радост, пък не смее да ме прегърне – зер нали съм Божи служител и светец. Сестричката ми се плаши от расото и калимавката и бяга по-настрана. Свой съм, а съм им чужд. Бог ме е отделил от най-близките ми, не знаят как да се обръщат към мене, как да се държат. Погледнах се в огледалото и се сепнах. Лицето, загоряло от пролетното слънце, не прилича на светец, брадичката ми златна, очите извътре горят със синкава светлина, в дъното им страсти, злоба, богоборство. Няма благочестие, бесове напират... Поседнах край болния

си баща на тръне – страхувам се, ще отгатне що е в душата ми.

„Е, книжовник ли стана, или само подвижник?"

„Още не съм решил."

„Хм... С Евтимий дойде. Ще се явиш ли и ти при двойната брада?"

„Не. Само старците от манастира. Дойдох да се видим."

„Хубаво..."

Разменихме още по някоя дума, не за най-важното. Ако бяхме заговорили откровено, кой знае какво щях да чуя за себе си. Ала отчуждени бяхме, дори с вражда. Тъй е, не се решават хората да изкажат що крият в сърцата си дори когато са баща и син. Знаят, че няма да се разберат, и се срамуват от помислите си. Като съблякох расото и махнах калимавката, пооблекчих се и аз, и те и накрая малката Каля седна в скута ми и обви с ръчички врата ми. От майка си научих, че Лаврентий заминал в някакъв манастир из Сливенско, а мой братанец починал от шарката. Бедната, гледаше ме тревожно и дебнеше сгода да останем двама. Пък аз я избягвах. И когато си легнах в стаичката към улицата, тихо открехна вратата и плахо надникна. Престорих се на заспал. Виждах я като сянка върху озареното от звездната светлина прозорче в ходника, застанала на прага. „За какво да говорим, майчице? Дори да би разбрала що става с мене, с какво би могла да ме утешиш? Нямаше ли да се ужасиш от сина си, когото в своята простодушност смяташе светец? Или се надяваше, че майчината обич ще намери слова за утеха и за нова вяра? Стой настрана, не докосвай духа ми, защото не е твоя рожба и над него нямаш права! Знам, ще се опиташ да ме приласкаеш с обичта си, ала не знаеш, че велика обич ме доведе до тая самота." Тъй ѝ говорех мислено, докато тя се прибра, защото жалостта към нея беше се превърнала в ледена стена. Самота търси душата, когато се мъчи, не иска да я приспят с лъжливи думи...

Така, братя, избягвах всяка искреност, криех себе си и тайно се прощавах с родния дом. На третия ден, когато пратеничеството не постигна нищо пред Иван-Александър, по пътя назад слушах как Евтимий и манастирските старци говорят за царски и църковни неуредици и за многото зло, щърнало се по земята. И това, що чувах, подравяше още повече вярата ми в Бога и в целеустроението на света. Човешкото битие и дела затъмниха Божието, нямаше вече Божа промисъл, а всичко ставаше по вина на тези или онези човеци. Така се скъса нишката, която ме свързваше с Бога и вселената...

Върнахме се вечерта в лаврата, прибрах се пак сам в килията и, помня, като влязох, изсмях се гласно, толкова нищожна и глупава ми се стори. От тоя миг вече не живеех в нея, макар че ми служеше за подслон. А след неделя душата преболедува, неверницата, та полетя към Сатаната...

К

Стана светът безсмислен и си рекох: „Не е ли все едно, ако и аз, и той сме дяволско творение? Ще ходя по земята да изпитам сладостите ѝ."

Април беше в разцвет на треви и гори, птичи песни и клик будеха ехото, смееха се поля и планини, пенеше се Белица, понесла мирис на здравец и планинска свежест.

Заживях като езичник. Ловях риба и тъй мина Великденят – празникът на една страна, аз духом на друга. Но в деня на преподобния Йоан Вехтопещерник, като замятах мрежата в топлия следобед, нагазил до колене в реката, някой ме позова. И друг път ми се случваше водите да нашепват името ми. Ала зовът ясно се повтори и видях пребрадена млада жена със сукман и везан елек, застанала върху синкавата леска край брега. Зад гърба ѝ цъфнал глог – и глогът, и тя се оглеждат във водата. Пък него ден негата на земята бе замрежила планина и небе, натискаше в кръвта и замайваше. Виждах жената през знойна мъглица и не вярвах на

очите си, а тя ми кимна усмихната. „Отче Теофиле, казва, продай ми малко риба за болно." Гласът ѝ надвиква Белица и жабешката врява, по лицето ѝ се менят речните отблясъци. Събрах серкмето да изляза на брега. Мина ми през ума, че отивам докрай да се погубя, ала краката ме носят. Срамувах се от мокрите си, кални гащи, от одърпаното расо. Без параман бях, с вехт калпак, бос. Щом се измъкнах от реката, взех да вадя улова от пазвите на мрежата само и само да не срещна ония грешни очи. А тя ми дума: „Помниш ли ме, отче? Аз съм, дето лани на панаира ти отмахнах булото." И както бях наведен, виждах обутите ѝ в нови цървули нозе, а сърцето ми биеше като клепало на пожар. От студената река излязох, пък ми стана горещо и устните ми съхнеха. „Ето на коя поверяваше най-съкровени мисли и Бога молеше за нейното спасение! Стъкмила се е и дошла уж за риба, да те погуби. Какво очакваш от блудницата?" – питаше разумът, но кой го слушаше.

Извадих рибата от серкмето, изсипах я от торбата. „Вземи си, казвам, колкото ти трябва." „Ами в какво да я нося, като не се сетих за съдина?" „Ще отрежа пръчка да я нанижа", рекох и все в леската гледам. А тя: „Защо не ме поглеждаш, отче? Сърдиш ли ми се още? Замъчена е душата ти, казва. И моята е замъчена отдавна – тъй те виждам аз. Пък какви са хубави нозете ти, като на светец – тънки, бели... Понаучих аз за тебе, разпитах кой си, отде си дошел. Да знаеш, Арма ме казват, от Кефаларево съм. По-много не питай. Знай само, че съм щерка на афоресан поп и съм самасаминка на този свят."

Дялкам върбовата пръчка, загърбен нарочно, а тя зад мене думи като бисер нижe. Белица се пени, речовито ечи, кукувица кука и гърлица гугука. Из цъфналите глогове манастирските пчели жужукат. „Погледни ме, дума, не ми се сърди, че откога те диря..."

В очите ѝ покана за грях и показ на окаяната ѝ душа, към какъвто и моята бе склонна в тези дни, понеже, измъчена и отчуждена, бе просякиня за утеха и споделност. Защото има дни за човека, когато казва: „Нищо да не бъде и светът да не съществува. И ако една тайна води към друга тайна и няма край, безсмислено е всичко и е измама." В такива дни се поражда най-страстната и отчаяна любов, полита човек в бездна, утеха и сладост да търси в ада...

Настръхна душата ми, откачи се от ум и разум, не мога да отвърна очи. Елекът ѝ обшит с шевици, по забрадката лъщят тиферици, плитките ѝ черни смоци, виснали под колената, на кръста ѝ зелен пояс. Като вълна ме блъсна силната ѝ плът, що напираше изпод сукмана. Стоеше отпреде ми подобно разцъфнала липа, гладеше дебелата плитка, прехвърлена през гърдите, в очите ѝ светлини като при изгрев. Погледнах горе манастирските стени, зад тях бялата лавра и усетих сърцебол.

„Ти, рекох, не беше ли с ония, дето газеха Янтра миналата неделя, с еретиците?" „С тях бях, казва, с нашите и учителите Лазар и Калеко. Еретичка съм. Ако е орисано да се отървеш от мене, като разбереш каква съм, остани със здраве. Чист си ти, съвършен, свободен от грях, пък аз съм съботница. Татко ми, поп Харитон, го афоресаха за богомилство и бунтарство. Кефалията го би, та го преби, майка ми се спомина, пък мене вестиар Конко насила ме омъжи за едно глухонямо, негово ратайче. То самò побягна, че отидох при братята и сестрите за утеха и слободна да съм. Година стана, как ходя с тях. Неразумна съм, зла съм, отче Теофиле..."

Такива изповедни думи слушах и се смутих повече. А тя мачка черната си плитка, дъвче края ѝ, зъбите ѝ лъщят, в очите синина, подобно восковица на слива. Кожата ѝ като кора на млада ябълка, челото широко, умно, ала нечиста сила от нея замайва като кипналата от родилни сокове земя. Що за душа? И какви са тия нейни думи, че съм свободен от грях? „Нима не знаеш, казва, че щом си в Божата бездна, няма разлика между тебе и Господ, всичко можеш да вършиш и на всякакви грехове да се предаваш?" И започна да ми доверява еретическото учение: Господ и дяволът били братя, но

дяволът със съгласието на брата си се отделил от горния свят и направил веществения, всеки да си царува в свой свят. Тогава рекъл на Господя: „Да направим свои подобия, за да видим кой от нас двамата ще бъде повече почитан." И създали Адама и Ева. Обаче нито Адам, нито Ева можели да отличават дявола от Бога. Като разбрал това, дяволът посял дървото на познанието и ги изкушил да ядат от него. Оттогава се зародила паметта и познанието в човеците, та всеки започнал да живее с две полици – едната към Господя, другата към брата му...

„Ами в Христа вярвате ли?" – казвам. „Вярваме, отче. Имаме го за пратеник от горния свят да привлече душите към Бога. Борят се двамата за нашите души, всеки да има повечко на своя страна, и от това душите ни се мъчат... Тъй си е то, знаеш го, защото и ти си замъчен като мене..."

Порази ме еретическото учение, стори ми се правда и аз, дето се смятах по-окаян от нея с помисли към вселена и Бог, видях се на прав мисловен път. Питах се да ѝ кажа ли какво съм разбрал в манастира, но не се реших и млъкнах. Гледам тревата в краката си, тъпча на едно място. Пот потече под калпака ми. Тя пресегна и го сне. Дръпнах се да си вървя, а тя ме моли: „Обещай, че ще дохождаш. Много работи имам да ти казвам. За тебе съм оставила нашите, да кукувам в пустата ни къща. Ела и утре по това време. Ще те чакам по-нагоре. Там има едно придебно място..." Моли ме и аз се съгласих. Двадесетгодишен бях и не знаех що е жена. Прибрах серкмето и минах в насрещния бряг. Пък тя стоеше на леската и ми махаше...

....

Нощес чувах свинско квичене. През селата минават исмаилци, избиват свинете. Нащрек бях и много пъшках от спомени. В паметта е съвестта и чрез нея ни мъчи Господ. Късата памет е грях...

Мятах се в оная нощ като в огница върху козяка на коравия одър. „Щом си влязъл в Божата бездна, няма разлика между тебе и Бога..." С мътния смисъл в тези слова се бореше моята мисъл. Наистина не бях ли се озовал в Божата бездна и намерих ли друг изход освен отрицание? Порази ме еретическото учение, прелъсти ума ми. Слушал бях за Босота, че развеждал съпрузи, а Теодосий, Калеко и поп Лазар карали последовниците си да ходят голи и да блудстват, че настоявали децата да се скопяват, хулили икони, кръст и прочие. Но какво ли не говореха за ересите? Казвах си: „Невъзможно е да отклоня разума от издирване тайната на двата свята. Защо да не опитам и чрез Сатананата? Ще отида утре към реката да узная от Арма повече за новото учение." Тъй се подлъгвах, защото горд е човекът и с благовидност покрива страстите си...

На другия ден следобед взех сака, уж за риба, и прегазих Белица. Арма се измъкна из ракитака, белосана, с пафти. Поведе ме – вие и превива кръст. „Нощес не съм мигнала, казва. Боях се, че няма да дойдеш. Може, рекох, да се е уплашил. Сполай, че дойде."

Седнахме на една моравка и започнах да я разпитвам: „Ходите ли голи в пещерите?" „Ходим, много е грешно, но тъй дяволът се обезсилва и няма власт над нас." „Как се обезсилва?" „Ами като му въздадем, напуща ни. Така ни учат апостолите." „Вярно ли е, че сте искали децата да се скопяват?" „То е за добро. Скопците не са много подвластни на дявола... Ако искаш да знаеш, върви да те водя при нашите. Там има и от вашите калугери." „Ами молите ли се?" „Молим се след въздаване на дявола, молим се. Някои плачат даже, други не плачат. Ти ще кажеш добро ли е то."

Гледам – усмихва се тъжно. Както си я представях, така излизаше.

„Що искаш от мене, еретик ли да стана?" „Само да те виждам" – казва. „Забранено ни е да общуваме с жени. Върви си с миром" – рекох и сам се учудих. Ох, душо, бягаш от злото, а с любов обличаш страстите си!...

Сепна се от моите думи и хвана плитките си с две

ръце. „Не ме прогонвай, вика, не ме отблъсквай. Душата ми те иска." Клати се седнала, както правят жените, когато оплакват. „Докосни ме с ръка, гълъбе небесен, пречисти ме." – И сложи глава на колената ми.

Натежа грешната ѝ глава. Погледнах женския тил, заоблените рамене, а тя хвана ръката ми, целува я. „Съжали ме, дума. Да знаеш как съм те дирила. Бях се отчаяла – няма да ме погледне той, защо се лъжа. По-добре да скоча в някой въртоп..." Ръката ѝ гальовна, топла, стиска моята, пък аз започнах да се дивя. Кой ми я изпрати? Как тъй и тя е мислила за мене и откъде е узнала, че съм замъчен? Чий пръст е тук – Божи или дяволски? Да ѝ кажа ли как съм се молил за спасението ѝ? „Кажи ѝ!" – ечеше реката. „Кажи ѝ!" – нашепваше ветрецът. „Възлюби я повече! – настояваха птиците. – Тя ти е най-близка, най-сродна, защото ти си Тома и Юда Искариот. " Жалост ме налегна, рекох ѝ: „И аз съм мислил за тебе цяла зима." Тя коленичи, притисна ръката ми към челото си, тъй и замря. „Свети хубавецо, дума, наистина ли? Повтори го, пак да го чуя." „Вярно е, лоши работи се случиха, не мога да остана в манастира." „Ами какво си решил?" „Искам да походя из света, да погледа́м, да размисля." „Ходи! Ходи! – вика. – И аз така ходя. Да те гледам, какъвто си. И аз ще тръгна с тебе, отче." „Не ме наричай отче, Еньо ме наричай, с мирското име" – казвам. И щом го изрекох, разбрах, че наистина съм се отрекъл от монашеския обет, припомних си съня и бащините думи: „Как можа и ти да се отречеш от него?"

Денят топъл, земята накитена, всичко се нежи, пък сърцето във веригите на отрицанието към жената тегли, умът заглавиква, че от еретиците ще узнае тайната, която нито Теодосий, нито Евтимий знаят. От тая пуста тайна що не се поражда? С очи я гледаме, с уши я слушаме, а не можем да я разгадаем. И ако някой рече – знам я, – лъжец е. Ако пък рече – няма никаква тайна, – глупец е!...

На вечернята се молих Богу да ми прости, задето напущам светата обител. Молих му се, а бях със Сатаната и

нарекох Сатаната брат Господен, та излизаше, че сега заставам между двамата да диря истината, както сме наклонни ние, българите, без да разумяваме, че който постъпва така, това, което днес му е било драго като Божие, утре ще загуби цена като дяволско. И не ще знае кое е негово, кое е чуждо, та лесно ще го лъжат и ограбват. Защото познание, придобито с постоянно отрицание, се губи като вода под пясък и който нарича днес златото желязо, а утре желязото – злато, е осъден на вечна бедност...

На другия ден Арма ми донесе мирянски дрехи, пояс и ямурлук. Забих кол на брега, съблякох расото и подрасника, свалих калимавката и като надянах инока Теофил на кола, гласно рекох: „Нито съм те слагал, нито съм те махал, но нека грехът бъде мой. Пък ако братята помислят, че съм се удавил – така да бъде, защото съм мъртъв за тях..."

Л

Тогава бях като царския син от притчата за силата на женската хубост, когото от дете затворили в една пещера, защото врачовете казвали на царя, че ако детето види огъня и слънцето, преди да навърши двадесет години, ще ослепее. Като изминали двадесетте години, извели момъка и му показали от всичко на света – мъже, жени, злато, бисери, скъпи одежди, оръжия, стада. Царският син питал кое как се нарича, за какво служи и слугите му разяснявали. А когато запитал за жените, един мечоносец шеговито отвърнал: „Те са демоните, които измамват хората." Дошел и царят да чуе какво най-вече се нрави на сина му. Царският син рекъл: „Към нищо не се стреми душата ми тъй, както към ония демони, дето измъчвали хората" – и царят останал поразен от жестоката сила на пола...

Вечерта трябваше да преспим в запустялата попска къща. Ядохме просеник в тъмното и си легнахме – Арма в собата, аз в гостната, на един одър. Завих се в чергата и се

прекръстих да прогоня злите духове. Къщата вмирисана на кисело, навред прах, прозорците замътени, върколаци дебнат, а може и самият вампирясал поп. Ослушвах се що прави и Арма в собата. По едно време чух – ходи, вратата помежду ни скръцна и Арма се бялна. По риза беше. Дойде, та седна на одъра до мене. „Няма, казва, да мога да те заведа при нашите." „Защо?" – рекох. „Ще се уплашиш и ще побегнеш. Знаеш ли как въздаваме на дявола? Изпадаме в плътско сношение мъже с жени... Тъй е, казва, при нас, гълъбе." Седи и мълчи. Косите ѝ разчесани, стигат пода. Чувам дишането ѝ, сърцето ми звъни в ушите, нечиста сила ме облъхва на вълни. Не е Арма, която целуваше ръката ми и ме гледаше, както се гледа светец, ами блудницата. Седи като самодива край извор и гласът ѝ друг, забулен. Исках да ѝ викна да се маха, но устните ми съхнеха. „Ти, казва, си още в горния рай. Учителите, щом разберат, ще те прогонят. Къде ще вървим тогава? Ако искаш да те водя, трябва да легна до тебе. Тъй постъпваме с непосветените. Бог не го записва за грях, нали сме създадени различни." И както дъждовният облак пропълзява към друг, та трясва гръм, тъй и тя ме обгърна със сладката тежест на женската си плът да прохлади греховната суша в снагата ми...

Така в опустошената от ерес попска къща узнах безумието, беса, чрез който се раждаме и го оправдаваме с тъмната бездна, наречена природа. Ако в нея има разум, трябва да го открием, за да не я приемаме като безумна и с нея да оправдаваме безумието си. Тая нощ узнах и сподавения ужас от женската плът, дело на дявола, и обикнах другояче Арма, без да разумя, че тая любов, като има за цел раждане на ново същество, подготвя себе си и нас към смърт и ни свързва чрез падението и вината с жалост. И както умиращите стенат и се изповядат, тъй и ние се кълняхме в обич и мъчехме душите си да се слеят в една. Но тогава не знаех, че след срещата на панаира бях обикнал Арма и заради подвига – да си докажа, че съм светец. И понеже мъжът създава образа на жената, която обича, според въжделенията си, и аз измислих разкаяната блудница срещу светеца. Ала тая обич бе траяла, докато не бях видял Таворската и не бях сънувал онзи сън, сиреч не бях станал Искариот. Пък Искариот не може да обича жена за спасение на душата, а само за похот и ако се свърже с някоя, тя ще бъде като Арма, окаян с окаяна... Но дори в опиянението не се издадох какъв съм, защото все още ми беше скъпа някогашната чистота. Тъй отрано помежду ни застана и лъжата...

Призори Арма взе да се моли и да ме кара да извърша ново безумие. „Моли се да въздадем на Господя. Сега идва сладката мъка на очистението и те любя най-силно, ангеле." Пък аз лежах по гръб като изтрезнял пияница и се питах как е възможно този, който носеше в сърцето си образа на Ралица, да лежи с разпътна? От друга страна, бях горд, че съм станал мъж, и си припомнях как миналата нощ Сатаната ме изведе на манастирския чардак да ме съблазнява със света. Там, като гледах дълбокото небе с редки звезди и вдишвах нежния мирис на априлската зеленина, светът ме викаше. Белееха се стълбовете по чардаците, всичко спеше в манастира, само в голямата стая на отец Дионисий светеше. Реката ечеше, сякаш някой викаше „о-о-о!" – славеи се надпяваха, скръбно подвикваше чухал, елмазена ивица отделяше небето от земната гръд и нямаше нито дявол, нито Господ, само сладки тайни в тая забулена от нощта земя. Световното съкровище, което преди ме изпълваше с благочестие и смирение, сега ме опияняваше с възторг и безумие. В неговата тайна бе скрита тайната на Теодосий и Евтимий, моята и тайната на всичко живо и мъртво. И като го гледах с възхита, прекръстих се, но кръстният знак не се отнасяше към твореца му, а към самия мене, понеже в тоя страшен час се отдавах на света... Погледнах Арма – молеше се, коленичила на пода – и си помислих, че прави същото, което аз правих на манастирския чардак...

В тъмни зори тръгнахме към сборището на съботниците. Бях нарамил козяк и черги, Арма – верига, котел и кратуна, които взехме от къщи. Вървяхме по пътеки през гори-

те и при заник видяхме разрушено древно селище. В него имаше полусъборена кула. На поляната колтори, смазани от зимата, други подновени със суха папрат, с връшини и цепени клони. От кулата ни посрещна мъж, наметнат с влашка гугла. След него се показа дебела жена.

Арма ми пошушна: „Тоя, Панайотис, е грък. Пази се от него, той ми е предишният."

Притъмня ми от ревност – не бях помислял, че си е имала друг. Гъркът ме изгледа присмехулно – очите му на котарак, брадата червена.

Влязохме в кулата. На пода седяха няколко жени и трима мъже, единият във вехта болярска дреха. Срещу тях едър мъж в червено расо беше се настанил идолоподобно в столица с облегала, като в трон. Косата му къдрава и брадата, кожата като на сарацин и мазна. Впери поглед в мене, сякаш с въглен ме опари. „Кой е тоя, защо си го довела?" Арма му се кланя, прави ми знаци и аз да се поклоня. „Учителю, казва, той избяга от Кефаларския манастир. Иска да стане наш брат." Оня млясна недоволно. „Много чистичък е за нашия рай." – И ме разпита за името, откъде съм, защо съм напуснал лаврата. „Търся истината за двата свята", рекох. „Няма два свята, само тоя е, дето го виждаш, и в него е слято видимото и невидимото, та става едно, горно и долно. Виждал ли си дявола?" „Виждал съм го." „Де си го виждал? Той е невидим, като Господя. И двамата са в човека, защото двамата са го създали. Вашите пъпосмотрители лъжат, че говорят с Господя. Господ не се явява самичък, понеже зад него стои брат му, Сатанаил..."

Опеметен бях, умът ми в Арма и в онова, що стана нощес. Виждах къде съм попаднал, ала беше вече късно, пък и словата на червения поп ме покориха. Рекох си: „И в пъкъла да съм, за знание съм. Ще търпя."

Вечерта легнах в една колиба. Арма отиде при жените, защото такъв бе редът – мъж да не се събира с жена, докато не дойде съботата...

....

На другия ден започнаха да прииждат мъже и жени, всеки с храна и завивки. Разведени, парясници, скитници, калугери и калугерки, избягали от манастири като мене, вдовици, крадци, разпопени дяци и попове, злоупотребители, гонени от царската власт, възрастни и младоци, всеки ден неколцина, та до четвъртъка се събраха тридесетина. През тия дни слушахме проповедите на Теодосий Калеко и на поп Лазар, който пристигна от Търновград във вторник с телохранители, наричаше се ангел и седеше отдясно на Калеко. Той и скопяваше. А в събота с изгрева потеглихме през горите, кой с когото иска, аз с Арма, но щом напече, поп Лазар се съблече гол, сложи на срамотите си кратуна и заповяда всички да се съблечем и да се наредим един зад друг – мъж зад жена – и всеки да стъпва в стъпката на предидещия. Не исках, но Арма ме заплаши: „Който не се подчинява на апостолите, изгонват го."

Отидох в храстите, съблякох се, сложих кратуната, а тя, като хвърли всичките си дрехи, разплете косата си, уви я край бедрата и тръгна пред мене. И аз гледах разкритата тайна на женската снага и черната коса, подобие на черна сатанинска змия, която се движеше при всяка крачка и ме довеждаше до безумие. Някои започнаха да крещят: да правят срамни движения, а Калеко вървеше начело и пееше тропар на дявола. И един след други се отделяха в гората. Отделихме се и ние с Арма, постлахме дрехите и преди да легнем, тя ми подаде нож и ме накара да го забия в земята от дясната си страна. „Панайотис може да дойде" – каза и ме сграбчи в обятията си. Аз, като станах немощен от смут, заплаках и я молех да бягаме. Наричах я свята и чиста, заклевах я да спаси душата си, пък тя се усмихваше, както зряла жена на невръстен. „Ще свикнеш, гълъбче. Дрехите са лъжа. Адам е ходил гол с Ева в рая и ние не трябва да крием с лъжа телата си, да не оставяме плътта нетимна, че иначе дяволът властва над нас." Виждах, че това, що ѝ говоря,

не го разбира, но го слуша с удоволствие. И сега се чудя защо след беса жените обичат да им се говори за душата! „Виждал ли си, дума, снага като моята? Знаеш ли откога апостолите ме молят за плътско сношение? Не рачих, защото теб залюбих. Ти си моят господ и любовник..." Исках да бягам, ала не знаех къде съм, нито в каква посока е Търновград, и затаих ненавист към тая, която мислех, че обичам. Скрих ножа в пояса и през ума ми мина, че с тоя нож някой ден ще я премахна от света.

Поведе ме тя дълбоко из гората, дето и слънце не прониквaше, и там лежахме, докато екна рог да се съберем. Наредихме се в кръг на една поляна, коленичихме – учителите в средата, прави. Поп Лазар и Калеко се редуват: „Царе и попове учат народа да кади тамян в черквите, а не виждат, че Бог не е там, нито в кръст, нито в икони." „Ние, които въздаваме на двамата ни създатели, сме безгрешни, защото не отричаме никого от тях и сме безпомощни пред силата им..." „Не встъпвайте в брак; бракът отделя мъжа от мъжете и жената от жените, изпълва ги със завист и вражда към другите. Чрез брака Сатанаил взема връх над Бога!"... „Вещ и плод са дарове за всинца ни от нашите създатели. Затова не казвайте това е мое и това е твое и не смятайте присвояването за грях! Самият божи пратеник открадна мулето, с което влезе в Ерусалим!"... „Без нас не може нито Бог, нито Сатанаил! Ние правим това, което те изискват, и не можем да избираме, понеже, ако служим само на единия, другият ни наказва и не е по силите на човека да узнае кой от двамата има право..." „И като постъпваме така, ние сме като моретата, които от притока на речните води не стават нито повече, нито по-малко сладководни!" „Тъй ще бъде, докато Господ владее над духа, а брат му – над плътта..."

Така всеки от учителите извикваше с висок глас някоя мъдрост, а ние повтаряхме „амин", докато поп Лазар възвести: „Сега да се помолим, братя и сестри, на небесния и който може, нека поплаче, дано спомогне със сълзите си за по-скорошното споразумение между нашите създатели. Ако Сатанаил е жесток, брат му е милостив и нашите сълзи го трогват..."

Виждах по лицата на тия люде от кол и въже следите на отминалия бяс – погледи с погледи се търсеха, усмивки с усмивки на създадена близост, на разкаяние и вина. Брадати мъжки образи с укротени звероподобни очи, а в тях утайка от сласт; женски очи като на заплодени юници в едни, в други притворство, в трети недоволство, тъга и готовност за плач. Имаше и безстидни, що още диреха, други, в които мъждукаше съвест и разум. Пропълзя към учителите тънка, бледа женица и се похлупи по очи. Запищя, зарази други и поп Лазар хвърли волски жили и дрянови пръчки в кръга за тези, които щяха да се бичуват. Плач и стон се надигна, някои разкъсваха дрехите си, други се присмиваха на бичуващите се, та Калеко удари с пестник един по устата. В ада бях, гледах безумията на човешкия род и мъките му. А много от жените ме диреха с погледи. Не телесната ми хубост и младост, ами моята осанка на светец ги привличаше. Като агнец между вълци съм изглеждал, обаче друга бе истината – по-окаян бях, защото тия люде не познаваха дълбочината на греха, нито я търсеха с отчаянието на Искариот. Горко на падналите ангели, но по-горко на този, който сам влиза в ада за мъдрост!...

След изстъпленията, като отпаднахме, потеглихме към кулата и аз си казах: „Човече, понеже винаги си бил грешен, как ще разбереш твоята греховност? Ето, сега я виждаш. Съботниците са прави – сам Бог не е говорел с тебе, нито в слово, нито в помишления, с него е говорел и дяволът. И в Таворската е бил дяволът, та поразил вярата ти..."

По едно време поп Лазар ме повика. Отделихме се и както ме разпита любезно, рече: „Откога диря такъв книжовник. Защото нито аз, нито Теодосий сме удостоени писмено. Вземам те да записваш учението за потомството." Поисках да размисля, а той каза: „Уплаши ли се от това, що вършим? Щом диреш истината, трябва да имаш сили да я понасяш. Тия люде са сила Божия. От нея се ражда новото слово, защо-

то човекът е като метал – трябва да се претопява, да излезе чист. Тъй постъпи и Христос. Речено е – камъкът, който зидарите отхвърлиха, стана глава на зида..."

....

Свърши се мастилото, та брах бъз да си направя. Ходих край поляните и видях сърна с малко. Старата тропаше, а малкото не бяга – не виждало човек, а очите му – на дете. Ядосвах се, че нямам лък или самострел, защото все съм гладен. Всеки ден по шепа просено на кашица или лещена чорба. Че и огнец паля със страх, гледам да е без дим. Прекръсти се, човече, моли Бога да избърше с милостивата си ръка скверността от сърцето ти. Ръката ми е ръка на убиец и сега...

Станах писар, ала ново не научих от кратунарската мъдрост, само лъжи – човек свободно да се отдава на сласти и пороци. Людете намираха сладост в бичуванията, в плачовете, в молитвите за очистение. Тъй се укротяваха. Разбрах, че човекът обича страданията си и като Йов му се ще да вини Господя. А къде другаде се опрощаваха бесовете и тъй свободно вършуваха? Между съботниците имаше и бежанци от Романя, загубили семействата си, люде отчаяни, които живееха край църкви и манастири от подаяния, замаяни от тайната, що ереста обещаваше. Човекът без тайна не може. Поп Лазар го знаеше и на тайната възлагаше. Той беше умът и злодеят, Калеко беше сластник и строг, наказваше с бой, но за всичко слушаше разпопения. Съботниците крадяха вещи, храна, добитък, колеха го, отдаваха се на лакомия и страшни бяха сбиванията, крамолите на мъже за жени и на жени за мъже. И Арма се биеше заради мене, а гъркът дебнеше да ме премахне, но се боеше от учителите.

Като започнах да се храня доста с месо и риба, която сам ловях, и станах приближен на поп Лазар, взех да отлагам бягството си и постепенно свикнах, понеже тоя живот ми хареса. Слънцето ме печеше, земята ме хранеше със силата си. Ден след ден отмина и отчаянието, и терзанията на ума по световната загадка – сам себе си не можех да позная. Почина Христовото чедо, вместо него безгрижно заживя присмехулник и лакомник. Заякнах, от нищо страх, започнах и аз да господарствам. И като се погледнах веднъж в един вир, изсмях се. В очите ми дяволът играе с лукави светлини, лицето, по-рано бледо и богообразно, сега мургаво, устата наедряла, брадата гъста и къдрава. „Ето ти сладостите земни, тъпчи като звяр тая земя, усещай ласката на слънцето, повея на ветреца, топлия оплождащ дъжд и мириса на задоволената гора – зелено чудовище, създадено да ражда, да крие и услажда. Ето ти тебе тайната на двата свята – да не се двои ум и душа, ами да намираш наслада във всичко. Тук е раят и адът – рай за силните, ад за слабите! Бе ти наистина ли беше монах Теофил, или той бе сън?" Тъй си думах и не знаех откъде се пръкна демонът на отрицанието, та подгони люде и свят с презрение. Преписвах беседите, присмивах се на кратунарската мъдрост и вмятах из нея мои двусмислици, все по-често си спомнях за отец Лука и се възхищавах от волността на разбойника. Другите спомени от манастира, Теодосий и Евтимий, божествените радости и видения пъдех от паметта си. И започнах да се глумя дори с красотата, на птичите песни да не давам ухо. Упражнявах се с лък и станах чутен стрелец. Със стрелите си пронизвах Божите създания, а ножа не свалях от пояса.

Имаше в селището една по-запазена сграда – четири гладко измазани стени, изографисани с конници и псета, що гонят вепър. С Арма я стъкнахме криво-ляво и стана наш дом. Постлах я със зверски кожи и сглобих хубав одър. С поп-Лазарово позволение заживяхме с Арма съпружески, но не я оставях сама. С мен ходеше и по лов, и по риба заради Панайотис. Той беше крадец на добитък и коне, скиташе по кражби, ала от краденото малко донасяше. И една нощ, като измъчих Арма плътски, та взе да ми се моли да я оставя на мира, рече: „Сатана си бил. Онзи с козите се криел в тебе, Господ да те убие! Боже, как съм се излъгала! Де остана Еньо,

дето го залюбих заради светостта му?“ Оттогава се побоя от мене, пък аз я ревнувах по-малко...

Минаха три месеца, закопня по дете. Залови се с магии, със змейове, самодивски билки береше, сушеше ги на китки по стените и ме кълнеше за мъките, що ѝ създавах. Взе да се моли често, да ме гледа със зли очи, да плаче. „Що ти е, та плачеш?“ – питам. „Не ме обичаш, казва, таласъмо. Пък и защо ли ми е зверската ти обич? Светец дирих, караконджул и вепър намерих. Дано Панайотис ме отърве от тебе.“ Господи, защо тъй си създал човека да лапти по това, за което най-малко е достоен?...

Станал бях жесток и като баща си не давах ухо на душата. Но нима можех да обичам Арма, както тя искаше, щом не бях никакъв светец? И защо оставих лъжата между нас? Дали защото сам не вярвах, че съм искариот, или защото смятах Арма недостойна да споделя моята тайна?

Ту Калеко, ту поп Лазар отиваха в Търновград с избраници и избранички. Гостуваха на боляри, на велможи и на богати купци, да печелят покровители, понеже им водеха вдовици и разведени за сласт. Стига да поисках, щяха да ме вземат, ала от злоба и презрение предпочитах развалините на древно селище пред славния Търновград. Тукашната гледка ми навяваше сладостен размисъл. Скитах из бурясалите улици, постлани с големи плочи, между съборените стълбове и едрите дялани камъни, особено сутрин, когато оросеното селище изглеждаше като гробище, дето бе погребано и нещо незнайно от мене. Един ден изрових дивна статуя на момък. Очистих я от пръстта, поставих я, както трябва, бялна се мраморът като бял дух, възвърнат към живот. И когато му се възхищавах, шепнех си: „Това си ти! Погледни колко си прекрасен. Няма звяр или птица по-хубави от тебе. Име нямаш, а си вечен блян, макар да си звяр!“ И стана истуканът най-близкото ми същество...

Една нощ гъркът разби прекрасния момък, защото Арма му беше казала колко обичам истукана. И кратунарите не можеха да го гледат. Калеко ме съветваше да го строша, защото тези, които властват, ревнуват всичко, що възхищава подчинените им и говори за друга истина, вън от тяхната. Тогава ми се поиска да убия гърка...

И без това Панайотис ме дебнеше и склаянше Арма да ме напусне. И ето, един ден, като ловях риба в рекичката, пък Арма плетеше цървули от липови кори под сянката на върбите, видях гърка при нея. Бог знае откъде бе изскочил. Оставих сака и взех моя лък, с който не се разделях. Скрих се зад дебел ясен и извиках на Арма да дойде при мене. Панайотис ме видя и бръкна под дългата си дреха, където криеше ромейски меч. Наближаваше пладне и сенките бяха къси, в гората падаше слънчев дъжд и светеха слънчеви полянки, та се виждаше надълбоко. Гъркът каза нещо на Арма, а тя се колебаеше да остане ли, или да дойде при мене. Аз пак ѝ викнах и тя тръгна с бавни стъпки. Тогава гъркът се сниши зад нея и се втурна насреща ми с измъкнат меч. Или не зърна лъка, или бе оглупял от омраза. Видях, че е разгърден и под червената брада се белее пълната му гуша, където слънцето не беше го пекло. И там се прицелих. А стрелата беше дълга, с пера от сова и с връх като дебела губерка. Изчаках го на пет разкрача, наблегнах тетивата, тя бръмна, както бръмва едър стършел из гората, и последва задавен вик. Панайотис се надигна на пръсти, червената му брада се вирна, пусна меча и хвана стрелата с две ръце. Кръвта бликна през устата, а стрелата не излезе и той падна на колене. Довърших го с меча му...

Арма, като видя, че го доубих, нахвърли се с клетви и плач, хвана разцепената му глава и се провикна към кулата да я чуят. Ударих я по лицето, тя се свлече, разбра, че съм готов и нея да убия, и се укроти. Накарах я да хване предишния си за нозете и така го отнесохме до един дол – вълците и лисиците да го оглождят. Като го хвърлихме, Арма се досети, че Панайотис има пари, и ме накара да се върнем. Взехме кесията му с дванадесет перпера и много грошове. Дадох ѝ я. „Ако ме издадеш, рекох, ще те убия, пък и ти си съучас-

тница, защото взе парите." Закле се да мълчи и докато вървяхме към реката, изхълцваше и ме поглеждаше като бита кучка...

Не се кая за Панайотис, както и за Доросий, нито за Шеремет бей и за неговите хора, дето ги изгорих живи, ни за Аса, ни за агарянците, които убивах по хората, защото Бог не ми е дал нито такава мъдрост, нито такава сила да постъпя другояче в тоя коварен свят на дявола...

М

Със седмици сънувах гърка, потях се насън и виках – душата ме съдеше. Ала сутрин се събуждах оглушал от злоба и по-неумолимо мразех Панайотис. Зъбех се на предишния Еньо, когото отричах и презирах. Тъй вървя, докато хусари ни нападнаха за жени. Имаше из горите край Търновград много убийци и грабители. Царската войска беше безсилна, защото и десетници, и стотници, и бирници разбойничестваха сами или чрез наемници. Една вечер ни обсадиха в кулата хусари. Викаха: „Попе, дай ни жени да станем ваши братя!" Поп Лазар и Калеко ги уговаряха да си отидат с мирно. Бедни сме, какво ще вземат от нас? Ако стават братя, нека хвърлят оръжията и да дойдат. „Ще ви опечем живи!" – рекоха и тръгнаха из гората да събират дърва, да пекат кулата. Калеко въоръжи мъжете със сулици и лъкове. Застанахме зад бойниците и аз ударих със стрела един в гърба, друг в окото, та подскача като недоклан козел и врещя. От него ден престанах да сънувам Панайотис, а за хусарите душата не ме мъчи. Щом се разбягаха, поп Лазар и Калеко се съвещаваха да разберат кои от братята са във връзка с хусарите и намериха, че е оня с вехтата болярска дреха. Тоя човек обаче не беше между нас. Селището стана опасно – трябваше да се поселим другаде. Но на следния ден Калеко с двамина наши се изгубиха, а когато се върнаха, казаха да не се тревожим – постигнали помирение с ония. После научих, че предали на хусарите богат купец да го оберат. Тъй е светът, „во зле лежит". Създаден е от дявола за грабеж и дележ – всичко живо да взема и дели, да се храни чрез смърт и едно друго да се яде. Злъчно веселие ме поеше при тия мисли, та се наслаждавах на безумието си, както лъвът на силата си. Арма ми стана робиня и тъй мина есента и зимата, докато най-сетне разпътната зачена и започна да ме моли да бягаме от съботниците. „Знам, казва, едно селце навътре в планината. Там ще си купим къща с парите на Панайотис. Ще се венчаем, ще заживеем, както християни." Пък аз ѝ се присмивах: „Как ще се покаеш черковно? Ще изповядаш ли на попа с колко мъже си лежала, какви магьосничества си правила и откъде са парите за къщата?" „На всякакви наказания, дума, съм готова, рожбата си да спася. Заради нея склони, не ти ли е мила? Измъчих се, Еньо, стопанино, от тоя грешен живот! Съжали ме и тебе си съжали. Да се отвърнем от дявола, саминки да сме, наше гнездо да си свием." На колене ме молеше, за плода в утробата си бе загрижена – по-добър да е от нас, окаяните. Това е то святото в жените – надеждата да родят чист и нов човек. На всяка ѝ се иска Богородица, царицата небесна, да бъде. И тайна велика е тоя стремеж, що доказва божественото в човека. Но тогава нито го знаех, нито исках да го знам и се мръщех: „Каква рожба очакваш от блудница и Искариот?"

През есента и зимата от лова бях събрал зверски кожи – лисичи, вълчи, от белки и от златки, що чинеха най-скъпо. Исках да ги продам в Търновград и чаках сгода да замина. Научих от един съботник, който дойде в селището в края на марта, за смъртта на царския зограф Тодор Самоход. Наскоро умрял и го погребали в двора на една черква. Не ме опечали толкова бащината смърт, ала ме обзе любопитство да надникна в дома, да видя къде е живяло хубавото момченце. Нещо мътно ме потегли към миналото, а защо – дори не се опитвах да узная. Взех от един съботник расо и калимавка, постегнах се и с поп Лазар потеглихме. Поп Лазар водеше своите телохранители, храни, Боже, главорези, които оста-

наха в клисурата да го чакат за връщане, а моя милост се раздели с него в Асеновия град и там продадох кожите на бърза ръка. Взех доста пари, спуснах парамана и влязох в Царевград с монаси, дошли на поклонение. Тръгнах из познатите улици като насън и си мисля: „Навремето, господине, беше се изплашил, че си антихристът, който идва да унищожи света. Стана антихрист, само че не можеш да го унищожиш и не знаеш що да правиш с беса си. Ако запалиш града и убиеш хиляда души, ще убият и тебе и светът ще си остане такъв, какъвто е. Не е ли по-добре сам да се затриеш, на Господя да отмъстиш, задето те е появил, или пък ако си дяволско творение – на дявола? Дошел си тук да се присмееш на предишния Еньо и на всичко, що людете още тачат, от него що се мъчат и надяват."

Случи се тоя ден ясен, слънцето на заник, блести кръстът на патриаршията горе, от стените и кулите лъха хлад и се носи същата воня по улиците. Срещнах познати. Един ми поиска благословия. Благослових го, а под парамана се смеех: „Благословия от Искариот!" Тъй стигнах пред нашата къща. Пък тя, прилепила гръб о къщата на един златар, Койчо го казваха – смълчана, печална: на вратата вечерникът развява жалейката и от вътрешността ѝ още идваха миризми на свещи, тамян и мъртвец. На прозорчето се показа сестричката. Гледа ме и аз я разглеждам. Порасла, на баща ни прилича. Очите ѝ големи, тъжни, яката на дрехата ниска и вратлето ѝ се вижда какво е тъничко и крехко. Обич и жалост жили сърцето ми, ала търпи проклетото, на жестокостта се наслаждава... И Арма е била като тебе, сестричке. Как да те обичам? Дръпна се моята Каля от прозореца, но скоро се върна с майка ми. Сочи ме с пръстче, казва нещо. Прозорецът изпука, разтвори се и майка ми рече: „Отче, ако си дошел за нас, повели, влез!" Гласът ѝ трепери, надежда свети в очите ѝ, вест чака за сина. Майчиното око жадно ме разглежда и, току-виж, познало ме. Стърчах като истукан, не посмях да заговоря, боях се, ще ме познаят, както и да си преправя гласа. „Във вълк се е превърнала, майчице, загубената овчица. Напразно се надяваш блудният син да престъпи родния праг! И този, от когото ме зачена, беше вълк, но със своя бог бе успял да подави вълка. От него е вълчето в мене, майчице, и затова не се обичахме. Що знаеш ти за тези тайни?" Обърнах гръб и запомних как слънчев лъч гаснеше по стената над прозореца. Минах под патриаршията, оттам край крепостната стена. Бързах да не би майка ми да ме догони и да не затворят вратата под Балдуиновата кула. И когато наближих, през вратата влизаше конник, целият в прах, следван от конници, всеки от които развяваше на копието знаменце на нашия цар. Стражата се струпа край тях и чух как вестоносецът рече: „Сюлейман обсадил Цариград, а Загорие е като пепелище. Идем от Боруй. Скоро ни дайте път..." Зачаткаха конските копита към двореца, войниците взеха да се кръстят и един от тях ми каза: „Не те знам какъв си, отче, дали не си еретик от тия, дето гневят Бога, но от вашите грехове най идват злините. Два дни елеят в кандилото на свети Георги гасне. Светецът не го приема..."

Слязох на брода, тъкмо привързваха ладията за отсреща. Царският ладияр не рачеше да ме прехвърли, та го подкупих с грош. Янтра, жълта, влачи плевак и се пени край бреговете. Помислих си, че не ще е зле, ако и аз стана ладияр. Стига да намеря някъде брод и върбище, ще купя ладия и ще се поселя на колиба. С такива кроежи отклонявах ума от мама и сестричката, но те двенките стояха в паметта ми. Утешавах се, че двойната брада няма да ги остави без плата и вуйка ни ще се погрижи. Но какво ще стане с Ралица кралица, ако турците влязат в Цариград? Ще я отведат в харема на поганец, на лебедовата ѝ плът да се наслаждава... Било, що било – отиде си тя с онзи Енчо. Днешният за никого нехае. Но защо стърчах пред бащината къща и разиграх комедия? Да се присмея на хубавото момченце? Няма те, момченце – лъжа си било, дяволско чедо – прав бил татко ти. Искариот може ли да има майка и сестра и ако има, смее ли да им се покаже? Душата му търпне, а гордият бяс му шеп-

не: „Мъченик си със страшната истина, нищо общо няма с тях твоят самотен дух и по величие си подобен на Божия брат..."

Гледам – ладиярят окачил край носа на ладията иконка на свети Никола. Пресегнах, без да види, хвърлих я в Янтра. Ей тъй, да няма надежда!...

Бях решил да отида в Света гора да нощувам в манастира „Света Богородица Одигитрия". Но догде стигна, залостиха манастирските порти, та потърсих за нощувка в пристройките. Такива имаше, понеже на манастирския празник тук ставаше сбор за цяла седмица. Влязох в една празна купчийница, вмирисана на стара слама. Вътре трима закъснели като мене калугери наклали слаб огнец, дъвчат нещо и се греят. Единият пиян. Най-възрастният рече: „Откъде си, брате, от коя си обител?" „Тукашен съм" – казвам. „Ами защо си бездомен?" „Тъй отсъди Бог." – И взех наръч слама да си правя легло. Кесията ми падна, грошовете изгрънчаха и всички обърнаха глави към мене. Възрастният се развесели и смигна на другарите си. Очите му хлътнали, брадата сива – челото му не се вижда от косми. „Пък ние, казва, сме отдалече, от цар-Срацимировата държава, на поклонение дойдохме. Тоя брат прехвърли, едва го домъкнахме и затуй закъсняхме. Грехове! Помилуй, Господи!" „Грехове ли – рекох. – Че какви ще са вашите грехове? Дребна работа. Виж, ако са ви израсли опашки, друго е."

Оня се опули. „Ти за какви опашки говориш?" „Нито за конски, нито за волски, нито за мулешки." – И взех да се смея.

„На тебе израсла ли е?" – казва. „Аз си я имам от рождение, свети отче. Искаш ли да я видиш?"

Бръкнах в джеба на расото и оттам измъкнах окраставяла лисича опашка, останала от кожите, що продадох. Размахах я между коленете си, колкото да я видят, и пак я скрих. „Я ти, най-старият, рекох, ела насам да ти предскажа кога ще те обесят." Тримата взеха да се кръстят. „Че защо ще ме бесят?" „Заради праведничеството ти, може и утре." „Ей, казва, не се шегувай, че Рогатия си няма работа."

До вратата бе подпряно резе колкото тънка греда. Взех го. „Хайде, рекох, всеки да си подигне расото да видя от нашите ли сте. Ставайте!" – И ми хрумна да измяуча като кукумявка. Рипнаха тримата, аз се кискам и пристъпям с резето. Прилепиха се на вратата като греди на мостов свод и се пръждосаха в тъмното. Залостих вратата с резето, легнах, но сън не ме лови. Бесът ме мъчи, че и глад. Станах да потърся край огъня какво дъвчеха ония и намерих половин сокач пастърма. Много солена и суха беше. Настаних се в сламата да спя и размишлявам. „Щом агарянците са обсадили Цариград, ще дойдат и тук. Има да стават чудеса... Обичаш, човече, бедствията, да се наслаждаваш на невиждани зрелища, на злочестията на себеподобните ти и края на света очакваш с утеха, че ще си последен!..." С такива мисли съм заспал. По едно време ме събуди кучи вой. Ослушах се – никакво псе не вие; ами глухонямът се напъва да заговори. „Ая-а-а! Ая-а-а! Мунгу, я-я!"... Викаше от манастирската кула йеромонах Данаил – не беше умрял, още се бореше с демоните. Погледнах към кулата през един процеп на купчийницата. Кулата стърчи – тъмна, четвъртита, над нея болезнено свети веждата на месеца, изприда по зъбците синкава паяжина. Видях ръката на безумеца да се размахва от един бойник. Кого диреше той? Йеромонах Данаил нямаше вече думи, защото бесът свършва с безсловесност. Върнах се в сламата, Янтра бучи, оня стене и вика, ехото носи безумието му. Болни бяха човешките души и целият свят!... „Ти гледай брод да намериш с вървище" – си рекох и заспах. А на другия ден се събрахме с поп Лазар в Устито, където чакаха негови люде. Те, като научиха, че турците са обсадили Цариград, зацъкаха с уста и се вайкаха – каква плячка ще вземат агарянците, ако влязат в града! „Сатанаил надвива брата си. Предсказанията се изпълват" – рече поп Лазар и прекара ръка по брадицата си. Беше рядка, черна, пък той тънък, пъргав, като невестулка. Продал бе восъка, който съботниците бяха събрали от диви пчели, и с парите си купил муле. В Търновград клепалата се надпреварваха, предвожда-

ни от патриаршеската камбана – отслужваха молебен за спасението на царствения град...

Н

Безсъница ме сполетя. Нощя излизам от килията и се взирам в звездите, моите някогашни утешителки. Оттам ме гледа и съди Бог. И ту му се моля, ту го питам, но отговор няма да получа. И такава тишина над земята, като че всичко е по прежнему – ни агарянски плен, ни робство...

Като се върнах в селището, рекох на поп Лазар що възнамерявам и той се съгласи с уговорка да идвам на съботите. Тръгнах с Арма да диря брод с върбище и намерих на един приток на Янтра, недалеч от манастира „Свети Илия", между две села – едното подвластно на болярина Черноглав. Купих ладия, набих колове в реката, вързах в тях въже да се държа, когато водата е буйна. Изкопах землянка, дигнах кирпичени стени със здрав покрив. Пред хижата окачих рибарска мрежа, взех си палаш. Но от тежката работа или от друго Арма пометна и пак започнахме да се караме. „Ти си виновен да нямам рожба – казва. – Що те молех, що направи? И парите изхарчи." Пък аз се облекчих, че не ще ми врещи некръстено.

Пренасях с ладията стока – овци, телци, – монаси, болни, тръгнали за изцерение в манастира, поклонници, царски служители, а те невинаги плащаха трите аспри. Заживях волно, в доволство, при съботниците не отидох нито веднъж. Нищо не научих от тях. В тъмна бездна каква светлина? Подобре да не размишлявам, ами да се радвам на тоя мой живот с увереност в силата си и на световното съкровище – и то безумно, безразлично към зло и добро. Тъй си мислех, да не ме гложде съвестта...

Загладѝ се моята невенчана невеста, напълня, снажна стана и като я гледах как чевръсто търчи насам-натам със загорели от слънцето нозе, гордеех се: „Хубава жена имаш, наслаждавай се." Хубавееше, проклетницата, и взе да ме кани да ходим при кратунарите. „Главата ти, рекох, ще откъсна. Сама ме молеше да избягаме от тях." „Като не щеш там, да ходим в манастира, да се върнем към черквата с християнско венчило." Все за това натякваше. Разбрах, че пак иска да зачене и от Бога дири помощ. Като се случеше да мине калугер, молеше го за благословия, съветваше ме да не му вземам пари. Вилките пак увисваха в хижата, пак се хвана в магии и заклинания. Нощем, на месечината, ходеше да гази росата и да подвиква невнятни думи, които сама не разбираше.

От купците, които изкупуваха излишека от манастирските храни, набавях варива и брашно, не ставаше нужда да скитам по селата, нито в Търновград, а от рибния улов половината давах на монасите, понеже манастирът владееше до отсрещния бряг. През зимата, щом бродът замръзнеше, ладията съхнеше под рогозките – печалби никакви. Тогава прострелвах диви гъски, залагах капани за белки и пиех манастирско вино в топлата хижа. Веднъж идва разбойникът Петко Чукала да ме разпитва кога минават купци или царски бирници да ги обере. Предлагаше ми да делим с дружината му наполовина. Не се съгласих.

Добре живеехме с Арма през тия ладиярски години, до третата, когато започнаха ядове с манастирския архимандрит Доросий. Научил, че съм избягал от Кефаларската обител – види се, и Арма е изтървала нещо от женско неразумие. Взе да ме хока, че ловя дивеч из манастирската гора, не стъпям на празници в манастира, че съм еретик и безбожник, да ме изпитва откъде съм, що съм правил, преди да дойда тук. Трябвало да давам броднина на манастира, защото реката била манастирска – нямал съм право да се заселя край нея. Преструвах се на прост, безкнижен, ала в очите му четях, че не вярва на думите ми. Хубавец беше – с буйна брада, носеше се чисто, достолепно и моята хубостница се заглеждаше в него, та го намразих повече. Казвах му: „Свети отче, как да ходим в манастира на черква, когато е далече?

Кандило палим, молим се с невестата, както умеем с простотията си." „Защо, казва, не пущаш жена си на молитва и комка да вземе? Тя иска." „Сама през гората не мога да я пусна, отче. Пък ако дойдем двамата, може да ни оберат, някой пакост да ми стори. Тъкмо на празници най-много хора минават с ладията." „Хитруваш, казва. Който обича Бога, ще намери време поне веднъж в годината..." – И си отиваше разлютен. Така се дебнехме с архимандрита и чрез него Рогатия пак се бръкна в моя живот, та станах какъвто съм сега, аз, безумецът...

След Преображение бях заложил куки за един сом надолу по реката. Захранвах го да свикне на стръвта и като я изяде няколко пъти, окачих стръвта на куките и в края на въжето завързах кратуни. Хвана се поганецът към пладне и се залости в един подмол. Страхувах се да не скъса и се върнах да взема Арма да ми помогне да го измъкна. Пресмятам колко гроша мога да искам от монасите, а земята пари ходилата ми. Ако калугерите не го купеха до вечерта, сомът щеше да се развали. Пък над мене се гърбят едни бели облаци, гърчат се в древни образи и чудовища, та ме загрижват повече. Палашът полая, както правеше, кога пътник пристигне на брода.

Вървя край брега и си мисля, че трябва да взема сулицата да пробода сома, за всеки случай ново въже и дълъг прът. Гледам, ладията стои на пристана, никакъв пътник няма. Като влязох в дворчето, чух, че палашът ръмжи в сянката на стряхата, в хижата мъжки глас шепне, нещо шуми, някой пъшка. Ритнах вратата. Невестата повалена на одъра и Доросий над нея – успял да я разголи, ала подрасникът му пречи, та го запретва. Не помня какво съм изревал и как съм го хванал за брадата. Як беше и под расото носеше къс меч, но го оставил с калимавката на пейката. Разхвърчаха се бурените, одърът се смаза – аз отгоре, той отдолу, давим се като вълци. Софричката се прекатури и ножът, с който порех риба, блесна пред очите ми. Доросий го грабна, мушна ме в рамото, но нямаше замах, та острието се заби леко. Разбрах, че един от двама ни не ще излезе оттук жив, успях да превия коравата му ръка и да изтръгна ножа... Прости, Господи, оная люта ярост и че безсрамно я изповядвам. В нея беше и омразата към Доросий, и омразата към лицемерието човешко, и към тебе, задето порази с Таворската вяра и дух; и към самия мене заради безпомощността на ума и отчаянието от жестоката ти тайна; и яростта към дявола – всичко най-лошо, дошло от най-доброто в душата ми. И заклах калугера на патомата, както се коли гергьовско агне...

Не ми се иска да разказвам за това. Дяволът стои зад гърба ми и шепне: „Забрави и мене, както беше забравил Бога. Стани твар безпаметна, ще се отървеш от съвестта. И защо ли се мъчиш с перото? Като не знаеш за какво е създаден светът, що нижеш празни думи за сладка самоизмама на душата си?" „Ала от словото е създаден светът, чрез словото го възприемаме и ако то е лъжа, лъжа е и светът..."

О

До вечерта лежа Доросий възнак на патомата, покрит с едно козениче, да не го плюят мухите и да не гледам прерязаното му гърло. Арма хленчи и се тръшка – очакваше и нея да заколя. Ударих я в тила и я извлякох за косите на двора. После, като се измих на реката, накарах я да разкопае окървавената патома и стените и отново да ги измаже. „Две души погубих за тебе, казвам, кучко! Сама си искала да легнеш с калугера. Трябва да те затрия, света и себе си да отърва от зло." Гледа ме покорно, а в погледа ѝ възхита...

Щом мръкна, напълних подрасника на Доросий с камъни, омотах го в расото и го хвърлих в реката. Легнах на одъра – мрак нощен и мрак в душата. Реката плиска и ме вбесява. Преди ме приспиваше, сега умът ми в нея – дали няма да изхвърли заклания. Станах да проверя, разходих се покрай брега и се сетих за сома. Не е зле утре на ранина да го отнеса в манастира, нека видят с какво съм се занимавал вчера.

Съблякох се и го измъкнах. Като съмна, сложих го в ладията и казах на Арма да не се показва от хижата. Тъкмо прекарах ладията на другия бряг, гледам, едно калугерче се готви да прегази с коня си бързея. Повиках го. „Виж какъв сом хванах. Върни се да го занесем в манастира, докато е пресен. Вчера цял ден съм се мъчил, докато го уловя." Калугерчето като чер скакалец се пули в сома и преглъща. „Ами като съм тръгнал при негова светлост болярина да диря отец Доросий? Трябваше да се върне снощи – никакъв го няма, пък негово преподобие игуменът го вика по една работа." „Имаш време – рекох. – Да натоварим сома на коня и да го отнесем. Втори път я хвана подобен, я не. Тлъст е като свиня." Склони, та продадох сома в манастира и се върнахме с калугерчето рано-рано. По пътя ми разказа, че болярина Стан Черноглав много обичал Доросий и сигурно го е задържал. Отец Доросий любел да си похапва, а в болярската къща готвели за чудо и приказ. Болярина бил ктитор на манастира, но оттук не минавал, а през своето село, защото там пътят бил добър за болярската колесница. Ако отец Доросий днес е тръгнал с болярската колесница, щели да се разминат...

Него ден не ядох от предчувствия. Арма като напук бе сготвила добра гозба и все ме канеше да ям. Разсърдих се и хвърлих гозбата с гърнето в реката.

Привечер калугерчето се върна. „Мина ли?" – вика. „Не е минавал. Никой не е минавал." „Вчера сутрин тръгнал за насам, казва. Дали разбойници не са го хванали за изкуп? Не дай, Боже. Тъй стана с игумена на Плаковския. Колко пъти викахме на отец Доросий да не ходи сам и пеша." Замина си и аз се поуспокоих: „Разбойници са го хванали за откуп..." Казах на Арма, ако стане нещо, да рече, че Петко Чукала ме е разпитвал кога минават оттук търговци и побирчии. „И помни, рекох, ако ме издадеш, и ти ще увиснеш на същото бесило."

Минаха два дни. На третия ливна един дъжд, реката придойде, отнесе Доросий и го изхвърли край манастирската воденица. Пак наставих Арма какво да говори и ето че

към пладне пристигна болярина със сина си, довел стражници. С тях игуменът на манастира и двама старци.

Запря Черноглав белия си кон пред мене, що не ме стъпка. Облякъл бойни доспехи, на гърдите му огледала – блестят и заслепяват. Брадата му двойна като на самодържеца. Палашът лае, отците гледат като кукумявки.

„Защо, казва, еретико проклети, закла светия отец?"

„Грехота е, казвам, твоя светлост, да ми приписваш такъв грях. Как ще посегна на отец Доросий? Че той ме остави милостиво да се прехранвам с ладията, за нашето духовно спасение се молеше, понеже сме хора убоги и низши. Как ще вдигна ръка на благодетел и застъпник?"

„Лъжеш – вика, – дяволски сине! Еретик си ти и куче. И муцуната ти е еретическа. Макар че е богообразна, дяволският печат е на нея. Покойният ми е разправял кой си и какъв си. От Кефаларската света обител си избягал, Господя Бога си измамил. Дръжте го, казва. Хванете и кошрявата му поганска."

Стражниците ме вързаха, изblякоха и Арма от хижата. Да се чудиш кога е успяла да се среши и премени с елека си моята хубостница! Появи се, свела очи – уж се срамува от толкова мъже, смирено застана пред болярина.

„Защо сте дошли – казва, – добри люде? Какво лошо сме сторили? В Христа, нашия спасител, вярваме и нему се уповаваме. С горчиви сълзи оплакваме покойния наш застъпник пред Бога отец Доросий. Петко Чукала, душегубецът, го е сторил. Дано опашатият го накара да се обеси! Дано жувеница приживе му стопи кокалите!" – И кълне, кърши ръце, плаче за Доросий.

Болярина я гледа и суче мустака си, а той същинско руно. Синът му, и той на кон, търси с два пръста черното си гайтанче и очите му залепнали в Арма.

Повярвах, че тя ще ме спаси с изкусните си преструвки и лъжи, но отците манастирски не се поддадоха.

„Да каже кой свещеник ги е обручил и къде им е вулата." А ние нямахме даже пръстени, ни медни, ни железни.

Започнах на свой ред да лъжа, че вулата с печата сме загубили, а пръстени сме заели от близки, колкото за обреда. Боляринът заповядя да претърсят хижата, но стражниците не намериха нищо, освен дето мазилката беше прясна. Арма рече, че мазала за Преображение, та улики никакви. Тогава Черноглав нареди негов човек до поеме брода и ни поведоха към болярската къща. Вечерта ме затвориха в кулата, пък Арма в хамбара и по пътя не ѝ вързаха ръцете.

На другия ден негова светлост ме изправи на съд под един дъб на двора. Гледам – Арма я няма. Болярият се настанил на стол под дъба, срещу него селските старци, зад него – жена му, синът, двете му дъщери и попът, наоколо в кръга отроците – да слушат.

„Дали ти, казва, еретико, си убил отец Доросий сам, или с оня разбойник, ще се разбере по-късно. Щом признаваш, че онзи е идвал, значи наговорили сте се. Жена ти си призна, остава и тебе да чуем. Кажи кой си, откъде си и защо избяга от светата обител? Да те закълнем, че ще говориш истината, не можем, понеже си съботник и нито в светия кръст, нито в Господнето евангелие вярваш. Знай, че ако не хортуваш правда и от моята бяла брада нямаш срама, ще те подложа на мъки. Ей го палача!" И ми сочи шишкав човек с щръкнали мустаци и гърбав нос, застанал зад гърба ми.

А денят ясен – прохладен ветрец слиза от планината, но затъжена бе природата, лятото проскубано и небето избледняло, стаило печал пред настъпващата есен. Погледнах безучастния лик на световното съкровище, усетих, че и неговата, и моята лъжа са едно и също, скрито в естеството му, и си рекох: „Всичко произлиза поради неговото устроение – зло и добро, истина и лъжа – и няма граници помежду им. Ако кажа как съм достигнал до моята окаяност, нито то, нито тия прости люде ще разберат и ще ме съжалят. А къде се е дянал Бог? Той знае що съм, ала го няма никъде. Някога чувах гласа му, сега мълчи, види се, и той вече не може да ме съди, а камо ли болярият и неговите човеци?" Отрекох, че съм еретик, защото и еретик сега не бях, а за убийството не давах дума да се изрече. Младите болярки се сгушили, разглеждат ме, шепнат си и чух едната да казва: „Еретик, пък толкова хубав. Че нали еретиците са песоглавци?" А народът като стадо, що пладнува, примигва и чака зрелище.

Доведоха Арма да свидетелства против мене. „Кажи, дума болярият, че е от кратунарите вещери, дето мърсуват в кучешки сватби из гори и пещери, прости, Господи!" И се кръсти. С него се кръсти и попът и всички отлагат калпаци. „Кажи как уби светия отец. Ти призна, че те прелъстил да станеш еретичка, и аз ще ти простя, понеже изглеждаш разумна. Попът ще ти наложи черковно наказание с пост."

Гледаме се с Арма, а болярият чака. Повярвах, че е признала – мене да погуби, себе си да спаси. А тя: „Твоя болярска светлост, нà, кръст. И наум не му е идвало да посегне на човек. И никак не знам откъде е, даже истинското му име не зная. Каза, че е Еньо, но декашен е – колкото вие, толкова и аз знам. Рибарин бил, сирак, майка и баща не помнел. Срещнахме се на кръстопът, па се взехме надве-натри, че и аз съм сираче от деме, пастирка бях." Лъже, маже и заглажда, да предизвика съжаление. Болярката пухти злобно, шепне нещо в ухото на болярина, той друса коляно и току маха с ръка. „Лъжеш, вика, жено! Как тъй не ще знаеш откъде е мъжът ти и какво е истинското му име? Съблечете я, казва, гърба ѝ оголете, Кърчак Кочо да я опърли с волския пищьок, да видим какво ще запее."

И като я съблякоха, та свалиха конопената ѝ риза до кръста, бялна се дяволската ѝ плът, люшнаха се розовите ѝ гърди, дорде ги прихване с ръце, и светнаха плещите ѝ като преспи под пролетно слънце. Палачът накара стражник да я хване за косата и да я приведе, а болярият що не подскочи на стола, плесна се по коляното и се хвана за мустака. „Бре, казва, че нея слънце не я виждало, какви добитъци е пасла? Чакай, още не удряй, Кочо. Може да признае." И очите му като на кот, кога дебне врабец. Ала с късмет бе родена моя-

та пагубница. Пристигна на кон монах, та при болярина. Манасий, дето надничаше през прозорчето на килията да ме гледа гол, когато исихаствах...

„От Кефаларската света обител идвам, твое болярство. Снощи негово преподобие игуменът на „Свети Илия" проводи брат да възвести що е станало с отец Доросий, царство му небесно. Еретик, казват, го убил, наш монах бивший, помилуй, Господи! Та дойдох дано го позная по повеля на негово преподобие нашия игумен Евтимий."

Кръсти се мръсникът, благославя болярското семейство и народа. „И оризмò е издал нашият просветен от Бога самодържец срещу поганците съботници и срещу вси евреи и смутители на Христовото стадо. В светата лавра още преди два дена вестиар Конко разгласи."

Боляринът е начумерен. „Оризмò ли казваш? Що гласи то?"

„Да се ловят еретиците и да се водят на съд в Търновград. Висшият клир отива в престолнината тия дни."

Не беше по угода на болярина царската заповед – отнемаше му правото да ме съди като еретик. Тоя болярин подобно на много други самоволно властваше в своя катепаникон, обичаше да устройва съд, позорище и всякакви зрелища за развлечение. Заби глава в корема, брадата му се раздвои повече. „Аз, казва, съдя за убийство, пък за еретичество ще го предам на царските тъмничари. Ти, отче, го погледни, дано го познаеш."

А Манасий отдавна ме бе видял и познал. „Че какво ще го гледам, твое болярство? Той е – бившият наш монах Теофил, христопродавец и вероотстъпник. За удавник го мислехме." И разправи кой съм и как съм избягал от манастира.

Като чу чий син съм, Черноглав ме изгледа свирепо: „Не може да бъде Тодор Самоход такъв злодей да извъди! Защо лъжеш бе, куче проклето, че не си бил еретик? Баща ти от гроба да излезе, щом те види, жив ще поиска да влезе. Казвай, защо закла Доросий?"

Отрекох и болярината се развика: „Кочо, започвай. Нея остави!"

Стражници ме повалиха, смъкнаха ризата ми. Палачът зашиба гърба ми с волската жила, дорде загубих свяст. Поляха ме с вода и пак питат: „Ти ли уби Доросий?" А през това време Арма пълзи на колене пред болярина: „Не го бийте, не е той. Петко Чукала е." Пък селските старейшини и селяните викат: „Бийте го, господарю, да признае! Бийте го!" – защото по закон селото трябваше да заплати на манастира глоба за убийство.

Най-сетне повярваха, че не съм убил архимандрита, и ме затвориха в кулата. Легнах по очи, гърбът ми гори, ярост ме души. Заклевах се, ако остана жив, да светя маслото на болярина. Ами какво да правя с Манасий? Всички в лаврата ще узнаят – Теодосий и Евтимий, целият Търновград и майка ми, клетата. Докато бях незнаен, сам себе си убеждавах, че не е съществувал нито инокът Теофил, нито съчинителят, нито хубавото момченце, а сега се връщаше миналото, идваше адът...

По вечеря влезе ратай. Носи паница с грах и танур с масло. Намаза ми гърба. „Болярските дъщери те съжалиха, казва. Изпращат ти ядене. А жена ти изпроси маслото." Попитах го Арма пак ли е в хамбара. „Не е, оставиха я да спи при ратайкините. Господарят рече, че не била еретичка. Ще ти вземат хубавата булка, братко, за наложница. На жени налита старият випирин. Почакай, и вода, и конски чул ще донеса да легнеш..." Не ща да говоря за мъките си през тая нощ в болярската кула. Те бяха само начало. Зачаках съдбата като звяр в капан и не мигнах до сутринта, когато рано-рано ме поведоха към Търновград да ме предадат на съд. Не видях вече Арма, нито чух нещо за нея. Тя беше враг на мъжка святост и съвършенство, а сама диреше святост...

А след като ме съдиха и жигосаха в Търновград, нямах право да встъпя в брак и заживях в безбрачие с разни жени, които срещах, нещастни и окаяни като мене, по друмове и пепелища из Романя...

П

Кой знае, братя, един ден, когато човекът ще узнае много и много тайни на естеството земно и небесно, дали ще узнае нещо повече за себе си, та вярно да мери делата си и справедливо да съди братята си? И възможно ли е чрез познание да станем еднакви по мисли и вгждения и тъй да върнем рая на земята?...

За престолнината потеглили и самият Черноглав с колесницата, стъкнат като за пред цар, и синът му с дружина стражници и слуги. Младите болярки се измолиха и те да погледат как съдят и наказват на позорището, само майка им остана вкъщи.

Вързаха ме с въже през врата и ме накараха да вървя отпред, заобиколен от стража. Стигнахме в Търновград следобед и влязохме през Асеновата врата във вътрешния град. Разярен беше народът срещу еретиците и най-вече на евреите – смяташе ги виновни за нашествията на агарянците, защото гневели Бога – по улиците бе излязъл да ги посреща и сам да ги лови. Гълчеше и събираше камъни, децата и те, пък жените – най-люти. В еврейската махала се чуваха писъци, извличаха от къщи евреи. Там ходеше стража да укротява народа, а пред къщите на знатните, роднини на царя, пазеха царски люде и никого не пущаха да се приближи.

Като ме видяха, тълпа стълпи колесницата и питаха болярина жид ли съм, или еретик. А той каза високо: „Тоя е на Тодор Самоход зографа син. Кратунар, съботник, сатанинска влъхва. На царски съд подлежи. Отстранете се!“ И накара колесникаря да шибне конете, та тичах като вързано псе през моста над Янтра до градската баня, дето беше и тъмницата. Там ме предаде на царския тъмничар и на кастрофилакса. Тъмничарят ме огледа и рече: „Ти ли си богомилският дедец, главатарят на кратунарите, дето отричат цар и вяра? Казвай, да знам къде да те запра!“ Рекох му: „Не съм еретик, погрешно съм докаран.“ Но болярина му разказа кой съм. Тогава царският тъмничар поиска да ме затвори в метоха, ала кастрофилаксът нареди да бъда в тъмницата.

Затвориха ме в една килия, пълна с тиня, понеже Янтра навлизаше, когато придодеше. Помолих тъмничаря да не издава името ми, защото имам майка и сестра на Царевец. И той, като се убеди, че съм син на покойния царски зограф, остави ме в по-суха килия. Но след няколко дни тъмницата се напълни, та ме отведоха в друга хумба, дето бе привързан към стената с вериги турчин, акинджийски стотник, хванат в плен. Заповядаха ми да го храня и да не му позволявам да вика нощем. Разпънат беше агарянецът и вонеше, но бе силен мъж – вярваше в техния бог, а нашия презираше. Погледна ме вълче и щом разбра, че говоря гръцки, рече на развалено: „Мен ще режат глава, защото убил на бой ваш бинбаши. Ами ти защо? Взел душа или крал?“ „Не знам, казвам. И Бог не знае вината ми.“ „Лъжеш, гяур, Аллах знае всичко. Все не знаете в що е вината ви, защото сте неверници. Затуй Аллах ви предава в ръцете ни.“ Жегнаха ме тия думи, но се утеших: „Какво знае за Бога тоя див човек?“ Ръцете му се подули като кросна – ръждивите скоби се впиваха в китките им и тъй бе висял с дни. „Гяур, казва, махни сюрменцата да отпусна ръце. Аллах ще те възнагради.“ Съжалих го, издърпах железните жегли и щом си измъкна ръцете, зави му се свят и падна. „Хайде, рекох, легни да спиш. Ако тъмничарят види, мен ще прикове.“ Сутринта пак го прикових на стената, а той пее тяхна си песен: „Който сам падне, никой не му е крив.“ И вече не попита за вината ми. Всеки ден очакваше да го посекат, но скоро го размениха срещу наш пленник и останах сам в хумбата. Прав излезе агарянецът – възнагради ме Бог по-късно, нека му дойде времето – и за това ще напиша. А сега за срещата с Евтимий и как ме съдиха и жигосаха...

Същия следобед, щом отведоха турчина, тъмничарят ме изведе в двора. Поля ми да си плисна на лицето, накара ме да изтърся дрехата си, да се среша. Пък дворът пълен с евреи и еретици като кош с риба. Гълчат, някои пеят псал-

ми, други плачат, трети се кривят на стражата и тя ги усмирява с маждраците. Всякакви люде – търновградски и чужди, – но от нашите само двамина.

Тъмничарят ме въведе в килия, постлана със слама, заръча ми да седя и да чакам. По едно време глъчката в двора затихна и чух, че водят някого в подземието. Похлопа се на вратата, нечий глас рече: „Боже наш, помилуй нас!“ По гласа познах кой стои там и онемях. И пак: „Боже наш, помилуй нас!“ Трябва да отвърна „амин“, но не рачи проклетата душа. Дебелата врата, скована от греди, заскърца, отвори се и пред мене застана Евтимий с посох и енголпие върху расото. Калимавката му обра паяжините по тавана. Наведох глава, гледам в краката му и мълча.

„Ти ли си, чадо Теофиле? Защо не ме погледнеш? Срамуваш ли се, или мракът ти е толкова мил, та не искаш да излезеш от бездната му? Или гордостта ти чака да се утоли в твоята гибел? Или си достигнал ненавист към словото, ти, който съчинителстваше дивни изповеди пред Бога? Нима божественият дар се е превърнал в жило и отрова и ангелът е престанал да се бори със Сатаната, защото е победен и прогонен от сърцето ти?“

За всяка душа има слова, що я разбуждат и като чукове удрят в нея. Словесен е човекът и му е орисано вечно да дири истинското слово, а словото му е дадено по-свише от сетивата. Но и против това се опълчва мисълта и мъчи ума. Усетих, че душата ми се надига от тия думи на Евтимий – като слънчев луч зад облак блесна страшната истина – моята някогашна радост, великият дар да разбирам Божията промисъл към живо и мъртво, се е превърнала в жило и отрова и самото слово е обедняло като осланена наесен гора. Ала неверникът Искариот не повярва и на тая истина, понеже в същността си е враг на всичко възвишено – опълчи се и ми шепне: „Що е истина? Художеството и молитвите ли? Или любовта ти към оная, която те доведе тук? Или исихията с лъжата си? Кажи на тоя гражданин от Горния Ерусалим да си върви! Кажи му, че владееш над него като Юда над Исус!

Той е длъжен да се моли на колене за спасение на душата ти, понеже казано е – загубената овца е по-скъпа на овчаря от стадото. Нека коленичи в сламата негово преподобие!“ А Евтимий, като изпълваше с чистотата на своето достолепие тясната и мрачна килия, продължи: „Предполагах, чадо Теофиле, че ще се отдадеш на дявола за познание и ще подириш ада, защото не е мислимо този, който търси Бога, да не надникне и в пъкъла. И знам, че всеки с такъв божествен дар стои на границата на безумието, понеже нито Бог ще му се разкрие докрай, нито ще намери слово да изрази изцяло що е узнал. Жестоко е това предопределение – да бъдеш на вечно позорище, което сам си устрояваш, и сам да ставаш смешник и съдия пред людете. Още когато дойде в игуменарията, душевното ми око съзря, че не си отреден за монах и манастирът не е поприще за тебе. И аз, за да изпитам крепостта на вярата ти, нарочно те отдадох на отец Лука. Размислих кое те е довело до падението и заключих: твърде много си искал от Бога от гордост и неутолимо нетърпение да узнаеш тайните му. Говори, чадо, кажи защо напусна светата ни лавра? Нима тя не беше сигурна крепост на твоя дух и нима между братята не найде нито един, достоен да му довериш своите изкушения? Или съзерцанието на Божата енергия се оказа безплодно за поета?...“

Не със слова, с гвоздеи пробождаше сърцето ми Евтимий и това, що отричах и исках да забравя, се изстъпваше отново – истина ли е, или заблуда? Лъжа ли бе оня свят на радост и сладка мъка, който пееше в мен, както пеят птиците напролет? Или моят разум, дето ме погуби, е лъжлив? Но закоравяло бе сърцето, злина го поеше, както влагата поеше тъмничните зидове и ги разяждаше невидимо. И като събрах сили, потиснах душата и му рекох: „Твое преподобие, умът ти е висок и проникновен. Не ще отрека, че което чух, е може би самата истина за мене. Но кажи ми: виждал ли си Таворската и как изглежда тя?“ А той, като отстъпи, изгледа ме с поглед, който не ще забравя, и направи кръстен знак, та си помислих: „Сигурно я е виждал, но защо не е захвърлил

расото?" И каза тихо, със стаена тъга: „Нима я видя, чадо? Наистина ли я видя?" И тъй го каза, че по снагата ми минаха тръпки. И като му разказах как съм я видял и как е поразила духа ми и погубила вярата ми, той вдигна ръце и възкликна: „Господи, нима дойде денят, в който твоята светлина ще заслепява човека, денят на най-страшни изпитания и падения? И човекът ще бъде като вълна, издигана и размятана от вятъра?" Тогава му открих как съм отишъл при еретиците да диря истината за двата свята, но за убийствата не се реших. И понеже злобата искариотска съскаше, добавих, за да го жегна: „Гредата, твое преподобие, която трябваше да опитаме, преди да минем по нея, излезе гнила и мостът на изпитанията се срути, както сам виждаш. Не смяташ ли това за своя вина?" Очаквах да се разгневи, но той ме погледна кротко и рече: „Какъв смисъл да пазим греха със стража, ако тоя, който го носи, не може сам да се пази и бори с него? Не оставяй да говори Лукавия в тебе. Не брат Лука те е довел до тая окаяност. Ако изявата на божествената енергия не е могла да смири гордостта ти, кой ще я смири? Виждам, че не е дошъл часът на твоето разкаяние. Не по външна заповед идва то, та не ще ти река: „Покай се, да ти простят." Няма друга сила освен Божията, която може да те накара да повярваш в това, що Бог е открил и на децата, а дяволът е помрачил във възрастните. Знам колко е сладка за човека горестната мъка на отрицанието и колко бедна изглежда пред нея тихата радост от добродетелите. Христос да ти е на помощ, Теофиле! Сатаната е в тебе и лесно няма да излезе. И ако не излезе, ти ще бъдеш първообразът на бъдещото чудовище от апокалипсиса, човекът с нова, зверска сила, що светът не познава – антихристът, дошел за неговия край..."

Затвори се пред мене грозната врата, издрънча ключалката, изстена душата ми. Отиде си Евтимий...

Р

Няма да достигнат нито сили, нито храна да описвам, както започнах. Трябва кратко.

В навечерието на съда ме оковаха във вериги, та в подземните килии на метоха, дето запираха полудели монаси и крадци на черковно имущество. Там бяха нашите и Босота, по прякор Тъпчикръст. Той и ученикът му Стефан проповядваха масилиянската ерес.

Вътре мрак, воня и смрад, а Калеко и Босота се счепкали кое учение е по-вярно. Единият вика: „Не мами людете с избавление, защото развеселяваш Сатаната и спомагаш за по-голямо человекоизтребление. Ако премахнеш владиката и болярина, дяволът ще се загнезди в попа и в отрока!" А другият като из хромел: „Содомски сводници, хусари и крадци! На Мамона служите, в развратна тиня тънете и за мъдреци се смятате." Сбиха се, задрънчаха веригите – самият Сатана се смееше с железен смях. Като мина и боят, налягахме да спим на плесенясалата земя. Всеки се върти, пъшка – умът се бори с утрешния съд, душата го утешава с надежди за друг живот. Внушавах си: „Предай се на безумието, че то е и в твоите превъплъщения. Кой си? Поетът или еретикът и убиецът? Безумието е най-достоверно, понеже е безсмислено." Но не излизаше от ума ми Евтимий – тъгувах по някогашния Еньо, както елен тъгува над пресъхнал извор в жарък ден. И като лежах и оковите студенееха по снагата ми, в просъница и унес слушах въздишки и бълнувания, някой ми заговори, както преди, когато заспивах върху пода на манастирската килия. „Ти си Богът, когото търсиш. Не си ли разбрал, че няма закон вън от твоята воля да те предпази от злото в тебе освен закона, който ти сам ще си наложиш? В тебе е светецът и убиецът, горният и долният свят. Кого ще предпочетеш? Само в този избор ти си свободен! А който се натовари със сладостното бреме на дълг и закон, не търси вече свобода. Тя се е освободила от себе си – никой не иска нещо, което не му е нужно!... Седни на твой престол, увенчай

се със своя слава!... Алилуя, вярвай и слави само твоя бог без име и без черква. Забрави ли, че той ти донасяше най-чистите радости, когато ти не беше станал Искариот, и ти откриваше сладките тайни? Ти го смяташе общ за всички, но той е само твой, понеже всеки го вижда според себеустроението си... Нали заради него напусна родители и покри лицето си с черния параман? И за кого, ако не за него, съчинителства да възпееш творенията му? Той е във всички времена, макар да носи имена на много богове...“ Такива горди мисли ми се внушаваха и си рекох: „Това е гласът на заключената истина, която охулвах! Величественият порядък на мирозданието пак ме осени. Ето човешката участ на тая земя! И колкото радостна, толкова и страшна е тя. Тук са изворите на вярата, красотата, художествата и боговете – венците, с които човекът се е окичил и отделил от тварите. Само чистотата на духа съзира целеустроението на света зад противоречията.“ Радостна сила ме разтърси и душевна бодрост, поиска ми се да ритна и всякакъв страх пред съда изчезна. Спомних си моите разсъждения в манастира, че трябва да се спасявам с оная истина, която само сърцето знае, с други очи погледнах заровения в трапа на нашето лозе, пък себе си като безумец, що върви през житници и плодни градини, а бере омайно биле и змийски хурки.

Но дяволът, дето мижи като котарак над поганец и се преструва, че не го вижда, като ме остави да се порадвам на нови надежди за спасение, съсече полета на духа, както стрела прекъсва полета на птица. „Теофиле, казва, не са ли предсмъртни тия твои мисли? Дали немощният ти ум не се самообльщава? Нима забрави Таворската? Хубаво знаеш, че утре, ако не ти отсекат главата, ще ти отрежат езика. И кой ти ги нашепва? Ами ако съм пак аз, както тогава в болярската черква? Какъв е тоя химн за целеустроението? Щом сам създаваш закон за себе си, какво общо има той с мирозданието, чието устройство не познаваш? Не разбираш ли, че щом се слагаш на свой престол, какъв ти Бог и величествен порядък на вселената?... И кой пръв поиска да постави престола си над облаците и да стане подобен на Вишния? Не съм ли аз?...“

Скочих на нозе от мъка и горест, сякаш душата ми приживе влезе в геената огнена, и си припомних думите на архистратега Михаил, дето ги казва на Богородица в пъкъла: „Който се затвори в тая тъмница, Бог не си спомня за него.“ И ми се стори, че нададох вик, като вопъл, дорде премине мъката. Тогава видях копието на един от стражите вън, опряно о желязната решетка на прозореца, натъркаляните като черни снопи еретици – мъже силни, но безумни, които утре по-безумни щяха да съдят. Възвърна се бесът, та викнах в себе си: „Пак си повален, нещастнико! Утре Сатаната ще бъде твоят защитник и ще се присмее на съдниците, глупци като тебе! Дано те посекат, да не се мъчиш в земния ад!“

Дойде дъждовно утро и чухме как затворените в тъмницата евреи запяха Давидови псалми. Пристигна кастрофилаксът с войници, прегледаха здраво ли са заключени веригите ни. Събуха ни боси, навлякоха ни вретища и заповядаха да се строим в двора. А зад оградата чакаха жителите на Търновград, току-що излезли от черквите, понеже денят беше неделя, и щом се показахме на улицата, клепала и камбани забиха на умряло. Тълпата взе да ни замеря с камъни и да хвърля пепел по главите ни. При тържището се сбрахме с жените – и те боси и оплюти, и те закриват лицата си с лакти. И като гледах как някои се препъват в дългите вретища, как се клатушкат и гънат черните еретически редици, а край тях подобно псета, що лаят пътници, подтичват, плюят и ругаят настървени попчета и болярски отрепки, залюлях оковите си като кандилница, кога се пее тропар над мъртвец, и възкликнах в себе си: „Не е много умен дяволът, но човекът е глупав. Да се чудиш колко е слаб разумът му!“

Поведоха ни към северната врата на Царевград и се разбра, че ще ни съдят в палата. Зад вратата, нагоре към палата, мало и голямо се натрупало на гроздове в тесните улици, от прозорци и врати се надвесили стари и млади, от

кулите и крепостната заничат войници, вси кучета долу лаят на поразия и орляци врани грачат. В сивото дъждовно небе тържествено кръжат рошави орли – знаят, че щом людете се вълнуват, очаква ги пир. Между глъчката и звъна на железата чувах как мама изплакваше. Съседки я утешаваха и увещаваха да стои мирна. Тя ме викаше по име и молеше да се покая, пък аз поздравявах познати, да гледам как свеждат глави и се крият зад гърбовете на другите.

Спряха ни под крепостната стена на палата. Болярски жени, граждани, монаси чакаха пред двукрилата врата, обкована с желязо. По едно време вратата се разтвори, пуснаха да влязат болярките и някои други, но майка ми не пуснаха, та ми олекна. Излезе подякон със свитък, извика имената на Босота и следовниците му. Не ги видяхме до деня на позорището – осъдените извеждаха през другата врата към тъмницата. Дойде и нашият ред, влязохме в двора. Там царски служители и чернокапци притичваха насам-натам. В тронната ни вкараха от задната врата. Всекиго от нас водеха по двама яки дятци. Поради мрачния ден запалили лампади и по мозаичните образи отблясъци като в черква, мирише на изгорял восък, на ливанто и топло от човешкия дъх. В дъното, на трон, Иван-Александър, застарял, но още румен, цял в пурпур, държи кълбото и кръста. До него цар Иван Шишман, и той в престол. Над двамата изписан двуглав орел на стената. Отляво патриархът Теодосий, архиереи, епископи с жезли, с мантии – ще речеш, златотъкана шевица, опасала стената до черното духовенство. Пък то стърчи като черна гора и потраква с броениците. Нашите от лаврата – Сава, Тимотей и кир Дионисий, в средата. Светия седнал в началото на тая гора, до него Евтимий. Поклоних им се, но на моя поздрав отвърна само Евтимий. Сполай ти, велики человеколюбче! Макар и Юда да бях, кланям ти се и те люби грешната ми душа! Твоят поздрав, що не заслужавах, възпламени духа ми, измъчен от Сатаната. Дано си разбрал, че не с моите съдници исках да споря, но с тебе и моята дързост бе откровение пред тебе...

Отдясно на техни царства – велики боляри, военачалници, там и Черноглав си реши брадата и се надува. В средата – маси с червени покривки и писари с пачи пера като псета, настанени в столчци. На средната маса разпятие и пред него, сякаш кърваво сърце, венецианско кандило гори.

Първи изправиха на съд Калеко. Излезе висок йеродякон и го попита признава ли заблужденията си. Припомни му, че няма непростим грях, стига да се разкае като блудницата, като разбойника на кръста, братски искали да му помогнат и прочие. „Падни пред Всемилостивия и пресветата му майка, отречи се трикратно от Сатаната и ще бъдеш отново приет в лоното на единната, свята съборна църква."

Изслуша Калеко йеродякона, в кървавата светлина на венецианското кандило се открои голямата му, оплюта глава, изсумтя и рече: „От чие име ме съдите? От името на Саваот или от името на брата му? Ако е от името на единия, присъдата ще бъде несправедлива, защото не може да бъде виновен слугата, който изпълнява заповеди на двама различни господари. Ако речете, че съдите от името на двамата, съд не може да има, понеже те са в противоречие."

Утихна православният събор, че и броениците не се чуваха, някои закашляха, но то трая миг, два. И както вятър обгонва висока трева, така се разлюляха духовници и велможи и глух ропот мина по редиците им, а по лицето на благоверния самодържец се разля усмивка от любопитство. Гласът на йеродякона проехтя като тръба в битка:

„Лукави рабе! Съдим те от името на единната, свята съборна църква, що е тяло Христово. На нея е дадена власт да свързва и развързва, да опрощава и задържа греховете."

Калеко тръсна пепелта от вретището, издрънча с оковите и посочи царя. „Ако казваш истина, защо са тук царски съдници? Питам – за какво ме съдите? За грях или за бунт, за кражба или за блуд? За грях съди Бог, за кражба и бунт – цар. Ако е за кражба, как ще ме съдите вие, дето сте заграбили богатства и власт? Крадци крадец не могат да съдят. Ако е за бунт, казва, бунт не е имало. Ние сме покорни и на

царя, и на Господя, и на брата му. Пък ако речете – съдим те за блуд, кой от вас не е блудствал на дело или с помишления? Негово царство разтрогна брака си с влахинята заради хубавата еврейка и църквата одобри. Как ще съди тя за същото поданиците му?"

Зашумяха, затропаха, по лицата усмивки, а самодържецът се престори, че нищо не е чул.

Стана хартофилаксът и се провикна: „Ваши царства и богоносни отци, самият Сатана е взел образа на този еретик! Богопротивният му език сам изрече присъдата си! Защо трябва православният събор да слуша повече беззаконника?"

Разнесоха се одобрителни гласове, ала Иван-Александър стори знак да оставят Калеко да говори и това се изтълкува като мъдрост, еретикът сам да се изобличи докрай... Но и без позволение Калеко не възнамеряваше да млъква.

„За каква, казва, единна църква говорите? Тук, казва, едни от вас отричат, че човек може да види Господя, други не отричат. Едни го търсят на горния, други на долния свят и казват, че и двата свята били сътворени от Бога. Ако е тъй, откъде се е пръкнал дяволът? Щом, казва, не сме създадени от двамата, защо даже когато се молим, мисълта ни се отклонява към плътски желания и светски грижи? Съдили сте били от името на църквата, на която била дадена власт да опрощава и задържа греховете. Но църкви, казва, различни и папи и патриарси различни. Пък българската е най-разцепена от лъпосмотрители, автокефални и покорни на гръцкия патрика. Никому, казва, не е дадено от Божие име нито да съди, нито да свързва, нито да развързва, защото всички сме двугласни слуги на двамата ни създатели, които са във вечна борба помежду си..."

Измъчиха се писарите да записват с пачите пера. Стана душно, ала никому не идваше наум да отвори тесните стъклописани прозорци. Погледнах към Евтимий. Стоеше замислен. Светия беше хванал рядката си брадица. В пот лъщяха болярските лица, а нашият просветен самодържец се забавляваше с еретическия език, макар че утре щеше да заповяда да го отрежат...

Господи, що за творение е твоето подобие? Защо го мъчиш, като се криеш от него, пък си му внушил висша потребност да те търси, та си измисля всякакви кумири и кръв се лее, и смърт коси подобието ти? От страст за истина безумен става човекът, готов за най-люти мъки. С тях се гордее и слави, най-различно те нарича, заради тебе брата си пребива и сам на кръст се разпъва. В бяс се превръща заблудата и полита към самоунищожение измъченият човек. Такъв час бе настанал за Теодосий Калеко и за мене, макар че постъпих пред съда другояче...

Най-сетне дятците издърпаха назад Калеко. Пък той, разтреперан, чорлав, с побелели устни, които още мълвяха, и с невиждащи очи бореше се и не искаше да върви. Накрая, като го поведоха към преддверието, дето трябваше да чака присъдата, обърна се и извика: „Велика и вечна е силата ти, Сатана! Но твоят раб не е покорен на слугите ти! Анатема на фарисеите!"

Въведоха в тронната съботнички да свидетелстват, те, разслабени духом от затвора и от срам, че позорът им излиза наяве, нахлуха като подгонато стадо, заблъскаха глави в пода, запищяха и припадаха. Разправиха как са въздавали на дявола, как поп Стефан и Калеко учели да не раждат, да крадат, да напущат мъжете си, кръстеха се и плачеха. Тронната стана като лудница и дяволът тръгна из нея да съблазнява... Монаси и боляри си шепнеха непристойни догадки, смееха се и очите им блестяха. Любителят на божествени и светски сплетни и на всякакви сладости гладеше двойната си брада и шепнеше нещо на венценосния си син, който се червеше. И когато границите на благоприличието взеха да чезнат, стана великият Евтимий да сложи край на непристойността: „Просветени царства и отци, – рече. – Нека пощадим грешника от срама, като прекратим разпита на тия жени, защото и в наказанието има граници за душата и съблазън в откровенията на греха."

Изведоха жените за женския метох, дето по-късно щяха да наложат наказания на всяка поотделно, и пред съда смирено застана поп Лазар. Черната му рядка коса беше чиста. Понеже бе дребен на ръст, по пътя за насам се кри между нас и нито пепелта, нито плюнките го бяха докоснали. „Разкайвам се, дума, свети отци и ваши царства. Признавам заблужденията си, в единната съборна църква вярвам и за прошка моля, яко же митар окаян."

Дори Евтимий не се възмути, когато невестулката падна на колене, хитроумно опроверга кратунарските заблуди и трикратно се отрече от Сатаната. Братя, какво ми пречеше да постъпя и аз като него? Щом Бог ме е предоставил на дявола, спасението беше в комедията, която лукавият поп разигра. Ала като везни е устроен човекът. На едното блюдо е животът и умът го защищава най-подло, на другото е душата. Пък тя, с копнежи към други светове, но вечно неубедена и неразумна, петимна за вяра, във вечна крамола със себе си и света, лапти да се освободи и от Бог, и от дявол и се мята, клетата, от ония предвечни времена, когато е изменила на Господа, та оттогава предпочита смъртта пред позора.

Като слушах мерзкия поп как лицемерно се разкайва, гордият бяс, с който готвех да се присмея над събора, ме напусна, обзе ме отчаяние и като мълния мина през ума ми, че нито човекът, нито светът са защитими. Тогава усетих, че силите ми отпадат в безразличие... Ала нека си почина и припомня що беше, дано го изкажа по-ясно...

С

Проклети да са очите, дето виждат и това, което не разбират! Като двама слуги слагат на господарската трапеза мед и отрова, объркват господаря си и го хвърлят в съмнения. Погледна как се е сплело в човека Божие и дяволско, трепне сърцето – не знае обича ли, или се надсмива, прощава ли, или презира. Светът ми се представя в духове и образи предвечни и ту ме хвърля в черно отчаяние, ту в ангелско безумие, с което се наслаждавах в ония дни, отминали с монаха Теофил и с хубавото момченце в Търновград. То беше и в поразяващата Таворска, и в погребания Исус в трапа на лозето ни. И Арма бе в него, и цветето, що цъфти, и небесната вис виждах чрез него.

В тия съдни дни ми се откри правдата в думите на великия Евтимий, с когото бях в духовна вражда, както дяволът с Господя, казани, когато ме прие втори път в игуменарията. „Прочетох твоите молитвословия и светски словоизлияния и се убедих в дарбата ти. Ала много си млад да отсъдя накъде ще я насочиш – дали към дявола, или към Бога. Може и по средата да останеш, а то е, като да застанеш между рая и ада. Тогава душата ти ще се мъчи, ще живееш без вяра и не ще научиш човека нито на добро, нито на зло, а само на съмнения, пък те са вратата към греха и пъкъла..." Но що да сторя, наставниче, като виждам едното и другото? Не е ли едноок онзи, който съзира само единия от световете? Или трябва да обърнем погледа си към Горния Ерусалим, за да не мъчим ума си и да не бъдем „вълна, размятана от вятъра"? Такова безумие не е ли по-страшно от моето и аз, като Искариот, нямам ли право да извикам: „По-мъдър съм от тебе, а ти си лъжа!"

Такива мисли насилваха моя ум, преди да ме изправят пред червените маси, и не с техни царства и с църковния клир се борех, а с Евтимий. Погледна го, па се запитам: „На какво се е закрепил, де му е силата? Що е това, което знае, пък аз не знам? Нима тайната му е Горният Ерусалим?" Душата ми лаптеше към него, любеше го, пък го отричаше и не можеше да го постигне... Светия не ме занимаваше. Щом погледнех как държи рядката си брада, вдаден в блаженствата на исихията, виждах, че присъства тялом и дотолкова е уверен в съществуването на Горния Ерусалим, който нетърпеливо ожида в законечните си старчески дни, та еретикът за него е глупак и Божи враг. Той бе везни с празно блюдо –

пълното беше натежало към смъртта и в него нямаше нищо земно.

Светлините на лампади и свещници искряха по болярски и архиерейски одежди, по мраморните стълбове, по мозаични образи на царе и светци. Тих есенен дъждец плакнеше тесните стъклописани прозорци, сигурно мъгли влачеха белите си опашки по Гарванец и в ждрелото на Янтра. И като си представях гледката навън, въображението ми виждаше моите съдници голи, стари и млади, страшни с алчните си уста и очи – надменни, уверени във властта си, успокоени от своите заблуди за света и Бога, различни, ала обединени край благата земни. Такава бе самата истина за тях, а златотъканите мантии, раса, жезли и корони, както и великолепието на залата трябваше да скриват голата истина и залъгват ума. Но най-чудното бе, дето тия люде бяха сложили пред себе си Христовото разпятие като символ на най-висшето, най-справедливото и святото, в чието име и съдеха. Щом погледнех мъничкия Христос, увиснал на кръста с безпомощно клюмнала глава, с грозни, измъчени ребра (пък гвоздеите, с които бе прикован, златни!...), опушен от свещи и кандила, огрян от венецианското сякаш от пожар, светът и животът човечески изглеждаха дяволска комедия без смисъл и цел. Лицата на писарите – муцуни на псета, сгащили дивеч, чакат ловецът да го повали да изядат вътрешностите му. Единият с нос същински клюн, като че душеше, а пачето перо в ръката му сулица, да пробожда. Тъй, братя, моето безумие, що се наслаждаваше някога на световната загадка, сега я виждаше в чудовища. И пак си рекох: „Нито човекът, нито простата безсловесна твар на тая земя са защитими!"

Дойде ми редът пред съда, поведоха ме дяците. Нозете ми бяха измръзнали от студения мраморен под и дали от това, или защото бях изстинал в метоха, кихнах, та пепелта от косата ми се посипа по вретището. И такава глупава, неуместна беше кихавицата, че ми стана и болно, и смешно. Как съм изглеждал, не зная, ала много погледи бяха в мене, защото, макар оплют, макар опепелен в дългото вретище, моята хубост и младост ме отделяха от другите. Иван-Александър размени няколко думи с патриарха, изумено повдигна вежди и аз разбрах, че си спомни за мене и за златното перо, което ми подари. Хартофилаксът ме изяждаше с очи, протокелийникът Призд и примикюрът Цамблак, които бяха идвали някога вкъщи, ме гледаха под вежди със свирепо негодувание, други с любопитство.

Йеродяконът попита признавам ли заблудите си, отричам ли се от Сатаната и т.н. Казах, че не съм еретик. Бях при съботниците, вярно е, записвах учението, но сам ги напуснах. Колкото за моите заблуди, рекох, много са, не знам от кои да се отрека. От Сатаната винаги съм се отричал, но той не рачи да се отрече от мене. Тъй казах и млъкнах.

Йеродяконът рече: „Как да тълкуваме думите ти, че не знаеш кои са твоите заблуди? Ако Лукавия не се е отрекъл от тебе, не значи ли, че е в тебе?" Отговорих му: „Нима нашите заблуди не се раждат и умират с дни, месеци и години? Ако не е така, не би имало грехове. И нима Сатаната се е отказал от рода човечески?"

„Да не би и светата църква да се заблуждава?" – казва. Пък аз, като разбирах коварството във въпроса, мълчах. Тогава поискаха Черноглав да свидетелства къде и как ме е хванал и той стана, гръмогласно разправи, обаче скри, че ме е бил, и за Арма не спомена.

Запитаха ме защо съм хвърлил расото и съм избягал от светата лавра. И пак замълчах, защото си спомних как Пилат бе запитал Христа що е истина и Христос мълча, понеже истината е в свободата на мисълта, за всекиго различна, и е противоречива като света. Дори да се изповядах пред тия люде като пред Господа, не щях да бъда оправдан, защото съдници не могат да съдят дявола в човека, а съдят човека. Как да им разкажа за страшната Таворска, когато те вярваха, че тя е благодат и райска светлина? За моя сън, за отец Лука, за Арма, за помътненото световно съкровище, за заключената истина, чиято двойственост моят ум не раз-

бираше? Горният свят за тях бе божествена справедливост, нетленност и блаженства или пъкъл с катран, а за мене бе смърт и отрицание, сиреч самото Нищо, наречено Бог, което превръщаше в Нищо Нещото Човек... И колкото повече се опитвах да подредя мислите си и да намеря слова за защита, толкова по-безпомощен ставах. Мъката ми напираше като младо вино в препълнена бъчва, превръщаше се в горест и не чувах какво ме питат. Единият от дятците ме бутна в гърба и рече: „Глух ли си, та не отвръщаш на негово царство? Той те пита, за това ли ти бе подарил златно перо, да записваш еретическата скверност?"

Опомних се, забелязах, че самодържецът се е вторачил в мене, и отвърнах: „Не съм записвал с него. Ала не е ли все едно, твое царство, с какво перо пишеш? Дори с твоето да съм записвал, мигар можех отнапреж да зная какво ще напиша с него? Защото перото е просто сечиво, а словото е от духа, за който не съществуват условности и забрани."

„За кой дух говориш? За светия ли, дето изхожда от единия Бог, или за духа на лютия мъчител, дявола?" – попита патриархът.

„За духа човечески" – рекох.

„А кой е вдъхвал на човека тоя дух?"

Какво ми струваше да кажа: „От Бога е", но вместо това отвърнах: „Не зная." Тогава йеродяконът се обърна към събора: „Този човек е от злостните осквернители на вярата. Той не вярва в Света Троица, защото – сами чухте – не признава божия дух в човека. Както бледословният и нечестив негов учител хитро отклонява нашите въпроси или мълчи. Манихейската заблуда е пуснала дълбоки корени в ума и душата му. Поради нея е захвърлил дрехата Христова и е отишъл при съботниците да блудства и слави Сатаната." Извърна се към мене, прониза ме с пламнали за мъст очи. Висок, черен мъж беше, обзет от ревност да служи на божествената правда, която познаваше канонически, горд, че ратува за светата църква.

След него поиска думата хартофилаксът. Той потвърди обвиненията на йеродякона и каза, че границите на мисълта са Божите закони, които църквата пази и които аз не съм признавал. Станаха и други архиереи, между тях и игуменът на „Свети Илия", намекна за убийството на Доросий, за това, че нито веднъж не съм стъпил в манастирската черква, и нарече Доросий велик подвижник и просветител.

Пък аз, като напрягах ума си, питах се как да се защитя, щом в моите съждения и представи бях отишел далече пред съдниците, и се учудвах, че именно от това идва и безпомощността ми. Те искаха да мисля като тях и да не подлагам на съмнения техните умове, понеже в такъв случай не бяха достойни да съдят.

Само един-единствен тук знаеше истината за мене, ала мълчеше. Подирих го с очи между черните раса и извиках: „Отче Евтимие, защо мълчиш? Ти познаваш мъките на душата ми. Защити ме!" Гласът ми, непознат и за мене, изпълни залата от край до край и смути всички.

Тогава настана тишина като в гробница, вси погледи се отправиха към Евтимий, а той, без да ме погледне, каза: „Чадо, няма защита за никого, който блуждае между дявола и Бога, докле страданията или смъртта не пресекат като секира пътя към единия или другия. Там, в тъмницата, ти рекох, че ако Божата енергия не е могла да смири гордостта ти, никой не ще я смири. Приеми наказанието като пръст Божи за твое изправление и спасение..."

Отведоха ме дятците при Калеко да чакаме присъдите. Съборът начена да се съвещава и видях как Евтимий отиде при негово царство и патриарха, дълго говори и ги убеждава за нещо. Патриархът не възприемаше, неодобрително поклащаше бялата си брада, Иван-Александър слушаше замислен. На групи шепнеха и спореха велможи и архиереи какви наказания да ни наложат. През това време донесоха голяма ножица, остригаха косите ни, а когато дяконът поиска да остриже и брадите, един от дятците го възпря с думите: „Брадите не режи – тъй заръча татаринът."

Изправи се патриархът, удари с жезъла в пода. Нас-

таваха велможите и клирът. Високият йеродякон даде знак да ни доведат пред царските престоли и се заизреждаха найнапред духовниците, после болярите, един след друг, от единия до другия край на тронната. „Виновни, анатема! Виновни, анатема!" И всеки, щом изречеше тия думи, дигаше ръка и я сваляше...

Т

Лесно е с мъдрост да оправдаеш правото да бъде одрана кожата на човека, със заплаха от смърт да приеме твоята истина, както сториха в лаврата с отец Лука. Кой бог не е жесток и нали не „с нам", а „с имени твоему" колим себеподобните си? Но що би било, ако мъртвите съдеха за делата ни?

С какво друго можеше да ме утешиш, велики пастирю? Нали години по-късно утешава злочестия български народ с царството небесно? Ти беше унизен от любовта си към Горния Ерусалим, защото всяка любов води мъжа към унижения, понеже подчинява волята му на това, което обича. Като уверяваше търновските граждани, че мощите на твоята небесна годеница, света Петка, на свети Иван Рилски и на другите светци са непобедими и агарянците никога не ще преминат стените на престолнината, не беше ли готов да се примириш с падането на града, щом вярваше, че всичко е Божа промисъл? Ти беше усвоил способността да блаженстваш чрез въображението и това блаженство не изключваше и смъртта, която ти наричаше „девица с нежни ръце". Ти поиска да превърнеш нещастието на своя народ в очистение, слабостта му пред завоевателя в сила и спасение чрез Светата Троица, на която го предаваше „сега и вовеки". В ония страшни дни, когато разказах на Шеремет бег що за човек си, той се изсмя и рече, че човек не може да види едема, докато не влезе вътре. А ти вярваше, че си влязъл приживе.

Но ако беше видял Таворската, както я видях аз, не би ли те превзел духът на отрицанието, съмнението и търсенето? Нямаше ли да се разкайваш, че изрече присъда срещу мене? Нямаше ли да си приличаме, наставниче? И кой кого би съдил тогава? Нима величието изисква отричане от земното, самообльщението за свобода чрез робство пред Вишния? Ти наричаше свое отечество рая, „сътворен от живи камъни, чийто художник и създател е Бог", и „с млякото на благочестието" поеше духа си. Но ако рай е лъжливо блаженство, лъжа беше и ти и аз ще имам право, ако река: „На лъжа се крепи човешкото величие! Лъжа е спасението! На лъжа непобедима е поставена силата човешка!"...

След анатемата ни отведоха в тъмницата и там стояхме пет дни, докато съборът привърши и с евреите. Научихме, че двамина евреи били осъдени на смърт, обаче негово царство заменил присъдите с мъчения, а трети, равин, бил убит от народа с камъни.

Понеже не знаех на какво ще бъда осъден, представях си, че ме посичат, мъчат на въже, с трион или ми слагат гърне с живи плъхове на корема и поставят жарава отгоре му; ушите ми режат, езика и ръката, с която съм записвал ереста. Съжалявах, дето не постъпих като поп Лазар, когото отведоха на покаяние в някакъв манастир. Ала здраво бе загнезден в мен Лукавия, та се гавреше: „Не бой се, Теофиле, смъртта е прекрасното нищо, „девица с нежни ръце". Виж, мъчението е лошо, но и то е до мига, в който ще загубиш свяст. И болката има край. Аз съм окачил над земята часовник да измерва болка и наслада за всичко живо. Истинското блаженство ще стане, когато моят часовник спре. Тогава тленното ще премине в нетленно. Вярваш ли?" Тъй се гавреше дяволът и както седях в гнилата слама, прегоря в сърцето любовта към световното съкровище. Видях света без себе си и се примирих като агнец под ножа. Така се разминавах с живота и утеха вече не дирех, и страх голям нямах...

На петия ден, в събота, замлъкнаха чуковете, които

сковаваха позорището на тържището. Оправи се времето, кротък покров се синна над кули и зъбчати стени. Камбани и клепала известиха свършека на утринни в черкви, параклиси и манастири, мъглица опасваше хороводно Янтра. А тя поплисква край тъмницата, шепне ми: „Къде са водите, мили телата на бащи и деди? Тия води бяха сладки, речни, сега са солени, морски. Някога и ти беше сладка вода, сега си горчива и отровна. Отмини, отмини в незнайното без разкаяние..." И както жених чака стройниците да го поведат към дома на невестата, тъй чаках тъмничаря със стражата и се утешавах със стиховете, които някога бях съчинил в лаврата:

Сред черната вселена Бог създаде нежната земя,
но в нежността ѝ дяволът вля жестокост във всяка сила,
мрак във светлината, смърт във вечността.
И окото на милосърдието Божие само дотук стигна...

Не ни дадоха нито просеник, нито вода за обед. Затихна Търновград под октомврийското слънце, преситен от съд над еретици, препълнен с пришълци, докле заби патриаршеската, след нея клепалата и камбаните на черкви и манастири. Раздвижи се градът с глъч и тропот като на празник. Пристигна тъмничарят с помощниците си, свали вретището, навлече ми червена дреха от коноп, свързаха отзад ръцете ми със здраво въже. Събраха ни шестима осъдени – Босота, поп Стефан, Теодосий Калеко, аз и двама евреи. Поведоха ни със силна стража и още от вратата на тъмницата запрпкаха хлапета, викат: „Карат ги! Идват!" Народът се притиснал, стари и млади, жени, деца, монаси, ратаи, болярски люде от близките крепости, на чардаци и прозорци, по покриви, по дървета, по огради се накачили. Простолюдието от Девинград заело брега край Трапезица, като парцаливо стадо, дошло на водопой – блъскат се, ругаят и се бият, някои възкачили деца на раменете си. Царска стража с маждраци не пуща никого да се приближи до позорището. То стърчи три метра с прясно одялани дъски и греди, опасано с въжета като кораб. Върху крепостни стени и кули почерняло от войници и народ, по царския път се струпали царски слуги, както когато въжеиграчи и фокусници показват изкуството си, а срещу позорището към тържището шатра, подигната на стълбове, окичена със знаменца и губери – за царя и велможите. На върха ѝ син прапорец с чер двуглав орел, в нея сам цар Иван-Александър с венценосния си син седи, зад него болярството блести със златоукраса, пурпур и свила...

Поразиха ме човешките очи. Не бях виждал толкова очи в мене и що изразяват в такива часове. Жестоко любопитство, смут и страх, като че всеки от тия люде беше се изправил над пропаст, която го теглеше да скочи в нея. Бяха обядвали, с молитви и кръст, а очите им искаха мъки и смърт, дано узнаят тайната, заради която човекът към самоунищожение тегли. Като насън мълвях в себе си: „Смъртта е прекрасното нищо, мъките са, дорде загубиш свяст. Отмини без разкаяние, защото сам не знаеш къде си и къде ще отидеш..." Вървях с бавни стъпки, та един от стражите ме мушна с дръжката на копието в гърба, да не изоставам. Не ме гнетяха виковете, глупавите подигравки и дюдюканията, ами клепалата и камбаните, после тъпаните, които заудряха, когато приближихме стълбата на позорището. На върха ѝ като стопанин чакаше татаринът палач с двамата си помощници, засукали ръкави. Черна смола горе ври, мирисът ѝ ме замая, прилоша ми. Млъкнаха за кратко тъпаните, кастрофилаксът разгъна свитък, зачете кой на какво е осъден. Щом чу, че ще му отрежат езика и ушите, Калеко, каквото си беше същински сарацин, пожълтя като дюля, изплези към царя побелял език и се провикна: „Изяж го, Тарторе! Всички езици да отрежеш, мисълта не можеш спря! Проклет да си и царството ти триж да е проклето! Синове и внуци да изкупват греховете ти!" По знак на кастрофилакса метнаха на шията му въже и го измъкнаха на позорището. Палачите го грабнаха и го повалиха. Да бяха свободни ръцете ми, щях да запуша уши да не чуя оня страшен стон като мучене, що последва накрая, и грозния вик на тълпата.

След него изкачиха Босота, когото най мразеха и цар, и боляри. Пък той, набит, с голяма глава с разширени, горящи от омраза очи, изпсува царе и велможи и люто ги прокълна. Някой от тълпата извика: „Кириле, Кириле, не така! Приеми кръста, ти си свят за нас!" Биха го с камшик и като го лишиха от език, ослепиха го с нажежени сребърни парици, поставени на вилка, и му отрязаха ушите. Дойде ред и на поп Стефан – строен мъж, рус, тънкокож, твърд като кремък, пък наглед кротък. С ясен глас извика: „Князе на Сатаната, не се ли боите как ще се представя на оногова, който ви е поставил да съдите според неговите закони?" Запушиха устата му и не се чу нищо освен последния му вик, който тъпаните не успяха да заглушат. Замириса на изгоряло месо – с нажежено желязо и смола изгаряха раните да спрат кръвта.

Кръстеше се народът, жени повръщаха, разплакаха се деца, многогласа врява се носеше над Асеновия град с кучи лай и грак на врани. Тъпаните блъскаха диво, ехото размяташе бумтежа между Царевград и Трапезица.

Показаха тримата на тълпата, забулиха ги и отведоха някъде. Мой ред бе да се изкача по стълбата.

Знаех какво ме чака. На Евтимиевото застъпничество и на почитта към покойния ми баща дължах лекото наказание. Ума и дума загубих, като видях окървавения под, отрязаните езици и уши, нажежения жиг, скорпионите и чух духането на кожения мях в медния жаравник. Просветителю, наставниче-светецо, ти и твоят учител Теодосий, как ще влезете сега в дома Господен да учите на милосърдие? И ти, църковен притч, как ще отдаваш слава на Христа? Или е отсъдено на човека да живее в поругание, понеже недостъпният мрак на боговидението изиска да се създават закони и с тях да се преследва всеки, който се опитва да надникне в тоя мрак?...

Изправи се татаринът насреща ми, огледа ме, засмя се и рече: „Харесват тебе жени, а? А мъже бягат от тебе? Вай, вай, шейтан и ангел. Цар не ставаш, поп не ставаш. Бунтовник ставаш! Аз тебе друга хубост ще правя." Грабна от жаравника зачервения жиг, хвана ме за брадата, пък помощникът му през раменете...

Без полза е да описвам как ме обезобразиха. И Христа разпнахме не само защото неговото слово изобличаваше, но и защото хубостта му обиждаше. И моята красота бе осъдена като дяволска, та я похулиха. Пръв родният ми баща я осъди... Колкото за татарина – опитен беше в занаята си, отбираше и от души. Наситил се на издевателства над плът, единствен не се наслаждаваше на мъките, а на изкуството си, докато народът замираше в стаен ужас и ревеше като звяр...

У

Много години оттогава, пастирю народен, и съдбата отново ни срещна в Търновград – аз пак във вериги, роб на Шеремет бег, ти агарянски пленник, осъден на изгнание. И понеже в нашата кратка среща не можах да ти кажа всичко, пиша го, дано тия редове стигнат до очите ти в онзи манастир, в който са решили да те заточат. А ти, брате, дето ме четеш, знай: в дванадесетата нощ след падането на града измолих от моя господар да се видя с патриарха, когото през деня бяха извличали на крепостната стена, за да го посекат.

За изказване ли е що претеглих в Романя, където ме натириха, наставниче? И поп ставах, женени преженвах, и рибар, и гъдулар – песни тъкмях, по села и градища ги пях, и в безвенчален брак встъпвах, и бягах от град в град. Свлякоха се изгорените меса от лицето ми, бялнаха се между брадата белезите, а десният мустак наполовина – там жигът бе изгорил косъма издъно. Мало и голямо се трупаше да ме гледа, смееше се, кога трябва и не трябва, и всеки в своята неволя се тешеше с моята мъка. На бунт учех народа, с омразата, що бях натрупал, смешки правех и людете веселях

по пътища и тържища. И виждах как отроци и бащиници се освобождават от всякакъв страх и нови ереси тръгват низ българската земя. Говореше се, че самият Господ се помирил с дявола, както Иван-Александър с Амурата, че Богородица плачела, защото Исус бил хвърлен в ада за лъжа – Бог се отрекъл от своя син и дяволът издигнал Мохамеда да свърши с тоя свят, нов, по-справедлив да сътворят. Тръгна народът да граби болярски и манастирски имоти, а османлиите да грабят и заробват всички...

Какво ли не видях през тия години? Заробени ли не видях, изгорени или на кол набити? Гарваните край пътищата тлъстееха от човешка плът, на ята се събираха черни орли, дремеха преситени по чукарите, сиви вълци бродеха сред бял ден из долната земя. А народът дигаше сватби – всеки, който имаше женска челяд, бързаше да се освободи от нея. Свещениците забягнаха, калугерите се заключиха зад манастирските стени – еретици обручаваха, кръщаваха и опяваха. И всеки разнасяше ерес със свое тълкование. Тук парици болярски имот разграбват. Там братята им в робски синджири оковават. В едно градище бой се води, в друго телци колят и се веселят, сватба правят, в трето агарянци моми гонят, глави режат и гора ечи от плачове. Една след друга крепост минаваше в погански ръце – било, че катепани и севасти скланяха да ги предават на Амурата заради облаги, било, че бидоха победени един по един. Мустафъзи се поселваха в градища, християни изгонваха из къщите и много народ отведоха варварите зад Босфора. Що потурчени султански роби плъзнаха на поселение, що дервиши се настаняваха в български светини! Някъде людете забягнаха в гори и планини, някъде стана за тях добро, понеже нямаше кой да събира многобройните царски и болярски данъци. А мнозина, лични и прости, отидоха при агарянците, своите да грабят. И дали черната тъма в душата ми мина от оня народ, или си я носех в кръвта, злото веселие и мен обзе. Със свирепа радост убивах по хорàта акинджии, дошли да робят моми и невести, невидимо ги пробождах в суматохата с моя нож. Мъртви кога опявах, с Бога се подигравах, а човека окайвах. И се замислях над българския ум, дето кумири не признава, закон не тачи, със зло и добро хитрува и на жестоката земна правда робува. Отделили сме небе от земя, истина от правда, на Господя гледаме като на детище, своеволничи всеки, умува и слободията се почита повече от свята икона. От тая земна правда е отровена и моята душа, владико, както твоята от Горния Ерусалим... Сами рушехме нашата скиния, а никой не виждаше, че подготвя ново робство от чужди...

Научих, че си отишел с твоя учител Теодосий в Цариград и там Теодосий бил миросан от Калист, преди да се представи, а след неговата смърт си продължил подвизите му в пещера край Търновград, нова исихастка обител си създал. И си рекох: „Прав беше отец Лука. Гърци са и на гръцкото безумие служат. От него погива ромейското царство, погива и българското." Възневидях те и ти отмина задълго с тъмното за моя ум минало. И вече не се питах коя е причината за моите нещастия, в мен ли, в светоустроението ли, или другаде? Как от най-доброто в душата ми произлезе най-лошото, от възвишеното – най-окаяното?

Един ден при заник влязох в село от десетина колиби. В крайната оплакваха мъртвец. Бях забулен, да не ме посрещат людете със смях. Влязох в двора: кучето ме залая. Показа се старец, кланя ми се: „Повели, Божи човече, влез. Синът умря, наказа ни Господ."

Мъртвецът положен на одъра, две дечица се сгушили в ъгъла като зверчета. Невестата, отпуснала чумбер, плаче, старата седнала на патомата. „Забягна в горната земя нашият духовник. Няма кой да кръщава, ни да опява – дума старецът. – Попей на сина." „Добре, рекох, но знайте, че съм анатемосан, нямам право." „Кой ще те види – казва. – Няма вече ни цар, ни патрика. Попей на сина, да не върколяса християнската душа."

Погледнах усопшия. Млад мъж, сух, слаб. Носът му се

източил, устата котленосиня, изпружил боси нозе, скръстил ръце като два сухи клона и в тях втикната оваляна лоена свещица – едва примигва и диши.

Зачетох заупокойна молитва с гръмлив глас. Млъкнаха жените, кръстят се, пък аз сам не зная на какъв господ се моля. И не щеш ли, свлече се черното покривало, откри жигосаното ми лице. Скочиха жените, стъписа се старецът. „Прокажен си, вика. Махай се от къщата ми!" „Не съм прокажен, казвам, ами съм жигосан за еретичество." А по-голямото от децата, както ме гледаше уплашено, прихна – първо съзря смешното ми лице с изкривения нос и устни. Засмя се и старецът, успокоиха се жените. Довърших молитвите и останах да нощувам в хижата.

Щом мръкна, вкараха пет овчици в кошарката, преградена с пръти вътре, старецът доведе крава. Жените стъкнаха огъня, похапнахме и налягахме да спим – покойникът на одъра, ние, живите, на патомата. Нощта душна, в гората подвикват улулици и пълен месец грее. Ножът, с който убивах агарянците, боде хълбока ми, под клепачите ми пожари, ю̀ди хора̀ вият, нещо ме притиска до полуда. Премислях що съм и що исках да бъда. И колкото по-живо си припомнях моя живот в лаврата, по-силно ме душеше бесът...

На другия ден опях мъртвеца в селското гробище и потеглих към селото на болярин, покорил се на Амурата. Красна есен беше, капят листа, топъл ветрец лъха от юг. Земята смълчана, пък аз като гонен дивеч, пътища избягвам, все из горите и по високото – да виждам издалече. Защото по него време, след битката при Марица, Амурат се разяри на Шишмана и даде воля на своите да плячкосват и свирепстват из българската земя, та налитаха за дрехи, добитък и роби. Фудули, черни и грозни, ала пъргави и бързи, на бързи коне идваха като буря и отминаваха като градушка. Запустяха ниви и лозя, глад пълзна по цялата долна земя. Много пъти се опитвах да мина планината, но жигосаното ми лице издаваше какъв съм, та българските стражи ме връщаха.

Към пладне излязох на едно пътче. Чух разговор и по раззеленилата се трева разбрах, че наблизо има чешма. Щом я приближих, видях край нея насядали хора. Простреля месал, ядат. Двама гъдулари, едно невръстно, болярски войници и мъж с окъсан клашник, сгънал колене и подпрял брадата си о тях. До него жена – едра, още силна, нагиздена като за венчило, но премяната вехта, измачкана, личи, че е от младините ѝ. Пих вода и без да свалям черното платно, наплисках лицето си да се разхладя, а по-старият от гъдуларите каза: „Този човек е от духовниците. Нека отсъди кой е прав" – и ме покани да седна при тях. „Павликенин ли си, дума, или си от богомилите?" Като отвърнах, че съм бивш монах, рече: „Тогава знаеш за такъв грях как наказват на онзи свят." А жената се усмихва и говори: „То и сега сме на пъклена мъка. Как ще първо да забравя и децата? По̀ ми са мили от теб, мъжо. Гледай на жълт евреин да не робувам или на поганец. Дано придумаш нашия болярин." „Що има, рекох, добри хора? На каква мъка е тая невеста и защо е пременена?" „Продават я, казва гъдуларят. Мъжът я продава, и тя самата иска. Голям глад е в тяхното село и господарски данъци не платили." Питам ги защо не са забягнали. Как щяло? Страх ги било от болярина. „Къде ще вървиш от немотия и поганци? Децата ще измрат от глад" – дума мъжът и очите му като на слепец. Болярските люде мълчат, скубят тревичка, пък жената все тъй се усмихва. Челото ѝ властно, усмивката мила. „Робията, кай, не ни е първица. Все то дали ще робуваш на болярин, или на търговец. Само на чужда вяра да не е. Отзели сме си ние с моя стопанин, от роса на слана премина нашето." „Защо, казвам, жено, сама настояваш да те продават? Не милееш ли за децата си?" „Заслабнаха, отче, подуха се коремчетата им, на старци заприличаха. Петърчо ми е на единадесет години, а Лазарчо на девет. За тях се продавам, Господ да ми прости. Надеждата ми е в нашия болярин, при себе си да ме остави. Аз съм работна, отче. Но дано даде и малко просо, за жито не си го имаме и наум..."

Не да те плаша пиша тия редове, пустиннолюбче. Ти видя по-лошо, за което няма слова, но да е ясно как дойде моето просветление... Наоколо тишина горска и мирис на дъбрава. Земята още топла, но стаена – почива си от човешката мъка по нея. Чучурчето на чешмата нарежда, като че детски плач лее. Умълчаха се гъдуларите и стражниците. Мъжът, прихванал колене, клати се напред-назад, невестата се усмихва – за децата си мисли, на нещо хубаво се надява.

Попитах мъжа колко е задължил на болярина. „А че знам ли, в книгата пише. Болярска работа. До жълтици е стигнало."

Навлязох в дъбравата, опрях гръб о един дъб и се запитах: „Ти, дето търси Бога и тайната на двата свята, а сега като вълк ходиш, с всичко се глумиш и злобиш, можеш ли да се продадеш за доброто на някого? Имаш пари, дай ги на жената да се отърве от робство."

Още когато царската стража ме подбра за изгнание, майка ми даде шест жълтици и няколко гроша. Криех ги зашити в ризата за черни дни и щом напипах възела, ръката ми сякаш се опари. Започна дяволът да ме скланя да си мълча: „Какво ще правиш без пари в тия зли времена? Човекът и плътта му са по-евтини от добитъка. С какво ще се откупиш, ако те заробят? Млади сърби, бошнаци и българи по тържищата са по-много от овцете." А от друга страна, ме срами: „Я се остави от тая работа. Нали сам знаеш, че беше лъжлив светец. Преди да хвърлиш расото, стана антихрист, Христа погреба, при Искариот се нареди..."

Стоя опрян о дъба и слушам, че ония се приготвят да тръгват към болярското село. Гъдуларите подрънват лъковете, песен ще измайсторят, запев търсят. И потеглиха като на сватба, гъдулките застъргаха, старият гъдулар запя.

Хвърлих клашника, смъкнах ризата и с ножа отпрах възела с парите. Грошовете зеленясали от потта, но жълтиците светнаха.

Застигнах ония по пътчето и викнах на жената: „Ела, невесто, нещо трябва да ти кажа." Млъкнаха гъдуларите и песента на стария. Жената дойде. Дръпнах я настрана, тикам парите в ръката ѝ и правя ѝ знаци да мълчи, шъпна ѝ: „Откупи се, отбий колкото можеш от дълга, па купи храна за децата." Тя ме гледа втренчено, не вярва на очите си. Ала умна излезе, съобрази и скри възела в пазвата си. Цяла трепери и понича да ми целува ръцете. „Мирна стой, ония да не видят. И никому не казвай, че могат да ти ги вземат болярските люде или гъдуларите. И на мъжа си ни дума." „Ами сега какво да правим, как да върна гъдуларите?" „Върви, казвам, и като се изправиш пред онова куче, болярина, попитай го колко му дължиш, па му речи, че ще се изплащаш. Робите са евтини, за теб и две жълтици няма да вземе на тържището." Тъй я наставих и аз тръгнах с тях към болярското село.

Като го наближихме, седнах под една върба, до някаква рекичка. В устата ми горчи, дяволът ме натиска, кори ме: „Защо даде парите, глупако. Все ще те заробят и никой няма да те купи. Обезобразен си, ще те убият." Ала усещам – олеква ми, надига се радост и обич към невестата. Размислих се и взех да разбирам, че не само за нея, за моя род български съм направил това, за него съм убивал агарянците и вече съм го възлюбил. Зачудих се кога е станало то, как не съм го съзнавал? Нали Исуса Христа закопах, от майка, от баща и сестра се отчуждих. Че Искариот дори себе си не може да обича, а ето че заобичал простия народ и го заобикнал без този, когото бе търсил между манастирските стени... Съдбата ни събра, наставниче, в Търновград, за чието разорение спомогнахме. Кой се подигра с нас, търновско светило?... Но чуй как стигнах до теб в оная юнска вечер и как те видях в човешката си безпомощност да служиш и на Бога, и на дявола.

Ф

Когато Баязид победи крал Лазар на Косово поле, заживях с една вдовица и раните, що бях получил в битки с агарянците, зараснаха. Тогава продавах в града риба и правех бъчви. Вдовицата умря същата година, в която султанът

потегли да съсипе Шишмана. Кефалията на града се би с многобройните войски на пашите и след пристъпа загина в битката. Плениха ме с много жени и мъже и като отделиха старите и болните от тези, които щяха да заробят, изкараха ни край реката да ни посекат. И аз, като чаках реда си да коленича над дръвника, мина турчин със зелена гъжва и дълъг меч на рамото. Видя ме, взе да се смее и хвана брадата ми да я отскубне. Срещнаха се очите ни, неговите ми се сториха познати и рекох на гръцки, понеже мнозина агарянци бяха научили тоя език из гръцките земи: „Защо се гавриш с поругания? Остави ме спокойно да се явя пред Бога." А той се вторачи в мен и извика: „Тофил ли си бе, керата? Аллахкерим! Ти ли си?"

Той беше същият, когото бях пазил в търновградската тъмница да не вика, сега въздигнат началник в акинджийски санджак. Станах негов роб. Ала по-късно един от големците на ятата, Шеремет бег, който беше веселяк и тайно пиеше вино, взе ме от Халил ага да му ловя риба и да го веселя. Нощем ме оковаваха във вериги, денем вървях край господаря си да изпълнявам заповедите му.

Събрал беше Баязид не само анадолските си войски, но и западните, ти ги видя – бяха християнски васали: гърци, сърби и наши сънародници. А те, като се срамуваха от нас, робите, преструваха се на османлии и бяха по-жестоки от агарянците. И вървяха васалните войски размесени между другите през земи, които Амурат беше завоювал, и не срещаха отпор.

Имах ли думи да изразя противоречивите си мисли и чувства, когато отново видях стените и кулите на моя роден град, по които се развяваха знамена? Зъберите им бяха почернели от народ, възлязъл да гледа агарянското нашествие. Априлски облачета като бели сенки лежаха над Янтра, а тревожният звън на камбани и клепала внасяше в душата трепетен страх. Настървени за плячка, наваляха спахии на дребни коне, като лавини се свличаха дружини от ята, развяваха се байраци, биеха тарамбузи и подобно прииждаща река султанските войски заемаха всички височини, сякаш ле-

шояди順 околисваха престолнината. Юрушки задруги се разположиха по върховете с камили, военачалници и паши се настаниха в околните манастири. И като гледах нашествието, питах се, кой бях аз? Прокудило се чадо на осъдените, заблуден техен син, дирил разумен бог и подигран от дявола? Или разкаян еретик, стъписан пред разрухата на своя народ, късно вразумен от нещастията? И мен, охуления, заробения, кой ме наказа да гледам разорението? О, страшно и коварно царство на духа! О, свято позорище на нашата духовна трапеза, тъй богата с всякаква отрова! Не си ли било заник пред мрак? Чакало си варварите да угасят твоята светлина и да стъпчат с нечистите си нозе твоя олтар! Горд, недостъпен и заключен изглеждаше Търновград, сякаш и самите небеса бяха безсилни да го сломят. Там беше престарялата ми майка и сестра ми, които бяха забравили сладките дни от моето детство...

Сглобиха агарянците дървени минарета, ходжите им прославяха Аллаха и неговия пророк, а в Търновград клепала и камбани зовяха за християнска молитва. Молеха се двата народа, двете вери и техните войски всяка на своя бог и на стада тичаха нечестивите към Янтра, преди да коленичат. Кажи, учителю, безумен ли е човекът в най-висшето си? Той ли е безумен, или висшето?...

В Девина крепост се бранеха отчаяно, но когато кулата им се срути и видяха, че няма накъде, удариха тъпаните и с кучетата, които пазеха нощем крепостта, излязоха срещу агарянците и загинаха до един. Молих се за душите им и си казвах: „Господи, спаси ги, а мен порази, понеже не разбирам в що се състои твоята правда." Вечерта, когато внасях

в игуменарията на манастира „Свети Никола" мях с манастирско вино, Шеремет бег ми рече: „Калугер си бил, трябва да познаваш вашия кешишбашия. Евтимий го думат. Той бил началник на крепостта. Що разбира папаз от война?" Зачудих се, че гражданинът на Горния Ерусалим може да върти меч и да сее смърт.

Кървясваха зелените очи на моя господар, когато се напиеше, пот избиваше по широкото му лице. От него научавах какво става, тъй като турците не се стесняват да говорят пред роби и слуги за военни и държавни дела. Казваше, че ти си подкрепял защитниците на Асеновата врата, дето всеки ден се водеха битки и дето отбраната била най-силна, а реката заприщена с навързани греди. От високото виждах тълпите бежанци във вътрешния град, монаси, побягнали от манастирите, добитък, разпрегнати коля, слушах врявата на тържището и край черквите, дето се трупаше народът. Щом варварите тръгнеха на юруш, настъпваше суматоха. Стенобойните машини засипваха стената с камъни, на облаци летяха стрели, прах се дигаше. Тъй минаха няколко дни, докато се чу, че Баязид идва към Търновград с нова войска. Пашите отидоха да го посрещнат към Оряховица и взеха много от нас, робите. И ние, като се наредихме отстрани на пътя, паднахме по очи, щом султанът се появи на чер арабски кон. Край него като въртележки кръжаха дервиши, многобройни роби тичаха отпреде му. И мина заробителят на коня – дребен на ръст, носът му като кука, брадата жълта, късо подстригана. След него развяваха знамето на пророка и следваха еничари и спахии.

Разположи Баязид голямата си шатра над Кселифора, понеже там местността е тучна, има хлад и много вода, и свика пашите на съвещание. И на следния ден агарянците развяха бял пряпорец пред фрънския град. Затръбиха тръбачи, потегли султанско пратеничество. Баязид обещавал да запази живота и имота на гражданите, ако градът се предаде, и както по времето на Амурата, щял да остави в него войска. Бързаше султанът към Никопол, боеше се, че Шишман ще се съюзи с власи и маджари, и не му се искаше да се бави в Търновград. Защо не прие предложението му, владико, да запазиш народа от плен и клане? Защо не отдаде кесаревото на варварина и не се облегна на Божието? Нали е непобедима Божата правда и нали по Божие попущение агарянците бяха пред стените на престолния град?... На мощите ли се надяваше, царят ли да дойде с голяма войска?... Народа ли бранеше, или Горния Ерусалим и твоята църква? Агарянците казаха, че ти си отхвърлил предложението на султанското правителство, в което участваха български васали и синът на сръбския деспот. И щом пратениците излязоха от фрънския град с бялото знаме, агарянците взеха да викат, защото се разбра, че предложението е отхвърлено. Тогава Баязид заповяда пристъп на фрънския град и на другата сутрин пристъпът започна. Потегли ятата, кой с меч, кой с лък, кой с копие, а имаше и с тояги. Навързаха ладии да направят мост за еничарите, с биволи повлякоха обсадни машини. Завикаха ходжите, забумкаха тъпани, а от Търновград тревожно екнаха клепала и камбани. Южната врата се отвори, спусна се дружина за помощ на фрънския град. Самият Баязид с пашите стоеше на брега да гледа пристъпа. Гледаше и ти с военачалниците от стената на Царевград. И ние, робите, виждахме отгоре какво става. След пладне агарянците пробиха стената и защитниците се оттеглиха зад южната врата, като изнасяха ранени към Балдуиновата кула. Мнозина бяха ударени, а хилядникът Асса, син на кир Миза, прекръстен на Ангел, когото по-късно убих по заповед на Шеремет бег – пленен.

Затегна се обсадата и Баязид се гневеше. Много от пашите му заминаха за Никопол и аз се радвах, като виждах как султанската войска се източва из клисурата на Янтра. Но малобройни бяха защитниците на Търновград, монаси и граждани се биеха рамо до рамо с войниците, та агарянците не се нуждаеха от пълчища, за да поддържат обсадата. И

като гледах как всеки поганец не мисли за живота си, а само как да изпълни по-добре султанската заповед, разбирах защо загиват християнските царства. На всеки ъгъл у нас я цар седи, я вироглав деспот или болярин и единствено за своето благо държи.

Трябваше да бъда весел, защото турците не обичат тъжни люде, пък и жигосаното ми лице изглеждаше по-смешно, когато се разтъжех, та Шеремет-беговите чауши ме блъскаха в гърба и се заливаха от смях. И като не ми оставаше друго, преструвах се на занесен, да ги залъгвам и печеля доверието им. В тъмни зори занасях чиста вода на моя господар да се измие. Шеремет бег коленичваше, повдигаше двата палеца на ръцете си и се кланяше на юг. След молитвата му постилах бохча да яде, обувах чизмите му, помагах му да нагласи голямата чалма, пък той се оглеждаше в острието на дамасковата си сабя. Зачуеше ли се тръбата, яхваше коня и аз му подавах тъпана да го окачи на седлото.

Една сутрин ми рече: „Кяфир, чуваш ли да пеят вашите петли? Никакви ги няма, само добитъкът ви мучи. И петлите са разбрали какво ви чака. Де да видим папазбашията колко ще удържи града!" И наистина петлите в Търновград не пееха. Нощем, като лежех в сламата из манастирския двор, разпиляна и утъпкана от конете, виждах унилите светлинки в обсадения град, догарящите агарянски огньове, слушах познатите шумове на Янтра, вой на кучета и зов на тръби за смяна на стражи. Долети далечен вик, някой се провикне с неясни думи – не знаеш стон ли е, или псувня. Или се дигне врява: Защо? От кои? – неизвестно. Съдех те, търновско светило, и теб, граде, дето неразумни ме обезобразиха, гореше от спомени сърцето, петимно по някогашното, мъчеше се от отчаяние, пораждаше мъст и ръката ми търсеше нож. Денем слънцето печеше на сушаво. Вечер тъпани събираха санджаците под знамената, екваха команди, пламваха отново огньове и в зарите им виждах да святкат маждраци, криви саби, ятагани и мечове. Сбивания ставаха за яркоцветни платове и дрехи – всеки голтак от ятата лаптеше да се накипри. Ограбени църковни утвари им служеха вместо чаши и съдове за измиване, раса и свещенически одежди, взети от околните манастири, постилаха за спане или покриваха с тях конските гърбове. Небето пламтеше в червени залези, дъждец ни капка, щурци свиреха и те вещаеха зли прокоби. Ходжите молеха Аллаха да им изпрати своите ангели, които те наричат джинове, и да увеличи султанската войска с непобедими крилати воини. Телали отправяха страшни закани към обсадените – варварите караха заробени да викат, познати към познати се обръщаха, увещаваха ги да отворят вратите на града. И тъй мина месецът, та дойде май. Обсадени и обсадители свикнаха с този живот. През деня чуковете в града ковяха, в Янтра хвърляха мрежи за риба, някой запяваше, екваше и смях. Но най-вече поразяваха празниците.

Както в дните на моето детство, клепала и камбани радостно огласяха долината на реката, замрежена от синкава мъглица и от дима в града. В многозвучна прослава възкресяваха сладки спомени от мирни дни, християнски радости отнасяха към небесата, сякаш самите небеса се отваряха и всичко – зеленина и птици, река и земя, слънце и въздух – празнуваше. Що беше на Възнесение, на Петдесетница и на Свети Дух! Такъв тържествен звън от страстна и горестна молба екна над Търновград, като че цялата мощ на християнския Бог бе призована да покаже на варварите своята непобедимост. Песнопенията от черкви и параклиси идваха на вълни и гологлавото българско войнство коленичваше по крепостните стени с маждраци, изправени нагоре като страшна гора. Шествия се виеха край черквите на Трапезица и Царевград, осъдените вървяха с великденски свещи в ръце... И варварите гледаха смаяни. Като слушах това безумие, душата ми искаше да ридае, а разумът се отказваше да го разбере...

X

Нея нощ спах на манастирския чардак. На разсъмване ме събудиха тъпани и рогове, които предаваха команди. Пълен с ужас глас цепеше долината на реката. Лавнаха кучета, дигна се писък и рев. В общата врява се втурна бясно биене на клепала, дрънчене на оръжие и шум от битка. Шеремет бег излезе бос на чардака и заповяда скоро да му донеса тъпана да събере хората си. По целия турски стан пламнаха факли, зацвилиха коне и когато се разсъмна, Царевград и Трапезица бяха препълнени с народ, още хвърчаха стрели и се чуваха плачове. Варварите бяха завладели Асеновия град, разграбваха имуществото на избягалите, избиваха свинете и заробваха. Лошото дойде от един малоазиатец на име Адил баба. Като забелязал, че стражата под Сечената стена е малобройна, наговорил се с дружина и на разсъмване я нападнал. Там нашите го убили, но агарянците прехвърлили стената. Така дяволското око, което умее да вижда във всички човешки дела как да върти колелото, избра поганеца и приближи края. И ти, владико, помогна по-скоро да дойде, като прие избягалите полуголи мъже, жени и деца в крепостите, та прав беше Шеремет бег да каже: „Кешишбашията излезе глупав, като пусна неверниците отдолу. Нито храна, нито подслон има за толкова люде. И риба вече не могат да ловят." Но нима йереят можеше да постъпи другояче?...

Запяха ходжите възхвала на Аллаха и заповяда султанът пристъп на Трапезица. И ти гледа безпомощно как агарянците преведоха през моста пълчища и удариха крепостта от две страни. На вълни връхлитаха и се катереха по стените. Втурнаха се в битката и султанските еничари, по-страшни от зверове, що страх не познават, и след люти пристъпи надвиха. Плениха множество народ с боляри и духовници, изведоха ги от крепостта, пък мъртвите изхвърлиха – някои в реката, други на орлите. Тогава била заробена и моята сестра, загинала бе и майка ми, ала аз не знаех – мислех, че са в Царевград. В тоя жарък следобед, в деня на преподобния Давид Солунски, край манастира минаха пленени воини, някои в плетени ризници, боляри и военачалници, без мечове и шлемове, та слънцето печеше непокорните им глави. Навързани със синджири през вратовете, прашни, окървавени, вървяха по каменистия път. Еничари ги водеха да се поклонят на султана...

Заредиха се дни и нощи, в които чувах толкова плачове и зверски рев, че заглушиха ония гласове на земята, без които човекът не би живял. Всяка нощ Шеремет бег и неговите люде се веселяха с девици и невести, зловещ смях и писъци кънтяха из манастирските килии и всяка нощ сънувах, че говоря с жена, чорлава като самата чума. Тя ми разясняваше смисъла на това, което ставаше, а смисълът бе недостъпен за разума и чер като катрана на пъкъла. И ми се натрапваше, че светът се свършва, пък аз още не съм успял да стана антихрист, защото агарянците са ме изпреварили, и сам не зная вече накъде клоня. Насън слушах звън от злато, давеше ме миризма на пожар, а когато се събуждах от кошмарите, робиня изплакваше и молеше за вода...

Кажи, просветени, как да вярвам в Божията сила и в Горния Ерусалим, като виждам делата човешки и силата на дявола у самия мен? Не е ли безсрамие човекът да беседва със себе си, както обичаше да казваш, разбирайки беседата с Бога? Как ще просияе в добродетели човекът на тая земя?

Не чуваше ли детските плачове в тихите, горещи юнски нощи, не виждаше ли как редеят светлинките в крепостта? Долети вик на обезумял мъж, хлопне врата, изплаче жена и пак страшна тишина над черни кули и зъбчати стени, сякаш в мъртъв град, и стърчи звънарницата на върха като Голгота. Тъй минаваше ден, да дойде по-печален. И мъртвите лежаха непогребани в черквите, а гладните не смееха да се гледат.

Един ден почерняха от народ стените на обсадения Царевец, понесе се гълч и агарянците недоумяваха какво става. После се разбра – уж царят идвал с власи и маджари и Баязид, който вече бе отишел с еничарите си към Никопол, бил

разбит. Ти ли внуши сладката самоизмама на осъденото ти паство? Колко пъти нарежда шествия със свети мощи и молебени за дъжд и спасение? Чу се, че плененият царев сродник избягал в крепостта, а то беше измама – нарочно го бяха пуснали да отвори вратата на Царевград. Но ти не съзря измамата и – казват – отслужил си молебен за неговото избавление... Тъй ти се надсмиваха хората на Шеремет бег и когато изминаха още десетина дни, та вече не блещукаха светлини в крепостта, турчинът рече: „Свърши им се лойта и зехтинът. И восъка са изяли. Скоро ще отворят вратите." Отново завикаха телали страшни закани, дорде се понесе друга мълва. Дошел гонец от Никопол с писмо от Шишман Търновград да предаде ключовете си. Баязид обещал на царя пощада, щял да остави войска в престолнината, както по времето на Амурата, и пак да приеме Шишман за васал. Ала ти си скрил царското писмо, защото знаеше, че е написано с насилие, и нямаше доверие в твоя безпомощен цар, целувал два пъти стремето на султана. За да запази властта си, Шишман предоставяше себе си и народа на Баязидовата воля, а ти, Христовият воин, воюваше за кръста. Ти поиска да победиш полумесеца и да спасиш душите на паството си чрез смърт и мъченичество в „свишний мир". Но ако за теб „свишний мир" съществуваше като божествен смисъл на земния живот, народът не искаше да умира. Оная „с нежните ръце" будеше само ужас в Божите раби...

Гражданино на Горния Ерусалим, нека отново съберем мъдреците царе, велможи и първосвещеници да обсъдят световната тайна и като я изтълкуват, да създадат разумни закони за човека на тая земя и те отново ще разпнат Христа и ще накарат техния неволен слуга Юда Искариот да се обеси, задето вижда лъжата в учителя си, а спасението не вижда. И не само властниците, самата природа с цялата земя ще бъде на страната на Искариот! Край не ще има тоя събор, с разкол ще свършва, с бунт, с разноезичие, защото, като не знаем ни от що, ни защо е създаден светът, всеки дири Бога чрез себе си, за себе си и за да блаженства, както и ние го търсехме в светата лавра. Но тъй като всеки го вижда различно, оттук започва измамата – себелюбието заслепява, та не съзнаваме, че не прославяме Бога, а себе си. Ето камъка на преткновението, що е неизменен в човека и без него не може да бъде! Всеки, който рече: познавам истинския Бог – ще тиранства, както Мохамед сега тиранства над нас, християните! И ще налага закони, правила, канони, както ги налагаше и ти в името на спасението, и ще ги поставя по-високо от живота на човека, в тяхно име ще го съди и наказва. Като слушах в моята заключена истина закона за душевна чистота и надежда за безсмъртие, пък в световното съкровище виждах обещание за добро и вечност, без да съзирам жестокото му устроение, аз исках да се наслаждавам чрез съзерцание на света и на неговия творец. Когато съчинителствах или се молех, благовиденията ме опияняваха с увереност, че се съпричастявам с тайната, но бдящото око долавяше, че тук има някаква лъжа. Обаче като не можеше да я открие, подяждаше вярата и със съмнения възвеличаваше ума. Оня с козите, скрит зад моето самолюбие, ми е внушавал да стана светец! И когато след много изтощителни деяния се удостоих да видя Таворската с рая, очаквайки да ми бъде разкрита тайната и да се успокои моят дух, бе поразена човешката ми гордост и отречен смисълът на моето съществование... Каква мъчителна измама, учителю! Кажи ми, къде е спасението? Може ли човекът да се отрече от земната правда? Не беше ли и ти един от тези, които познаваха истинския Бог и отправиха умовете в „свишний мир", и не очакваше ли свършека на този свят? Ти се бори с княза на земните князе, вярваше, че си го победил, но той, скрит във велможата, се подсмихваше над светеца и по-късно, като ти даде патриаршеската власт, свали те от висотата на твоята отшелнишка святост в земните дела, направи те защитник на престолния град и ти се видя изоставен, сам между заробения народ, така, както и аз, жигосаният еретик, се озовах между него. Изпълнителю на непостижимото, ти беше принуден да отдадеш на смърт повече

души, отколкото биха погубили агарянците, ако беше предал града, и по-много, отколкото бях убил аз. Отдаде ги за прослава на Христа и на Горния Ерусалим, за победата на истинския Бог!... Проля кръв за него, аз за себе си и за народа. Тогава защо отказа да благословиш делата ми? Кажи ми, има ли светец с чиста съвест и народен защитник без окървавени ръце? И в кой свят, горния и долния, няма насилие?...

Но ония в синклита, които предпочетоха да отворят вратите, за да запазят земния си живот и своите богатства, имаха на страната си Шишмановия сродник, примикюра Ангел. И като влязоха в тайни преговори с варварите и получиха от тях лъжливи уверения, повлякоха народа, който също не искаше да мре, та отвори южната врата на крепостта...

Ц

Кои ли не, от древните досега, че и занапред, не са хвалили и не ще хвалят поробители и завоеватели? Наричат ги велики за кръвта, що са пролели, и за великото зло, що са причинили, лъжат живите с тия мъртъвци и учат на зло, като изкушават човека да им подражава, сиреч да насилва брата си, да убива, да граби, пали и руши. Божие подобие, от тварите си по-неразумно, а само с разум се киčиш! Като тях си звероподобно, не знаеш какво правиш, злината наричаш велика, а правда дириш... И аз, дето ламтях за святост и се самооблъщавах, че разбирам Божията тайна, убивах свои и чужди и в тоя ден пак окървавих ръцете си...

Щом портата на Царевград се отвори и от кулата се развя бяло знаме, в един глас завикаха агарянците от радост и удариха тъпаните. Първи влязоха еничарите, след тях пашите със султанския син Сюлейман. От високото ние, робите, гледахме как някои от защитниците бягат към палата, а други удрят чела в краката на варварите. Всичко изглеждаше мирно, сякаш свои влизаха при свои. Но трая кратко – докато агарянската войска завзе кули и бойници. През царската врата към Асеновград се проточи върволица изнемощели от глад жени, старци, мъже и деца и до вечерта в крепостта останаха малцина – знатни, духовници и боляри. Сюлейман челеби се настани в двореца, моят господар в дома на протовестиария, който беше избягал с Шишман. Изгониха и теб с целия клир от патриаршията и започнаха обири и насилия.

Когато се здрачи, дойде чауш и ме подбра от манастира на кон. Шеремет бег заповядал веднага да се явя пред него. Яздехме между глутници озверени кучета, яли човешко месо, и вдишвахме миризма на пожари и воня на мърши. Поробените лежаха из улици и дворове, а орлите бяха се настанили да нощуват по стените на Трапезица. Свиреха щурци, Янтра все тъй шумеше, но мъртва беше престолнината като убит великан и миналото витаеше над нея. И като гледах тъмнеещото небе с цвят на мътен опал, прободено от звездите, и страшната, няма грамада на Царевград, отдето сега властваха завоевателите, струваше ми се, че се срутило нещо велико и загадъчно и на негово място е дошло друго, непознато, но също така загадъчно и враждебно, което е съществувало винаги и ще съществува над нашите сънища и мечти. Стражите ни пуснаха да минем през северната врата и по уличката към палата стигнахме къщата на протовестиария. Влязох в голямата варосана светлица, още пазеща чистия, християнски дъх на нейните обитатели, и видях Шеремет бег, заобиколен от десетници и стотници, дошли да оставят дела от плячката, отреден за султана. Турчинът приемаше злато и сребро, изкъртено от икони и олтари, пръстени и накити. Беше се настанил на миндера под опустошения иконостас, чиито икони се търкаляха зад вратата. Поради варварско невежество никой от агарянците не можеше да чете и пресмята, та аз трябваше да описвам плячкосаното.

Пиян беше бегът, омразно весел, опиянен от победата и блясъка на златото. Алчно блещяха очите му и очите на

неговите подчинени. Като подхвърляше в шепата си накит и сякаш го галеше, той ми заповяда да се настаня от лявата му страна, между него и купчините злато и сребро, и да записвам всяка скъпоценност поотделно.

Тогава дойде примикюрът Ангел. Той бе искал среща със султановия син, но оттам го напътили към Шеремет бег, който заповяда да го доведат. Видях да влиза в светлицата застарял мъж, облечен в синя далматика със сребърни петлици и царски знаци по нея, измъчен, със синини под очите и с гърбав нос. Тъжни и като че мъртви бяха очите му. Голямата му коса, къдрава и гъста, сякаш протекла изпод високия калпак, обшит с коприна, се съединяваше с къдрава, късо подстригана брада. Личеше, че е объркан, уплашен и по-скоро му се иска да се измъкне оттук.

Смирено застана велможата пред Шеремет бег, а той беше се излегнал на миндера, дори не дигна пръст към чалмата да отвърне на поздрава му. Клетникът се поклони ниско и каза: „Дойдох, твоя светлост, да получа наградата за труда си, която негово царство султанът ми обеща." И щом изрече тия думи, покорно скръсти големите си бели ръце, по които личаха луничи. Очите му докоснаха златото на миндера, устните му съхнеха.

Шеремет бег ми направи знак да преведа и аз преведох думите на велможата. Свещите горяха сякаш край мъртвец, леки сенки играеха по стените и резбата по тавана, муха бръмна и се блъсна в прозореца. Агарянците мълчаха, чакаха отговора на бега. А той, като се усмихваше със зла усмивка и гладеше брадата си, за която много се грижеше да е чиста, примижа и рече: „Твоя светлост си бил царски роднина? Що ще рече твоят цар, ако научи срещу какво си помогнал на падишаха? Ще те възнагради ли за това?" Онзи мълчеше, само белите му пръсти зашаваха върху ръкавите на далматиката и Шеремет бег продължи: „Но падишахът, да живее хиляда години, е справедлив и щедър. Щом ти е обещал награда, ще я получиш." И плесна с ръце. Начаса един от подчинените му подаде мешинена кесия. Шеремет бег я разтърси и от нея се чу звън на злато. „Ето, казва, твоя е. Наградата си е награда, но делото ти е мръсно!" Зелените му очи бяха опулени, лъщяха като стъклени. Погледна ме и се изсмя с леден смях. „Ти, казва, ескикешиш, клал ли си свиня? Ако не си клал, сега ще колиш. Зер вие само кондили можете да държите и с джинове да имате работа, като нашите дервиши. Де да видим сега за друго бива ли те. Иди зад гърба на това куче и го удари под плешката, да не си мърсят ръцете правоверните." Измъкна от силяха си ханджар и скришом ми го подаде. Станах, а клетникът, види се, усети, че нещо лошо му се гласи, погледна ме и глупаво се усмихна с половин уста на смешното си лице. Но Шеремет бег хвърли кесията в ръцете му, та оня взе да се кланя. Стиснах ханджара, ръката ми се изпоти и отмаля. Черна злоба към моя мъчител, пияния бег, към агарянците и към тоя окаян царев сродник ме упои, стори ми се, че виждам през дим и мъгла. Ударих нещастника под лявата плешка и острието на ханджара хлътна до дръжката. Дори не разбра какво стана, само отвори уста да изпищи и падна възнак, а с него и сянката му се търкулна в краката ми. Ахнаха поганците, хванаха се за брадите, Шеремет бег ме изгледа смаяно. „Ти, казва, гяурино, си знаел да ръгаш. Машалла! Де си се учил бе, капасъз?" Отговорих, че тъй се е случило, тогози съм намразил и съм го ударил с твърда ръка...

Шеремет бег заповяда да изнесат трупа и взе кесията с жълтиците, а двама от варварите се скараха за дрехата на убития, понеже беше скъпа, с втъкана сърма.

Ръце и крака трепереха, но се преструвах спокоен, уж не чувах какво става нея нощ. В много къщи наши се бранеха, пламнаха и пожари. Щом свърши описът, тайно се измъкнах из уличката към нашата къща, дано науча нещо за майка и сестра.

Къщата бе пълна с агарянци и се върнах...

Сюлейман челеби бе изпратил вестители да занесат радостната вест на Баязид и да получат разпоредба как да се постъпи с населението. През това време варварите обра-

ха всички царски гробове, черкви и дворци. А когато разпоредбата пристигна, султанският син остави за войвода един паша и побърза да замине при баща си, защото беше обещал да не ограбва и щеше да излезе лъжец.

Още на другия ден глашатаи завикаха султанска заповед – що са кожари и технитари, да си гледат работата, косъм нямало да падне от главите им. И купците да отворят купчийниците, пък който не ще да бъде рая, да приеме правата вяра... Потурчени роби, дервиши и ходжи плъзнаха да увещават народа и малодушните се изкушаваха. Пръв се потурчи болярин. Прекараха го на богато украсен кон, след него яздеха натруфени с оръжие варвари, със зурли и тъпани тържествуваха. Жена му, забулена във фередже, плачеше и шествието слезе от Царевград долу, бездомният народ да гледа. Тогава удари съдбовният час за великото жертвоприношение на ония сто и десет първенци, които заплатиха с кръвта си и твоята слава!... Ревнителю на слово и премъдрост, дали не се наслаждаваше, въобразявайки си как очарованите ангели се навеждат над техните души? Когато излезе от черквата „Свети Петър и Павел" да вразумяваш малодушните, та между отчаяния народ се дигна голям плач и като стадо след овчар множеството тръгна подире ти, слушайки страшните ти слова, османците потриваха ръце, защото виждаха повод за ново клане и грабеж. От Царевград проклинах твоето безумие, а душата ми ридаеше пред величието на гибелната ти вяра. О, ти познаваше чернилката в сърцата и умовете на своето паство, разядено от ереси, и знаеше, че не е по-малко опасна от варварите! С очите си видя християнските васали на Баязид и тези, които приемаха или бяха готови да приемат чалмата и да увеличат войската на нечестивите. Но като подкрепяше, утешаваше и благославяше, ти разяри варварите и войводата турчин и след Свети Седмочисленици, деня, в който нарочно придаде най-голяма тържественост на богослужението, турчинът повели да се явят при него първенците в голямата болярска черква, дето някога бях отишел да видя Сатаната, и всеки

да доведе първородния си син. С очите си гледах как се наредиха еничари в черковния двор, еничари пазеха вратите вън и вътре. Щом жертвите влязоха, Шеремет бег, който стоеше зад прозореца в къщата на протовестиария, поглади брадата си и каза на хората си: „Тия диндушмани ще излязат оттам или правоверни дьонмета, или ще нахранят орлите. Ако ги нахранят, ще им вземем имотите." Слушах стоновете и чаткането на ятаганите, яростните викове на еничарите. Изклаха твоите чада, хвърлиха труповете им на Орловец. И Шеремет бег получи две села до самия Търновград...

А когато злодеянието стана известно, ти нареди опело за душите на мъчениците, забиха клепала на умряло, кански плач се дигна, мало и голямо настръхна. Тогава, възхитен от избитите Христови воини, поиска да ги последваш. И сега те виждам как вървиш с патриаршеския жезъл в потъпкания, осквернен, ограбен Царевград, из улицата към двореца, дето някога и аз минах във времище, оплют и опепелен. Варварите бяха се скупчили, занемели от твоето величие и дързост. И без да поглеждаш отстрани, изправен, побелял, с лице бледо, осенено от ужасяваща благодат, отиваше да изобличиш лъжеца турчин, готов да посрещнеш оная „с нежните ръце".

Безконечно жертвоприношение облива с кръв земните олтари, светителю, и ти беше един от свещениците на това зловещо тайнство! Нека да не ям хляб от твоята трапеза. Народът е сложил друга – на нещастието, което му донесохме, и на нея е положил измъченото си тяло...

Но защо се разгоря в мен като денница след черна нощ желание да те видя и говоря с тебе? Дали защото исках отново да повярвам в непостижимото, или защото исках да спра твоето безумие?

На колене молих агарянеца да ми разреши. И той се съгласи, понеже не можеше без мене, защото нямаше кой да му пише и пресмята, нито кой да го весели. Смяташе ме смахнат бивш калугер и настояваше да се потурча, като казваше, че щял да повика трима ходжи да ме турчат, но то

щяло да стане в Никопол – султанът и пашите да гледат сеир. Заклех се да сложа чалмата и той нареди на двама от яята да ме придружат до черквата...

Ч

Светеше над града сърповиден месец, какъвто османците тачат, както ние тачим кръста, и вървяхме между бездомните, налягали по улици и дворища. Стражи сновяха, отвред се чуваше детски плач, охкания на старци и болни, молби на гладни. Янтра отнасяше спомени от миналото на Търновград, подивели псета виеха, горяха огньове на много места, където варварите печеха овче месо. Тъй стигнахме пред черквата. Отвън пазеше стража и не пускаше народа при теб. Похлопах в пристройката, отредена за свещеника, очаквайки да чуя твоя глас. Сърцето ми блъскаше, дишах на пресекулки, а мислите ми се оплитаха и забравях това, което бях намислил да ти кажа. Отвътре се обади непознат, попита кой идва. Като чу заповедта на Шеремет-беговите хора, отвори и се видяха двата одъра. Гледаше ни млад дякон с черна като катран брада. Очите му се разшириха, лицето пожълтя и се удължи. Гореше свещ в железен свещник, сложен на ниско столче, и кандило на стената, дето беше окачена голяма икона на Възкресението. Дяконът попита на гръцки какво искам. Не му отговорих – очите ми диреха тебе. И те видях седнал гърбом към вратата, без калимавка, в подрасник, и в първия миг помислих, че си коленичил и се молиш безмълвно.

Агарянците заничаха зад вратата и дяконът каза: „Твое светейшество, дойдоха...“ И когато ти се обърна, видях колко много си побелял. Косата ти, в изтъняла плитка, лъсна като коприна върху старческите плещи, лицето, издълбано от дълбоки бръчки, белези на непреклонна воля и изтощителни бдения, беше смъртно изнурено, но очите – зорки, пълни с

блясък. Очаквах да ме познаеш, а ти ме гледаше като човек, събуден от сън, и попита какво искам. Направих знак на варварите да се отдръпнат, затворих вратата зад гърба си и казах: „Не ме ли познаваш, владико? Аз съм Теофил, синът на Тодор Самоход, когото жигосахте като еретик.“ Гледахме се очи в очи и ти стана. Търсех в погледа ти смут от моето появяване и остатък от ужаса, който беше преживял тоя ден на крепостната стена, ала не видях нито едното, нито другото. Ти ме гледаше с недоверие – види се, помисли, че съм се потурчил, та добавих: „Агарянски роб и слуга съм при Шеремет бег.“

Дяконът, щом чу кой съм, коленичи на одъра под иконата и започна да се моли. Кандилото пращеше и по ниския таван се къдреха сенки. И когато мълчанието стана непърпимо, чух те да казваш, като че говореше на себе си: „Да, ти си това... Защо си дошел, да ме съдиш ли? Сега не може да става дума за самоотлъчените, а за стадото...“ Погледът ти отбягваше смешното ми лице, което изглеждаше зловещо в тая скръбна нощ, и аз знаех, че то те обвинява. Но нима този, който е виждал хиляди пъти Сатаната и е преживял ужасите в тоя град, можеше да бъде уплашен или зачуден? Стъписан от самия себе си, изрекох отдавна приготвения към тебе въпрос: „Защо изпращаш на смърт най-добрите от твоето паство и даваш на агарянците повод за нови кланета и грабежи? Не съзираш ли козните на дявола? Що излезе от Горния Ерусалим, в името на който ме жигосахте? Плебеят Мохамед се подигра с нас, та днес изглеждаме смешници и глупци? – И изплашен от дързостта на моите въпроси, добавих: – Макар да съм антихрист, душата ми е човешка и се мъчи. Не ми се сърди, отче.“

Съзрях в очите ти оня твърд, изпълнен с неукротима вяра израз, който устремява душата и я убеждава повече от най-силните слова и който помнех от манастирските дни. Но си помислих, че и моите очи някога са гледали така и нима трябва да ти вярвам?... А ти, като сведе уморената

си глава, кротко рече: „Виждам, че си дошел да ме съдиш и че блудният син не се е завърнал в бащиния дом. Но и в него е жива надеждата да допре ръката си до духа, за да го усети веществено. Мигар не разбираш, че варварите проляха невинна кръв на достойните за свой позор и за спасението на българския народ? Пък ако се срамуваш от робството и страданията и ги наричаш позор, защо не си приел агарянската вяра? Всеки, който обича себе си повече от Бога, ще се предаде, както постъпиха мнозина слаби духом."

Аз казах: „Нима Бог иска смърт, за да ни съди, и смисълът на живота е горе? Има и друг бог – Мохамедовият. Той също желае нашата смърт. Ако той е лъжа, защо да не е лъжа и Горният Ерусалим?" Знаех, че словата ми разраняват вечната жувеница в душата, която ти лекуваше с балсама на вярата, както и аз я бях лекувал със самообльщения и съчинителства. Но как щях да те убедя, търновско светило, в жестоката земна правда, щом дори това, което ставаше край нас, не разколебаваше безумната ти вяра? По изтерзаното ти лице минаваше сянка на гняв и ти се бореше с желанието да ме отпратиш по-скоро. Мълчах, мълчеше и ти – може би окайваше псалмопевеца монах от светата лавра, когото нито ти, нито Божата енергия можа да опази и спаси от Сатаната...

Хората на Шеремет бег отвориха вратата и настояваха да ме отведат, но аз ги отпратих. И като видях, че нямам време да разкажа какво научих в Романя, помолих те да благословиш бъдещите ми дела. Ти попита какви са и аз ти доверих, че ще събера робите да мъстя и да се боря с поробителя; на насилието ще отвръщам с насилие, на силата със сила, око за око, зъб за зъб, защото блудната земя не знае други закони. „Ето, рекох, отче, изоставени сме от царе и боляри. Бог поиска смъртта, дяволът ни измами. Ти с Горния Ерусалим, аз с отрицанието му спомогнахме да се пороби българският народ. И кой е този, който ни осъди?... Не отказвай благословията си..." А ти, като ми обърна старческия си гръб, каза: „Делата на Сатаната ли искаш да благословя? Ако извадят окото на този, който е извадил твоето, око няма да получиш. Иди си, Теофиле! Ти не ядеш вече хляб от нашата трапеза. Ти ще служиш на Лукавия, докато Бог е определил твоя срок във времената. Нима не знаеш, че врагът човечески се втурва в непобедимото, за да го прослави?"... И аз се убедих, че е била напразна надеждата ми да се разберем. Поклоних се на теб и на смаяния дякон и се разделихме завинаги...

На другия ден, когато те поведоха на заточение с множество народ, осъден на преселение в Мала Азия, гледах от Царевград как вървиш край колесницата, която турчинът войвода ти бе дал, благославяш и утешаваш разплаканите мъже и жени, а те се хващаха в дрехата ти и падаха на колене пред тебе. Чувах плачовете и риданията – съпрузи се разделяха със съпруги, деца с родители и варварските стражи ги дърпаха да разкъсат тяхната последна прегръдка...

Сбогом, търновско светило! С тебе си отиваше един неосъществим свят, на който ти беше последният първосвещеник. Вместо благодат по християнската земя закрачи антихристът. Спомням си думите на Архангел Михаил, казани на Богородица при нейното ходене по мъките: „Къде искаш да отидем, благовестна? На изток, на запад, надясно или наляво – навред са големите мъки." Ти беше светлина за народа, която се разгоря, преди да угасне, в неговото нещастие и като всяка светлина беше величествено лъжлива!... И се питам: що щеше да последва в българската земя след бесовското изцерение, ако не беше дошел исмаилтянският род? Нямаше ли дяволът да ходи свободно, без да му се противопоставя Бог?...

Настъпи тишина и ходжите славеха бога победител. Поглеждах в краката си речните камъни в настилката на опустелите улици, повехналите тревички между тях, светлината, все тъй обещаваща мир, и не смеех да дигна глава към небето...

....

Идва краят на моето окаяно житие. Остава да напиша какво извърших, преди да избягам от агарянския плен. То стана през юли, когато вместо горещници се изляха буйни дъждове с градушки и Шеремет бег получи заповед да дигне хората си за Никопол. Недоволна потегли неговата дружина – поради лошото време не можеше да граби, па и нямаше вече какво, защото по този път бяха минали много варварски войски. Бегът и началниците яздеха, аз газех калта край коня му и криех под дрехата си торбата с дивита, свитъка със сметките и рабошите. Привечер, кални и мокри, стигнахме в болярско село, дето имаше кула. Тя беше съборена, та Шеремет бег заповяда да разпънат кожената му шатра в двора на една къща, покрита с плочи и с дебела дъбова врата. Преди да забягнат, стопаните бяха навлекли вътре сламата и сеното заедно с различна покъщнина. В къщата се настаниха чаушите и всеки поганец тръгна из селото да дири покрив и да тършува за плячка.

В съборената кула намерих буре с вино. Шеремет бег заповяда да го пренеса в шатрата, накара ме да постеля унгарски кожен дюшек и седна на него. Събух ботушите му, постлах бохчата да вечеря. Беше измокрен, кисел, но щом запалих фенера, опита виното и се развесели. Дъждът плющеше по покрива на шатрата, крилата ѝ бяха спуснати. Поиска да види сухи ли са свитъците със сметките и каза: „Като теб кятипин няма в цялата победоносна войска. Ако не беше с тоя кедер да изглеждаш серсем, щеше да станеш кетипбашия на самия падишах. Да ти берат греха вашите неверници. Казваш, че те жигосали за ерес-мерес против вашия мискин цар и против Иса, дето и нашите ходжи го смятат коджапророк. Като е тъй, защо ходи при Евтимий? Абдал излезе той, от инат. Аллах е наспорил абдалите, да се ползват умните."

Сложих му да яде студено печеното овче, наливах вино в паницата. А то беше старо, по-силно от най-силната медовина. „Наближава, казва, да приемеш правата вяра, трябва да те уча да живееш мюсюлмански. Каквото пише в гяурските ви книги, е лъжа. Светът е сън – за едни по-къс, за други по-дълъг. Ербап ли си – аслански ще живееш, кекав ли си – резилът те чака. В свещения Коран пише, че за правоверните има едем. Машалла! Като отидем, ще видим... Ама зле ли е и на тоя свят да поживееш с кеф? Без кеф нито доброто, нито злото имат лезет..."

Тая вечер го мразех най-люто. Неговите думи ми припомняха моя живот при еретиците, когато в очите ми лукаво играеше дяволът и не мислех що е добро и що е зло. И като гледах как къса овчата лой, как дъвче с широките си челюсти, в него виждах някогашния си образ и се питах не съм ли и сега същият. Но какво знаеше варваринът за моите горестни дни и нощи, за монашеските ми боговидения и свети заблуди? Те бяха висши мигове в моя живот, озарени от светлината на божествената лъжа, и споменът за тях ми беше още по-свиден от всичко! Как се осмеляваше да говори за Евтимий? Той ме поучаваше със словата на дявола в мен и дяволът ни свързваше в отровния възел на омразата... Усетих, че кръвта се качва в главата ми, и реших да го убия нея нощ. Не само заради безсрамната му варварска мъдрост, не само за майка ми и за моята заробена сестра, не само за тези, които беше убил, за нощите, когато безчестеше невести и девици, за тиранството над душата ми, но и за това, че се смяташе щастлив с господарското си своеволие... Истината за самия мен ме изпълваше с неутолима омраза към варварина и аз знаех, че трябва да го премахна от света или да премахна себе си... И като слушах дъждът как бие по шатрата, сякаш настойчиво одобрява моето решение, обмислях как да направя това.

Няколко пъти вадих от дисагите варени яйца и мед за мезе на виното. И когато дадоха знак с тръба за хранене на конете, та Шеремет бег се досети и за своя кон, отидох в къщата за сено. Чаушите бяха наклали огън да сушат тъпаните. Всички отидоха под навеса край разрушената кула, дето бяха навързани конете. Измъкнах много слама и без да ме видят в дъжда, натрупах я под прозорците. После нахра-

них беговия кон и се върнах в шатрата. Моят господар продължаваше да пие, хвалеше болярското вино и се ядосваше, че в селото не се намери нито една жена. Свещта на фенера се привършваше и аз сложих нова. Тогава видях върху мокрия ямурлук в ъгъла на шатрата силяха с тежкия ятаган и дамасковата сабя, която Шеремет бег бе снел от седлото. Чаушите се прибраха, без да оставят стража край конете. Настъпи черна нощ, дъждът плисваше ту едър, смесен с градушка, ту ситнеше, като че бе изсипван през сито, и тежка глухота затискаше опустялото село.

Вместо да го приспи, силното вино оживи варварина. Зелените му очи светнаха като на котка, той щракаше с пръсти, въобразяваше си, че играе, чудеше се как да се весели и накрая рече: „Хайде, пей от вашите гяурски песни, дето ги пеят вашите ходжи! Аз, като бях на мюстафъзлък в Кипсела, слушах гръцкото па, ни, зо, ке... На маане прилича, нали го знаеш? Има и хубави между тях..."

Помислих и запях псалом, който се пее и над мъртъвци и който много пъти бях пял из долната земя. Запях го тържествено, с пълен глас и в очите ми избиха сълзи – не за това, че тая нощ моят заробител щеше да лежи заклан, но от жалост към себе си, понеже псаломът ме пренесе в моите манастирски дни. И ме задуши незнайна мъка. Трябва да е било много смешно жигосаното ми лице, когато пеех, защото Шеремет бег се кискаше, пляскаше се по бедрата, викаше: „Ашколсун!" – и призоваваше кефа си. Така го веселих до полунощ, когато виното го опи и той се просна върху дюшека. Преди да заспи, накара ме да подложа ямурлука под главата му и да вървя при чаушите. Сложих нова свещ във фенера и го оставих на земята, измъкнах се от шатрата и като открехнах тихо тежката дъбова врата на къщата, зад която имаше много слама, направих си легло в нея и легнах. Дъждът плющеше, обгонван от вятъра, и биеше широката стряха. Така лежах час, два – не знам и не помня колко – и слушах хъркането на чаушите в стаята. Тогава станах пълзешком, зажеглих железните халки на вратата с дебело дър-

во и безшумно влязох в шатрата. Знаех, че пияният бег не ще се досети да завърже ремъците на вратата ѝ. Шеремет бег спеше възнак, разкрачил късите си крака в шалварите. Фенерът осветяваше запотеното му лице, плувнало в блаженство, от устата под русия мустак беше се проточила тънка лига и лъщеше. Чалмата беше се отлепила от широкото чело, наполовина почерняло от слънцето. Пропълзях зад главата му и ръката ми напипа тежкия ятаган, вложен в ръбеста кания от биволска кожа. Намазаното със зехтин острие се измъкна леко и плъзгаво като бял смок. Коленичих, защото шатрата бе ниска и ятаганът щеше да закачи кожения покрив. Хванах с две ръце кокаления чирен и преди да замахна, видях пред себе си великия мъж. Той ме гледаше и аз прошепнах: „В името на Горния Ерусалим и в твое име благослови, владико!" Шеремет бег сякаш се усмихваше... И ятаганът разсече сънищата му...

Излязох с фенера и през разтрога на вратата запалих сламата отвътре. После сламата пред прозорците и побягнах с окървавения ямурлук из тъмнината. И когато стигнах гората, напосоки към Търновград, видях пламъците как обхващат къщата, чувах писъците на чаушите и виковете на агарянците из селото...

....

Отива си денят и утре съм на път. Казват, че някъде между Сливен и село Марен, от което Мурадовите пратеници някога бяха поели Шишмановата сестра, още имало свободна българска земя. За там потеглям...

Ето птица отлита. Къде летиш, птицо? Звяр пробягва из гората. Къде бързаш, звяро? Кой ви зове, кой ви води и накъде? Къде отиваш и ти, човече?...

Ако е казано в евангелието – ще погледнат тогова, когото прободоха, кой ще погледне мене, поругания българин?

ЧЕРНИЯТ МОНАХ

И ако слънцето изчезне
от тия небеса приветни,
то някой в ада ще да влезне
главня да вземе да ни светне!

Иван Вазов

Безполезно е, но записвам да се съдя и вас дано осъдя, макар че не вярвам – минала е давност! Сънищата станаха моя живот, отписан съм от гражданския списък. Ще речете нищожество! Нека, но в мене е пренебрегнатата истина...

С Черния трябва да се справя, да го опровергая, но отсега се съмнявам, защото живее в мен и ще живее и след моята смърт. Ето кое ме отчайва. В края на живота си узнах, че сме били съмишленици сред многогласните гробове на тая земя... И дали тези истини вече струват? Всяка за времето си, но аз все с тях, все с тях, докато ме отнесат в гробището, като човек без обществено значение. Ще сложат вехтичката ми шапка на гърдите, малко цветя, може и без цветя – мъртвите не са нужни, нито техните истини...

Нощем сигурно викам. И през деня, като ходя из града, налита ме да викам. Но нима ще се изкажеш с викове? Затова – на кухненската!... Нямам други мебели, дъщерите ги разграбиха след смъртта на покойната. Старо гардеробче, два стола виенска направа със сламени мрежички, закачалка – на нея шапката, балтонът, шалчето, горните ризи (замърсени). В другите две стаи работници, младежи от завода, под наем...

Черният е силен, защото настъпи неговото време. Присмива се, хили се, защо, нали е рационалист? Материалист?

Витаеща сянка над мъртвия град – отрова на тоя народ! Или пак ще речеш Евтимий?

След всяка среща коленича на голия под и моля Евтимий да ме изправи и подкрепи, ала го и коря. Там е работата! Ако му повярвам, ще победя Черния, но не мога, въпреки че уж неговото знаме съм развявал и цял живот съм ламтял да повярвам. Дене измама – нощем истина!...

Снощи пак... Минава полунощ, небето – разлят катран, месечината дебне зад мрачно накъдрени облаци, идва буря, земетръс, гроза някаква, пък аз ходя под Варуша и бастунът ми чука по едрия калдъръм. Облечен съм за бал – бомбе, жакет, колосана яка, даже съм накичен с карамфилче. Панталонът райе, обущата лачени. Търся тоя бал и се гордея, че съм завършил правните науки, ала не си спомням къде. Чувам духова музика, пък никъде я няма и се питам защо градът е мъртъв. Нима всички са отишли да танцуват? И ей го насреща ми в черно, излиняло от вековете расо, с калимавка, с проскубана брада – израства из мрака. Очите му като на котка, зъбите му лъщят между мустаците. Смее се.

– Ти, казва, гражданино, пак ли търсиш къщата си? Въобразяваш си, че имаш своя къща и там те чака жена ти. И аз откога диря своята, но в тая страна какви ли не щеш къщи има.

– Чака ме, казвам, чака ме! Тя е красавица над красавиците. Седи край блестящата лампа и ме чака. Чете книжка, шие нещо и знаеш ли как грее хубостта ѝ? Като мартенска месечина. Тя, казвам, е руса и чудната ѝ коса лъщи под лампената светлина. Ръкавите на небесносиния ѝ пеньоар са широки и от тях като два сладостни ручея се показват белите ѝ ръце. Тя е моята Хенриета и аз съм виновен, загдето не я взех със себе си на тоя проклет бал. Но по-добре, бала съвсем го няма...

Той се смее ехидно.

– Хе-хе, дума, французката ти мечта! Много бързо забрави покойната, учителката, и нейните реликви, дето ги пазиш в гардеробчето. Идва денят, когато дъщерите ти ще ги изхвърлят на боклука с твоите и нейните пожълтели снимки, писма и разни парцали. Ти, казва, не си ми разправил как те изгониха от апартамента в София, а отколе се каниш да ми се оплачеш.

В сърцето ме кълве. Нима е мой позорът?

– Твой е, казва, твой, вследствие мечти не според чергата ти.

С покойната каквото бяхме спестили и с наследствения дял от бащината ѝ къща, в която сега брат ѝ ме прибра, купихме апартамент в София, зер дъщерите трябва да се изучат, висшистки и т.н.

И щом малката се омъжи, а майка ѝ се спомина, заживях в кухнята на миндерчето... Сутрин за мляко, по пазар, печките палех, преди да пуснат теца, въглища... грижех се, трудех се, на тях да е добре. Тя роди, заряза следването, надебеля, такъв гръб и задник направи, че сутрин като идваше по комбинезон да се измие, щом се наведе, гледам настрана...

Разказвам и се срамувам, че употребявам груби изрази, защото, макар че говоря французки, на старини се възвърнах към българския... Пет години така. Зетят служеше в едно обединение, страда, когато бият неговия футболен клуб, и се напива.

Една вечер, като седях на пейката в градината, гледам моята Мариана се целува с един, оня я опипва. Можех ли да кажа на зетя? Ще посегне да я бие, детето, момиченце, „татенце, мамичко“ и накрая „гиди, дъртако, що лъжеш? Аз съм си била вкъщи!“ Замълчах, срамно замълчах! Не мина и седмица – друго. Като се върна една вечер късно, зетят намери в хола мъжки часовник. Влезе в кухнята, разглежда го. Аз се преструвам, че спя на миндерчето. Пиян беше, мърмори: „Какво да правя, апартаментът неин, какво ще стане и с дъщерята?“ И взе, че легна на канапето в хола, пък аз продължих

мислите му: „Тъй си е, мълчи, че нали и ти си имаш приятелка в обединението?"

Сутрината ми каза: „Идва ми, знаеш, да взема една картечница, че да разстрелвам, да разстрелвам!" Щях да му река: „Кого ще разстрелваш бе, зетко, себе си ли?" – но замълчах. Свикнал съм да си мълча... Тогава писах на шуряти: тъй и тъй, приеми ме квартирант...

– Ти, казва Черният, от памтивека си свикнал да се окешваш. То ти е наследство от деди и прадеди. Но сега живееш в рационален век, науката дава отговор за всичко и трябва да пристъпиш към проблемите с научен подход. Не изневеряваш ли и ти на покойната, като мечтаеш за някаква Хенриета? И дъщеря си кръсти Мариана.

– То е мечта, идеал да прогресирам културно, казвам. Ти като че си без душа.

А той:

– Я не се занасяй! Ти не си обърнал гръб на проповедниците на разни измами, дето делят зло от добро – това, което не може да се дели и без което не би съществувал нито човекът, нито каквато и да било твар. Нишката е в ръцете ти, но нито кълбото има свършване, нито совалката е престанала да тъче. Колкото до моя милост, от памтивека се мъча да узная тайната и все с бунт, както правиш и ти, от обърканост! Ветрове ни носят от север и запад. Защо се криеш, защо мълчиш? Или ще речеш, страдам и трябва да ме пощадят.

– Млъкни, викам, млъкни! Не смей да се гавриш с моите душевни мъки, с моите пропаднали идеали и мечти! Аз все зло съм чакал и тъй съм живял на тая земя. Все съм се озъртал откъде ще дойде.

– Ти, казва, само в кесията си реалист и от това си беден... Много съм се чудил на тоя реализъм. От една страна, идеали, взети назаем, както се изразяваше един писател, от друга – тънки сметки, недоверия и накрая нито едното, нито другото. Никога не си повярвал докрай в някакъв идеал. Палиш ли Богу свещ, на дявола – две!...

Не изтърпях, блъснах го и се завтекох да търся къщата си. Търся я в тъмното, а то черна мъгла и чувам зад себе си оня тича, като че е вързан с въже за мене. Даже дишането му усещам на тила си.

– Няма да я намериш, вика, няма! Хич не се мъчи, в чужди ще влетиш!

Блъскам се из черната мъгла и не виждам във врата ли, в зид ли, или в стена, и ме избива на псувни от безпомощност, та накрая се отказвам да си търся къщата. Господи, колко бързо се примирявам! Нейсе, и това се оказа мечта. Ами сега с какво ще живея, на какво ще се надявам? Сърцето ми се втвърдява и вътрешно съм празен, празен...

– Видиш ли, дума оня, как си обръгнал на душевни потреси, на всякакви загуби и колко бързо се примири? Сам се убеждаваш, че идеалите ти са несбъднати.

И ме блъска в гърба.

В това време напипах врата – грапава, стара селска порта, и натискам с надежда да я отворя, макар че самият ѝ вид показва, че зад такава селска порта не може да живее никаква Хенриета.

– Чакай, вика Черният, аз ще я отворя. Тъкмо тя е на твоята къща – и като я натисна гърбом, продъни се, та връхлетях в черна пропаст. И той ли заговори, или някой друг в самия мене, не знам, не съм сигурен, но сигурно той, защото не беше моят глас...

П ъ р в а н о щ

... Другояче грееше слънцето – жълто, нежно, каквото е след летен дъжд, кога се явява мана. И въздухът друг – звуците глъхнеха в сгъстена тишина, небето – син копринен копнеж, зер там Бог чакаше с небесното си войнство земните души. Друго време, а каквото отнесе времето, не го връща...

При такова небе ходеше из Търновград великата болярка, вдовицата Мица, следвана от слуги и слугини. Изпод обшитата със сребро и злато далматика се показвали връхче-

тата на болярските ѝ везани пантофи, шумолели са полите ѝ, разнасяли полъх на ливанто. Мургава, та черна като Богородиците по някои икони, с кожа на презряла вишна, кършела е малко пълна снага тая Мица из Търновград. За любовник е имала Бесар, куманина, погребан по-късно край великата лавра. Когато забременяла, отишла при Бен Ибраим за билки, да пометне. Не успяла и ме подхвърлила пред вратата му във върбова кошница с прости повивки и за да заблуди арабина, че билките помогнали, преди това му изпратила подаръци и пари.

Бен Ибраим се зарадвал – арабката бездетна, приел ме, обрязал ме. Буйно растях, пердашех еврейчетата из еврейската махала, които ми викаха „врабче", на улицата научих гръцки, български, еврейски – вкъщи арабски. Дванадесетгодишен познавах билките и церовете в спицерията, та Бен Ибраим се надяваше да стана голям врач – пророкът бдял над късмета ми. Учеше ме на Корана, на чер камък към Мека ме караше да се кланям, пък аз с недоверчиви очи гледах света, зер и евреи, и християни в Търновград въздаваха всеки на своя бог, и нито едните, нито другите имаха закрила срещу агарянците.

Откъсна се от спицерията – в Янтра. Риба ловя, децата давя на шега. Съзрявах и се изплаших от моето възмъжаване. Страшна сила е растежът! Някои не я съзнават, аз я усещах и виждах – всичко у мене расте из ден в ден, започнах да се боя, че ако не го спра, всичките ми удове ще израснат нечовешки, особено мъжествените. Отрано се заглеждах в жените и ме замъчи мъжкият бяс...

Говори Черният, сякаш книга чете в нощната доба и тя тайна, както неговият разказ, аз – на стария креват в мрачната стая. Не рача да го слушам, но той у мене – няма как. И чувам пълноводната тогава Янтра, като исо му пригласял, усещам миризмите в спицерията – на билки, равѐн, на алое, на балсами, и се двоумя – сам ли си говоря, или Черният ме измъчва.

– Тъй е, казва, и струваше ми се, че няма нещо да не го проумея, стига да го видя и помисля, но за ония в крепостта нито помислях, нито исках да ги зная. Питай откъде е тази надменност и презрение към цар и боляри. Дали от това, че арабин стана мой баща и му бях чужд по мисъл и по душа, та не вярвах, че ми е баща, или защото в кръвта ми говореха разни гласове? Всяко кръвно смешение спира развитието на едната кръв за сметка на другата, двете се борят, та произлиза многогласност. С това си обяснявам моето отрицание към всичко, що другите тачат и вярват. Оттам са тия мои очи, самодържавни ги речи, дръзки, безсрамни ги речи, непочитащи ги речи... И твоите са същите, и ти си безсрамен, понеже и себе си не почиташ...

– Паричките почитах, казвам. Все беден, събирах, дано видя бял ден. И за дъщерите...

– Лъжеш, дума. Почиташе ги, защото в нищо друго не вярваше. Ти, казва, не си дори сигурен, че съществуваш... Ако речеш обичам някого, зад обичта ти дебне и мнителност. И страсти нямаш от здравомислие. На разсъдъка се облягаш, а той ти служи да отрицаваш и с разни навеи се мъчиш да снадиш своето, ала и в неговата стойност не вярваш. Бунтар си от недоволство, та винаги си обиден. И умствено не си честен...

– Дервиш си, викам.

– Вярно е, казва. В Смирна от многостранност на ума. Но за това имай търпение...

И пак като по книга:

– Беше време за разбой, за плячкосване. Всякакви разбойници пълнеха горите, бежанци, отчаяни люде, не щат да знаят ни цар, ни патрика. Някои си продаваха децата, млади се наемаха за царски войници, но с едно око гледаха Царевград, с другото гората. В черковните дворове парцаливи шатри, просяци край вратите и по тържищата. Болни колкото щеш – идват в спицерията, развързват възли, вадят пари, тук-там някой почернял грош. Цяр за две пари го продавахме за пет. Зад планината агарянците грабят и отминават към Сръбско, зер сърбите бяха още сила...

– Все такова време е било в тая земя, казвам. Тя ни е дадена да я плячкосват приятели и врагове, па и самите ние си я оплячкосваме от глупост...

Той се смее.

– То е и от Горния Ерусалим, дето всички вери са братя... Поне да си християнин, щях да ти повярвам. Позор, а ти го имаш за слава и се тупаш по гърдите. Ограбиха те и още не си разбрал защо...

– На три войни побеждавах, казвам, ама светът е несправедлив.

– Хайде, хайде, смее се Черният, запуши я и слушай понататък. Арабинът беше предвидлив. Една вечер седят с арабката на чардака и го слушам да казва: „Трябва да се махаме. Ще продам къщата със спицерията. Има двама, склонят ме. Серсеми, не виждат, че османлиите ще дойдат и тука след година, две."

– Ами къде ще се денем? – пита арабката.

– Я в Месемврия, я в Ахтопол. Там е още гръцко. Ако и там задими, ще видим – и заговори колко пари може да получи, как ще се доберат до Варна, оттам по море, с гемия.

Разтревожих се. Бях навършил седемнадесет години и не исках да напусна Търновград заради тая велика болярка Мица...

На Спасовден във Великата лавра имаше голяма литургия – свети Спас да ни спаси от османлиите... Евтимий, свещеници, монаси от манастира, боляри, народ. Черквата не го побира, та на двора... Вътре светнало от много свещници, песнопения, та се чува зад Янтра. По крепостта пряпорци, само цар Иван Шишман го няма. Пак при Мурад да го умилостиви. За благополучното му завръщане и за успеха на по̀чина – такава литургия...

Скитосвах из Асеновата да гледам що става. Край някои черкви на прага седят сгрешили, мъже и жени с наложена епитимия, и канят богомолците да се молят за опрощение на греховете им. Побелял стотник седи пред груба маса. На нея пачи пера, свитък, до него ковчежник подрънква грошове. Стотникът вика: „За православната наша вяра, братя, и за благоверния наш цар Иван Шишман! За българска вяра и род, записвайте се войници!" Край него гледат и слушат млади мъже бежанци, кой пъхнал ръка в пояса, кой зяпнал – колебаят се, но дрънченето на грошовете в торбата ги изкушава, та някой пристъпи като пред капан, поогледа се ще ли го последва друг и удря палец на свитъка. Стотникът му записва името и наемникът смутено застава зад масата.

Пуснаха всички черкви, дворът на лаврата се изпълни с богомолци. Разотиват се едни на Царевград, други по къщята из вътрешния град. Някой си оправя калбука, на лакътя му се люшка броеница, трети важно пристъпя и мечът удря бедрото му. Военачалник! В сини, червени, във всякакви краски се плакне и бръмчи тълпата из двора и бавно се точи към вратата.

Идва към мене жена, пълна, достолепна, облечена в златиста далматика, по нея извезани червени и кафяви цветя, косата ѝ прибрана в изкусно изкована мрежичка, на ушите ѝ обеци със скъпоценни камъни. Гледа ме с големи черни очи и в тях хем тъга, хем явна обич. Приближи се усмихната, ръката ѝ сякаш да ме помилва, а като отмина, извърна лице и тъй сладко с ням призив ме изгледа, че сила ме блъсна и замая. Гледах гърба ѝ, докато се скри между другите със слугинята подире ѝ. Сърцето ми заигра, хукнах да я диря из тълпата и я настигнах, но не посмях да мина напред. Смътно си спомнях, че и друг път съм виждал тая болярка – дали в спицерията, или съм я сънувал? В мене е живял нейният лик и сам не зная защо мисля, че и тя, и аз поначало сме едно и също...

Слушам Черния и ме жегна нещо скъпо, майчино, замъчи ме виноватост, сякаш съм го забравил.

– Ти, казва, познаваш ли майка си? За такива като тебе майката е доста непозната, макар че те е родила.

– За какво говориш – питам, – за майка или за жена?

– За майка. Майка е онова, що обичаш над всичко и с

него не можеш да хитруваш, нито да търгуваш. Твоята любов е майка, не си ли го разбрал? Но по него време към гъркини залитах, както ти по хенриети.

– Аз и по руски княгини се заплесвах, някоя да ми рече „я вас люблю". Пò иначе е за ухото и душата „я вас люблю", отколкото „обичам те". Пък, от друга страна, кръвта ме теглеше към наши, като покойната.

– Тъй е, добре, че си го признаваш. Майка ти е миришела на вкиснат квас, ходела е с шаячна пола и шарена престилка, само за черква се е пременувала. Но тая Мица беше велика болярка, гръцки разкош разнасяше. Де си виждал ти българска болярка, от пет века ги няма. Миризмата на кисел квас за тебе е родна, мила и кръвта те влече към нея, но нали си интелигентен... Хе-хе, тепърва има да ти се смея.

– От прогресивност, казвам, към нещо по-висше се стремя.

– Ти, казва, от прогресивност и от баща си ще се откажеш... Но де да си имал такава майка, велика българка, макар и да си копеле! И от руската княгиня щеше да се откажеш. Ами тя без византийския господ кой знае дали щеше да я има. Татарите в шалвари щяха да я обуят, на Мохамеда щеше да се моли. И не дай, Боже, по-страшно щеше да бъде и за нас, и за целия свят. Пък тебе тоя византийски господ те погуби. Богомил стана, помак стана, кърджалия и без свой бог остана.

Заживях с гъркинчето, слугинята на арабина, а дене и нощем мисля за болярката. Всеки празник се навъртам край черквите дано я видя, пременувам се с най-хубавите си дрешки и вечер минавам край къщата ѝ в Асеновата (тя имаше къща и на Царевград). Понякога седи на чардака, гледа из улицата. Аз ѝ се покланям, тя ми кима, усмивката ѝ ме хвърля в огън. Нито веднъж не ме спря, дума не продума, само тъй – мина, замина. И цяла година така.

Не щеш ли, гъркинчето забременя. Седемнадесетгодишен бях, тя осемнадесет. Мълчала, сметки си правила да се ожени за мене. На петия месец се откри, заклева ме да се земем, да го роди. Къде ще я подслоня, как ще храня семейство? Арабинът ще замине, няма да я вземе със себе си. Тя сираче. Дадох ѝ силни билки да пометне, но се скова от кръста надолу. Бен Ибраим разбра каква е работата, нахвърли се да ме бие, а гъркинчето умря. Арабката ме закриляше, пък след тая работа ме обикна пò иначе... „Хубавец си, казва, майка, много си ми хубав!" – и налита да ме целува. Затова я мразех.

– И аз не позволявах да ме прегръща и целува истинската ми майка. Бягах...

– Иначе стоеше работата с арабката, съвсем по женски, защото не ми беше майка. А твоето, казва, е друго, нашенско. Боим се ние от душата си, всяко висше чувство потискаме, в душите си не смеем да надникнем... Недоверчиви сме към себе си, навред подозираме, че е скрит дяволът. Тъй душата изсъхва, плаха, свита, безпомощна, немее и няма полет...

– Зная ги аз безсрамните истини, преди учените да са ги написали в книгите си, но си мълча. Алеко Константинов ме изкара простак. Не сме простаци ние, ами сме вгорчени от много опит. Неговата Европа днес ги разбра и се оголи най-безсрамно, а ние отдавна сме ги разбрали.

Той се смее лукаво и ми намига.

– Видиш ли, оказва се, че много отдавна пò сме напреднали от тях и сега няма защо да се плашим, че сме изостанали...

– Дядо ми, рекох, беше порядъчен човек. И умен, и мъдър, и нравствен...

– Дò ще време и за него да стане дума, трай!... Като почина гъркинчето, загриза ме съвестта. Че нали имаше помежду ни любовни слова, ласки, как иначе? Но пустата съвест трая ден до пладне... Арабинът ме изгони. „Махай се, вика, не мога да те гледам. Дано шейтанът те отнесе в джендема, копеле джанабето!"

Шляя се из долния град, едно хубаво слънце грее, оная бистра Янтра се пени и сладко, сладко шуми, като че ли ми

дума: „Не си крив, тя си е виновна. Не ти обади навреме, пък и билките излязоха силни. Такава ѝ била орисиа...“ Гъркинчето пред очите ми, мъчи ме, но сърцето кораво, младо – утешш се с хубавия свят, със здравето и мъжката сила. Такива сме ние, дебелоразумни, свличаме мъката от душата си, както змиите свличат кожите си. Ти беше ли сърдечен с покойната? Нали за добър се мислиш, за страдалец, нали имаше високи идеали...

Боже, да можех да го хвана със старческите си ръце! Отсега се гласяя, щом пак го срещна в такава черна нощ, с бастуна, с бастуна!...

Минава полунощ. Сирената на завода зове нова смяна. Момчетата скоро ще си дойдат. Щом ги чуе, той млъква и аз записвам.

Втора нощ

– Отидох, казва, във фрънския, ей тъй, без цел скитах. Изпъденият ходи като насън. Разглеждах магазиите от дялан варовик. Прозорчетата като бойници. Тишина и печал. По вратите големи кофари, взели да ръждясват, надписите се заличават, Янтра шуми, отнася времето...

Пред една магазия, гледам, седи на каменна столѝца възрастен мъж, приведен, опрял лакти на колeнете, замислен. Отвътре лъха на чуждоземни стоки, в полумрака нещо блести. Бях виждал дубровчани и генуезци, та по шапката познах, че е генуезец.

– Какво търсиш, момко? – казва на гръцки.

– Себе си, рекох.

– Още ли не си се видял? Влез в магазията, има огледала. Огледай се – позасмя се с малко изпъкнали очи.

– Оглеждал съм се и в огледало, и в Янтра, и пак не се познавам.

– Чий син си?

– Казват на Бен Ибраим, на арабина, в еврейската.

– Не ми приличаш на арабин – и ме опипва с очи. – Седни да похортуваме.

Седнах на прага. Разпита ме как вървят работите в спицерията.

– Добре, рекох, но Бен Ибраим се гласи да я продаде и да се засели в Гръцко.

– Говориш ли арабски?

– Говоря.

– Можеш ли да четеш и пишеш на тоя език?

– Как не! Мога.

– Ела в магазията да опитаме.

Извади от чекмеджето хартия, даде ми пачето перо. Диктува, аз пиша на масата търговско писмо. Погледна написаното, накара ме да го прочета на арабски и пита пиша ли и на гръцки.

– Там не ме бива. Но и еврейски знам.

– Откога търся такъв помощник – и ме скланя да остана при него. Щял да поиска разрешение от баща ми, щял да заминава и той в генуезката колония в Пера. Бен Ибраим, когато пожелае, ще ме намери там. И докато ме изкушаваше с какви ли не чудеса в Константинопол, как ще се обличам и храня господарски, какви жълтици ще дрънчат в джебовете ми, някой застана на вратата, засенчи и без това тъмната магазия.

Щом я видях в светлата рамка, зад нея слугинята, кръвта ми се дръпна и дъхът ми секна. Забравих и гъркинчето, и Бен Ибраим, и генуезеца, и целия свят. Генуезецът се разклаия.

– Повелѝ, госпожо, добре дошла, твоя светлост!

Тя пристъпи през прага, а ми се стори, че влетя.

– Дойдох, кир Анджелико, за огледало. Дето го купих лани, нескопосните ми ратайкини го изтърваха. Не е на хубаво да се счупи огледало.

Позна ме и млъкна. На генуезеца говори, пък мене гледа смутено, плахо, като че не вярва на очите си.

– Що прави тоя момък при тебе? – казва и гласът ѝ ме пронизва.

Знам, че се червя и бледнея и не ще имам нито глас,

нито свяст да ѝ отговоря, ако се обърне към мене.

– Преди малко дойде. Навърта се, та заговорихме, кира Мица. Казва, че бил син на Бен Ибраим. Увещавам го да ми стане помощник. Знае арабски, еврейски.

– А, на арабина, на врача... – и кръв нахлу по гладкия ѝ оголен врат.

Кир Анджелико пита какво огледало ще иска, тя сякаш не го чува, обърна се настрана и бързешком се прекръсти.

Генуезецът сне от стената две огледала, едното в рамка като от скреж – истинско, венецианско, голямо, тежко. Върти го, излага прелестите му, тя го оглежда, занича и слугинчето зад гърба ѝ, пък аз дори не дишам.

Плати го и се обърна към мене:

– Ще помогнеш ли, момко, да го занесем вкъщи. Тежко е, не е за женска сила.

Генуезецът го обви в копринен плат, обещах да се върна и понесох огледалото след болярката и слугинчето. Нося го като икона. Над нас следобедно слънце, в реката се оглеждат като насън зъбчатите стени и кули и като насън крача из пътя под източните стени на Царевград. От време на време болярката се обръща, пита тежи ли ми, върви, навела глава угрижена, замислена, пък аз го тълкувам посвоему – вълнува се, защото не е безразлична към моя милост, и в ума ми дръзка помисъл: като отидем в къщата ѝ, каквото ще да става, ще призная обичта си. Неподвластна сила напира, шепне ми, че и болярката ме обича. Слугинчето час по час ме поглежда закачливо с пъстрите си очи, присмива ми се...

Минахме край черквичката до Балдуиновата кула, болярката пак се кръсти и покланя.

Тъй стигнахме до къщата ѝ, в Асеновата, през Царевград. В трема таванът орехов с резба, на стената голямо копие със знаменце, саксии с цветя, жълта котка легнала на сянка. Влязохме в една горница с миндер, с варосана печка, на върха ѝ владишки трон от синя керамика, на пода дебели губери, в ъгъла икона на Богородица със сребърна нимба. Пред нея позлатено кандило на верижки.

Слугинчето взе огледалото, отнесе го другаде.

– Измори ли се? – рече болярката. – Тук е хладно, ще си починеш. Ей сега ще ти донесат сладко. Вино пиеш ли?

Гледа ме с големи черни очи, поусмихва ми се вяло, вълнува се и нейното вълнение се предава у мен. Тя излезе, аз седя на миндера, дишам на пресекулки и усещам как устните ми съхнат.

Върна се по къса кадифена дреха, поръбена със злато, и дълга пола от тафта. Седна насреща ми до печката. Слугиня донесе сладко от орехчета, чаша вода. Тя ѝ направи знак да излезе и останахме сами... Тогава удари съдбовен час и промени изцяло живота ми...

Не мога да откъсна очи от голите ѝ лакти, от пръстените по ръцете ѝ, от златните гривни на китките, от косата ѝ – дебели плитки, увиснали през раменете на скута. Смутена усмивка на устните ѝ, слънчев лъч на умореното августовско лято бавно пълзи по кадифето на нейната дреха, блести златото по ръбовете.

– Бог те изпрати днес при кир Анджелико. Господният пръст се намеси – казва и с усмивката си като че ме поощрява да се реша.

Станах като пиян от миндера, зашепнах, гърлото ми съхне:

– Откак те видях, госпожо, миналата година на Свети Спас... все за тебе, дене и ноще... Прости, казвам, дързостта ми, не мога, трябва да ти го кажа...

Тя зажумя, леко кимна, въздишка се изтръгна от гърдите ѝ.

– И аз съм мислила за тебе, Абдулах, ох, какъв Абдулах си ми ти!

Не вярвах на ушите си. Полетях, поех ръцете ѝ да ги целувам, тя ме прегърна и аз, като не се помнех, впих устни в нейните. Тя ме отблъсна с все сила и докато се опомня, зашлеви ме през устата.

– Какво правиш? – викна. – Знаеш ли кого целуваш така, нещастно момче? Стой там и да не си посмял! – закри с

длани лицето си и заплака. – Аз съм твоя майка, казва, аз, грешната, недостойната, и Бог ме наказа. Но дойде грозен ден да узнаеш кой си... да изживея тоя срам...

Слушам я и не ми се вярва тая жена да е моя майка, след като съм я желал...

Следяла живота ми година по година и Господ я наказал, като я лишил от други деца, радвала се, като виждала как буйно раста и хубавея, всичко знаела за мене и за гъркинчето, узнала от слугините и това, че арабинът ме изгонил. Гледал да се отърве от моя милост, по-леко щяло да му бъде, като се изселва... Господ я напътил да купи ново огледало от генуезеца – залъгвала се, че така някак ще се оправи бедата.

– Кажи, казва, вярваш ли в нашия Господ Исус Христос, или вярваш в Мохамеда?

– Не знам, казвам, госпожо, дали вярвам.

– Защо не ми речеш майко? Майка съм ти, нещастно момче!

– Още не мога да свикна, рекох.

– В който и бог да вярваш, все един е той на небето. Ела тук, коленичи пред Божата майка и се закълни, че ще изпълниш, каквото ти заповядам. Ще се покръстиш да спасиш душата си и на моята да помогнеш, ще се отречеш от поганската вяра и монах трябва да станеш. За гъркинчето, за смъртта му и за себе си, за нечистата сила, която властва и у тебе... от баща ти, куманина, проклет да е варваринът, жестокосърдечният убиец и безбожник!

Дърпа ме към иконата, кара ме да коленича и не вижда какво става у мене. Казвам ѝ:

– Пусни ме да размисля. Обещах на кир Анджелико да се върна, ще ме приеме да му пиша търговските писма, в Константинопол ще ме отведе, да не ме виждаш и хората не ще узнаят нищо, иначе целият Търновград ще научи...

Избягах, по-скоро сам да остана, срама да отхвърля, вината си, като че не тя, ами аз бях виновен за това, що стана помежду ни...

Викам на Черния:

– Защо ми го разправяш? Аз си имам майка и баща, не съм копеле като тебе!

А той:

– Ти от тъмнината на вековете си ме извлякъл, от родовото си битие поради неудовлетвореност. Прадедите си не знаеш дори по име, до дядо и баба стигаш, там си без памет, пък ти се иска да знаеш. Ти, казва, си като добиче с интизапски билет и много те блазни от важен род да се изкарваш...

Трета нощ

След два дни дойде в магазията мършав дякон. Брадата му на дърт козел – сива, оредяла, очите като върхове на копия, в тях сласт и злоба. С него двама войници от патриаршеската стража.

С генуезеца свързвахме денкове със стока, чакахме дубровнишки керван да потеглим за Пера.

– Кире търговецо – казва дяконът и тръска козята си брада, – заповядано ми е от негово светейшество да отведа тоя момък при великата болярка, госпожа Мица, в името на нашия Бог Исус Христос.

Кир Анджелико ме гледа – чака какво ще река.

– Защо, казвам, ще ме водите при болярката? Нямам работа с нея.

– Ти, вика, си се заклънал пред иконата да изпълняваш волята на нейно господство. Тръгвай и не разсъждавай!

– Не съм се клел пред никаква икона! Аз заминавам с моя господар, нямам време...

Проклет беше тоя дякон – от ония, дето сляпо изпълняват заповедите, вярват в непогрешимостта на властниците и обичат да насилстват за удоволствие.

– Лъжеш – казва. – Знам що за стока си. Тръгвай с нас и мълчи!

Подбра ме стражата. Кир Анджелико роптае, но кой го слуша. Дяконът напред, аз със стражниците след него. Кипя от гняв и си мисля: проклета сбъдница е непризнатата ми

майчица, но де да видим. Не търпя насилие, ще се измъкна с някаква хитрина. Но защо ме водят при нея с патриаршеска заповед? Сигурно е ходила при патриарха душата ми да спасява...

Щом вместо в къщата ѝ ме отведоха в митрополията, досетих се, че ще ме покръстват. Ти как би постъпил на мое място? Щеше ли да се отречеш от Христа, ако поискаха от тебе това?

Въртя се в леглото, креватът скърца. Той чака.

– Че защо не? Що е Бог, никой не знае. Я го има, я го няма. Щом е тъй, не е ли все едно кому се молиш? Пък ако хич не вярваш, толкова по-добре.

– Знаех си, че така ще отговориш – смее се проклетникът. – Ние с тебе сме разсъдливи. За такива съмнителни работи лесно си даваме съгласието, стига имането да не загубим и нещичко да припечелим. Иванко, Асеновият убиец, също тъй е разсъждавал: „Вярата ни е гръцка, иконите гръцки, защо да не живеем задружно с гърците в една държава, щом на един и същ Бог се молим?“ Че ти с подобни мисли и от рода си ще се отречеш, зер кой го знае тоя род що за род е бил, с някаква всемирна идея ще утешиш съвестта си и към друг народ ще се присъединиш.

Мълча, мълча, какво мога да му отвърна.

– Тъй е – вика Черният. – Откога светът мечтае да повярва в един Бог, за да настъпи вечен мир. Но всеки народ си има свой, а ти и свой нямаш, на византийски трябваше да се молиш... Вкараха ме в митрополията при протосингела. Хубав мъж с лъскава брада и наглед благи очи. Ама външно.

– Абдулах, казва, Бен Ибраим не е твой баща. Ти си подхвърлено дете, знаеш ли това?

– Знам, рекох, всичко знам.

– Ти си от родители православни християни и трябва да се възвърнеш към Христа. Тъй повелява Бог да спасиш душата си. Искаш ли да се покръстиш?

Хвана ме инатът, че ми причерня пред очите.

– Не искам!

– Това го иска не само Бог, но и йереи на светата църква, които го считат за свой дълг.

– Знам аз кой го иска.

– Бен Ибраим утре заминава, изселва се и се отказва от тебе като син. Генуезецът и той ще замине.

– Ще замина и аз с него.

– На заблудените чада светата църква е длъжна да помага да спасят душите си. Не можеш, казва, да заминеш, няма да ти се позволи. Пък ако упорстваш в поганската вяра, чака те тъмница – и се подсмихва милаим в брадата си. – Размисли, черквата е търпелива.

Да съм размислел! За Мохамеда държах колкото и за Христа. Наникъде. Милата ми майка, православната християнка иска чрез мене да ѝ се простят греховете, с молитви да ги изкупвам в манастира. Аз съм грешник за гъркинчето, тя – за любовните си прегрешения с куманина. Мислих, мислих, па си рекох: „Я да видим какво ще стане? Нали за това живее човек?“

– Ще се покръстя!

Зарадва се протосингелът, извади изпод расото две жълтици от коменките, даде ми ги.

– Изпраща ги великата болярка. Благодари, казва. – Ще нощуваш в митрополията, докато минеш през купела. После ще видим...

Натопиха ме и от Абдулах станах Богослав. Миросаха ме, пяха молитви. Аз разглеждам изографията по стените и умът ми се плете в тия тайни, що човекът сам си е измислил. Кръстник ми стана същият омразен дякон, който ме подбра от магазията. И още на другия ден обрязания Богослав го изпратиха в манастира „Свети Никола“ послушник.

Тоя манастир беше всред дъбрава – сенчеста, къдрава, пълна със здраве. Из нея скрити полянки, потайни места. Празник и делник тук идваха да блудстват вдовици и девици, яловици и адамити и за монасите нямаше покой. Великият волнодумец заповяда да я изсекат и аз избягах в Преображен-

ския да се спася от тоя Содом и от манастирския ред, който стана много строг. Не излизаше от ума ми майка ми, ликът ѝ ме мъчи, сърцето иска да я обича със синовна обич, а се отвращава и от нея, и от себе си, и голяма самота ме гнети. Как да се моля, когато в никакъв господ не вярвам – светът непонятен и аз гол пред него. Но не се живее с неверие и празномислие – трябва да се заловиш о нещо. И се хванах във врачешките работи...

Игуменът на Преображенския друг човек, враг на исихастите, поддържаше митрополита, обичаше тлъста риба, вино и чудесно пееше. Прикрит, но мъдър мъж, с весел дух. Разболя се, сварих му едни билки, оздравя и като поговорихме, разбра, че съм цял врач.

– Надарен момък си, богонаучен – казва и дъвче края на посивялата си брада. Очите му зорки, но любещи. – Научих за тебе кое-що, не тъжи, всеки го е орисница орисала. Монах няма да станеш, врач си. Тъй те е създал Господ Бог, що е създал нас, всякаква твар и посев. Към многознание си се устремил. То е добро, но в твоя голяма полза е да се поучиш от Шестоднева на блажения Йоан Екзарх – стара книга от времето на великия наш цар Симеон.' От нея ще узнаеш много за устроението Божие и за човешкото тяло, па и за много други работи. Знаеш ли да четеш нашето българско писмо?

В манастира „Свети Никола" бях се научил и като му рекох, че знам, даде ми Шестоднева и често ме викаше при себе си в игуменарията на разговорка.

– Не се учудвай, казва, като ме слушаш да говоря със снизхождение към человеческата греховност и заблуди. Не може без тях човекът и всички сме грешни, няма човек без грехове и пороци, та трябва да придиряме по-широкодушно, както прави и самият Господ. Защото така е орисан човекът – разумът му вечно да се бори с вложените от Бога стремежи в душата и сърцето, да любопитства над тая своя световна тайна и мира да няма за мисълта му. Но каква обич е имал Господ към своите творения, за да създаде такава хубост в света, да се радва и надява човекът, като гледа небесния свод със звездите и луната, самата земя и всички негови творения, все чудеса, все украси, все накити за живото и за нас, хората? Ти, чадо, се диви над тия неописуеми тайни, но не се опитвай да разбереш с какъв замисъл ги е създал Бог, защото умът ти ще се измъчи и не ще можеш да им се радваш, понеже той ще те заблуди, ще те обърка и ще изчезне от тебе радост и способност да им се наслаждаваш, та накрая ще отречеш твореца и смисъла на неговото дивно творение. Понеже си врач, знам, ще се насочиш умствено към откриване на тайните му. Пази се да не изгубиш смисъла, който Бог като непостижим художник ни е дал да го съзерцаваме като картина за душевна услада, но чиято тайна нашият ум нито иска да обгърне, нито да разгадае...

Тъй ме поучаваше тоя светъл мъж, толкова различен от другите монаси. Сладостно говореше, пък аз малко се вслушвах в мъдростта му, а мислех за устройството на тялото човешко и за познанията, които бях придобил. Защото, колкото и да бяха мъдри и успокояващи словата му, лакомежът към знания беше по-силен, па и моят ум здраво се придържаше към земното и без да съзнавам, влизаше в съюз с дявола...

Душата ми се надигна и викнах на Черния:

– Нещастник си ти! Но нима си притежавал сегашните познания, с които науката ни трови? Сърцето ми се гърчи от жажда да видя света, какъвто Йоан Екзарх го показва!

И престанах да слушам Черния, потънах в спомени от детски и юношески години, когато съм възприемал световната тайна, както Йоан Екзарх. И тая нощ отново възникна у мене радостна, възкресяваща духа представа за живота, но представа закъсняла, отречена, та много плаках.

Четвърта нощ

Ще ме запитате какво правя през деня. Зъби правя, ред чакам в поликлиниката и ме ругаят. Вчера сестрата ми рече: „Дърт си, защо ти са зъби?"

Взе да ме е страх да излизам от къщи. Главната гъмжи

от ограждданени селяни и купуват, купуват на тълпи из магазините, бучат мотори, леки коли, отобуси, а улицата тясна, с печал от минали времена. Всяко се шири, напъва, руши и търси простор за себе си. Как да вярвам в младите, когато ги виждам да се шлят и да нехаят? Жените се оголили, прелестите си показват, във вестниците наричат кражбите „присвояване".

Онзи ден научих, че дошли от София на екскурзия деца с учителите си. Разтичах се с надежда, че и внучката е с тях. Питах, разпитвах, намерих я с децата на Царевец. Нито се зарадва, нито се изненада. Гледа ме като чужд, по-скоро да се махна, да не ѝ досаждам... Вкъщи пък оня ме мъчи.

„Тъй е било в нас, казва, да не се зачитаме, защото сме били всички пет века равни..." – и се смее.

Моля го да не ми припомня унижения и подлости.

– То е за твое добро, вика, щом нямаш вече Бог да се разкайваш пред него, щеш не щеш ще си правиш самокритиката пред мене. Без чистилище не може и то е въведено в държавния живот... А сега чуй как станах болярин...

Като се разбрахме с игумена, намерих в манастира самострел и го скрих в гората. На ранина се измъкна от килията, презрамча торбата за билки, окача ножа и тръгвам из манастирската гора. Дивеч бия, поря го, изучавам вътрешното му устройство. Един ден попаднах на човек, убит от царските пазачи. В мръсотия и воня потънах, но много узнах за тялото човешко, що твърде не се различава от животинското, особено от свинята. Записвах каквото съм научил, мъчех си ума и се глумих, че от едно и също място като при животните поемаме и изхвърляме и свято, и скверно... А след седмица ме хванаха царските ловци, когато цар Александър, Шишмановият син, излязъл по лов – сърни да лови...

Взеха ми самострела, вързаха ме и отведоха на една поляна.

Две сърни проснати, край тях стрелци, на една страна кучкарите с хъртовете и загарите, а на враснал варовик, като на трон, седи млад левент с червен елек и гиздава шапка с перо от бяла чапла. Очите му – на вълк, поемат ме да ме погълнат.

Единият от ловците ме срита зад коленете: „Поклони се на негово царство!"

Коленичих, както бях с вързаните ръце.

Негово царство седи на камъка, въси вежди, свива зеници.

– Ти, казва, монах ли си, или преоблечен скитник?

– Монах съм, твое царство, от тукашния, от Преображенския съм монах.

– Кой ти разреши да ходиш по лов?

– Не ходя за дивеч. Врач съм, билки събирам.

– Ами защо ти е самострелът?

– Да се браня от зверове и от лоши хора.

Мери ме с очи, та ме повдига от земята.

– Врач, а? Като си врач, можеш ли да изцериш тоя човек? – и ми сочи един от кучкарите, легнал край навързаните загари, обхванал главата си, а тя подута, превързана с мръсна кърпа.

– Развържете ме, рекох, да видя и махнете кърпата.

От Бен Ибраим бях слушал, че синята пъпка не се лекува нито с мехлеми, нито с билки. Налагат я с топли пластири, но и то не помага.

Кучкарят мотае глава, стене, едното му око като на цирей, пък негово царство размисля какво наказание да ми отреди.

Хрумна ми да я горя. Казах да накладат огън и да вържат ръцете и краката на кучкаря, измъкнах ножа изпод расото и го нажежих до бяло в жарта.

– Не съм уверен, че ще го спася, твое царство, но друг начин няма, казвам.

– Прави, каквото знаеш, нали си врач? Ако ме лъжеш, моите псета ще те наръфат, а вълците и лисиците и кост няма да оставят от тебе.

Седнах върху гърдите на нещастника и с нажежения нож изгорих пъпката и бузата край нея, та цвърна и зами-

риса на изгоряло месо и опърлена четина. Оня изрева, изхвърли ме от себе си, но ножът свърши работа.

Положиха болния на носилка от клони, подбраха ме и негово царство с дружината си отиде в манастира да обядва.

Още в двора разпита игумена, пък той не може да се нахвали с моите врачески дарби. „Врач е, казва, голям врач, макар и младок. За монах не чини – самовластен, упорит, същински езичник... При арабина Бен Ибраим се изучил..."

Оставиха ме в манастирския двор при царските ловци, но чух разговора, когато изкачваха стълбището към чардаците.

След час отокът на кучкаря взе да спада. Слезе главният ловец, вика ме: „Върви при негово царство в трапезарията!"

Тъй от него ден Александър ме взе от манастира за врач на царската войска и се озовах в Царевград между боляри, духовници и царедворци. Дадоха ми кон, кожена куртка, зелен елек, препасах меч, наложих кълбук. Александър научи чий син съм, възгласи се моята тайна из болярските дворове и в самия палат, та великата болярка Мица от срам още на другия ден се покалугери да изкупва греховете си...

Освен настинали, някой навехнал крак или ръка, друг ял нечисто, та се изприщил, или копие го одраскало при сбиване, нямаше болни във войската. Работата ми беше повече да лекувам боляри и техните жени, които за щяло и нещяло искаха да ги преглеждам...

Един ден, като се върнах от Момина крепост, където войници бяха се наранили, дойде стотник в кастрофилията, дето живеех – цар Александър ме викал. Отведоха ме в лявото крило на палата, обител на царския син.

Влязох в горница с образи на военачалници и царе. Вътре негово царство, седнал пред масичка, нашарена с резба и седеф. На нея кана с вино и синя паница с пресни орехи.

– Я ела, казва, нещо да ти река. Виждал ли си образа на баща си, на Бесара? Ето го на стената – и ми сочи военачалник с ризница и заострен шлем, изобразен в цял ръст – синеок куманин, чернокос, с цепната брадичка, бръснат, с лукав израз на очите.

– Приличаш му, но повече си се метнал на майка си. Баща ти е от видинския род... Помниш ли какво съм ти казал? Ще имаш очи и уши, ала не и език за всичко, що научаваш. Какво сме говорили, какво сме правили, никой не бива да узнае, че иначе ти вземам главата, макар да си ми потребен... Вземай си цéровете и тръгвай с мене. Ще вървим в „Света Троица" при майка ми, болна е, да я лекуваш...

Яхнахме конете, след нас свита – двадесет конници. Александър се обръща, поглежда към Царевград, сякаш бяга, а като излязохме от града, ми рече:

– Ти не обичаш майка си, но аз обичам моята и ми е мъка, дето насилствено я покалугериха. Баща ми мълчи, колчем отворя дума за нея. Само царицата я жали, та понякога подпитва за здравето ѝ... Аз брата си Фружина не мога да понасям. Сръбска кръв тече в жилите му, ушите му като на шумадиец, на дяда си Лазара прилича... Но най-вече с патриарха не се спогаждам. Обърна престолнината на страннопириемница, утешава бежанците с царство небесно, от царя пари измъква милостиня да раздава и с проповедите си отклонява мъжете да не се записват войници. Агарянците само това чакат – да им легнем под ножа. Ти, казва, нали си учен, как мислиш, прав ли е Евтимий?

Ето какъв въпрос ми зададе тоя царски син, дето не беше просветен нито в науки, нито в черковните работи, че и в държавните. Де можех тогава да му отговоря и все пак не се сдържах.

– По посока на ума си, рекох, в небесни лудости не вярвам. Празни надежди! Защо негово царство не върви честно с Амурата? Щом му е съюзник, верен да му бъде! В Корана е писано как да се отнасят правоверните към верните и неверните съюзници. На негово място щях да поискам от Амурата войска да затрия темерутина във Видин и не ще слушам патриарха...

– Бре, викна Александър, не ще е зле да се затрие тоя мой чичо, но баща ми слуша патриарха като манастирски послушник. Ама и ти си бил един сарацин! Убиваш човека ей тъй, както го и лекуваш...

Като се върнахме от манастира, където майка му беше се разболяла от жълтеница и аз ѝ изпратих церове, та оздравя, Александър казал на баща си тия мои мисли. Шишман се разсърдил, на другия ден ги споделил с патриарха и ето ти го Евтимий право при Александър, без да предупреди. Тъй влизаше той по всяко време. Стражата му се кланяше, политаха да му целуват ръка... „Влезе, разправя ми царският син, и ме обвинява, загдето съм се поддал на твоите мисли. Никой, казва, не бива да научи, че дори се допуща помисъл за братоубийствена война, защото народът ще се отвърне повече и от цар, и от църква, та враздите Христови лесно ще го погубят. Не се изтребва народ с меч, а духом като се отвърне от своя Бог. И кой, казва, ти е нашепвал тия злостни помисли, чадо? Дали не е войнският ти врач, с когото, научих, си завързал голяма дружба?"

Не минаха и два дни, извикаха ме в Патриаршията. Посрещнаха ме монаси, уж любезни, а в очите им вражда, едно дяконче ме поведе. Как да не намразиш човека, когато се е вдал в заблуда, пък била тя и божествена?

Възмутих се и прекъснах Черния.

– Ами как ще живее човек без вяра?

– Не става въпрос за гола вяра, казва, а за вяра със сила. Но каква сила само в небесните въжделения, дето е самата смърт? Надделее ли тая лудост, запада царството, а надделее ли кесарят, човекът се бунтува – друга правда дири, закон отрича... Пък и какво царство беше Шишманово-то? Три царства с трима самодържци... Озовах се в голяма, чисто варосана светлица, с разпятие от слонова кост, подарено Бог знае от кого, иконостас, рафтове с книги. На пода губер, потонът без резба, само голяма печка, нашарена с керамика като печките в двореца.

Зад тежка маса се надигна негово светейшество с енолпион върху расото, без калимавка. Пишеше нещо. На масата разтворена гръцка книга с жълта подвързия. Направи знак на дяке́нчето, то се поклони и обърна гръб.

Бях го виждал в черква издалече, та сега го разглеждах с любопитство. Висок, кокалест, главата му едра, продълговата, брадата тук-там посивяла, мустаците червеникави, очите му сиво-сини, дебнат те, уверени в своята правда.

Не обичах аз тоя човек и всички проповедници на горни измами. Знаеше ли той за естеството, каквото знаех аз? Знаеше ли що представлява човешката телесна същност, лековитите и смъртоносни свойства на билките, природните сили? Откъде тая увереност, че общува с Бога, та насочва своя взор тъй обидно настойчиво, като че гледа в душата ти? Можеше да смути и обърка всекиго другиго, но не и мене. Бях слушал от Александър, че обичал да си похапва хубаво на царската трапеза. Представях си как помлясква, как дъвче със здравите си челюсти тлъстата моруна, след обяда засуква мустаците си, шегува се и с ободряващи надежди предрича бъдещето. Лъжец, лъжец и самооблъщател!!!

„Повиках твоя милост, казва, да се опознаем. Целият Търновград знае чий истински син си и че отскоро си възвърнат в Христовата вяра. Много похвали чух за враческите ти дарби, но тия дни научих и нещо лихо и неразумно, казано от теб, та се огорчих и загрижих. Тежка угроза е надвиснала над христолюбивия български народ и всичко, що може да смути ума и духа народен, е от полза за варварите. Лоши съвети си давал на царския син, с Амуратова войска царят да тръгнел срещу брата си..."

Щом ме нарече „твоя милост", разбрах, че ме отделя от паството въпреки моето покръстване.

– В държавните работи, рекох, твое светейшество, няма защо да намесваме Бога. Трябва да слушаме разсъдъка си, пък нека си въобразяваме, че и Божията правда е на наша страна. Срацимир се осланя на унгрите, макар че го плениха и заточваха. С тяхна помощ крои да прогони нашия цар от Търновград, кой знае дали не и с агарянците, зер и той е

Амуратов съюзник. Пък колкото за народа, не е зле да го утешаваме с надежди за царство Божие. Той я вярва, я не вярва, но какво да прави, като са му останали само тия залъгалки...

Кипна пастирят, жестоки бяха моите думи, но достойнството не му позволи да ме прогони...

Викнах на Черния:

– Защо, лукава душо, така представяш великия йерей? Защо лъжеш, защо премълчаваш неговите слова, с които те е накарал да коленичиш в нозете му?

А той се киска:

– Ти, дума, с кого спориш? Не аз, ти критикуваш Евтимий. Нима някога си вярвал в царство Божие, та се възмущаваш от думите ми? Иска ти се други съвети да е давал на Шишмана, с лукавства и хитрини да е запазил българското царство. Ти, казва, си петимен то да се е запазило, пък това духовно светило съвсем да не е съществувало!... Но и тук не си наясно – дириш правда и сила ту на земята, ту на небето: ако ще е Бог, навред да бъде, ако ще е дявол, дявол да бъде... Наивник! Кой кореше Евтимий, пък на пода коленичеше той да те изправи?

– Наивник съм, защото съм простодушен и нравствено чист! – викам.

– Не е тъй, казва, не е, ами си „многолика нестройна душа". И умът ти е такъв. Не го бива да отделя едното от другото и се люшка без равновесие. То доказва, че си неграмотен политически. Аз ей сега ще ти го докажа. Прост си, прост...

Скочих, взех бастуна, ами по коя глава? По неговата или по моята?

Пета нощ

Половината от това да е истина, ще се завреш в ъгъла. Пък ъгълът – болнично легло: лежиш, размисляш, започваш да мечтаеш как би трябвало да бъде.

... Щом се яви, веднага се нахвърли:

– Тъй, казва, изживяваш богати вълнения, сложни мисли, истини узнаваш... Но нали ти се иска прослава и благополучие, ругаеш ме, че съм бил лъжел.

– Да ме мъчиш – рекох.

– Може ли човешка уста да не лъже? – и ми намига и се смее, та зъбите му белеят в мрачината. – Не си ли разбрал, че на тоя свят всичко става със сила? А къде я има без насилие? За помощ и утеха сме си въобразили справедливост, добро, Бог, поради безсмислието на смъртта. Тъй и твоят Евтимий се прехласваше по Горния Ерусалим, и Шишман заживя с такава вяра и утеха и че не бил варварин, ами Амурат е варварин. С такава утеха му сне ха главата в Никопол (ти все забравяш, че там беше краят на Търновското царство!), пък Александър се потурчи. Ще речеш, ти си го склонил да наложи чалмата. Не, то си беше в него, имаше си български здрав смисъл – здравомислие, – та дочака да му „дойде времето" да стане слуга на този, който закла баща му и пороби народа му...

– Виждам накъде ме водиш, прокобеснико! Защо носиш расо, на тебе прилича дяволска дреха!

– Без викове и препирни, казва. От миналата нощ трябва да продължим нашия разговор за богатите изживявания и сложните мисли и за нашенското здравомислие. Те са много важни в нашите разправии...

Сложното промишление води към богати изживявания, а то значи да се люшкаш подобно стрелка на везни – ту наляво, ту надясно, докато се закрепиш някъде, и тъкмо в това се крие умствен пир и душевна наслада. Всеки си има такава умствена и душевна стрелка и в някого тя се закрепва задълго. То става най-често у простите люде, без лукав ум, и голямо изкушение е да раздвижиш тази стрелка – да го вариш и печеш в огъня на съмненията и противоречията, да опоганиш вярата му и да го разяждаш като ръжда. Свойствена ни е тази дяволска наслада, без нея няма напредък и развитие, а защо е тъй, не знам. Тъкмо най-мислещи развращават човека, а човекът търпне, примира и ожида да чуе

нещо небивало, тайната на света и своята да узнае. Люде, опоганили своята вяра, най-стръвно налитат в тая работа, смесват доброто със злото, радват ги умствените напъни и словесните заплетеници, радва ги да рушат, що ни е дадено свише. И с това се занимават надарените, гениалните... А най-многогласно то става, когато обществата се разлагат...

В такова разногласно мислене се люшкаш и ти, и поголямо зло за тебе и за държавата ти няма! С него хитруваш, „многолика, нестройна душа", не разсъждаваш, а хитруваш!... То не води наникъде, защото е недоверие и към самия тебе...

– Млъкни, викам, млъкни! На Марко Тотев все тъй му върви. Таман взехме да се поевропейчваме, Европа се разврати. Таман се нарекохме байганьовци и ха да се отречем от байганьовщината, оказа се, че сме изпреварили тая пуста Европа!

– Коренът ни е такъв, казва, богомилски, хайдушки и лесно се „включихме в съвременността"... Проклет да е духът, дето ни мъчи! Ние го проклинаме, обаче и той ни е проклел, пък без него няма държава, а робия.

Пренесох се в черковни руини, всред поругани светци и Исус с избодени очи, всред черни Богородици, всред заличени образи на царе, боляри и военачалници, всред пропукани фрески – зер и земята е взела участие в българската разруха...

– Невям забрави, рекох, как горещо са се молили прадедите на своя бог? А в черквите им четели евангелието на гръцки, пеели им с па, ни, зо, ке, ди, га, у, па. Расо носиш, пък не знаеш кой спаси народа!

– Бейовете, спахиите, вика, го спасиха, защото ако бяха потурчили раята, нямаше кой да им работи ангарията. Но я да бяха рекли „или чалмата, или главата", поне половината от тая рая щеше да навие гъжвата, от „стопанска сметка", и глава да запази... Какво се емчиш! Какво се кокориш? Забрави ли как те клаха помаци и в Македония се отрекоха от бащите си? Запуши я, нямаш интерес да я ровиш!

Боже, що да му възразя от моя ъгъл, от мрачината на

моята стая, като знам как стоят работите! Пък и той изчезна, проклетникът, и аз си отдъхнах, но ето го пак, книга държи и се готви да чете от нея.

– После ще чета, казва, нека завърша. Аз, казва, притеснено живеех в Търновград. С кого да се разбереш? Всеки гледа небето, с Господа говори, със светци и светийки, за еретически иносказания и прокоби, уруки и магия го тревожат. Но майка ми от Плачковския от женско сводничество ми изпрати хубавата Евгения...

Като се покалугери, трябваше да посочи наследник на болярските си владения и дали от разкаяние, или от нежелание манастирът да ги наследи, с писмо признала на царя, че съм неин син от Бесар, и го моли за разрешение да ме осинови. Тъй изискваше законът, та дойде ден да сляза в новия град да завладея едната къща.

Едно майско слънце припича, кръвта ми ври, не вървя чинно, както подобава на болярин, ами що не припкам по стръмния път от северната порта и се питам кой ли ще е този, дето ще ми предаде ключовете. Известили ми бяха, че майка ми ги изпраща по човек със заръки и писмо.

Още не бях открехнал вратата към двора, и насреща ми младичка калугерка – висока, румена, с бял параман, с калимавка, едва прихлупила буйната ѝ коса. Очите ѝ гълъбови, та чак теменужени – гледат ме предизвикателно под монашеското смирение, срамуват се, а настойчиво питат: „Какъв си ти? Как така си живял без вяра в Бога? Учен си бил, врач, как съществуваш такъв?"

– Аз, казва, съм изпратена от сестра Евтимия да ти предам ключовете и това писмо – казва го, преди да съм се приближил, и държи ключовете увиснали на бялата ѝ ръка, сякаш я парят. Гласът ѝ потреперва. Смущава се, гневи я, възмущава я моят самоуверен болярски вид. Огледах я, когато зашумя отпреде ми с полите на расото и запревива снага. Жена като дюля, от сой, не от какъв-годе род.

Минахме през трема и влязохме в стаята, където майка ми се откри. Сестра Евгения уж бързаше да върви в женския метох, там щяла била да нощува, пък се бави, крадеш-

ком ме оглежда, докато четях майчиното писмо. Белият параман се посмъкнал, открил чистото девическо лице със сладко заоблена брадичка, нежните ѝ ръце разтревожено шават, час по час като змия се измича изпод калимавката тежката руса коса. Смущава я моето болярско облекло от свила, сърма и злато, ботушите ми от зелен марокен, по ръцете ми пръстени святкат. Иска ѝ се да разбере какво е написала за нея майка ми в писмото. От него личи, че двете доста са говорили за моя живот, и ето разпалило се женското любопитство, с него и желание да встъпи в борба с дявола у мене, а това е вече пагубно... Нещо невиждано бях за сестра Евгения – и хубавец, и учен, и врач, царицата преглеждал и всякакви жени и кой знае дали не е залюбил някоя...

Къщата запусната в прах и застоял въздух, но никой от нас не се досеща да отвори прозорец. Разговорът върви на пресекулки и душите ни се силят да проникнат една в друга, та думите не чинят. Нейната с чистота и вяра в Бога иска да ме подчини, моята с неверие, глума и познания я изкушава и руши. И така започва любов между жена и мъж и който победи, владее и господарства, пък победеният намира сладост в подчинението. Ето какви сили подмолно бушуваха в нас, пък отгоре ангели и херувими химни пееха.

От него ден моят образ завладства в сестра Евгения и боголюбието ѝ се превърна в богославие... След седмица хвърли расото, върна се в технитарската махала с надежда да се вземем след Велики пости. Но по онова време църквата не позволяваше монахиня да хвърли току-така расото. Пък тъкмо тогава след Косовската битка Баязид потегли да съсипе Шишмана. Едни бягаха от Търновград, други вярваха в неговата непристъпна твърдина, но те бяха малцина и градът взе да пустее.

Като лозница към ясен се прилепи към мене сестра Евгения. Татко ѝ, царски златар, я ругае, брат ѝ я заплашва, майка ѝ кълне, загдето се е отрекла от калугерски обет. Намеси се Евтимий – искаше от Александър да ме прогони – само зло съм чинел в града...

НАСЪН И НАЯВЕ

ПЪРВА КАРТИНА

Кабинет, мобилиран с тежка, доста мрачна мебел: бюро, по него няколко книги, листове хартия, автоматична сметачна машина, чертожна дъска, която се отваря и затваря автоматично, висяща лампа от тавана, в дъното кушетка-легло, голям прозорец на юг. Минава полунощ, Артър Вагнер в полухалат става зад бюрото, ходи из кабинета и враждебно поглежда пръснатите листове хартия. Мърмори: „Нямам нито някаква идея, нито желание да работя, напротив – отвращение, и все пак не мога да махна с ръка. Защо?... По дяволите, по дя-во-ли-те!" (Спира се и се ослушва. Зад вратата се чуват стъпки. Влиза жена му по нощница.)

Елизабет. Артър, минава два. Ако не те видя в леглото, няма да мигна и тая нощ. Съжали ме!

Артър. Пак ще нощувам тук, може да ми хрумне нещо.

Елизабет. Ти си изнервен и преуморен, нищо няма да ти хрумне, само разсипваш здравето си. Легни в спалнята, моля те. *(Забелязва безпорядъка на кушетката.)* Защо не си позволил на прислужницата да разтреби леглото ти? *(Оправя събраните чаршафи и възглавницата.)* Ще се разболееш, ще разболееш и мене.

Артър. Трябва да ме оставиш на мира. Потокът от размишления не може да спре. И то какви? Вън от проблема, просто противни... Иди да спиш, Елизабет.

Елизабет. Боже мой, Боже мой, колко си упорит!

Артър. В такива състояния... знаеш ги, защо да говорим? Хайде, бъди снизходителна към смутения си и объркан

съпруг. Лека нощ. *(Целува я.)*

Е л и з а б е т. Не стига, че живеем като в затвор. *(Жена му излиза. Артър я съпровожда до вратата и продължава да се разхожда край бюрото.)*

А р т ъ р. Наистина трябва да се успокоя, да спя! Да пратя по дяволите задълженията и собственото си честолюбие... *(Взема от бюрото лист, надничa в него и разочарован го хвърля върху другите. После отваря чертожната дъска, изписана с математически формули, няколко секунди ги разглежда, отива към кушетката и бавно се съблича. Угасва лампата и ляга по гръб.)*

Зад прозореца се показва пълната месечина. Светлината ѝ се усилва, месечината расте, приближава, заплашва да влезе в кабинета, сякаш ще се удари о земята. Нечий глас казва: „Пак ли кошмар?" Това е гласът на А р т ъ р В а г н е р. В тъмния ъгъл, недалеч от вратата, през която е излязла Елизабет, някой отговаря: „Пак!" Лунен лъч, из който се примесва виолетова светлина, осветлява мъж, седнал в тежко кресло. Той изглежда петдесетгодишен, набит, внушителен, в тъмно облекло.

А р т ъ р. Кой се обади? Има ли някой тук? *(Виждаме Артър отново седнал зад бюрото, облечен, както преди. Той забелязва непознатия и става прав.)* Как сте влезли? Ей сега ще телефонирам да ви арестуват!

Н е п о з н а т и я т *(без да се смути и без да стане от креслото).* Не си правете труд, сър. Телефонът не работи, алармените системи, всички подслушвателни и телевизионни механизми са обезвредени.

А р т ъ р. Това е невъзможно, без ТЕ да забележат!

Н е п о з н а т и я т. Успокойте се, сър. ТЕ са ви тормозили с години и вие се боите от тях като езичник от злия си идол. *(Смее се.)*

А р т ъ р. Но кой сте вие и съществувате ли в действителност? Хайде де, хайде де... ще ме лъжете. Впрочем...

Н е п о з н а т и я т. Но съм тук!

А р т ъ р. Призрак от моето въображение. За кого смятате да се представите? Че вие нямате такъв вид...

Н е п о з н а т и я т. Охо, значи, става въпрос за вид? Който вярва в ОНЗИ, му принадлежи.

А р т ъ р. Нито за пара не вярвам. Аз да вярвам?

Н е п о з н а т и я т. Вярата, сър, е нещо недоказуемо, както и душата... Но щом опрем в тайни, с каквито е изпълнен тоя свят и самите ние, въображението ни извиква образа на ОНЗИ. И колко несправедливо си го представяме, колко пошло! Ту като храненик с карирани панталони и пукнато пенсне, ту богослов, ту професор по черната магия или нещо подобно – колкото несправедливо, толкова и невежествено. Всъщност той е най-страдащото същество, далеч по-страдащо от вас, сър, защото знае всички несъвършенства на Божието творение, понеже, както е казано в еретическите книги, сам е негов архитект. И тъй като грешките не могат да се поправят, страда, страда с горчив до сълзи смях...

А р т ъ р. Това аз съм го казвал...

Н е п о з н а т и я т. Не само в себе си, но и публично. Отдавна!

А р т ъ р. И тъй, искате да ме уверите, че сте ОНЗИ?

Н е п о з н а т и я т. Нямам подобно намерение. То си е ваша работа да вярвате или да не вярвате.

А р т ъ р. Е, все едно, кажете защо сте дошли?

Н е п о з н а т и я т. Да се споразумеем, сър... за човечеството...

А р т ъ р. Аха, пак оная несъстоятелност, пак глупости, с каквито се занимават вестникари и съчинители на фантастични романи!

Н е п о з н а т и я т. Не, сър, грешите. Работата е станала повече от сериозна, просто трагично безизходна, защото на онзи, за когото сте наклонни да ме приемете, му омръзна вековната игра с разни религиозни догми, хуманитарни идеали, философски концепции, системи, идеи, поезия и литературни мечти. Ами толкова века, как няма да му омръзне? В миналото спореше с папите, дразнеше богослови-

те и клира, принуждаваше ги да му устройват зрелища „ад майорем деи глория", т.е. с клади, ереси, колоквиуми, събори и т.н. После се хвана с рационализма в социални учения за равенство, обществена справедливост, социализъм, разпали войни и революции, но накрая всичко го отегчи. Сега захвърля тия стари играчки и е решил да унищожи творението си... Работата е в това, че той, който винаги досега ни е налагал своите идеи, своите вкусове за изкуство, сега съзнателно – а може би и несъзнателно, по необходимост – го е дехуманизирал, направил го е антиестетично, пълно с крясък, истерика и заплаха за всичко разумно. Ето, сър, в каква зависимост сме били пред него във всички векове.

А р т ъ р. Хм, и това аз съм го казвал. Шегувал съм се, разбира се. Ето че разбрах какво сте. Вие сте мой сън!

Н е п о з н а т и я т. И ваше творение? Грешите, аз съм простосмъртен като вас. Наричайте ме, ако обичате, президент.

А р т ъ р. Президент?! На какво?

Н е п о з н а т и я т. Ще ви кажа, ако се споразумеем. Всичко ще разберете.

А р т ъ р. Не виждам за какво ще се споразумяваме, мистър президент. За глупости и фантазии, за моите злъчни шеги?

Н е п о з н а т и я т. Не, сър, не става въпрос за глупости и фантазии, освен ако смятате, че ония най-малки частици, които нарекохте ниони и които пробиха двуметровата стоманена броня на мишената с бързина, хиляда пъти по-голяма от тая на светлината, са фантазия и глупост. Оказа се обаче, че те се пръскат съвсем произволно и вие не знаете нито как да обясните това, нито как да ги подчините на волята си. Аз мога да ви кажа тайната, стига да постигнем споразумение. Само при такова условие.

А р т ъ р *(излиза пред бюрото)*. Чакайте, чакайте! Но откъде знаете за тях, как сте научили? Впрочем... вие не сте ли изпратен от генерала? И наистина ли знаете как?... Не ме ли мамите, нима е вярно?

Н е п о з н а т и я т. Абсолютно вярно и сигурно. Колкото до подозрението, че служа на генерала, това е абсурдно и обидно, сър.

А р т ъ р. Да, да, забравете... просто така си помислих... Слушам ви, мистър президент. Говорете, говорете поскоро!

Н е п о з н а т и я т. Колко сте нетърпелив! Разбирам – толкова месеци, безсънни нощи, напразни опити, напрегнати дни, колебания, угризения на съвестта, раздвояване дали да поверите на генерала вашето откритие, ако ви се удаде да се справите с тия непокорни ниони, или да махнете с ръка на всичко. Въпреки че допреди заплашвахте да сложите кръст на работата, сега пламнахте като младеж. Това е чисто човешко, съвсем човешко. Ами къде останаха нравствените бариери?

А р т ъ р. В човека съществува морална и естетическа съпротива, но и страст да узнае тайната...

Н е п о з н а т и я т. Тайната? Да. И тъкмо тук е заложена примката. Моралната съпротива, сър, в наше време е вече преодоляна, особено в науката. Колкото до естетическата, тя лесно преминава в друга категория, понеже притежава по-гъвкави и променливи свойства.

А р т ъ р. Тъй мисли и моят асистент, д-р Франк.

Н е п о з н а т и я т. Необходимо ли е да ви припомня какво представлява днес нашият свят? Отрова в градовете и в душите, безработица, инфлация, замърсяване дори на океаните, „където ни е кухнята, там ни е и клозетът", отчаяние, обърканост и реална опасност от повсеместна война. Забележете, не казвам трета световна, а повсеместна: всеки срещу всички и всички против всички. Трагична безизходност за обикновения гражданин, че и за държавните мъже. Хм, държавни мъже, неясно понятие...

А р т ъ р. Отминете, отминете, не ми припомняйте, много добре знам. Да, това е, това е... Но да се върнем към нионите.

Н е п о з н а т и я т. Касае се, сър, да уредим това

човечество по законите на разума и науката, нещо, което се отричаше в миналото като невъзможно, пък и днес се отрича от някои застарели мозъци. Да сложим ред и мярка в техническия прогрес, да възстановим божеството и надеждите, да смирим и утешим човека.

А р т ъ р. Да смирим и утешим? Как?

Н е п о з н а т и я т. Ще се съгласите, сър, че единствено бедствието е спирало човешкото безумие, карало е човекът да отрезнее от своята надменност, уви, за кратко време.

А р т ъ р. Знам какво ще ми кажете, знам! Аз съм го мислил и вие сте сън!

Н е п о з н а т и я т. Знаете, но не може да се решите да отидете докрай дори насън! Нелогично и необяснимо! От хуманизъм, от нравствени бариери, от някаква смътна представа, съвсем неприсъща на вас, учения? Вие тъгувате от морална тъга, сър. Тя пречи на вашата мисъл и на волята ви да работите над откритието си. Това е отчаяние и безпомощност, състояние, през което минаваме, когато нещо е умряло у вас, когато си отземаме от нещо, когато се прощаваме с нещо.

А р т ъ р. Да унищожим половината от човечеството, за да постигнем благоденствие за останалото? Да спрем демографския взрив, да обърнем разума против човека?

Н е п о з н а т и я т. Няма друг избор, сър. Ако не го приемем, войната ще го наложи. Тогава те ще унищожат и природата, и себе си, много добре знаете това. Нашите мозъчни клетки са отровени от трупана през векове отрова от философи, поети, идеолози, властници и всякакви фантазьори. Те са оглупели от необятната книжнина. Иначе как да си обясним, че когато ни отнемат въздуха и водата, естествената храна и спокойствието, ние вярваме, че животът ни става по-добър, а когато ни отнемат свободата – че прогресираме?...

А р т ъ р. Мисли на д-р Франк, за да се хареса на генерала...

Н е п о з н а т и я т. Какъв е пътят към истината – с математическата логика или със старите емоционално сетивни илюзии? Нима учени като вас, високо издигнати над обикновените граждани, които никога не ще мислят с научни понятия, могат да живеят с такива илюзорни и наивни представи?

А р т ъ р. Илюзорни представи?! Тук разумът е безсилен, господин президент. О, и аз, и аз живея с подобни представи и страдам, терзаят ме съмнения...

Н е п о з н а т и я т. Напълно ви разбирам. Достатъчно е да ви припомня в какъв прекрасен свят на радостни илюзии сте живели някога, без да си давате сметка какво чудовище ще изникне от вашите открития. И тъкмо това е неразбираемото – как от най-добри намерения излизат най-лошите последствия... Но вашата работа, сър, изисква да се изключва от съзнанието всичко „твърде човешко", както е казал Гьоте, и да се заемете с тайните наддично...

А р т ъ р. Разумът се оказва слаб към обекта на своите търсения.

Н е п о з н а т и я т. Разумът е даден на човека не само да разгадава тайната, но и вложените у нас безумия, страсти, пороци, влечения, така ли? *(Смее се.)*

А р т ъ р. Боя се, че доброто, съвестта са извън него, че в повечето случаи той ги отрича.

Н е п о з н а т и я т. Вие се боите от неумолимата логика, сър. Това води към мекушавост и морална тъга. Когато човек се издигне високо, откъдето се открива главозамайващо бъдеще, колкото неизвестно, толкова и опасно, той неминуемо изпитва ентусиазъм и ужас... съвсем близки чувства до демонизъм... Невъзможно е у вас да не е останало нещо обикновено човешко и да не съществува вечният конфликт между вътрешния ви свят и вашата мисъл.

А р т ъ р. Моля ви да престанете! Ще ми кажете ли най-сетне наистина ли знаете как да ги подчиня ония, онните? *(Тръгва към непознатия и заплашително го сочи с пръст.)* Ако ли не, вървете по дяволите и не ме измъчвайте

повече, макар и да знам, че сте мой сън!

Н е п о з н а т и я т. Значи молите вашият сън да ви каже тайната, да ви разреши задачата? Че какъв сън е това?

А р т ъ р. Моля и питам себе си! Много добре знам, че лежа на кушетката в просъница и разговарям със себе си.

Н е п о з н а т и я т. Щом е тъй, питайте се колкото щете, пък аз ще си отида и никога няма да узнаете каквото ви трябва. *(Става от стола, готов да си тръгне.)*

А р т ъ р. Не, не, господин президент, даже и да сте призрак, сън, не! Несправедливо е... непоправима загуба за науката. Това ще ме...

Н е п о з н а т и я т. Ще ви лиши от голямата радост, от тържеството на вашето дело, което друг ще продължи, най-вероятно вашият асистент, д-р Франк. Ще ви изложи пред генерала... Хубава просъница! Но защо да нямате и тая радост, и друга, която аз ви предлагам, каквато не е имал дори Бог, ако съществува? Именно от хуманизъм, от най-хуманни съображения, от чистия, освободен от предразсъдъци разум, от математически научния, неопровержим разсъдък и логика, да не се решите?

Чува се тиха музика. Някой свири на пиано.

А р т ъ р. Чуйте, чуйте как въздиша душата, недоказуемото, както го нарекохме одеве... това, което ме кара да се съмнявам и терзая... Дъщеря ми свири.

Н е п о з н а т и я т. Не, сър, тая музика идва от вселената. На вас ли трябва да разяснявам това?

А р т ъ р. Как въздиша и се моли душата да пощадят надеждите ѝ, любовта...

Н е п о з н а т и я т. Ако хармонията във вселената би могла да се превърне в слухова представа, бихме слушали още по-вълнуваща музика, защото тя е пренесена математическа реалност, достъпна само в този си вид за нашите сетива. Нали така? *(Смее се.)* Вие май се размекнахте, сър, чух нещо като въздишка. Колко са все още скъпи тия остарели въжделения!

А р т ъ р. Скъпи, много скъпи! И фактът, че съществуват, не е ли доказателство...

Н е п о з н а т и я т. Скъпи, скъпи, много скъпи, а в тяхната стойност едва ли сте убедени. Само когато ви потрябват за доказателства, зер без тях каква ти морална хармония? Остава само плачът на доктор Фаустус, най-човешкият, най-безпомощният и най-ужасяващият – задната кухня на прогреса, както я бе нарекъл някой – развитието на човешките познания заедно с човешката поквара и изкупление. Но тук има и мощ, и съдба, защо да се отчайваме?

А р т ъ р. Но има и вечност, безсмъртие и това, о, това съвсем не е настояще и бъдеще.

Н е п о з н а т и я т. Я не ме разсмивайте! Аз ви предлагам божествена мощ, исторически невиждана, а вие заставате между остарели схващания, в които сам не вярвате – между временността и историята и вечността и безсмъртието. Те не се свързват, сър, макар някои физици да смятат, че взаимно се допълват.

А р т ъ р. И двете са потребни на човека да разбере света!

Н е п о з н а т и я т. Е да, вие музицирате с вашата дъщеря, пък на младини сте писали и стихчета.

А р т ъ р. Какво общо имат моите музицирания и стихове с въпроса?

Н е п о з н а т и я т. Много добре знаете какво. Но нека пристъпим към главното...

А р т ъ р. Чакайте, чакайте, първо ми кажете какъв президент сте вие? На какво? На правителство, на корпорация, концерн, на тръст?

Н е п о з н а т и я т *(като се смее едва чуто)*. Наистина, вече е съвсем неучтиво, че не ви се представям. Не виждам защо още трябва да крия. Аз съм президент на мафията.

А р т ъ р *(който през това време се е върнал зад бюро-*

то, скача поразен). На мафията? Боже Господи, нима и вие сте с тях?

Непознатият. Не, сър, вече не сме с тях, разделихме се поради крайни различия в становищата. Ние им служихме в най-трудни, най-рисковани политически начинания, поемахме тяхната морална и съдебна отговорност, цапахме си ръцете с кръв и беззакония. В замяна те ни даваха мълчаливо правото да търгуваме с наркотици, да убиваме, да събираме данъци и т.н. Бяхме държава в държава, понеже всяка власт си е в един или друг вид мафия и има нужда от мафия. Но днес се разделяме с тях, нещо повече – ставаме техни врагове.

Артър. И сте дошли да ме склоните да вляза във вашата мафия?

Президентът. О, не! Ако постигнем споразумение, няма да съществува вече мафия, а софократическо общество и вие ще бъдете негов президент.

Артър. Непостижими мечти! Отдавна, отдавна изживени! Кажете най-после какво искате от мене?

Президентът. Вашето откритие, сър, стана достояние и на нас, мафиозите. Не се учудвайте. Ние бяхме във връзка с разузнаването и с военните и никой тъпак или несведущ в държавните тайни и в техническия напредък не може да бъде член на мафията. Така че нашите хора са едни от най-интелигентните, осведомени, волеви и силни личности, истински представители на сегашното човечество...

Артър *(нетърпеливо).* Мои мисли, мои! И нима са мои, макар и на шега?

Президентът. Значи имаме мостове за разбирателство! И тъй, за да ви бъде ясно новото ни становище, ще ви посветя в нашите съображения. Поради естеството на нашето сътрудничество с висшите военни кръгове ние сме в течение на техните планове да вървят по пътя на войната, а това значи да взривят планетата и да изтребят себе си и нас. Ето защо решихме да се откажем от досегашната си дейност и тъй като не виждаме друга сила, която би поела съдбините на света, вземаме ги в наши ръце. Какво да се прави, щом никой от господата горе не мисли за милионите обикновени хорица. И забележете, от най-хуманни и най-разумни съображения. Какъв хуманизъм е тоя, в който липсва реализъм и рационализъм? А досега, сър, всички интелектуалци, писателчета, философчета и социолозчета, все алтруисти, дрънкаха празни приказки в защита на човека, само празни високопарни приказки на разни конференции... Пък и време ни е да преустановим конспирациите, политическите убийства, опиатите, публичните и игралните домове, сиреч да бъдем добре заплатени слуги. Аз свиках нашия президиум, който се състои само от петима разумни люде, и така взехме решение да тръгнем по други пътища като човеколюбци и благодетели на човечеството. Те чакат зад тая врата и аз ще ги поканя да влязат.

Става и широко разтваря вратата. Влизат един след друг важно и с тежест петима едри мъже с крайно делови вид. В полутъмната стая ги виждаме като черни сенки, после прожекторът бегло минава по лицата им.

Президентът. За съжаление не ми е позволено да ви представя поименно всеки от моите колеги. Вие сами ще се убедите що за хора са те. Сега ви моля да се задоволите с техните поклони.

Гостите се кланят.

Артър. Какво ли не сънува човек, Боже мой!

Първият мафиоз. Ние съществуваме реално, сър. Тъкмо между сънищата и действителността е скрита самата реалност.

Вторият. Въпросът е човек да вижда и разбира връзката. Не всекиму е дадено това.

Президентът. Уважаеми колеги, още не сме постигнали споразумение със сър Артър. Разчитам на вашата помощ.

Мафиозите заобикалят учения и той се озовава в техния кръг.

Т р е т и я т. Нима уважаемият професор е повече наклонен да съзерцава света и своите научни открития, които, ще не ще, ще предостави на генерала, снемайки по този начин всяка отговорност за последиците?

Ч е т в ъ р т и я т. Вместо да действа с нас за спасение на човечеството!

П е т и я т. Аз като завеждащ отдела „Научни открития и техническа революция" след дълги системни проучвания и размисли стигнах до заключение, че науката продължава да се размножава, като създава все нови и нови науки, което означава, че се върти в омагьосан кръг. Така сама се обезсмисля и принуждава човешкия разум да капитулира, изстъпвайки го пред безкраен лабиринт, пълен с непроницаем мрак.

А р т ъ р се опитва да излезе от кръга. Той маха безпомощно ръце, обаче мафиозите го заобикалят и всеки бърза да се изкаже едва ли не в ухото му.

П р е з и д е н т ъ т. Следователно, време е да се сложи край на това безумие, като поемем юздите на разбеснелите се науки и върнем на човешкия разум прерогативите!

П ъ р в и я т. Неизбежно е разумът да не възтържествува. Той не е прилаган напълно никога досега от предразсъдъци, от страх и главно – липсвало е радикално ефикасно средство за практическото му приложение!

В т о р и я т. Научната мисъл доскоро бе в плен на хуманитарни илюзии!

Т р е т и я т. Само като помислите, сър, колко умствени и душевни сили е изхабило човечеството в празни мечти и самообльщения, колко кръв и сълзи е проляло за тези остатъци от миналите векове!

Музиката изведнъж става буйна, дисхармонична, дразнеща слуха.

Ч е т в ъ р т и я т. Но дойде време да бъдат изхвърлени в сметта... Вашето откритие, уважаеми професоре, за което ще ви помогнем да бъде практически приложимо, ще води човека към блаженство и той ще ни бъде безкрайно благодарен.

П р е з и д е н т ъ т. Вашите ниони, аз бих ги нарекъл и психони, по наша воля ще се сливат в блестяща брилянтна струя. Тя ще преминава, насочвана от нас, като лъчезарна река през градове и области и ще носи блаженство на всички, които попаднат в нея...

П е т и я т. Спомнете си, сър, какво недоволство са изпитвали възвърнатите от клинична смърт към лекарите, след като са се носили като чиста ентелехия и са виждали непотребните си тела в леглата. След съживяването им те са роптали, задето са ги възвърнали към мръсотията на земния живот.

П ъ р в и я т. Ами като са се наслаждавали на безгранична свобода и на невъобразими чудеса, как няма да роптаят, щом ги връщат в тоя полудял свят?

В т о р и я т. Но нека оставим настрана метафизиката, сър, и да погледнем на въпроса от практическа страна. Аз, понеже съм социолог и икономист, си направих труда да изчисля икономическите последици. Те са великолепни!

П р е з и д е н т ъ т. Именно... Помислете, сър, само каква работа ще им се отвори да погребат своите мъртви, да пречистят огромните си градове, да възстановят отново комуникациите, електрическите и атомните централи, да заработят машините, институциите, учрежденията...

Т р е т и я т. Ние ще им дадем невиждана възможност за повсеместен грабеж, за нова плячка, сър. Всички ще се втурнат към мъртвите градове да грабят, всички ще забогатеят!...

Ч е т в ъ р т и я т. Пълно разрешение на финансовите

кризи, никаква безработица, безстопанствени богатства... Защото няма вече Елдорадо, неоткрити земи, колонии...

Президентът. Освен всичко това има и нещо друго, не по-малко важно и необходимо за човека, сър. То е, че те няма да узнаят кой ги превръща в ентелехия и ще повярват, че са се намесили висши същества от други, по-съвършени цивилизации (още едно доказателство, че вече не могат да разчитат на себе си и е време час по-скоро да се заемем с тяхното спасение), пък може и да се е намесил самият дядо Господ. Представете си свещениците, черквите, сектите как ще подемат тая легенда, какви проповеди ще държат в наша полза и какво ново небесно войнство ще изобрети човешкото въображение!...

Артър напразно се опитва да се измъкне от кръга на заобиколилите го мафиози. Те го държат помежду си, всеки бърза да му внуши своите мисли и препречва пътя му. Така обикалят край бюрото. Музиката е все тъй дисхармонична, неприятна.

Артър. Това е лудост, лудост, господа! Но колко логично изглежда!

Президентът. Ще възстановим тайната, без каквато човекът не може, като станем богове, разбира се, неизвестни, както всички богове!...

Първият. Да, все трябва да има богове, които човешкото въображение да се опитва да си представи. Всъщност ние, петимата, и вие, като наш президент, ще съставляваме мечтаното още от Платоново време *софократическо* общество. За него учени, хора от най-висшите интелектуални среди, мечтаеха преди тридесет-четиридесет години...

Президентът. И ще вземем цялата власт над света в името на разума с познанието за великото благоденствие и за мира между народите!

Артър *(изнервен, безпомощен, вика)*. Това е тирания, отрицание на самата наука, това е фашизъм! Ние ще загинем от нашата страшна власт, от нашите неземни познания!

Музиката се променя внезапно с „Песента на монасите" от „Танхойзер". Светлините се менят според диалога – ту червени, сребристи, синкави. Песента на монасите е в началото гнетяща, безпомощна като дима от жертвеника на Каин. Мафиозите се споглеждат.

Президентът. Така няма да го склоним. Той ще лицемери от възпитание, култура, човеколюбие, ще се оправдава с надличното, тоест с научния егоизъм, без да разбира, че е чист егоизъм. *Хамлет, господа, още не е решил въпроса!* *(Към Артър.)* Вие страдате, сър? Колко пъти е ставало това с вас? И какво, стигали ли сте донякъде? Само сладостно-горчиви гърчения на сърцето, горест, въздишки и накрая смътна утеха, че не е възможно иначе, за да продължите вашите изследвания. Необходимо е да възприемеш такива възгледи, които да оправдават твоите постъпки, но ето на̀, не можем да се спрем положително на нищо трайно и пак горчиво-сладки гърчения на сърцето.

Артър. Да, горчиво-сладостни гърчения... О, те са ме карали в някои минути да се моля...

Президентът. Кому да се молите, сър?

В „Песента на монасите" започва контрапунктът. Димът тръгва нагоре.

Артър *(извън себе си)*. Млъкнете! Вселената не е само звезди с милиони градуси топлина, мъртви, отровни за нас планети и космически тела! Там има и светове, които излъчват божествена енергия, там съществуват планети, по-прекрасни от нашата земя! Там обитават безсмъртните духове, монади във вечно блаженство и просветление! Там няма време, там е алилуя!... *(Артър едва ли не се разридава от вълнение.)* Аз вярвам, вярвам!...

П р е з и д е н т ъ т. И там е Бог?

А р т ъ р. Да, там е Бог!

П р е з и д е н т ъ т *(към другите, които продължават да държат между себе си Артър).* Космотеист, видите ли какво е измислил? Психогения... със седмото небе. Не може човекът без старата си мечта!

П ъ р в и я т. Засрамете се, сър, спомнете си какво бе казал един като вас – „Между дявола и Бога разликата е само в знака – единият е плюс, другият – минус."

А р т ъ р. Това е лоша шега за човека, объркване на злото с доброто!

В т о р и я т *(към колегите си мафиози).* Най-зачудващото в тия хора е, че щом се опитат да мислят наднично, не могат без поезия. Чрез поетични представи си въобразяват, че са намерили морална хармония, като отъждествяват душевното си битие с един друг свят, за който имат само символи и знаци...

А р т ъ р *(заслушан в музиката, като че е забравил гнета на мафиозите).* Слушайте, слушайте как духът се стреми към звездите! Ето залозите, ето, те са в мене, в моята душа!

П р е з и д е н т ъ т. Бягство от очевидното в света на разумното, от разумното в метафизиката и поезията! *(Смее се.)* За човешкото въображение няма граници... Сър, ние сме престъпници, вършили сме престъпления, подлежим на съд и знаем това. Вие съзнавате ли се като престъпник и ако, можете ли да бъдете съден?

А р т ъ р. Съдете генерала, съдете държавата! Те са враждебни на мира и те развращават науката. Ето къде е въпросът!

П р е з и д е н т ъ т. Едва ли е само там, сър. Може ли да се опознава природата, без тия познания да не засегнат човека? Практическите приложения на вашите открития сами рушат „моралната хармония". И как мислите, съвременните постижения на науката могат ли да влязат в общата култура на човечеството? *(Смее се саркастично.)* Генералът ви се надсмива като на деца. Той ви е предоставил всички удобства: прислуга, привилегии, милиарди, опитни полигони, лаборатории. Готов е да удовлетвори и капризите ви, но не и да възвърне вашата свобода...

П ъ р в и я т. Сър Артър, позволете да ви попитам: мислили ли сте за себе си, сиреч какво представлява вашата личност?

В т о р и я т. Тоест човешката ви същност?

А р т ъ р. Много пъти, много... Това е мъчително. Но аз знам, в мен има и друго, друго същество...

„Песента на монасите" стига до апогея си. Незабелязано прозвучават първите няколко такта от „Петата симфония" на Бетховен, които колебливо се прокрадват през Вагнеровата музика.

П р е з и д е н т ъ т. Сър Артър, погледнете вашата снимка на стената *(прожекторът осветява голяма снимка в рамка).* Тя е направена пред унищожена от ядрена бомба стоманена кула. Каква мошеническа елегантност и детинска лукавост се излъчва от вас! И позата ви, и дори шапката ви, и цялата стойка на вашата фигура има вид на преструващо се поразено дете, всъщност тържествуващо...

А р т ъ р *(възмутено).* Мошеническа елегантност, лукавост?

П р е з и д е н т ъ т. Отдайте ни правото тъкмо ние да знаем що е мошеничество. Всяка хитрина със себе си води към мошеничество... за самозапазване. То е от двойственото управление в човешката природа...

Т р е т и я т. Сър, вашият произход е немски. Чувствате ли се гражданин на нашата държава и толкова ли държите за благото ѝ?

Ч е т в ъ р т и я т. Аз пък го питам, свързан ли е със своите близки, или надличното го освобождава от подобни задължения?

П р е з и д е н т ъ т *(нахално го хваща за рамената и*

го обръща с лице към себе си). Ах, тия широко раздалечени очи – светли, умни и страшни!... Вразумете се, сър! Ние ви предлагаме божествена свобода и свръхбожествена мощ, да бъдете властелин над цялото човечество, негов спасител и ръководител!... В планините ще построим вълшебни жилища за вас и за нас. Там ще инсталираме онова устройство, за което не се досещате, и оттам ще насочваме след най-задълбочено проучване лъчезарната смърт по света. Ние сме достатъчно богати да направим това!

П е т и я т. Дори генералът да ви освободи, пак ще се върнете при него, защото какво ще правите без условия за вашата работа? Ще се свиете в себе си, ще дебнете колегите си, ще интригувате и така ще станете още по-заробен.

А р т ъ р *(мъчи се да се отскубне от ръцете на президента. Той вика извън себе си).* Моите открития са по-важни от политиката, която е временна, а те остават завинаги! Аз ще се задоволя с теоретически изследвания, аз ще се отърва от генерала, аз няма да се предам! О, как искам тихо да се трудя в моя скъп, единствено скъп свят! Той ми дава щастие...

П р е з и д е н т ъ т *(като го раздрусва за рамената).* Късно е вече, сър, твърде късно, пък и така не ще се задоволите, не се опитвайте да лъжете себе си и нас. Няма да ви оставим да играете с ужасните си играчки. Като мислеща машина вие ще построите и мислещи роботи, които ще изхвърлят на улицата милиони безработни. Давате ли си сметка за гибелта на човека, за обезсмислянето на човешката личност?

А р т ъ р. Аз не съм крив, че човечеството се примирява! Че не може да се създаде международен контрол! Не съм виновен, че всяка нова крачка става неизбежна вследствие предишната! Че човекът винаги е бил обхванат от сатанинска гордост!

П р е з и д е н т ъ т. Следователно никой не може да ни спре да не полетнем в пропастта? Тогава в състояние на тихо щастие изчислете и края на света!

А р т ъ р *(отчаяно).* О, нима може да се търси логика там, дето има участ и съдба? Или мисълта е зло, както е казал някакъв светец или папа?

П р е з и д е н т ъ т. Съдба на лъв или на овца? Щом не приемате нашето предложение, облечете просяшките дрехи на смирението, сър. Станете светец, захвърлете вашите изследвания, умъртвете демона на мисълта. Войната ще направи своето с генерала. Той ще ви изхвърли от това хубаво жилище, ще заповяда да ви следят, защото сте посветени в държавни тайни, разузнаването ще върви по следите ви, ще бъдете преследван, подозиран и беден. Помислете за вашата жена и дъщеря...

А р т ъ р се отскубва, хвърля се на кушетката и запушва ушите си.

П ъ р в и я т м а ф и о з. И ще му нагласят един хубаво сглобен съдебен процес... Нека повикаме жена му, да чуе какво му предлагаме. Вълшебен дом в планините, откъдето ще направляваме човечеството за неговото добруване и мирно съществуване, като отстраняваме всички, които се изпречват срещу добрата ни воля. Ние ще бъдем щастливи като добри бащи, отдали силите си за благоденствието на синовете.

В т о р и я т. Там, сър, вие пак ще вниквате в тайните на материята. На ваше разположение ще бъдат най-модерните лаборатории, опитни полигони и пр. И там ще се съберат край нас най-добрите умове...

Развиделява се, но в кабинета все още има мрак.
Мафиозите изчезват като призраци. Подобно на древно божество, като мрачен идол, на сцената се появява грамаден р о б о т.

Р о б о т ъ т. Самотен съм, както е самотен Бог и като него съм праведен и неумолим. Аз съм твое творение и слуга, но скоро ще стана твой господар... Аз съм надличен, защото

не съм личност! Аз съм логичен, защото съм без душа! Аз съм математически разум, какъвто се стремиш да станеш и ти! Аз не съм смъртен, понеже съм въплътен във вечни закони и съществувам в тях!... Можеш ли да се засмееш, както се смееше някога, когато четеше приказката за белите лебеди? Твоят ум сега витае в светове, които ничие въображение не може да облече в образи с красота, любов и смях... Ти искаш да се възвишиш като Бог, а си закономерност, съдба и участ, какъвто е и твоят покровител и враг, генералът!

Роботът изчезва със зловещ смях. Виждаме Артър Вагнер, че лежи на кушетката, стене и неспокойно се върти. Все повече се развиделява.

ВТОРА КАРТИНА

Добре поддържан парк с хубави цветя. Скамейка. Артър и жена му Елизабет току-що сядат на нея. В дъното тенис корт. Дъщерята на професор Артър, Фани, и неговият асистент д-р Франк играят тенис.

Елизабет. Като чух как стенеше, помислих, че си получил удар. Забрави тоя сън, Артър, и престани да ме плашиш.

Артър. Те бяха толкова логични, Елизабет, толкова неопровержими, ако човек се придържа към разсъдъчната, към обикновената логика. И знаеш ли от какво се боя? Че стават неизбежни...

Елизабет. За призраците ли говориш? Прати ги по дяволите, Артър!

Артър. Президентът беше въплъщение на вечния кесар и аз съм негов слуга!

Елизабет. Хайде, ела на себе си, човече!

Артър *(като се оглежда неспокойно)*. Говори тихо, защото ония подслушват и от улицата. Не си ли виждала там една особена кола? Тя е за подслушване отдалеч.

Елизабет. Твоите кошмари са от преумората. Да говорим за друго. Колко ми се иска да сменя гарнитурата в салона, Артър!

Артър. Но нима това бяха мои мисли, Елизабет? Значи допущал съм подобни мисли, значи такава е и моята човешка природа.

Елизабет. Във всекиго съществуват глупости и фантазии.

А р т ъ р. От безпомощност. Без повод и причина не губим разсъдъка си. Тук има нещо непонятно, нещо прокълнато в човека и ония са прави. Те наистина са се разбеснели...

Е л и з а б е т. Кои те? Говориш несвързано.

А р т ъ р. Науките... и човекът капитулира... Да, може ли тая наука да влезе в общата култура? Ето въпроса! Ако не може, тогава се оказва, че цялата хилядагодишна култура е измама и лъжа... Но аз казвам – може! Може, ако не съществува вечният кесар. А щом е така, на мене ми трябва власт, аз трябва да стана кесар... Власт, за да бъда свободен да решавам по съвест, иначе съм впримчен... Или примката е заложена от самата природа?

Е л и з а б е т. Не знам, Артър.

А р т ъ р. Мислиш ли, че е възможно да се съглася с тях, Елизабет?

Е л и з а б е т. Боже мой, какво говориш? Как ще се съгласиш с кошмара си? Ти още не си на себе си.

А р т ъ р. А те, знаеш ли какво ми казаха? Че тъкмо между съня и реалността била истината... И още какво? А, за моралната хармония, с която съм лукавствал и утешавал... Практическите приложения, казват, я рушат... И какво още не, какво още не? Но аз питам – ами това край нас *(с широк жест сочи цветята, парка, небето, всичко край тях)* не е ли доказателство, че съществува хармония между тук и там, между духовното битие и света? Не е ли самият рай, самото щастие на съществуването, самата любов и ако щеш, самият разум? Или то е случайно, отражение на другото, за което имам само формули и знаци?

Е л и з а б е т. Говориш като шизофреник, Боже мой!

А р т ъ р. Всички сме на път да станем шизофреници, Елизабет. Помниш ли Кнут Щром, оня, дето сега е в психиатрията, хубавия момък? Той притежаваше изтънчена душевност и буйно въображение. Полудя и ме питаше в кой свят да вярва.

Е л и з а б е т. Той беше болезнен момък, тоя Кнут!

А р т ъ р. Казах ти да говориш тихо, защото подслушват. От две седмици усилено ме наблюдават и никак не ми е ясно как са узнали, че се раздвоявам... *(Шепне.)* Ония ми предложиха вълшебен дом в планините и власт на бог... Те са логични, там е работата и там е м ъ к а т а... Там, казват, съм щял да стана президент на софократическо общество от най-добрите съвременни умове. Щели сме да имаме всички условия за работа, дори по-големи, но ще убиваме, ще убиваме с лъчезарната смърт всеки, който се опълчва против благоденствието и мира, такива като генерала... Неизбежно ли е? Ето въпроса! Хамлет, казва президентът, още не го е решил. Ами ако в края на краищата няма друго разрешение?...

Е л и з а б е т *(гледа го уплашено)*. Артър, ти сякаш бълнуваш.

А р т ъ р. Ах, вие наивни, безпомощни данъкоплатци, изостанали в старите си представи, дето плащате всички оръжия, изковани за вас, и всички войни с пари и с кръв, дано моите бълнувания се окажат наистина бълнувания за вас, докато настъпи Страшният съд!... Ами оня, роботът? Аз, казва, съм логичен, защото съм без душа и съм самотен като самия Бог. Аз съм надличен, защото не съм личност... Къде се крие той, кой го е създал? Не е ли ей тук, в моя мозък? Пък аз съм бил закономерност и съдба – резултат от първата крачка, направена още от Адам и Ева... Чакай *(сочи към улицата)*. Виждаш ли къде са скрили колата, зад живия плет.

Е л и з а б е т. Сигурно това е такси или е колата на професор Риман, химика. Той винаги гарира там.

А р т ъ р. Не бъди наивна. Самият генерал идва.

Зад вратичката, която извежда на улицата в парка, се показва г е н е р а л ъ т . Той е шишкав, почти дебел. Върви с изпъчен корем право към скамейката.

Е л и з а б е т. Какво означава това? Толкова рано...

А р т ъ р. Все ми е едно.

Е л и з а б е т. По никой начин не бива да показваш, че нервите ти не са в ред.

А р т ъ р. Самотен съм, както казва оня, както е самотен Бог.

Г е н е р а л ъ т. Добро утро, мисис и мистър Вагнер. Какво утро, а? Обещава чудесен ден *(целува ръка на Елизабет)*. И всички сме подранили. Ето и мис и доктор Франк вече играят тенис.

Е л и з а б е т. Артър не е спал, цяла нощ е работил. Когато настоявам да си почива, отговаря, че потокът на мисълта не може да спре.

А р т ъ р седи на скамейката, навел глава, явно враждебен към г е н е р а л а.

А р т ъ р. Не само не може да спре, но се отклонява в друга, противна посока!

Г е н е р а л ъ т. Какво говорите, сър? Задачата е крайно важна. Колкото за посоката, в никакъв случай не бива да се изменя и, не дай, Боже, в противна. Изглежда, прекарали сте напрегната нощ.

А р т ъ р. Не изглежда, а е така и вие го знаете много добре, защото следите какво става в кабинета ми дори нощем!

Г е н е р а л ъ т. Знаете, че е за ваше добро, сър. *(Сяда отстрана на мисис Вагнер.)*

Е л и з а б е т. Не мога да разбера как така все за негово добро постоянно го шпионираме.

Г е н е р а л ъ т. Налага се да ви поправя, мисис Вагнер. Шпионирам и пазя са две различни понятия. Разяснявал съм ви и нямам нищо против да ви разясня и сега. Мозъкът на нацията трябва да се пази от външни, вътрешни и скрити в самите нас врагове.

Е л и з а б е т. В нас няма скрити врагове, генерале.

Г е н е р а л ъ т. Аз имам предвид тези, които дори не подозираме – нашите слабости, мисис Вагнер.

Е л и з а б е т. Към слабостите се налага да бъдем снизходителни – всички ги имаме.

Г е н е р а л ъ т. Но не и към слабости, опасни за нацията. Добре ни са известни изкушенията, на които са изложени учените, и наш дълг е да пазим равновесието на техния разум и душевното им здраве. Човешката природа е многогласна, плаха и самолюбива.

А р т ъ р. Не спори, Елизабет. Нека генералът бди за нашето здравомислие.

Г е н е р а л ъ т. Иронията е прикрито безсилие, сър.

А р т ъ р. Според логиката на здравия смисъл трябва да бъде преустановена всяка научна дейност, щом тя заплашва човечеството с изтребление.

Г е н е р а л ъ т. Нима нашата цел е изтребление на човечеството?

А р т ъ р. Защо пък не? На половината, на враждебното, за облекчение живота на останалата?...

Г е н е р а л ъ т *(като се смее самодоволно)*. Сър, не бива да мислим за това, което въпреки добрата ни воля не може да се предотврати, нито дори да се предвиди. Нашата цел е могъществото на нашата държава.

А р т ъ р. И вие като неин представител нямате нищо против?

Г е н е р а л ъ т. Ами че и вие, ако това стане възможно, ще се примирите волю-неволю.

А р т ъ р. В интереса на святата държава?

Г е н е р а л ъ т. Свята, разбира се. Идеята за държавата е близка до идеята за Бога, сър. Идея проста, възникнала от нуждата човекът да си представи света единен, с порядък, с ред под волята на едно висше същество. И затова в миналото са приемали, че кралят е поставен от Бога.

А р т ъ р. Така всичко става ясно. Ще станем богове и ще вземем цялата власт над света в името на великото благоденствие и щастие на народите... Кой ни дава това право?

Г е н е р а л ъ т. Питате като герой от Шилерова

драма. Може ли да съществува някакво право, ако зад него не стои сила да го наложи?

Артър. Това е насилие!

Генералът. Аз не съм мислил, сър, за моралната хармония и що представлява тя. Изглежда, за да отделяме право от насилие, трябва да я постигнем.

Артър *(трепва и поглежда генерала)*. За какво намеквате?

Генералът. Ето мис Вагнер и доктор Франк идват при нас. Добро утро, млади хора. Помощ, докторе, професорът се е разбунтувал.

Артър губи нервите си. Жена му прави знак да се владее.

Артър. Настоявам да се изкажете по-определено, генерале! Без недомлъвки!

Генералът. Мисля, че се изразих ясно: за да имаме някакво основание за право без сила, трябва да си въобразим, че сме постигнали морална хармония...

Артър *(невъздържано и остро)*. Значи и нашият разговор тук сте подслушвали от улицата!

Генералът *(хладнокръвно)*. Ами да, след като се убедихме, че не сте спали спокойно.

Д-р Франк. Спорът изглежда сериозен. Собствено за какво става въпрос?

Генералът. За това, че професор Вагнер е бил споходен нощес от тайнствени гости и вследствие тяхното посещение е разстроен. Всичко е записано на магнетофонните ленти, докторе, и вие можете да изслушате записа.

Елизабет *(възмутена)*. Не е честно! Всичко е сън, глупост и фантазия!

Генералът. Не, мисис, работата е сериозна.

Д-р Франк. За какви гости става въпрос?

Генералът. Гостите са негови собствени гости, един вид алтереговци (и това е особено знаменателно и тревожно), посетили го, макар и насън, обаче за мене те са твърде реални. А проблемът е старият, за който неведнъж сте спорили – моралната хармония. Сега обаче са прибавени разбеснелите се науки и желанието на професора да стане кесар в някакъв вълшебен дом в планините, откъдето ще убива такива като мен.

Д-р Франк. Дяволите да ме вземат, ако разбирам за какво говорите.

Генералът. Сър Артър негодува против правото да знам какво става в ума и душата му, отрича силата, без която правото е чиста мечта, а сам иска да стане кесар и да убива... Нещо повече – да стане Бог!

Елизабет. Не е честно от ваша страна, генерале, никак не е честно. В кошмара е ставало дума за софократическо общество, не за богове.

Генералът. Софократическото общество замества държавата в друга форма. Не мога да се начудя как такава наивност съжителства с дълбока мисъл и гениалност.

Д-р Франк. Професор Артър е от старата школа, сър. Тя носеше нещо от романтиката на Гьотинген. Те си въобразяваха, че могат да се изолират като свръхчовеци – благородни, хуманни, – но се убедиха, че са се лъгали и като нас, младите, са понесени от квантовия скок на епохата. Какво да се прави, ние станахме безразлични към техните опасения и се гордеем с нашите постижения.

Генералът. С пълно право, д-р Франк, с пълно право. Бихте могли да добавите, че работите за мира, като внасяте своя принос в създаването на нови мощни оръжия.

Д-р Франк. Ние се успокоихме, сър, ние се примирихме и сега бих могъл да твърдя, че самата работа ни излекува от някои скрупули. Науката управлява и нас. Тя препуска, нейният фронт отиде далеч и не всекиму е дадено да бъде в предните редове.

Генералът. Вие с професора сега сте в най-предните.

Артър. Франк, вие сте голямо магаре!

Д-р Франк. Защо? Векът на оня разум, който намери отражение и в демократическите институции и идеали, отдавна отмина. Вие се уплашихте, щом трябваше да приемете, че квантовата механика е по-близо до живота, отколкото Нютоновата.

Генералът. Отлично! Именно уплашени!

Д-р Франк. Това е наш стар, нескончаем спор със сър Артър. Но нека предоставим на времето. *(Към професор Вагнер.)* Да видим днешният опит какво ще ни донесе, сър. Аз имам едно хрумване.

Артър. Аз се отказвам от всякакви опити.

Кратка пауза, изненада и смайване.

Елизабет. Артър!

Мис Вагнер. Татко, как ще се откажеш?

Артър. В полза на Франк, дъще. Той ще продължи да разработва проблема с четиристотин и петдесет хиляди колеги от цял свят!

Всички се споглеждат, само генералът остава спокоен.

Елизабет. Това е настроение, много добре го познавам. Не му вярвайте!

Генералът. Дано. Обаче като имам предвид, че преди седмица отказа да направи съответния доклад...

Д-р Франк. Сър Артър е интелектуално възбуден, генерале. В такива състояния човек стига до крайности.

Генералът. Крайностите, драги докторе, са предпоставки за всевъзможни действия. Отдавна наблюдавам професора, особено откак направи откритието, от което са крайно заинтересовани висшите военни среди, и съм обезпокоен от неговите все по-чести морални кризи, поради които сър Артър не е в състояние да се съсредоточи в работата си.

Артър. Това е напълно вярно!

Генералът. Според досието на сър Артър на младини той е бил религиозен. Сега неговата религиозност се изживява чрез наличното, нещо, което неминуемо води към отъждествяване на човека с вселената и до илюзията за някаква морална хармония. Аз не разбирам как може да се отъждествява човек с един свят, който съществува независимо от нас, освен ако вярва в Бога.

Артър. Груби и стари са вашите представи, генерале!

Генералът. Каквито и да са, в същността си те са едни и същи с вашите. От душевното битие никой не е освободен, а моралната хармония е заключена в човека метафизична мъглявина.

Д-р Франк. Аз бих рекъл душевна нагласа, създаваща епоха.

Генералът. Епохални заблуждения в търсене релативната истина. *(Смее се.)*

Д-р Франк. Човешкият мозък никога не е работил и няма да работи с всичките си клетки. При тия нагласи едни от клетките престават да работят, други ги заместят или същите се преустрояват в нов строй, с нов музикален ключ, защото никак не може без музика и въобще без изкуства. И така въпреки милиардите ние мислим с милиони по-бавно от една електронна машина. Мозъкът като субект, светът като обект, вечна взаимозависимост.

Артър. Шегата ви намирисва на изтънчен цинизъм, Франк!

Д-р Франк. Може би, но щом ме успокоява...

Артър. Да, щом приспива съвестта ви.

Д-р Франк. Между нас, сър, винаги ще съществуват недоразумения.

Генералът *(сочи Франк)*. Той е по-щастливо устроен от вас, сър, понеже все пак вярва в нещо, а вие търсите това, в което не вярвате.

А р т ъ р. Да, търся това, което ние всички сме загубили.

Д-р Ф р а н к. Главното е да се чувстваш единен: единство на мисъл, чувство и воля.

Г е н е р а л ъ т. Да-а, такъв човек има ясни и твърди убеждения!

А р т ъ р. Най-твърди убеждения имат разбойниците.

М и с В а г н е р. Татко казва, че при такова единство човек може хладнокръвно и да убива, както правели есесовците в концлагерите – слушали концерти и убивали. Нима който има неспокоен, търсещ ум, не е от най-добрите?

Д-р Ф р а н к. Разбира се, Фани, аз се шегувах.

Г е н е р а л ъ т *(към Артър)*. Наистина ли отказвате да продължите опитите, сър?

А р т ъ р. Категорично. Доктор Франк ще продължи, аз съм негоден.

Г е н е р а л ъ т. Приемам го най-сериозно!

Д-р Ф р а н к. Можем да отложим опита, сър, докато почувствате желание за работа.

Е л и з а б е т. О, разбира се, разбира се. Достатъчно са няколко дни, прекарани в планината. Артър се нуждае от отпуска. Той се чувства там много по-добре, отколкото край морето.

А р т ъ р. Тия дни ще бъдат най-плодотворни. Ще съобщя на обществото всички научни тайни, моето откритие и как от тях се създават нови, още по-страшни оръжия. Ще разоблича лицемерите и лъжците...

Г е н е р а л ъ т. Ето нà, чухте какво е намислил! О, наивност! Защо вярвате, че разкриването на тези тайни ще развълнува и смути примиреното вече човечество? Какво още може да го изплаши вън от атомната и термоядрената смърт? Вън от всичко, което знае и без вас? Човекът обръгна, дори някои не съзнават, че желаят войната, без да имат представа какво ще им донесе.

А р т ъ р. Моят дълг е да посоча безумието!

Г е н е р а л ъ т. На какво разчитате? На наивната вяра, че войната ще бъде избягната само защото ще бъде далеч по-ужасна отпреди? Как да окачествя тая вяра освен като самоутеха и слепота. Неспирното изменение е същността на историята, сър, и тя не търпи никакъв застой.

А р т ъ р. Това е апология на войната и фашизма!

Е л и з а б е т *(крайно обезпокоена)*. Драги генерале, за Бога, моля ви да не вземате толкова сериозно декларацията на Артър. Виждате колко е изнервен. Нали вие трябва да се грижите за неговото здраве?

М и с В а г н е р *(недоволно към д-р Франк)*. Франк, защо мълчите?

Д-р Ф р а н к. Аз си въобразявах, че тоя разговор е просто така, на шега – щракане на остроти и заяждания. *(Към генерала.)* Наистина, сър, много препирате, професорът трябва да си почине и успокои.

Г е н е р а л ъ т *(без да му обърне внимание, към Артър)*. Действителността не се нуждае от апология, уважаеми професоре... А щом не сте в състояние да си дадете сметка какво ще произлезе от тия ваши сказки, толкова по-зле за вас. Вашата декларация и поведението ви напоследък са доказателства, че чрез моралната хармония минавате в лагера на ония, които намират, че между поведението на отделни атомни частици и това на отделните индивиди в обществото съществува хармонично битие. И ако съобщите публично вашето откритие, извършвате предателство към нацията и държавата!

Е л и з а б е т. Такова тълкуване! Боже мой, генерале, това е невъзможно!

М и с В а г н е р. Да изкарате баща ми агент и предател?!

Г е н е р а л ъ т. Логиката води натам, мис. Съжалявам.

Д-р Ф р а н к. И на шега не допускам, че сър Артър ще се реши.

М и с В а г н е р. Ще се реши! Аз познавам интелектуалната му честност. Татко, постъпи, както изисква твоята съвест!

Е л и з а б е т. Фани, ти си полудяла! Да го поощряваш към такова безумие. Артър, кажи, че си се шегувал. Ти обичаш да се шегуваш така ужасно.

А р т ъ р. Не се шегувам, Елизабет. Оня, който не разбира простата истина, че заедно с разума ни е дадена и страшна отговорност, значи, че не го притежава или се е отказал от него. *(Към генерала.)* Сър, вие ме заплашвате със съд за предателство към разума. С това се отказвате от своя!

Д-р Ф р а н к. Що за щуротия излезе?

Г е н е р а л ъ т. Известна ми е тая морална логика. Тя е казуистика от най-възвишени чувства, в чиято измамност някои наивници не се съмняват, и винаги е съпътствала големите илюзии в историята. Някога наистина е била сила, пък и днес спекулират с нея.

А р т ъ р. Правила е история, движение, прави го и днес, колкото и да ви се иска да я омаловажите. Но в едно сте напълно прав – правото наистина изисква сила и самият разум я изисква, за да се наложи.

Г е н е р а л ъ т. Над нас, над държавата?

А р т ъ р. Да, над вас!

Г е н е р а л ъ т *(спокойно и самоуверено).* Това значи война, защото тая сила не може да бъде ваша, а на друга държава или на друго общество, враждебно нам. Но войната ще бъде ли в духа на разума?

Е л и з а б е т. Скъпи генерале, моля ви, прекратете тоя ужасен разговор. Ох, Господи, какво говорите? Война? Артър никога не е бил за войната. Напротив... Не го слушайте, той е разстроен, той е болен, генерале!

Г е н е р а л ъ т. Да-а, той е болен, това е вярно, мисис Вагнер. Болен, с разстроени нерви, разбира се, разбира се. И аз съм длъжен да се погрижа за неговото излекуване. *(Прави незабележим за другите знак към колата, чийто покрив сега се вижда ясно зад плета.)* Да, трябва да лекуваме скъпия професор, нали съм попечител на неговото здраве. Прощавайте и сбогом засега, време е за работа.

В парка влиза млад лейтенант. Г е н е р а л ъ т го посреща и му казва нещо. Лейтенантът козирува и двамата се отдалечават към колата.

Е л и з а б е т *(уплашена).* Какво стана? Защо си отиде?... Артър, ами сега? Помисли за нас, Боже мой...

М и с В а г н е р. Татко, какво ще правиш сега?

А р т ъ р. Нищо, трябва да си почина, дъще. Да се оставя да ме лекуват, иначе ще ми надянат усмирителна риза.

Всички гледат г е н е р а л а и лейтенанта как се отдалечават и скриват зад живия плет.

Д-р Ф р а н к. Значи ще се оставите да ви завлекат? Генералът е експедитивен.

Е л и з а б е т. Но какво трябва да се направи, доктор Франк, какво трябва? Дайте ни съвет. Нима ще го завлекат? Не мога да си представя...

Д-р Ф р а н к. Ще отида при генерала, дано ме послуша.

А р т ъ р. И да продължите опитите с негова помощ, Франк.

Д-р Ф р а н к. Би било крайно несправедливо да искате от мене да се откажа.

А р т ъ р. Колата замина ли, или е още зад плета?

М и с В а г н е р *(към д-р Франк).* Ърли, нали замина? Защо и аз не я видях, толкова ли тихо работи моторът ѝ?

А р т ъ р. Не питам за себе си, а за д-р Франк.

Д-р Ф р а н к. За мене няма защо да се безпокоите, сър. Те притежават достатъчно записи с мои изказвания. Аз им казвам каквото мисля право в очите.

А р т ъ р. Разбира се, Франк. И те са ви много благодарни за вашите откровения.

Д-р Ф р а н к. Аз не крия моите възгледи, сър, те ви са познати. Вие ги намирате безсрамни, но не можете да ги опровергаете.

Артър. Уви, само животът може да ги опровергае, Франк, но пази, Боже, пази, Боже...

Фани. Защо са тия заяждания, Ърли? Нима ви е безразлично какво ще стане с татко?

Артър. Франк намира наслада в остървението срещу себе си и му се иска да го излива и върху мене. Ние разложихме атома, но е невъзможно да разложим светилното зърно, с което се ражда човекът. То не се разлага, драги Франк, то направо убива!

Д-р Франк *(иронично)*. О, знам, знам, но не вярвам в това, което знам!

Артър. Не повтаряйте моите глупави остроти, Франк. Те могат да ви утешат засега, но не и утре, когато ще осъзнаете, че сте се саморазрушили.

Д-р Франк. Трябва ли да се разделим с недоразумения, сър?

Артър. Щом сте решили, Франк, щом сте решили. Ако това ви безпокои, показва, че въпреки усилията ви не сте успели да угасите светлината в себе си.

Д-р Франк. Много често това, което смятаме за светлина в нас, се оказва тъмнина. Тъй е казано и в евангелието.

Артър. Щом не можем вече да ги различаваме.

Елизабет. Артър, защо се заяждате, нима сега е време да се карате, Боже мой. Доктор Франк, не се сърдете на Артър. Виждате в какво състояние е. Генералът сам призна... Не губете време, вървете, дано се размине. Генералът сам призна, че не е добре, защо трябва да го заплашва и нервира с някакво лекуване?

Мис Вагнер. Ърли, трябва да се извините на татко!

Д-р Франк. Макар че не виждам за какво, готов съм... за моите възгледи, които не съвпадат с неговите.

Артър *(става и подава ръка на жена си, която се дърпа)*. Хайде, Елизабет, трябва да ме приготвиш за там... Нека ги оставим да си поговорят сами *(почти насила повлича жена си към къщи)*.

Елизабет. Дали да дойда с вас, доктор Франк? Или Фани? Фани, иди с него!

Фани. Успокой се, мамо, с Ърни ще решим.

Двамата изпращат с очи Артър и Елизабет.

Фани. Ърли, какво е станало между вас и татко?

Д-р Франк. Трудно е да ви обясня накратко. Мислите ли, че баща ви има право да се откаже от работата, да издаде държавни тайни, да ги изложи пред обществото, без да държи сметка за последиците?

Фани. Но той няма право на свой избор и свобода на действие. Вие не чувствате ли гнета на генерала върху вашата мисъл и воля?

Д-р Франк. Аз трябвам на генерала толкова, колкото и той ми трябва да вървят работите. Тук действа законът за ускорение на развитието, а той е валиден и за науката, както и във всички области... Но става въпрос за баща ви. Той не иска да признае, че днес не може да се мисли с компрометирани морални понятия, и ме обвинява, че съм нагаждал възгледите си за оправдаване опаките страни на днешната наука, пък забравя, че ученият, както и художникът всякога са в края на непостижимото...

Фани. Вашите възгледи винаги са ме плашили, Ърли.

Кратко мълчание.

Фани. Франк, вие наистина ли ме обичате?

Д-р Франк. Имате достатъчно доказателства за това, но всяка жена е ненаситна на подобни уверения.

Фани. Когато вътрешното чувство ѝ подсказва, че е обичана, тя не пита.

Д-р Франк. Вътрешното чувство?! От това вътрешно чувство вие ще ми изневерите и аз ще ви изневеря. То може да се окаже доста неморално това вътрешно чувство...

Всяко мисловно смущение тласка човека към метафизиката, кара го да се хваща в догми. Може би от безпомощност пред проблема баща ви е изпаднал в морално изстъпление, толкова опасно и за него, и за цялото ви семейство...

Ф а н и. Опасно само защото е хуманно?

Д-р Ф р а н k. Такова морално заболяване, Фани, е най-неподходящата и опасна болест на наше време, тя изхвърля човека зад борда. Само като си спомня какви гледища защитаваше той, какви съмнения и заплахи пред генерала!... Исках да му помогна, когато разбрах, че генералът започва да се съмнява в неговата лоялност... Уви, ето докъде стигнахме!

Ф а н и. Значи вие споделяте разбиранията на генерала?

Д-р Ф р а н k. Какво значи споделям? Може и да не ги споделяте, това няма да промени действителността.

Ф а н и. Но те са антихуманни!

Д-р Ф р а н k. Ох, тая дума е самото недоразумение.

Ф а н и. Твърде цинично е това, Ърли.

Д-р Ф р а н k. Представи си, че казваш пред средновековен учен от шестнадесетото столетие простата истина, че земята не стои в центъра на вселената. Той ще намери, че това е цинизъм, и ще те предаде на инквизицията...

Ф а н и. Но какво ще стане сега с татко?

Д-р Ф р а н k. Генералът току-тъй няма да се реши. Професор Вагнер притежава някои неизвестни и на мене решения на задачата... Предполагам, че ще иска да поговори с мене, преди да предприеме нещо... Предполагам...

Ф а н и. Но защо чакате, Ърли? Вървете да го убедите, че татко ще възвърне нервите си, стига да го оставят на мира.

Д-р Ф р а н k. Отивам и ще направя всичко възможно... *(Тръгва към улицата. Фани го изпраща замислена и смутена. После и тя тръгва към къщи.)*

ТРЕТА КАРТИНА

Стая за наблюдение на болните чрез телевизионна система. Голям екран. Пред екрана се настаняват в кресла г е н е р а л ъ т и управителят на болницата д-р Х о ф м а н. На екрана се появяват п р о ф е с о р Х и н д л а у м и п р о ф е с о р Р е н д е л. Те разговарят лениво и пушат.

Д-р Х о ф м а н. Ако желаете, да послушаме какво говорят. Или да надникнем при Кнут Щром?

Г е н е р а л ъ т. Той не ме интересува.

Д-р Х о ф м а н. Всички са крайно мнителни и се дразнят от присъствието ви. Не бива да ви виждат тук.

Г е н е р а л ъ т. Аз не мога да се осланям само на вашите доклади. Трябват ми лични впечатления.

Д-р Х о ф м а н. Нямате ми доверие...

Г е н е р а л ъ т. Моята отговорност е по-голяма от вашата, не се сърдете. Това не е обикновена болница. Проблемът е да затворим човека в човека.

Д-р Х о ф м а н. Прекрасно разбирам, че не е болница като другите. Да затворим човека в човека... Трудна работа, сър.

Г е н е р а л ъ т. Да го накараме да осъзнае, че е впримчен от самата природа между някаква относителна истина и чиста лъжа, което всъщност е все едно. Затваряме го в тая реална действителност, единствено възможна да живее и действа всеки нормален човек. По този начин го освобождаваме от тормоза на излишната съвест. Ето какво трябва да им се внушава!... Какво става с професор Вагнер?

Д-р Хофман. Уединил се е и не понася посещенията на асистента си д-р Франк.

Генералът. Доктор Франк ми се оплака. Включете стаята на професор Вагнер!

На екрана се появява професор Вагнер. Той пише нещо на масата.

Д-р Хофман. Доктор Франк се опитва да узнае дали професор Вагнер е унищожил някои свои разработки на проблема, върху който двамата са работили. За това идва, но по всичко личи, че не ще постигне нищо. Професор Вагнер се подиграва с него.

Генералът. За съжаление...Не може ли да узнаем какво пише?

Д-р Хофман. Той го заключва, но ще направя каквото трябва...

Генералът. Трябва да разберете какво е измислил – някаква теория, идея? Неизбежно е за всеки ренегат.

Д-р Хофман. Е, да, и така може да се нарече всеки, който се отказва от някои свои убеждения и възприема други, понеже смята, че се е заблуждавал... Или ревизионист. Нима е непростимо?

Генералът. Щом изневерява на обществото, на държавата... Трябва да ревизирате вашите морални и правни понятия. Току-що говорихме за здрав разум и действителност!... Какво сближава професор Вагнер с Хиндлаум?

Д-р Хофман. Още не съм разбрал. От злощастната му реч в Халтпарк професор Вагнер, изглежда, не се е отказал от надеждите си да бъде подкрепен от обществото. Сигурно сега пише статия. Надява се на младите.

Генералът. Упорит глупак. Аз нарочно му дадох възможност да говори, сам да се убеди в безполезността на тези свои илюзии, той не се опомни... Толкова по-зле за него. А професор Рендел се отказа от работата, защото се погнусил от познанието... Искаше да заживее със сетивата си като дете. Това било единственият възможен климат за човека, т.е. единственият начин да бъде щастливо говедо... Я включете звука, някой влиза при професора.

На екрана се показва Кнут Щром. Той влиза, без да почука на вратата.

Артър. Вие сте загубили елементарното си възпитание, Кнут. Защо не почукахте, преди да влезете?

Кнут Щром. Тези неща имаха смисъл някога, когато хората се преструваха на серафими. Днес всички знаем, че сме своего рода свини.

Артър. Вие сте нихилист в съвременен вид, Кнут. В същността си нихилизмът е нероновски цинизъм.

Кнут Щром. Защо не прибавите и нероновска лудост? Тук всички ме смятате за напълно луд, включително и вие. Но защо и вие, нормалният, сте тук?

Артър. Питайте д-р Хофман, той знае диагнозата.

Кнут Щром. А кой в тая елегантна лудница е без диагноза? Ако не от д-р Хофман, от генерала. Неговите диагнози са ни докарали тук!

Артър. Не само той, Кнут. Обществото.

Кнут Щром. Което се подигра с вас в Халтпарк!

Артър. Аз смятах моята дейност на учен, както и тая на колегите за най-важна и благородна, а тя се оказа най-голямото зло на наше време. Не защото не е полезна, а защото това общество позволява да бъде използвана за зло. Ето къде е бедата!

Кнут Щром. Вие стигнахте до това убеждение, след като не успяхте да раздвижите умовете и съвестта на това общество. Тогава какво трябва да се прави?

Артър. Не знам, Кнут, аз съм смутен и разколебан дори в собствената си съвест. Вместо да се борим със злото в себе си, ние си създаваме теории за утеха и успокоение и с насилие се мъчим да оправим света. Покварата, Кнут, е станала наслада.

К н у т Щ р о м. Разчитахте на съвестта, на разума като морална повеля. Напразно, уважаеми колега!

А р т ъ р. Човекът трябва да се откаже от стремежа си към могъщество. Този стремеж ражда насилието и робството.

К н у т Щ р о м. Невъзможно, сър.

А р т ъ р. Аз имах кошмар, Кнут. И той ми показа докъде съм бил стигнал... О, каква мисловна и душевна кал! Някой ден ще ви разкажа...

К н у т Щ р о м. Вие ме избягвате, но аз съм прав.

А р т ъ р. Наистина ли вярвате във вашата апокалиптична идея?

К н у т Щ р о м. Да! Докато тая наука не се откаже от материалистическия варварски емпиризъм и повърхностен рационализъм, от остатъците на вкоренените дълбоко в умовете стари, погрешни методи и възгледи, всички ние ще бъдем луди. Когато разберем това и коренно променим нашите възгледи, а то непременно ще стане, и налице са първите контакти с една друга действителност на битието, ще настъпи велика тишина на тая планета и живите ще заговорят с мъртвите! Аз съм сигурен, че ще настъпи тоя най-велик ден, и съжалявам, че не ще го доживея... Ден на възкресението!... Ден, в който ще се слеят в едно минало, настояще и бъдеще, всички епохи и времена, науката ще стане цялостна, вече разбрана история на човешката мисъл, ще се изясни смисълът, именно смисълът на всичко, на цялото човечество. Египет, Вавилон, Индия и Атина – всичко в едно! Ще бъде осъществено безсмъртието и не ще има нито смърт, нито страх от смърт! *(Крачи из стаята с трескаво горящи очи. Артър го гледа с недоумение и повдига рамене.)*

Г е н е р а л ъ т *(силно впечатлен и развеселен).* Ако тоя налудничав Кнут излезе прав и дойде такъв ден, драги докторе, ние с вас и всички нормални ще влезем в истинска лудница. Дори след нашата смърт ще ни одерат кожите, за да ги напълнят със слама и да ни изложат като експонати в някакъв музей на варварството. Ами това, което дрънка, е второто пришествие!

Д-р Х о ф м а н. Защо не, сър. Науката ни показа такива чудеса. Защо не?

Г е н е р а л ъ т. Значи и вие сте готови да вярвате? Хубава работа! Тогава сме загубени... И няма да има нужда от софократическо общество. Но той е луд, слава Богу, напълно луд.

Д-р Х о ф м а н. Опасно луд, сър. И все пак...

Г е н е р а л ъ т. А щом допущате това, все пак... Я усилете звука, Артър му казва нещо.

А р т ъ р. Драги Кнут, това ново битие е химера, заблуждение и надежда за изход и спасение.

К н у т Щ р о м. Искате да кажете – спасение от моята шизофрения, диагнозата, в която и вие вярвате? В такъв случай аз съм изцерен и нормален, както всеки друг. Но и вие, доколкото разбирам, търсите изход и спасение.

Г е н е р а л ъ т. Търси. Разбира се. Виждате ли, докторе, че сме напълно прави да приберем тия хора тук.

Д-р Х о ф м а н. Да, но как да ги излекуваме?

Някой чука на вратата в стаята на А р т ъ р. *Влиза* п р о ф е с о р Р е н д е л.

К н у т Щ р о м. Аз трябва да ви освободя от присъствието си, господа. Сбогом!

А р т ъ р. Не, Кнут, защо? Моля ви да останете.

К н у т Щ р о м. Луд при луди?

Р е н д е л. Тук няма луди. Лудите са вън, на свобода!

А р т ъ р. Той току-що ми разясняваше неговата идея – как човечеството ще се спаси чрез науката.

Р е н д е л. Неговата идея? Интересно...

К н у т Щ р о м *враждебно мълчи.*

А р т ъ р. Отказваме се от сегашните си, според Кнут, варварски възгледи и методи – повърхностен рационализъм

и материализъм, пълен прелом в научната мисъл – и откриваме една нова действителност, която ще ни изясни смисъла на всичко и ще ни осъществи безсмъртие...

Р е н д е л. Охо, хрумвало ми е нещо подобно. *(Рендел не сяда, стои прав и ходи насам-натам. Той е пъргав, дребен на ръст и много жив.)*

К н у т Щ р о м *(засегнат от пренебрежението на Рендел към Артър).* Професор Рендел е идеалист на религиозна основа.

Р е н д е л *(се смее, без да губи самообладание. Смехът му е звучен, приятен смях на добросърдечен човек).* Аз съвсем не крия моята религиозност. Който отрича религиозния феномен, е невежа... Аз не крия.

Г е н е р а л ъ т. Не криеш... Много добре, обаче не ходиш в никаква черква. Ето кое ти е лошото!

Р е н д е л *(без да престане да снове из стаята).* Не крия и това, че се отказвам от научна работа, била тя и теоретическа... Сега имам съвсем други проблеми... Струва ми се, че съм на прав път... Впрочем не претендирам да съм абсолютно оригинален... Може и други да са стигали дотам... Но да, наистина в моята концепция има елемент на религиозност.

К н у т Щ р о м. И нямате никакви съмнения?

Р е н д е л. Кого не мъчат съмнения?

А р т ъ р. Кнут, знаете ли каква е основната му идея?

К н у т Щ р о м. Не, но съм чул нещо от това, което уважаемият колега си говори сам. Стаите ни са една до друга и когато неговата врата към терасата е отворена, без да искам, чувам.

Р е н д е л. Хм, ще имам предвид, че чувате.

А р т ъ р. Основната идея е, че в света е абсурдно да се търси някаква истина. Единствената истина според професор Рендел е с м и с ъ л ъ т - и с т и н а. Светът е огромно художествено творение, което ни въздейства, както въздействат произведенията на изкуството.

Р е н д е л. Може и така да се рече, образно...

А р т ъ р. Впрочем във вашето учение има известна логика.

Р е н д е л. Логика? Едва ли. Можете да бъдете логичен, колкото щете, но това още не значи, че не се заблуждавате и тъкмо чрез логиката не се отдалечавате от истината... Моето разбиране е по-скоро интуитивно, внушението от смисъла-истина, който кара пчелата да събира мед, птицата да пее, цветята да цъфтят, ние, хората, да извършваме всякакви глупости и т.н. *(Смее се.)*

Г е н е р а л ъ т. Нямам нищо против неговата смисъл-истина. Теорията му е за простите хора и за поповете. Той сам ще я опровергае или напълно ще се умопобърка.

Д-р Х о ф м а н. Аз имам записани негови речи. Все пак са крайно любопитни.

Г е н е р а л ъ т. Искам да ги чуя.

Д-р Х о ф м а н. Тогава да изключим...

Г е н е р а л ъ т. Да. Той надява ли се да излезе оттук?

Д-р Х о ф м а н. Той е оптимист.

Г е н е р а л ъ т. Всички наивници са оптимисти и всички песимисти са оптимисти от песимизъм. Разбрах накъде се прехласва още когато беше заявил, че се отдава на сетивата си.

Д-р Х о ф м а н включва нов кадър в телевизионния екран. На екрана се появява п р о ф е с о р Р е н д е л. Изправен пред огледалото в стаята си по пижама, той ораторства: „Човечеството е пренебрегвало най-простите факти само защото са били твърде прости и защото между отделните личности с техните интереси, както и между народите, никога не се е постигало единомислие. Всяко отстъпление от желанието да се властва, всяко отказване от личните интереси от страна на едни се е използвало от други във вреда на първите. По такъв начин злото и насилието са станали нескончаеми. Основатели на религии, философи, идеолози, властници, проповедници, секти са създавали догми, всевъзможни теории и системи да обясняват и напътстват, но нищо не се е променило в същността си, защото всички са се заблуждавали, че

може да се разгадае тайната на битието, след разкриването на която злото ще престане да съществува и човечеството ще се уреди завинаги. Днес науката се е нагърбила с невъзможното – да търси в перманентната релативност някаква истина. Такава няма освен истина-смисъл, която можем да възприемем само през нашите сетива и главно чрез вложената във всекиго необяснима способност да чувства и възприема света цялостно и себе си като личност, съзнание и душа. Без това внушение човекът се разлага, разумът става безсилен, той се лута в разруха..."

Генералът. Я гледай, умеел да ораторства!

Д-р Хофман. Все пак интересно.

Генералът. Чиста поезия! Те не могат без нея. Но ще видим докога. Ще се появят свините и ще подровят неговата истина-смисъл.

Д-р Хофман. По-добре е да прескочим философските му бълнувания, сър, и да преминем към главното от неговите речи.

Генералът. Как професор Артър не е възприел неговата истина? Тя би го утешила, щом казва, че науките се разбеснели.

Д-р Хофман прави нещо пред екрана и успява да включи края на Ренделовата реч. Отново се чува гласът на Рендел и той се показва на екрана в същия си вид. „Набавете си храна за една седмица и всички напуснете градовете, напуснете заводи, учреждения, казарми, полицейски участъци, болници, институти. Тръгнете с песни весели и безгрижни, освободете се от вашия егоизъм и сметки, не се бойте от властниците, които ще се опитат да ви спрат отначало със сила, а после, когато се убедят, че това е невъзможно, с молби, обещания и лъжи. О, те ще ви молят и заплашват, че причинявате непоправими загуби на държавата и на личните си интереси, че това е бедствие и лудост! Не им вярвайте, вашата всеобща стачка ще ги измете от техните заповеднически кресла, тяхната власт ще рухне, ще рухне чудовището държава и ще се осъществи най-великата безкръвна революция! Вие ще диктувате вашата воля над онези, които не познават истинската радост, истинската свобода и обич... Истината-смисъл ще окриля вашите души и ще пои с жизнелюбие сърцата ви..."

Д-р Хофман *(изключва телевизионния екран)*. Ето, сър, същественото – неговите намерения.

Генералът *(възбуден, колкото развеселен, толкова и загрижен)*. Анархист! Нищо по-опасно от това. Щом гражданите престанат да вярват в прогреса, ще престанат да вярват и в нас. Този човек е просто глупав. Едните диванета ще стачкуват, а другите ще останат в града да крадат! Как изпуща това предвид? Чунким не ни стигат тия стачки за пазарлъци, ами и всеобща... Диватия!

Д-р Хофман. Ами! Те никога няма да бъдат единни, сър. Какво ще кажете, да продължим ли?

Генералът. Тоя го остави. Интересува ме Артър.

Д-р Хофман се опитва отново да включи стаята на Артър. Чува се протяжен звук и се разнася все по-силен. Екранът угасва.

Генералът. Какво става, докторе?

Д-р Хофман. Като че има повреда...

Генералът. Неприятна работа! Трябва да се повика специалистът, а той не бива да узнава какво се върши тук... Ах, тоя професор Артър, на всяка цена трябва да се вразуми. Без него д-р Франк няма да успее...

Д-р Хофман. Подозирам, че някой нарочно развали устройството.

Генералът. Не е чудно. Къде е блаженият?

Д-р Хофман. С Рендел бяха в хола. Сигурно се е прибрал в стаята си.

Генералът. Продължава ли да свири на чело?

Д-р Хофман. Свири. Той ми създава най-големи грижи. С нищо не можеш да го накараш да се опомни. Винаги

е весел, продължава да разработва теоретически своите научни проблеми и се чувства отлично. Сърди се, че не искаме да си доведе жената.

Г е н е р а л ъ т. Дали пък ако им позволим да си доведат жените, няма да бъде по-добре за умственото им равновесие?

Д-р Х о ф м а н. Но те ще поискат да доведат и децата си.

Г е н е р а л ъ т. Така е, дяволите да ги вземат! Не ми стига умът какво да правим. Изглежда, че сме се заели с безнадеждна работа.

Д-р Х о ф м а н. Знаете ли от какво се безпокоя найвече, сър? Колегите, вместо да внушават здравомислие на нашите пациенти, започват да се поддават на техните идеи и прогнози, заедно обсъждат техните налудничави философии. Учени с учени, общи проблеми за човека и света... Неизбежно.

Г е н е р а л ъ т. Какво? Да не искате да кажете, че единственият луд тук съм аз? Вие сте наклонен да ги оправдавате? Вашите колеги, пък кой знае дали и самите вие не сте напълно здрави умствено. Всички психиатри са обременени наследствено.

Д-р Х о ф м а н.

БЕЛЕЖКИ

ЛЕГЕНДА ЗА СИБИН, ПРЕСЛАВСКИЯ КНЯЗ

„Легенда за Сибин, преславския княз" е първата историческа повест на Емилиян Станев. Може би за читателите тя бе една изненада, защото Емилиян Станев бе познат като писател, непосредно свързан със съвременността (не в тесния хронологически смисъл) – автор на чудесни разкази за животните, тънък художник на природата, изобразител на тихи човешки драми от всекидневието, създател на една широка картина на обществените борби и социалните сътресения в годините след Първата световна война в романа „Иван Кондарев". Защо писателят се насочи към далечното минало на българския народ? Сюжети от съвременността не му липсваха – и никога не са му липсвали. На 24.IX.1967 г. ми казваше: „Страшно много сюжети имам, цял купя от сюжети, раждат се и зреят. Приличам на дърво, обсипано с плодове – чакам да видя кой ще узрее пръв, за да го откъсна." В годините, когато почти изцяло изглеждаше погълнат от далечната история, Ем. Станев написа цяла редица творби със съвременна тематика: „Скот Рейнолдс и непостижимото", „Вълкът", „Забравеният портрет", „Язовецът", повестта от недалечното минало „Търновската царица".

Интересът към историята възникна у Емилиян Станев неслучайно. Не искам да изтъквам тук ролята на детските му спомени от историческата атмосфера на родния му град Търново – безспорно те не са без значение, – но първопричината е сблъскването му с трудни проблеми на нашето обществено битие, на нашата национална съдба; за да ги реши, той трябваше да потърси корените им в историческото минало. Емилиян Станев не се нае да пише романи – исторически хроники, а се насочи към по-лаконични форми

на психологическото вглъбяване и философската концепция. Всъщност в историческите си творби той продължи да решава въпроси, които вече бяха го вълнували – особено в „Иван Кондарев".

Ем. Станев многократно се е изказвал върху връзката между история и съвременност и за задачите, които постава на историческата белетристика. След едно пътуване из Добруджа през 1964 г. казва на жена си: „Нашата земя е богата с гласове. В нея са натрупани култури на траки, гърци, римляни, прабългари. Задача на българския писател е да разрови пластовете и да извлече тези култури за нуждите на съвременността. Писателят трябва здраво да е свързан с трудовия народ и с всички проблеми на съвременността. Длъжен е да гледа напред, но е длъжен да се обръща и назад в миналото, защото народното съзнание има свои дълбоки корени във вековете и тъкмо в тях се крие неговата особеност, която го отличава от другите народи. Всеки народ и всяко отечество са създадени от праха на мъртвите."

Към идеята за създаване на творби с историческа тематика писателят се ориентира през 1964 г. Силен тласък му дава едно посещение на старите български столици. Н. Станева разказва:

„Връщам се в 1964 г. Месец май. Все още сме в дните на блажено успокояване, когато творческият демон се е отдал на почивка и е леко задрямал. Решаваме да направим пътуване из „светите места", както се изразява Емилиян, т.е. да посетим Мадара, Плиска, Преслав и Търново. Преди тръгването води дълъг разговор с проф. Бешевлиев, който ни дава препоръка за пазача на къщичките под Мадарските скали. Тези няколко едностайни постройки са собственост на БАН и се използват от научните работници. Предвидливостта на Бешевлиев се оказа много полезна – в Шумен не намерихме място за нощуване и прекарахме незабравима нощ в една малка стаичка в подножието на скалите край горичка с нацъфтели рожкови. Пейзажът е неповторим. През нощта падна лека мъгла, хвърли було върху пълната луна, замрежи скалите и те сякаш се отдалечиха. В нощната тишина започна славеев концерт – надпяваха се стотици славеи. Емилиян не спа. Прекара нощта почти навън, в съзерцание. Мощните очертания на Мадарските скали го караха просто да се задъхва от възторг. Червените цветове на рожковите така разпалваха въображението му, че в главата му се роди цял разказ. Търси тема и сюжет за ново произведение. „То трябва да бъде най-прекрасното и сладко нещо, написано от мене досега. Да услади душата на българина." Погледна сякаш с нови очи на Плиска и Преслав, вгледа се в строителния гений на прабългарското племе и се възхити.

Тези три дни, през които обикаляхме люлката на българската държава, бродехме из развалините на Плиска и Преслав, качвахме се на Мадарската крепост и разглеждахме музеите, се оказаха решителни в творческия път на Емилиян. Старата българска история го погълна. Трескаво и със страст започна да се запитва какво е представлявало това прабългарско племе, което ни смайва с мащабността на строежите си. Каква е била неговата душевност? То ни е завещало името си, съвсем малко от езика си и си остава за нас тайна. Тези мисли започнаха да го занимават, но още нищо не се очертаваше във въображението му като сюжет. Основната мисъл, която му се налагаше, беше следната: за да имаме очи за съвременността, трябва да познаваме историята си. Съвременният българин е потомък на своите прадеди и носи нещо от тях, оцеляло през вековете. Да се опитаме да надникнем в душевността на нашите прадеди, за да разберем нашата."

През август 1964 г. Ем. Станев прекарва в писателския почивен дом във Варна. Тук се появява конкретно идеята за книга с исторически сюжет:

„Мадарските скали и тяхното величие, както и посещението на Преславския музей силно го развълнуваха. Наскоро аз му прочетох нещо от книгата на Жорж Деромиен „Инквизицията", а именно епизода за Робер льо Бугр. Емилиян веднага си представи, че този Робер е бил наистина бъл-

гарски богомил, че е напуснал България при Борил заедно с другите богомили, отишли в Италия и Франция да сеят новото учение, че после се отказал от ереста и станал инквизитор. Накрая с опустошена душа като клет скитник се прибира в България, за да умре пред вратата на собствения си дом.

Една вечер проф. Бешевлиев му донесе снимката на открита в Преслав сребърна чаша с надпис: Сибин, велик жупан на България. Бъдещата книга получи заглавие „Сибин, княз преславски".“

Творческата история на „Легенда за Сибин, преславския княз" е добре документирана от записките на Н. Станева. Писането бе започнато на 13.X.1965 г. и завършено на 24.IV.1967 г. Но фактически началото бе сложено още през 1964 г., защото самото писане се предхождаше от дълга подготовка. Виждах се постоянно с Ем. Станев (вече бяхме съседи) и можех да наблюдавам неговата работа; отсъствах само през първата половина на 1967 г., когато бях във Франция. Писателят не криеше своята творческа работа, обичаше да споделя творческите си вълнения, да разказва сюжетите си, да чете написаното, за да го проверява; по този начин зрееха художествените му замисли. Бях свидетел на подготовката, която направи, преди да започне писането. Той се съветваше с проф. В. Бешевлиев, искаше историческа литература от мен, прочете доста исторически съчинения; Н. Станева му превеждаше някои френски текстове. Всичко това е отбелязано твърде подробно в „Дневник с продължение"; за него е разказано и в литературната анкета, направена от Ив. Сарандев. Между книгите, които му дадох, бяха двата тома от историята на проф. П. Мутафчиев, „Богомилски книги и легенди" от проф. Йорд. Иванов, „Христоматия по старобългарска литература" и др. Ровеше се в историята на Златарски, чете на български византолозите Дилс и Рембо, дори „Папеса Йоанна" (от нея бе почерпил някои данни за Средновековието) и др. През май 1965 г. замина за Париж – с оглед на първия проект да прати Сибин във Франция при катарите, но там остана само 13 дни, защото бе разбрал, че за кратко време не може да се проучи историческата обстановка, в която се е развивала дейността на катарите. От Париж донесе редица интересни книги: „Катарите", „Кладата на Монсегюр", „Песен за кръстоносния поход срещу албигойците" (в три тома), „Военният и религиозният живот през Средновековието и Ренесанса".

Ще приведа няколко важни момента от замислянето и писането на повестта.

На 17.X.1964 г. Н. Станева отбелязва: „Все още не започва работа. Период на лутане, опипване, търсене. Спира се ту на един, ту на друг сюжет, но в последно време мисълта за Сибин, преславския княз, надделява..." „... Образът на Сибин става „видим", дори твърди, че никой герой досега не му е бил така ясен. Мъката иде от неизяснената фабула и от недостатъчността на исторически данни. Въображението му създава отделни епизоди и образи, които още не могат да се свържат фабулно. Започна да мисли, че ще му се наложи да отиде във Франция."

На 10.X.1964 г.: „Започна да скицира материала, да планира първите глави и да прави исторически справки. Набеляза скелета на четири глави."

На 18.X.1964 г.: „Събира материали, води си бележки, трака на машината всеки ден преди обед. Образът на Сибин всекидневно се пълни със съдържание. Вижда го обграден с „черно сияние". „Прилича на Архангел Михаил." Образа на жената, която в началото нямаше име, то му хрумна по-късно, но се наложи без колебание, откри неочаквано. Един ден у Петър Динеков прелиствал някакво илюстровано руско издание на „Кола Брьонон". Видял рисунка на жена, захапала между зъбите си стъбло на откъсната роза, и веднага извикал: „Това е тя!"

Ем. Станев изпитваше постоянно колебания за жанровата форма на своята творба. Огромният труд, който вложи в „Иван Кондарев", го беше измъчил. На 4.VII.1965 г. той ми каза: „Няма да пиша вече романи. Виждам, че това не е

моят жанр. Само като си помисля, че трябва да пиша глава след глава, загубвам всяка охота. Дори двете замислени исторически повести „Султански лов" и „Сибин, княз преславски" ще ги напиша като малко по-големи разкази." Все пак през октомври бе вече започнал да пише роман (често го наричаше повест). Една седмица след това ми съобщи (20.X.1965 г.): „Реших да изоставя замислените разкази и въпреки всичко да започна отново романа, макар и значително по-кратък от „Иван Ковдарев"."

Отначало работата тръгва леко. Н. Станева предава първите му впечатления от хода на писането: „Много леко ми тръгна, сякаш то извира от мене. Всичко в тази книга трябва да бъде изпълнено с жестока красота. Чувствам как словото престава да бъде слово и се превръща в живот. Зад трагедията на Сибин искам да изразя трагедията на българския народ, който не може да живее нито с духа, нито с разума." Скоро обаче писателят среща значителни трудности – свързани не само с оскъдността на историческия материал, но преди всичко с основната концепция, с композицията, с повествователния стил и езика. Неслучайно повестта отне на Ем. Станев три години – нещо, което бе нормално за неговия творчески процес, свързан с изясняване на проблемите и образите, с необикновената взискателност към себе си. Особено интересен е въпросът за концепцията на творбата.

Писателят заявява пред Ив. Сарандев: „Първоначалният замисъл беше Сибин да избяга от България, да отиде във Франция, там от богомил да стане католик, инквизитор като Робер льо Бугр и накрая с опустошена душа да се върне и умре в България като скитник." Следващият етап е отбелязан от Н. Станева: „През май 1966 г. „Легенда за Сибин, преславския княз" се изясни окончателно като идея и фабулата се промени коренно. Емилиян реши да развие действието само в България – от Франция и от Роберто Бугаро като прототип се отказа, защото сам усети, че почвата под краката му е несигурна. Образът на Сибин се очерта в друг план: макар и отминаващ като явление в нашата история, той трябваше да остане величав, а не с опустошена душа, както беше замислен първоначално. Струва ми се, че темата стана по-дълбока, по-национално осмислена."

В бележника си писателят представя кратко сюжетното развитие: „Един аристократ, обаче безплоден, изтласкан вън от живота на народа си, един философ – отец Силвестър, – който търси спасителната формула, една възторжена жена, болярска дъщеря, и един слуга, който може би единствен знае какво иска – обаче плебей..."

Важно място в художествените му търсения заема въпросът за езика: „Впусна се да ми говори за езика на легендата, който трябва да се отличава от езика на по-ранните му произведения, и за всичко онова, което се стреми да постигне чрез него. Иска да обогати съвременния ни език с някои забравени езикови форми, без обаче да прекалява с архаизмите. Само чрез постройката на фразата и нейния ритъм трябва да постигне средновековната атмосфера, да се приближи до епохата. За да бъде произведението по-динамично и да се усети легендарният му характер, ще си служи повече с прости изречения, както е в приказките и в легендите. Иска обаче в него да се чувства една лека ирония."

Писането на „Легенда за Сибин, преславския княз" се съпътстваше и от много разговори (те често се превръщаха в остри спорове за ролята на Византия и византийската култура, за фаталните последици – според Ем. Станев – от приемането на византийското православие, за предимствата на католицизма, за характера на богомилството). Тези разговори даваха своето отражение непосредно върху творческата работа на писателя. Когато завършената повест се подготвяше за печат, Ем. Станев ме помоли да напиша послеслов, за да се улесни читателят за по-точно разбиране на историческата епоха, в която се развива действието. Освен в първите издания на „Легенда за Сибин, преславския княз" тя е поместена в книгата „Между свои и чужди", 1969 („От легендата към истината").

„Легенда за Сибин, преславския княз" се прие добре от читателите и критиката, при все че бе изненада за мнозина; така бяха се сродили с художествения свят на писателя, че навлизането му в историческата белетристика им се видя непривично.

*

Действието на повестта се развива в едно много сложно и драматично време – началото на XIII век, епохата на цар Борил. От избухването на въстанието на братята Асен и Петър в 1185 г. срещу византийското владичество тридесет години минават в упорити и напрегнати борби, от една страна, срещу външните врагове на възстановената българска държава, а от друга – срещу вътрешните противоречиви сили. Последователно падат жертва на междуособните феодални борби владетелите Асен, Петър и Калоян. В 1207 г. на престола се възкачва узурпаторът Борил (сестрин син на Калоян), който прогонва законните Асенови наследници.

Властта на Борил среща опозицията на недоволните местни владетели и боляри и на народните маси. Особено силно се проявява народното недоволство, което се изразява в движението на богомилите. В 1211 г. Борил свиква специален събор срещу богомилите; богомилските идеи биват осъдени, привържениците им – подложени на тежки наказания. За жестоката класова борба свидетелства Бориловият синодик – сборник от статии и разобличения срещу еретиците.

Епохата, която засяга Ем. Станев, има още една особеност – контактите на българската държава със западния свят. В края на XII век през Балканския полуостров преминава кръстоносният поход на император Фридрих Барбароса; в 1204 г. френски и италиански рицари кръстоносци завладяват Цариград. Създават се твърде сложни отношения между българите и кръстоносците, латинската държава и римския папа.

Стр. 9, *каменни баби* – каменни жени; скулптурни изображения, намерени от Южна Русия до Алтай, създадени от тюркските народи. В България не се срещат; открити са само две подобни статуи от по-късен произход в скитска надгробна могила при с. Енидже, Шуменско; вж. Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура VI–XI век., София, 1977, с. 135.

Стр. 18, *богомилството* – вж. подробности у Йорд. Иванов. Богомилски книги и легенди. София, 1925; Д. Ангелов. Богомилството в България, III изд. София, 1969.

Стр. 24, *великата победа при Одрин* – в 1205 г. Калоян разбива латинците при Одрин и пленява император Балдуин Фландърски.

Стр. 33, *Бориловият събор* – разказът за събора се намира в Бориловия синодик; вж. М. Г. Попруженко. Синодик царя Борила. София, 1928; П. Динеков, К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. София, 1961 (и сл. издания).

Стр. 60, *разсъждения за съдбата на българския народ* – това е любимата тема на разговорите и споровете на Ем. Станев; същите мисли вж. у Н. Станева. Дневник с продължение. София, 1980, с. 226 и др.; Ив. Сарандев, Емилиян Станев. Литературна анкета. София, 1977, с. 94–97.

Стр. 76, *молитвена сграда* – богомилите не са имали черкви и молитвени сгради.

Стр. 80, *учението на Силвестър* – в действителност не е имало такова учение; творческа измислица на писателя.

ПЕТЪР ДИНЕКОВ

ТИХИК И НАЗАРИЙ

Повестта е замислена като продължение на „Легенда за Сибин, преславския княз", написана бе обаче по-късно, след завършването на „Антихрист". Описвайки едно посещение, което Людмил Стоянов и аз направихме на Станеви в Бояна на 26.V.1971 г., Н. Станева отбелязва: „Цитирам този откъс от дневника си с дата 25 май 1971 г., защото в този ден се зароди у Емилиян идеята да напише книгата „Тихик и Назарий". При гореописаното посещение Петър Динеков ни говори за някои основни и постоянни явления в българската литература, чрез които е могла да се осъществи нейната непрекъснатост през вековете въпреки катаклизмите в историята ни. Написал статия по този въпрос, озаглавена „Хилядолетното единство на българската култура", където посочва две от тези явления – Кирил и Методий и Иван Рилски"... „Емилиян живо се интересува, мислите на Динеков му се видяха извънредно важни, съществени и ценни."

Статията излезе в „Литературен фронт", бр. 21 от 20.V.1971 г., също в книгите „Историческа съдба и съвременност", 1972, и „Похвала на старата българска литература", 1979. Привеждам пасажа за Иван Рилски:

„Понеже става дума за явления с многовековна трайност, ще посоча още един пример – името на Иван Рилски и неговия манастир. Има някои поразителни факти: за никого от българските средновековни дейци нашите стари писатели не са написали толкова биографии (жития); основаният от Иван Рилски манастир преживява повече от десет века; унищожаван, изгарян, разсипван, той постоянно възкръсва за нов живот и през Средновековието и Възраждането играе ролята на голямо културно средище. Той възкръсна за нов

живот и в наше време – като национален музей. Цели векове към Рилския манастир са пътували кервани от поклонници; и днес към него се насочват безкрайно множество екскурзии. Мотивите в миналото и днес са различни – няма никакво съмнение. Но не бих казал, че някога те са били изключително религиозни: религиозността отдавна не е отличителна черта на българския народ. През епохата на турското робство Рилският манастир и образът на неговия основател Иван Рилски са привличали умовете като народностни символи, като спомен за блясъка на някогашната българска култура, за свободната българска държава, чиито ръководители са се отнасяли с дълбоко уважение към това българско културно огнище и щедро са го покровителствали. Когато в 1469 г. пренасят мощите на светеца от Търново в Рила, отвсякъде по пътя се стичат развълнувани българи, въодушевени не толкова от религиозни, колкото от патриотични чувства. С подобно вълнение през XVIII в. един българин от Силистра, Партений Павлович, който работи сред сърбите в тогавашната Австрийска империя, преписва прочутата грамота на Иван Шишман, дадена на Рилския манастир в 1378 г. Тук не говоря за отношението на българите към Рилската обител през епохата на Възраждането.

С какво е привличал Рилският манастир нашия народ през вековете? Вероятно не само с чудната природа, с великолепните си сгради, със старинната си живопис, с ценните си книги и ръкописи. Има нещо в образа на самия Иван Рилски, което народът е почувствал като нещо много близко, като част от себе си. Неслучайно Патриарх Евтимий в тежки за България времена се обръща с молитва към него – да спаси единородния си български народ; да го запази от нападенията на иноплеменниците.

Отшелник, който се примирява със злото? Или борец срещу неправдите на света, избрал за оръжие пасивния и мълчаливия протест? Мистик или философ, който в усамотението и отдалечението от света търси да разгадае тайните на битието? Биографията на Иван Рилски е една легенда, в която мъчно можем да открием реалните контури на света. Но ясно е едно: това е един човек, който е излязъл от народа (едно от най-старите му жития казва: „Не притежаваше нищо освен един брат и един вол"), и недоволен от действителността, която го заобикаля, е потърсил нов път. Иван Рилски е покорил народното въображение както с бедността си, така и с чистотата на поривите си, със скромността на живота си, с духовните си търсения, със своеобразния си протест срещу злото в света. Затова споменът за него е надживял историческите превратности и е стигнал до нас – като национален символ.

Тук само поставям въпроса за Иван Рилски и неговия манастир, но нашата наука е длъжна да намери истинското обяснение на създаването на този символ."

Н. Станева продължава: „Мисълта за Иван Рилски не го напущаше. Динеков му даде някои книги за великия пустинник и Емилиян реши, че чрез неговия образ би могъл да изрази много от онова, което го вълнува. „Искам, казваше, да пиша за величави неща, за нравствена красота. Да направя нещо, което да „порази ума и да стисне сърцето", такова, каквото са успели да постигнат истинските художници. Как са могли и защо са могли? Защото са имали вяра, т.е. Бог, имали са надежда, а най-сетне и любов..."

„В бележника си е записал: „Към всичко подхождай с любов – към цветето, към дървото, към птицата, към животното, към човека, дори когато той не заслужава това чувство – иначе няма да разбираш, т.е. да прощаваш."

Искаше от Назарий да направи светец. Въображението му го рисуваше светъл, очистен от всяка земна низост, изпълнен с любов към света. Тази идея дълго го вдъхновяваше. Постепенно замисленото почна да става по-определено и да се очертава като продължение на „Легенда за Сибин, преславския княз". Тогава на преден план излезе образът на Тихик, който поема функциите на съвършения и започва да управлява общинарията. Назарий трябваше да бъде противопоставен на Тихик и чрез двамата герои да се изрази кон-

фликтът между властника и човека на изкуството. Затова нарече книгата „Покривалото на съвършения“ и първите ѝ страници написа на 15 септември 1972 г. Чрез нея започна да се бори с тягостните чувства, да спасява надеждите си в човека.“

Н. Станева е проследила подробно създаването на повестта; тя бива завършена на 16.I.1976 г. Както винаги, в работата на Ем. Станев има моменти на увлечения, но също така и периоди, в които писането напредва бавно, а понякога и съвсем прекъсва. Както и при други случаи, Ем. Станев междувременно обмисля и дори завършва други творби. В процеса на работата се променя концепцията: Назарий не стига като Иван Рилски до планината, до отшелничеството, защото бива убит. По този начин не се осъществява първоначалният замисъл на образа.

Творческата работа за Ем. Станев е мъчителна, често настъпват моменти на криза. Н. Станева посочва няколко такива момента: „През пролетта на 1974 г. трагедията на Назарий започна да се задълбочава, но тя се оказа трагедия на Емилиян Станев. Тогава наблюдавах при него мигове на много напрегнат размисъл: седи дълго в креслото с изопнато от напрежение лице, с втренчен пред себе си поглед, дори устните му леко помръдват от някакви безгласни думи.“ Особени усилия му струва извисяването на образа на Назарий. Понякога е обхванат от съмнения:

„Тези отшелници всъщност са били егоцентрични хора. Човекът е създаден за дейност, живее между себеподобните си, действа сред тях. Всяко бездействие е смърт. Животът е движение, борба, дело.“ Изнервен, писателят все пак се шегува: „Загази, казва, Назарий, загази и авторът му.“ Друг път заявява: „Моят Назарий е на кръстопът и авторът му с него. Вечното го тласка към смъртта, някогашното му блаженство се превръща в гнет и тъга и го изхвърля от живота. Художникът става Сатана. Мисля, че великите отшелници са били велики честолюбци. Да обичаш Бога, значи все пак да ненавиждаш човека.“

Ето в такива мъчителни размисли се ражда литературното произведение. Имах възможност често да разговарям с Ем. Станев върху въпросите, които го терзаят. По негова молба му взех от Университетската библиотека „Животът на Исус“ от Ренан; занесох му книгата на Б. Примов „Богрите“, „Рилският отшелник“ на Ив. Дуйчев. На 17.IX.1972 г. съм записал: „Емилиян ми каза, че вече пише „Тихик“. Тихик – властник. Ще покаже как самата власт ги тика към престъпления. Животът е безкрайно сложен, не може да се подчини на правила. Младият човек е художник и засега се нарича Назар. Той отива в планината, става светец – нещо като Иван Рилски; народът тръгва след него. Емилиян вече има основните линии на фабулата. В тефтерчето си е нахвърлил отделни мисли, които следния път ще ми прочете.“ Наистина много пъти ми чете не само мисли, но цели откъси от повестта, докато тя мина през сложни перипетии, за да стигне до окончателния си вид. Писателят се отказа от отшелничеството на Назарий и насочи вниманието си към отношенията между художника и властника. Той искаше да напише чрез историческите образи съвременна книга – „книга за човека, който управлява, и за неговата трагедия“ (1.X.1972 г.). Оттук и промяната на заглавието – вместо „Покривалото на съвършения“ предложих му „Тихик и Назарий“. Отговори ми: „Има време, нека завърша повестта, тогава ще помисля за заглавие“ (1.II.1974 г.).

ПЕТЪР ДИНЕКОВ

АНТИХРИСТ

Романът „Антихрист" бе замислен и написан след завършването на „Легенда за Сибин, преславския княз". С право Н. Станева отбелязва, че Ем. Станев ценеше от всичките си произведения най-много „Антихрист"; писа го с необикновена любов и увлечение, може би защото действието се развиваше в любимия роден град, вече имаше опита от първата си историческа повест, разполагаше и със сериозни исторически знания (разбира се, продължи да събира и чете научни изследвания по българска история). Главните си усилия вложи във философските търсения на българската интелигенция през XIV в. и в съвършеното извайване на образите.

На въпроса на Ив. Сарандев свързан ли е „Антихрист" с някакъв конкретен повод Ем. Станев отговаря: „Ами конкретният повод са моите размисли и четенето на старобългарската литература и на нашата история. Времето на Борил беше ме заинтересувало, когато писах „Сибин". Последните дни на Александра преди падането на Търново, също на Шишмана са време, върху което съм, тъй или иначе, мислил и което съм се опитвал да съзерцавам през развалините в Търново още като дете. После недейте забравя, че „Антихрист" е много автобиографичен. Това са моите душевни етапи, през които съм преминал, проектирани и пренесени върху един друг свят."

Н. Станева дава следните сведения за началото на замисъла – септември 1967 г.: „Емилияновата впечатлителност е удивителна. Докато бяхме на морето, мислеше и се вълнуваше от идеята за „Теофано отровителката" (преименуван по-късно „Язовецът"), отидохме в Мадара и Търново – грабна го историята. Отдавна, още преди няколко години, бе

намислил да напише разказ, свързан с падането на Търново – „Предателят Аса“, така го нарече. Сега въображението му отново се развихри. Откакто сме се върнали в София, все за това мисли, но се опитва да му вложи по-дълбок смисъл, да го свърже с отровата на разни богомилски секти, която е разлагала душата на българина. Вчера ми говори как разказът се оформя в съзнанието му като изповед на един монах.“ Веднага след връщането си в София Ем. Станев се среща с Вера Мутафчиева, която му дава френски изследвания върху султан Баязид. На 14.XII.1967 г. Н. Станева отбелязва: „... Днес започна новата книга от времето на падането на Търново, която нарече „Житие на душегубителя, грешника и смешника Теофил“. Заглавието е временно, условно. Това е разказът, който дълго носи в съзнанието си като „Предателят Аса“. Темата, изглежда, се изясни и въображението му създаде образа на един интересен средновековен човек, поет, интелектуалец, мислещ тип, нещо от рода на Сибин и отец Силвестър, по-скоро тяхно продължение. Увлече се в работа и прекара целия преди обед пред машинката. Смята, че е уловил тона на житието. „Сега най-важното е да постигна сгъстеност и динамика, но това не бива да става за сметка на белетристичната живописност. Писателят не всеки ден е писател. Невъзможно е. Онзи, който е такъв всеки ден, лесно се превръща в съчинител.“

Последната фраза разкрива основния принцип в творческата работа на Ем. Станев. И при „Антихрист“ се повтори продължителният и мъчителен творчески процес.

С началния замисъл на „Антихрист“ е свързана и моята бележка от 24.IX.1967 г.: „Разговор отново за Търново, Евтимий, XIV век – все с оглед на новата му книга. Иска ми литература за исихазма. Горе-долу се е оформила основната фигура: исихаст, ученик на Евтимий, минал през търсенията и увлеченията на исихастите и еретиците, прекарал из горите (тук ще бъде вплетен и любовен елемент), след това попаднал в Търново по време на обсадата му, свидетел на последните дни на българското царство. Всичко това разказано от него, когато е вече избягал от България.“

Н. Станева отбелязва на 16.I.1968 г., че работата над „Антихрист“ е започнала: „Не излиза никъде, чете стари текстове, мъчи се да вникне в старобългарските форми и словореди на езика. Здравко Моллов от град Елена открил в Капиновския манастир стара книга от XIII век с дамаскини и поучения. Вътре има и препис от Житието на света Петка от Патриарх Евтимий. Преписите са правени в началото на XIX век. Щом научи за тази находка, Емилиян писа на Здравко Моллов. След няколко дни Моллов пристигна и заедно с тази книга донесе още няколко книги, за да ги предаде на Народната библиотека. Разгледахме книгите и с помощта на Петър Динеков прочетохме доста от тях.“ Н. Станева съобщава, че Ем. Станев е написал първите пет страници от романа.

От самото начало бях в течение на замисъла на новата творба. Освен книгите, за които споменава Н. Станева, много добре си спомням, че занесох на Ем. Станев едно издание на „Житие и страдания грешнаго Софрония“. Бях убеден, че то ще му помогне да намери съответния тон, защото, изхождайки от първото заглавие „Житие на душегубителя, грешника и смешника Теофил“, смятах, че се касае за творба с ироничен стил. Когато ми четеше първите написани страници, все казвах, че Ем. Станев не е постигнал ироничния тон на Софроний. Постепенно се убедих, че писателят не си поставя такава задача; именно затова той смени заглавието с друго, съвсем точно и извънредно изразително и смислено – „Антихрист“.

Търсейки стила и тона на творбата, Ем. Станев искаше да се запознае по-отблизо със старобългарската литература, да почувства нейната художествена и езикова атмосфера, да навлезе в жанровата ѝ система. Дори поиска да чуе текст на старобългарски език, а и сам се опитваше да чете старобългарски. Особено го интересуваше житийната литература. Безспорно той нямаше намерение да възкресява средновековни жанрови форми, но имаше желание да извлече

някои структурни, образотворчески и стилистични елементи, които да му помогнат в търсенето на нова художествена атмосфера. „С тази книга искам да свържа забравената и съвременната проза – да използвам старите средновековни форми за една съвременна проза. Ако постигна това, ще бъда доволен."

При все че и при „Антихрист" се лута, търси, пише с увлечение, за известни периоди прекъсва писането, за „да работи на два стана" (пише и „Търновската царица"), писателят многократно дава израз на своята радост от творческата си работа. На 8.II.1968 г. Н. Станева е записала думите му: „Ех, че книга ще стане! Чудесно е, че можеш да живееш в XIV столетие! Но като я свърша, ще мога да се смея на глупаците, които ще я гледат, както лисицата гледа капана – със страх да не я удари." На 22.II.1968 г. Ем. Станев казва във връзка с публикувания откъс в „Литературен фронт": „Никога не съм чакал с по-голямо спокойствие преценката на читателите, както сега за тази книга. За мене тя е извор на велика радост. Сякаш сама се пише, въпреки че ме изморява повече. Няма за мене по-голямо щастие от това да си пиша, а нафтовата печка да бумти, да диша." „... Сега започвам най-важната глава – за исихията. Ако успея, книгата ще стане. Нямаш представа колко съм щастлив, че пиша тази книга, че имам тази тема. Като си помисля, че иде зима и аз ще си седя в кабинета и ще пиша книжката си, обхваща ме просто блаженство."

Удоволствието, с което пише „Антихрист", личи и от думите му, казани на 23.III.1968 г.: „... тази книга иска голямо самовглъбяване. Трябва буквално да потъна в атмосферата на епохата и в душевността на този човек, защото аз рисувам не характер, а душевност, човешка душа от XIV столетие. Искам пълно спокойствие. Понякога едно изтрополяване на камион по улицата прекъсва нишката." Открито изразява и задоволството си от романа: „Най-високо ценя „Антихрист"; „От „Антихрист" съм доволен. Тази книга как я писах, и аз не зная. Но когато седна и сега да я чета, виждам, че добре съм я направил."

Не са малки трудностите, които среща. Липсват му преди всичко исторически данни – при описанието на двореца; за семейството на Иван-Александър (обръща се за сведения към Ив. Дуйчев), за отшелническия живот в манастирите (посещава Килифарския манастир и манастира „Св. Троица" при Търново); разговаря с търновските историци; в Никополската крепост търси следите на Иван Шишман. Трудно му се удават две глави: срещата на Евтимий с Теофил в затвора и описанието на обсадата на Търново. Някои от отделните глави имат по шест редакции. Н. Станева свидетелства за творческото напрежение на писателя: „Наблюдавах през последните седмици, за които говоря, страстния му стремеж да вникне в душевността на българския народ, в неговото отношение към явленията, към различните обществени институции. Всичко това търсеше в народното творчество, най-вече в народните песни. Отново запрелиства томовете със старите песни, народния епос за Крали Марко и Секула детенце."

В процеса на работата се обръща и към историческите романи на Вазов. Записал съм на 10.IX.1968 г. изказването му: „Емилиян говори за „Антихрист". Чел „Светослав Тертер" – Теофил почнал да не му харесва. Вазов му направил силно впечатление. „Има едни неща у Вазов, които бих искал да пренеса в моята повест – направил ги е добре, добре ги е направил. Вазов е все пак Вазов – за последен път се убеждавам."

В последните месеци преди завършване на романа Ем. Станев видоизменя заглавието: „Поучително житие на грешника и смешника Теофил за митарствата на душата му" (разговор от 23.II.1970 г.). На 30.V.1970 г. творбата е завършена с много сполучливото заглавие „Антихрист".

Ем. Станев трябва да преодолява още една трудност. Новината, че пише нова историческа творба, предизвиква в някои среди неприязнени коментарии: бягал от съвременните проблеми, занимавал се с „попски работи". В „Дневник с

продължение" този момент е осветлен широко. Помня огорчението на писателя. Но той не се смути и продължи работата си, убеден, че историческата проза, която пише, в своята дълбока същност е свързана с проблемите на съвременността. Н. Станева е отбелязала неговите размисли, в които се съдържа категоричен отговор на зложелателните коментари. „Целта на моите книги – „Легенда за Сибин, преславския княз" и „Антихрист" – е да покажат големите духовни ценности на народа ни. Мисля, че днес нашият народ проявява интерес към миналото си. Искам да проследя онези духовни пътища на българина, които бяха пресечени от историческите обстоятелства, от робството. Занимавайки се с проблемите на моя Теофил, който е представител на духовно най-издигнатите българи от времето на цар Иван-Александър, ученици от Теодосиевата школа, аз се занимавам с общочовешки проблеми, но в рамките на българския характер и историческата правда. Историческата проза трябва да прехвърли мост през тези пет века към духовността на българина от XIV столетие, и то не само в съдържанието." И по-нататък: „Който се интересува от човешката душа, той се интересува както от днес, така и от вчера. Съвременността е без дата."

Бъдещето потвърди правотата на Ем. Станев. Нещо повече – той смяташе тези книги до голяма степен автобиографични, защото Сибин и Теофил отразяваха черти на неговата собствена личност и много особености на съвременния човек – с „непрестанно движение, издигане и падане, светлина и мрак".

Ем. Станев мислеше и за продължение на „Антихрист". На 21.I.1974 г. ми каза, че след „Покривалото на съвършения" ще пише нова историческа повест – ще противопостави Евтимий на Иван Шишман. Повестта ще започне с вечеря – последната царска вечеря в Търново. На 5.VI.1974 г. ми съобщи, че започнал повест за сина на Иван Шишман – Александър – пленен от турците, и за монах Симеон, който станал дервиш. На 16.VI.1974 г. отново говори, че замисля повест, която ще бъде нещо като продължение на „Антихрист"; ще носи заглавие „Проклятието на духа"...

Можем само да съжаляваме, че Ем. Станев не успя да осъществи всичките си планове в историческата проза. Между тях са „Султански лов" и „Проклятието на духа", които щяха да ни пренесат в епохата на турското робство. Пет исторически повести и романи – „Легенда за Сибин, преславския княз", „Тихик и Назарий", „Антихрист", „Проклятието на духа" и „Султански лов" – това значи пет книги на размисъл над българската историческа съдба.

*

Романът „Антихрист" е посветен на един от най-трагичните моменти от историята на българския народ – разрухата на българската държава през XIV в. и завладяването на България от османските нашественици. Тези събития са привличали вниманието и на други български писатели: Ив. Вазов („Иван-Александър" и „Към пропаст"), Ст. Загорчинов („Ден последен"). В романа си Ем. Станев поставя важни идейно-философски проблеми, които все повече стават проблем на литературнокритически разглеждания (вж. книгата на Румяна Йовева „Философско-историческите романи на Емилиян Станев", 1981). Романът „Антихрист" представлява голям интерес и от гледище на историографията, като изображение на една историческа епоха. Тук бяха посочени някои от съчиненията, които Ем. Станев чете и използва, но списъкът съвсем не е пълен; повече данни могат да се намерят в „Дневник с продължение" на Н. Станева. Писателят извърши сериозна подготовка с оглед на вярното изобразяване на епохата; „историзмът" на творбата му е безспорен. Това се вижда от историческите данни за лица и събития от административно-държавната и черковната терминология (на много места тя може да затрудни читателя), от описанието на вътрешното състояние на държавата и т.н. И все пак въпросът за историческата достоверност на романа

заслужава сериозно проучване, без да се забравя обаче, че се касае за художествена творба, в която материалът е подчинен на една творческа концепция. Опитвайки се да проникне в българската национална съдба, да разкрие философията на историческото развитие, Ем. Станев защитава свои мирогледни принципи и любими идеи.

При внимателно вглеждане в „Антихрист“ могат да се открият редица от изворите на писателя, например при описанието на Иван-Александър и неговото семейство, при изображението на Теодосий Търновски, при изложението на учението и движението на исихастите, при картината на еретическите борби, бит и нрави (житието на Теодосий Търновски от цариградския патриарх Калист), при черковните отношения с Византия, при изображението на отец Лука (житието на Ромил, написано от монах Григорий) и др. Трябва да се имат предвид и непосредните впечатления на Ем. Станев от историческите паметници в Търново, от развалините при Никюп. Интересни са и стихотворните произведения на младия Еньо; писателят е използвал като образци старобългарски стихотворения.

ПЕТЪР ДИНЕКОВ

ЧЕРНИЯТ МОНАХ

Част от повестта е публикувана в сп. „Пламък“, г. XXII, 1978, кн. 1, под заглавие „Насън и наяве“. В процеса на работата авторът променя на няколко пъти заглавието. В „Дневник с продължение“ Надежда Станева пише, че след като приключва работата си над „Антихрист“, нахвърля няколко страници от книга със заглавие „Пет дни“. Това е разказ за стар пенсионер, останал сам пет дни вкъщи и през тия пет дни прави равносметка на живота си. При новото си връщане писателят пренася действието в епохата на Евтимий, Иван Шишман и неговия син Александър; появява се и образът на Черния монах, измъчващ сънищата на стария пенсионер. Тъй като по тон повествованието напомняло на „Антихрист“, писателят последователно сменя заглавията на творбата – първоначално „Пет дни“, после „Проклятието на духа“, а когато решава да отпечата откъси в сп. „Пламък“, я нарича „Насън и наяве“. На 20.VIII.1974 г. нахвърля в бележника си мисли върху езика и цялостното звучене на творбата: „Проклятието на духа“ – без много архаизми, все пак с някои турски изрази. Ритъм – настъпателен, ту ироничен, ту сърдечно-тревожен, ту лично насмешлив. Някъде дълги периоди, другаде смекчено – пластика, краткост, гъвкавост... Търновград, последната вечер на Шишман, Ловеч, Никопол и т.н. Не мога да понасям усукани фрази, празни разсъждения, мъглява мисъл, интелигентски превземки... каквито чета в някои днешни автори. Но мъчно е да излезнеш от своето съзнание, за да видиш света с „неангажирани очи“. Крайната обективност, до която човек може да стигне, е също така ограниченост, убийствена за волята...“

А на 6 февруари 1976 г. е отбелязал: „Не се решавам да

започна „Проклятието...". Опасявам се да не се повтори тонът на „Антихрист". Темата този път е по-сложна и посъвременна. От друга страна, дава възможност да се изкажа за нашата история... Нашето съзнание е винаги детерминирано. Оттук следва и неуловимото в историята." Три дни по-късно той отново се връща към този сюжет и отбелязва: „Изкушава ме нещо фантастично, просто ми се натрапва – някакъв черен монах, излязъл от небитието, скита в една мъртва нощ на мъртвото Търново и някакъв господин „лисансие", официално облечен за бал..."

На 29 август 1976 г., очевидно продължавайки да мисли върху творбата, писателят е оставил една характеристика за духовната същност на своя герой: „Той е несретникът, който живее в страната на ветровете, където всичко вирее и нищо не завързва докрай и не дава траен плод."

Емилиян Станев продължава работата си върху книгата в буквалния смисъл на думата до последните дни от своя живот. Последните три страници написва на 27 февруари 1979 г., а на 1 март здравословното му състояние рязко се влошава и няколко дни по-късно, на 7 март, е отнесен в болницата. Творбата остава незавършена. По свидетелство на Надежда Станева той се е спрял на заглавието „Черният монах", докато другото – „Насън и наяве" – е възнамерявал да постави на пиесата си. Произведението печатаме по текста, запазен в архива на писателя.

ИВАН САРАНДЕВ

НАСЪН И НАЯВЕ

В Анкетата (Иван Сарандев, Емилиян Станев. Лит. анкета. С., БАН, 1977) на моя въпрос има ли намерение да пише пиеси, отговаря твърде уклончиво: „Не зная. Може някой ден пък по някакво свише повеление да се хвана с подобна работа, но като имам предвид какво нещо днес е театърът!" (с. 110). Очевидно с течение на времето писателят е променил отношението си към този жанр. И вече в края на живота си опитва силите си и в драмата. Пиесата пише паралелно с работата си върху повестта за Черния монах. Последните страници написва на 28.II.1979 г. в сп. „Пламък" (г. XXIII, 1979 г., кн. 1, с. 3–23). От бележките върху пиесата, предоставени ми от Надежда Станева, се вижда, че писателят е възнамерявал да продължи работата си върху нея в следното направление: проф. Вагнер не се поддава на натиска, който генералът упражнява върху него, и д-р Франк не преустановява изследванията му. „Искам – заявявал писателят – да постигна в тая пиеса романтика на човешката душа. Човек трябва да се опре на доброто в себе си, инак е загубен." На 10 март 1979 г. в болницата Надежда Станева записва края на пиесата така, както ѝ го продиктувал той: „Д-р Франк се втурва и извиква: – Еврика! Край! Намерих как частиците ще се регулират и ще се използват!" Води военните в лабораторията, за да им покаже, но реакторът избухва и избива всички." Същия ден ѝ поръчал да прибави към думите на Президента следното: „Работата е в това, че той (дяволът, б. м.), който винаги досега ни е налагал своите идеи, своите вкусове за изкуство, сега съзнателно, а може би и несъзнателно, по необходимост, го е дехуманизирал,

направил ги е неестетично, пълно с крясък, истерика и заплаха за всичко разумно. Ето, сър, в каква зависимост сме били пред него във всички ветрове.“ Тя изпълнила волята му. Текста печатаме по запазения в архива вариант.

ИВАН САРАНДЕВ

ДУМИ ЗА ЕМИЛИЯН СТАНЕВ

РЕДОВЕ ОТ БИОГРАФИЯТА

Емилиян Станев (Никола Стоянов Станев) е роден на 28.II.1907 г. в Търново. През 1922 г. семейството му се преселва в гр. Елена, където учи до VI (X) клас, а на матура се явява като частен ученик във врачанската гимназия (1928). Учи живопис в Художествената академия в София, в класа на проф. Никола Маринов, но след три месеца напуска академията, проф. Цено Тодоров казва пред близки хора, че от Емилиян художник няма да стане. Връща се в Елена, една година прекарва в четене, ходене на лов, писане. През 1930 г. се записва студент в Свободния университет – финанси и кредит, след четвъртия семестър напуска. От 1932 до 1944 г. работи като чиновник в столичната община. През 1945 г. управлява ловно стопанство в с. Буковец в Еленския балкан. Завежда отдел „Белетристика" във в. „Литературен фронт" (1950–1955). Народен представител в Народното събрание. Академик от 1974 г.

За пръв път печата през 1931 г. в библиотека „Книга на книгите" (разказа „Срещу Великден"). Сътрудничи на сп. „Съдба", „Завети", „Златорог", „Изкуство и критика", „Българска реч", „Литературни новини" и др. Първата му книга „Примамливи блясъци" излиза през 1938 г., последвана от десетки сборници разкази, повести, романи, сред които „Вълчи нощи", „В тиха вечер", „Крадецът на праскови", „Иван Кондарев", „Легенда за Сибин, преславския княз", „Антихрист", „Търновската царица". Издава също така множество книги за деца – „Лакомото мече", „Дива птица", „Чернишка", „Повест за една гора", „Палавници", „Слънчевото зайче". В тях Емилиян Станев създаде образци на анималистичната проза. За книгата си „Когато снегът се топи" е вписан в Почетния

списък на Международния съвет за детската книга през 1979 г. Страстен любител и познавач на своеобразието на природата, Емилиян Станев в разказите си я рисува като нещо безпределно, първично, остава верен на суровите истини, които властват в животинския свят. Той ще изобрази вътрешния свят на героя от антифашисткaта съпротива във „В тиха вечер", пресъздава в „Крадецът на праскови" изконната жажда на жената за обич, за продължение на рода, търси решение на вечните проблеми за правото на щастие, свобода, красота. В романа „Иван Кондарев", върху който работи 14 години, рисува ярки характери и епични платна от събитията, свързани с подготовката, избухването и разгрома на Септемврийското въстание от 1923 година. Особено голям е интересът му към философските проблеми на българската история. В „Легенда за Сибин, преславския княз" са обрисувани ранните стадии от разпространяването на богомилството в България, сблъсъкът му с официалната християнска религия, непреодоляното езичество в съзнанието на родовата аристокрация. В романа „Антихрист" са изобразени събитията от последното десетилетие на XIV век, а в последната си, незавършена творба „Насън и наяве" писателят поставя проблемата за моралната отговорност на съвременната наука пред човечеството. Творбите му са преведени на повече от 20 езика.

Емилиян Станев умира на 15.III.1979 година.

ЕМИЛИЯН СТАНЕВ

Има автори, които привличат вниманието ни с творчеството си като глас на времето. И други, които повече събуждат интереса и любопитството ни с оригиналността на своята личност. Емилиян Станев е сякаш с черти и на единия, и на другия тип творци. Неговите произведения са образен „език" на едно време – по-близко и по-далечно. Но неговата личност е особено привлекателна. И то главно със своята смелост, със стремежа си към трезва и сурова правда. И още – с бунта на мисълта, с откровеността си. Широка е клавиатурата от реакции на този писател, склонен да схване живота и с интелекта на философа, и с непосредствеността на детето. Еднакво любопитен е и за подличкото, и за нравствено-героичното. В различните планове и дълбочини на творчеството му не може да не открием категоричността на една личност, остра и обаятелна, рязко критична, привличаща с атмосферата, в която обгръща всичко свое.

Всяка среща с Емилиян Станев е като посещение на творческа лаборатория: до такава степен той обича да държи и другите всред плановете си, да говори за себе си, за виденията си и за мислите, които са го вълнували. Всеки разговор с него ви среща с една изострена и бдителна мисловност, никога незадоволена, винаги застанала нащрек, намираща с лекота най-силните акценти, за да се самоизрази. Понякога ми се струва даже, че творчеството на писателя не разкрива винаги цялата обаятелна рязкост на личността му. Сякаш писателят се самоуспокоява в него, ловко задминава ъглите и ни поднася своята мисъл в произведенията си, дълбока и поетична, изпълнена с копнеж по красотата, малко по-различна, отколкото в прекия и провокиращ разговор.

Емилиян Станев не обича анонимната позиция, прикритото авторово изявяване. Силно обективен пластик, той търси и личен емоционален контакт с читателя, среща го с философския си размисъл. От непосредното познание и от съзерцанието той го води към обобщаващото обхващане на света. Наглед предпочита чисто поетичното, детайла, портрета, психологическата ситуация, насладата от изумителната филигранност и изящестовото на словото, а всъщност винаги води към непознати мисловни дълбочини. И е все различен в еволюцията и на мисълта, и на езика. Словото му би могло да се нарече многогласово и неизчерпаемо – като че ли авторът свири на всички възможни инструменти и когато създава характерите, и когато рисува природата.

***

Емилиян Станев зае своето място в литературата ни в началото на 30-те години.

Още в първите си книги авторът ни респектира освен с пластичната поетичност на образите, но и с дълбоката им проблемност. Той и сега не гони външна поза, не е представителен „по стандарта" писател. Достатъчно е да се въвлечете в разговора с творбите му, за да почувствате веднага възбудената сила на мисълта му. Изострените му сетива подсказват изтънчена възприемчивост към света. Среща ви личност неизчерпаема, със знания, всякога субективно оцветени, с възвишена мисъл, с точни преценки за духовно стойностното. Личност, дирeща и бунтарска, която не може да се задържи при познатото, не може да се преповтаря.

Огромното дарование е винаги на път, то непрекъснато се саморазвива. То не се задържа при постигнатото, когато самият живот е движение. Голямото дарование притежава даже вродена способност да се самоизменя, да се насочва към новото, към неузнатото...

И неговият стил също претърпя промени. Романът „Легенда за Сибин, преславския княз" е вече историография с особен езиков и философско-исторически контекст. Авторът е навлязъл в духовната атмосфера на една от най-интересните епохи от нашето съществуване: времето, когато се развива богомилството; когато борбата срещу тази ерес придобива държавен характер; когато Борил издава своя едикт за забрана на еретичните книги и учредява събори, които преследват богомилите. Времето, когато чрез насилие се е предпазвало „духовното стадо" от опасността, която носят ересите като социално движение, като философия и космогония, отричаща основните принципи на официалната християнска догма. Емилиян Станев обаче прекрачва отвъд историческата фактология. Той е далеч от познатите хроники на ставащото за разлика от мнозина романисти-историографи с неголяма дълбочина на мисълта. Станев тръгва по свой, единствено възможен за него път, като чрез образа на жив човек, представител на онова отминало време, извежда на преден план сложни духовни проблеми. Неговият герой е и една реалност, и синтез, надмогващ по-обикновеното за онази епоха. Именно такъв е този княз Сибин, реалистично изобразен „герой" на онова време, личност, духовно извисена до прозрения, били възможни преди столетия.

Княз Сибин произлиза от стар княжески род на българи, засенчени при двора от кумани и славяни. Този род е във вражда с царуващата династия, той е преследван от нея. Това опозиционно положение позволява на Сибин да вижда по-иначе от другите си съвременници текущата действителност, държавните работи. Той се различава от ония, които по презумпция са защитници на царския двор, на установените порядки, на каноните и догмите, на държавното и църковното управление. Княз Сибин е вътрешно подготвен да застане срещу реда, установен от Бога, т.е. от властта на държавата, на царя и църквата. У него е силно изострено любопитството, непреодолима, ренесансова е страстта му към познание. Неговата мисъл живее и се тревожи от въпроси непрекъснато. Той се блъска ту в реалността, ту в отвлечените постулати на религиозната литература – офици-

ална или еретическа. Сибин непрекъснато си казва: „Аз разбирам и не разбирам"; „Аз имам свои хипотези за истината и те непрекъснато се рушат именно защото са хипотези"; „Пред мен стои реалността, която е трудно уловима, мъчителна за познание, защото е противоречива, защото е добро и зло, дело на Бога и на Сатаната, теза и антитеза, функция на живот, който се осъществява, или функция на живот, който иска да се осъществи, но няма за това възможности в границите на човешкото, на земното, на действителното." Духовното око на този княз, предвестник на Ренесанса, е изумително изострено за диалектиката на живота, за неустойчивостта на становищата и за многобагрената същина на човешкото.

Неусетно, с едно сигурно майсторство, писателят ни води през времето чрез своя герой – с неговите странствания, лов, срещи с царедворци и обикновени люде из народа, богомили и еретици. И ни разкрива сложната душа на човека с оригинално лице, с богато вътрешно развитие, с философски размисъл, какъвто не можем да намерим в друг образ на нашата художествена историография.

Емилиян Станев е уловил и устойчивата физиономия на едно духовно време, което е отминало, и неговата преходност, неговата противоречивост и дисхармоничност. Той изобразява протестни настроения в религиозна форма, поднася ни мисли и сентенции на Сибин с диалектическо съдържание. Изобщо постига времето чрез езика с неговите съвременни възможности и старинна патина. В атмосферата на вътрешни, философски и етични борби израства сложният образ на Сибин. Този отломък на древен род е вече цивилизован. Той сам запраща себе си в бездната, обладан от необикновена дързост. Сибин се открива като човек нежен и суров едновременно, дързък и плах в помисли едновременно, увлечен в една голяма любов и в една исполинска борба със своето незнание. При оформяне на образа му писателят е в стихията си – воден изцяло от своя дързък езически светоглед. Чрез Сибин той се възхищава от живота, от реалното, от

онова в природата, което превъзхожда човешката мъдрост и измислените човешки книги: „В очите на младия елен, който висеше на дъба и чиято кръв капеше по калния сняг на двора, днес беше прочел много повече, отколкото във всички книги. Не се ли криеше в тях загадката на света?" Очите на елена, убит на мръкнало, пълни с ужас, с молба и злоба, очи на мъченик и на Сатана, казват повече от всичко намиращо се в измислени и фалшиви тези. С езическа предопределеност зазвучава началото на книгата. Всяка случка, всяко по-важно събитие, всяко по-силно душевно движение са съпроводени с подчертано езическо тълкуване на тайните на битието. Авторът следи борбата у Сибин между Бога и Сатаната! Това е вечната борба между ловеца и дивеча, между живота и смъртта, между фалшивото знание и дълбокото смътно незнание, което ръфа душата със зъбите на съмнението. Срещу неувереността изхвърчават съвсем смели и неочаквани догадки.

Емилиян Станев се докосва до космогонически идеи, до вечната борба между Бога творец и неговия отрицател Сатанаил, за да изтълкува тайната на отделното човешко съществуване, острата конфликтност вътре у човека. Духът и тялото са в непрекъсната борба. Тялото е по-разумното и по-смисленото от догмите на духа. Човекът е създаден от смъртна плът и от дух – на паднали ангели. Той е вечно противоречив. Неотстраними у него са противоречията. Сибин носи тези си мисли като своя вътрешна съвест. Той търси безпомощно обяснение на онова, което е. От идеята за световната разпра между Бог и Сатанаил се ражда идеята за светлината и тъмнината, за доброто и злото в душата. У Сибин прозират истини, недостъпни за митрополити и духовници, за официални властници. Той излиза над Средновековието и гледа с присмех дребнавите ритуали, оскъдните истини-лъжи, примамващи стадото. Неговият дух се издига над времето. Защото, еретичен и бунтовен, запленен от религиозната ерес, той свободно извежда философията на развитието, вижда движението у всичко налично в битието,

включително и у човека. Според езичника и бунтаря Сибин в природата господства личното право, което противостои на лъжливите християнски канони за обща изравненост. Сибин е индивидуалист, привърженик на живота, и то всред идеи, превръщащи битието в духовна пустиня: „Но всичко живо искаше да живее колкото може по-спокойно и по-дълго; животните и хората, птиците, цветята, тревите, горите. Вълкът разкъсваше сърната, сърната опасваше върхарите на младата гора, която се стремеше да се издигне над старите дървета, рибите се ядяха помежду си, хората се избиваха. От своя престол тоя безсмислен Бог гледаше зрелището и в борбата със Сатанаил се изживяваше, както смъртните се изживяват във войната, в лова, в борбите помежду си, в пороците и в страстите си. Ако Негово преосвещенство Доростолският митрополит знаеше как князът се присмива на Вседържателя, чиято власт изглеждаше по-слабосилна от властта на Борил в Търново, отдавна би го отлъчил от църквата...“ Сибин не може да се ориентира – дали гласовете, които слуша в себе си, са Сатанаилова лъжа, или са гласове на Бога, на ангелите. Защото той все не иска да скъса с божествения дух, да се поддаде на невидимата власт на Сатанаила, който се промъква у него и го измъчва присмехулно с въпросите си. Монологът става път към това живо самопознание.

Със своя сложен герой и средновековната му среда Емилиян Станев се докосва и до съвременността. Къде да търсим правдата – под духовния плащ на догмата или всред природното битие, на свобода.

Писателят е въвел много подробности, характерни за епохата, за родовото битие на княза, за политическия живот, вникнал е във философия, борила се за хуманност, за извеждане на човека от Средновековието – от Българското средновековие и от българските догми. Сибин твърди, че обича, защото обича себе си. Той разбира, че духовенството се безпокои не за чистотата на божественото учение, а за своята власт. Той усеща във всичко земно знака на Сатанаил,

т.е. на живото движение, създадено в света и у него, което не престава и не ще престане нито денем, нито нощем. Той е настроен иронично спрямо онова, което иска да изглежда светло, да прилича на ангелска обител, а всъщност е неясно, изпълнено е с мъчение или нещастно се бори със себе си – като изкушение, като здрав повик на плътта, охулваща догмите на религията.

Оригиналният герой, предренесансовият мислител е овладян от голяма любов. Това е вторият акт на неговата драма след съмненията му. Неговата любима е богомилка от княжески род. Еретикът и отрицателят Сибин трябва да се сблъска сега освен с цар Борил и духовенството, но и с фанатичните идеи на Каломела. Авторът е оживил прекрасно разказа си с митовете за грехопадението. Те са заплаха срещу любовта и прелюбодеянието и нова борба срещу догмата.

Когато се четат страниците, описващи любовта на Сибин и Каломела, не може да не се припомнят класически произведения като „Песен на песните“ от Библията, в която любовта се възпява като живот, като красота, като тържество на плътта и радост на духа. В нашата литература в най-хубавите разкази на езичника Елин Пелин не ще намерите страници с такава възхвала на мита за създаването на жената, каквито срещате в „Легенда за Сибин, преславския княз“. „Сатанаил замеси най-бяла пръст в чиста изворна вода, направи животрептяща смес и чрез ваяние ѝ предаде форми, различни от формата на всички други животни. Той взе от овала на най-хубавите плодове и от заоблеността на най-гъвкавите дървета и риби линии и форми и чрез тях, като ги имаше пред очите си, извая жената. След това посели ангела в нея и остана доволен. В очите на новото му творение се отразиха звездните светлини, зеленината на земята и всички небесни красоти.“ Емилиян Станев като че ли се надгонва с Елин Пелин, също използвал богомилски митове в „Под манастирската лоза“. Митът продължава: „мъжът е създаден от различни части на животни, обхванати от беса

на изтреблението". Нему е вдъхнато дихание от диви зверове. То е въплъщение на сила, която не знае свяст. И ето между мъжа и жената се ражда любовта като някаква и земна, и небесна повеля. Любовта е поезия – ерос в природата. „И Сатанаиловият свят, в който не се чуваше нищо друго освен бесовски рев, стана прекрасен. Цветята разтвориха пъпките си и от тях се раждаше плод за ново пресъздаване, птиците зачуруликаха, стадата заблеяха, дори листата на горите зашепнаха да изразят радостта си, че съществуват. Трептенията на тая всемирна радост изпълниха света с багри и звуци. Сутрин слънцето приветстваше всички земни твари, а залезите обещаваха нови пирове, които ги хвърляха в неизразимо блаженство и блянове." Емилиян Станев ни открива не само истини от философията на историята, не само съкровени дълбочини в диалектиката на доброто и злото. Открива ни и тайната красота на митовете за любовта, докосва се до загадките на двата противостоящи пола, събрани във велико единство чрез жаждата за сътворение и материнство. Сибиновият Сатанаил е всъщност познатият ни прастар езичник, който се събужда всред българска среда и израства от български богомилски митове. Той е философ на живота, на природното и човешкото битие. Той се бори срещу сковаващата човека догма.

Антидогматичен при тълкуване на миналото, Емилиян Станев е антидогматичен и при осъвременяването на сюжета на романа. Сибин езичникът въстава срещу религиозния аскетизъм, срещу заблужденията, за да освобождава и днес нашата плът и нашата мисъл. Срещата на Сибин с Каломела и тяхната любов, която има съвсем земен характер, придобиват значението на символ на земната сила и чистота. Тя е иронично тържество над догми и постулати, над забрани на правата на живота, отрицание на осакатяващото човека. Такова е напълно съвременното звучене на тази оригинална книга, написана и със сочни багри, и с иконописни бои, бои свежи и тъмни, тонове на мрака и на просветлението. В слога са се наслоили противоречиво различни тоналности: от пряка земност до говор за възвишени духовни приключения. В слога преливат представи, лъхащи жизненост, веселие, здраве, сила, неприкрита ренесансова похотливост. Ето малък пример от несдържаното богатство на този езиков стил: „Снегът хрупкаше, ята диви гъски изпълваха обещаващото небе с пролетни призиви. Дори когато Ермич, който яздеше напред с неколцина въоръжени слуги, диво извика и посочи с копието си русото повесмо на вълчата глутница, проточила се край гората, никой не се уплаши. Наопаки, всички се развеселиха още повече, а в душата на княза радостта отново изблика с представите за аления елек на болярската дъщеря, който беше видял да се подава под кожуха, за вълчата глутница и за пълното с музика небе." И още все тоя кристално образен и звучен стил: „Под тежкия мечи кожух му се стори, че е направена от прозрачнобяла плът и студено сребро. Кожата ѝ излъчваше светлина и същевременно отражаваше неповторимо светлината на деня. Под калпака от кожа на видра се подаваха руси къдри. На тила ѝ заедно с увисналите, красиво сплетени опашки две дебели плитки се подпъхваха в яката на кожуха. Сините ѝ очи гледаха княза, настойчиви и жестоки, уверени в своята непобедима чистота, техният поглед го раздруса. Знаела, че той чете много гръцки и латински книги. В такъв случай познава вдъхновението от Светия Дух, който дава откровения и сила на словото, за да приемем престолите и славата на небесата. Но князът трябвало да се бори с ловджийската си страст, ако иска да спаси душата си.

Боите са все свежи, все покрити с лек духовен грунд, който не ни откъсва от същностно жизненото.

Сибин е човек и мислител, но още и княз. Той е господар, когото робите ненавиждат. Той загива заедно с Каломела, убит тъкмо от робската ненавист. Такава е истината на историята, завещала идеята за борба на потиснатите срещу потисниците. Убиването на Сибин не е само лична трагедия, а и промисъл на съдбата. Това е драмата на човека, искал свобода за себе си, но не могъл да даде свобода на онези,

които го хранят и които прегръщат богомилската ерес в името на своята свобода. Философската дълбочина на произведението се е запазила в словото. В него плътно са се сближили два привидно противоречащи си стила: единият земен, пластичен, описващ ставащото с конкретна точност; другият духовен, мисловен, отвлечен, изпълнен с косвени знания и със символи, заети от средновековната книжнина. Чрез първия стил живее видимото, материалното, онова, което има плът и земен образ. Чрез втория оживява мисълта, философията, разлива се светлина от „светилника на душата“, от яснотата на разума. Между тези наглед противоречащи си стилове, светещи извътре в произведението, е намерено равновесието. Проникновената художническа мисъл е осъзнала и пластично образното, земно релефното, телесното и духовно писмовното, отвлеченото. Въображението, увлечено след потъмнелите духовни тайни на миналото, господства чрез една словесна сложност, като от разните състояния се изправя великолепният език на творбата. Тя е нещо ново за творчеството на Емилиян Станев, защото съвременното, аналитично-представното и средновековно-книжовното са зазвучали в едно модерно единство чрез великолепната, гъвкавата, златно-сребърната сплав на поетичното слово. Ето малък образец за превръщането на езика на средновековната книжнина в съвременен начин на израз. Каломела, зачервена от топлината на стаичката, е увлечена от речта на братята богомили: „Розовите ѝ устни шепнеха някакви слова, *лъчезарните* ѝ очи разливаха *блаженство*. Тя сияеше, вдадена в *тайнството*, сякаш виждаше отделящата се душа на умиращия и я съзерцаваше с *ангелско смирение*, прехласната от мисълта за нейния предстоящ път към Бога. Тя беше *дева и ангел*, земна плът и дух на паднал ангел. Ангелът страдаше в плътта, а плътта беше хубава чрез ангела...“ В този словесен образ виждате сякаш прехласваща ви средновековна икона, в която земното и духовното са се сплели чудесно и създават представата за земно женственото и за жестоко мистичното. Нека отбележа, че нашият съвременен език от Възраждането насам или по-точно от 60-те и 70-те години на XIX век до днес се е развивал, без да използва великолепните художествени образци на средновековната ни книжнина. А ние се мамим само, че сме използвали езиковото си наследство напълно. Чрез своя оригинален слог Емилиян Станев хвърля мост между съвременната литература и забравената средновековна книжовна традиция. И прави това сигурно, изискано и строго, без да разстройва единството на стила си. Където е нужно, той си служи с архаични думи, като „роища“, „вретища“, „щения“, със сложносъставни думи, като „лъчезария“, „сладкогласие“ и други, които са характерни за средновековната книжнина езикови формули: „небесно слово за угощение на сърцето“, „трудел се над нови словесни трапези“, „поен обилно с росата на пророческото слово“ и т.н.

Писателят иска сякаш да възстанови цялата забравена мощ на езика и неговото различно битуване през вековете като израз на духовни състояния, като уединение и общуване със света.

***

В нашето българско съзнание лежат много идейни пластове. Ние помним богомилската си ерес. Помним борбата си освен с „дявола“, но и с „Бога“, подклаждана от „дявола“. В съзнанието ни са напластени представи за хайдушка героика, за ренесансова жизненост, за революционно-освободителни устреми. Наистина с неизчерпаеми дълбочини е българското съзнание. То е като кладенец, чието дъно понякога едва просветва срещу небето и крие в себе си загадки. Към загадките се обръща и Емилиян Станев. Като археолог той копае в миналото. Не го преиначава и все пак чрез него говори за общочовешки чувства, за напрежение на страсти, на мисли и идеи.

След „Легенда за Сибин, преславския княз“ Емилиян Станев написа своя втори философско-исторически роман „Ан-

тихрист". Пак се втурва в миналото, пак възстановява по малко следи от минала душевност дълбочини на българското битие. Сега не е в XII в., както в „Легендата", а в XIV в., във времето преди пропадането на Втората българска държава. Той е избрал нова повествователна форма – житието, личната изповед, подтикваща към беседа външно мълчаливата човешка душа. Като модернизирана проза и средновековно житие протича разказът за чудната история на грешника и смешника Теофил. В тъжната житийна изповед изпъква образът на раздвоен човек. Прекрасен духом, той ходи по света с обезобразено от църковния съд лице: „Малко и голямо се трупаше да ме гледа, смееше се, кога трябва и кога не трябва, и всеки в своята неволя се тешеше в моята мъка. На бунт учех народа, а омразата що бях натрупал, смешна правех и людете веселях по пътища и тържища." Авторът пак дири подбудителните причини за бунтовни размишления, но вече в един стил на лична изповедност. Формата на житието променя съдържанието, усилва пряката експресия на чувства и мисли. Плебейски омрази всред разложението на българската държава, еретична борба с догмата, осветена от официални богослужители, бунт не у княза, а у калугер, прост стихотворец, син на иконограф – всичко това изказва житието, изпълнено с лиризъм, с тъжни възклицания. Но не само това. Друга е и диреща мисъл на човека, когото съпровождаме, с когото откриваме нови пластове на българско съзнание. Еньо е младостта, Теофил е зрялата възраст на героя, формирала се в битки с чужди и със себе си. Но и двамата късат недозрели плодове от дървото на познанието.

Книгата на Емилиян Станев е ново явление в съвременна ни историография с философско-народностната си проблемност. Романът-житие би могъл да се съпостави с големи художествени образци на световната литература, в която било чрез национална, било чрез заета историческа тема – например от античността – са търсени решения на сложни философски проблеми. „Таис" например на Анатол Франс.

В „Антихрист" сякаш излиза с нови черти оригиналната личност на писателя. Тук той показва най-силно своята ирония. Както и в драмата на Сибин, тази ирония засилва трагизма и многопосочността на познанието. Авторът се е докоснал и до физическия образ, и до душата на средновековния човек. А този човек е бил изпълнен с големи духовни ламтежи, имал е здрава плът, сигурен ориентир за реалността. У него са се борили представи, идеи за служене Богу със земни истини, с телесната принадлежност към „мира сего". В Болонския псалтир от XII в. преписвач е направил следната приписка към текста, засягаща самия него. Той казва, че е „дързък на зло" и „лении на добро". Че неговото богатство са греховете. Че неговото отечество е гробът. И най-сетне, че неговата земна слава е „блудта". Тъкмо човекът, чиято ръка е бродирала изящно красивите букви, чиито дух и сърце са били предани на делото, което върши, като украсява евангелието, е направил страшната си самокритична изповед. Той е уподобил своето лице на дяволското. Оприличил се е на големите грешници. Видял е дързостта си в злото и е посочил резервираното си чувство за доброто, несигурен в него. Това раздвояване у човека на Средновековието е описал великолепно и Емилиян Станев в своя „Антихрист", единствен може би в световната литература роман-житие. В саможива беседа и при връзка с хората е представена красотата на човешката душа, увлечена по истината. Тя безсъвестно се самоотрича, откъсва се от искрените си увлечения, кокетничи с нормите на вярата и се разпада на различни части. (За това говори дори смяната на името – Еньо с Теофил.) Авторът следи наситеното с наслада самоотричане от предишното Аз. Двойствеността е и грешна, но е и разумна. Тя е откритие от автора за истините на епохата. Тя е разпадащо се и събиращо се в единство познание за човека. В тази двойственост на познанието се разгаря и иронията на Емилиян Станев. Ирония, често безшумна, притихнала в дълбочина, показваща единството на мъдреца и с грешника, и със смешника. Теофил се самонаблюдава, следи състоянието на

своя ум и сам, и чрез автора създава ироничната рамка на самооценката си в своите лирично присмехулни изповеди.

С дълбоката си проблемност и оригиналната си форма този втори исторически роман на Емилиян Станев задминава постиженията на познатата ни историографска школа у нас. Защото авторът се отказва от известната опростена, героично-социална трактовка на човека и дири сложността на противоречията в човешкото битие. Защото знаците на Средновековието се преосмислят, тясно сплетени с диренията на мисълта. Защото изключително трудната форма на житието се превръща във философски осмислено преображение на едно далечно и близко нам време. Защото тук доминира сложността.

Романът на Теофил звучи като просторен монолог, в който героят се бори със себе си. Започнал с възпоминания за детството, преминал през житейските си катастрофи, през скандалите си, разказвачът герой стига и до народностното си самоотстояване. Той извършва подвига си – не като служи смирено на Бога, както в началото, а като насочва меч срещу турците поробители. Писателят е трябвало непрекъснато да отхвърля установеното външносъбитийно изображение, да следи криволиците на мисълта у героя си, да наблюдава неговото самоосъзнаване, неговата борба с митовете и привързаността му към тях. Така археологичната фактичност, външносъбитийната хроникалност и документираност отстъпват пред прозрението, пред идеята за духовното самоопознаване на личността. И авторът постига своето, без да е разполагал с богата памет за всичко било, без да са налице достатъчно книжни източници. Той е работил по фрагменти, по изпотрошените знаци на времето за реални живелища, за светски и духовни реализации на някогашния човек. Пък и самата му ирония като вдълбочаване в човека е отрицание на външносъбитийното.

Избраната от автора повествователна форма пак е твърде оригинално единство на архаични, житийни образци и модерна проза. Ако Стоян Загорчинов, когато е търсил формата на „Ден последен", се е опирал о народния епос, то аналитикът Емилиян Станев е избрал за водещ образец нещо по-различно – житийната форма, която Средновековието най-много използва за обясняване на човека. Но писателят не преповтаря образеца. Жанровата структура е негова и в своята конкретност, и в мащабността си. Тя е индивидуално моделиран начин на художествено мислене. Тя свързва по модерен начин средновековни книжни образци със съвременната дейност на въображението и постига своята сложна простота. Над обективната фактографичност доминира емоционалното състояние на лицето разказвач. То отразява чрез себе си взаимоотношението си с близки хора, с държавни ръководители, с видни духовници, с обикновени люде. Като се среща с тях и разказва за срещите, Теофил-Еньо преоткрива себе си. Романът-житие в неголемите си рамки се осъществява като аналитично изследване на човешка психика. Анализът се извършва с действени средства – с личното самонаблюдаване, със самоповтарянето, със запазване модела на индивидуалната мисъл. Тонът, който се изменя непрекъснато, се преповтаря в лиричността и в своеобразния епос на изповедта. Мисълта се разпада на съставки и се съпоставя с реалността. Така се създават повтарящи се, аналогични на себе си форми на духовното битие.

Още в началото книгата започва с философската предпоставка за единството на двете форми – мисловната и описателно-изобразителната. Дифузират взаимно видeното, видимото и духовното, същностното. И в мислите на хората се борят телесното и духовното. В приемането на едната от тия две тези обаче е измамата. Духовниците мъдреци гледат Господа как седи на небето върху своя престол, лицеприятстват пред него с молитви и с тамян кадят носа на дявола, дано го прогонят от света. Те не виждат, че дяволът е в кръвта, в умовете и в сърцата им. Такова е началното, още оценъчно познание на героя с неговата изповед-житие. Критичната оценка продължава. Натрупалият мъдрост Теофил, озовал се в ада на действителността, се разминава

с наивния Еньо, който е искал да достигне до светостта – без да приеме ада и мъчението.

Сентенции се вмъкват често в изповедния лиризъм. Така е, защото е животворна силата на мисълта, защото тя не щади гордостта си, а натрапва най-откровени признания. Освен мъдростта сентенция в разказа нахлува и насладата от живото познание. То идва и като възможност човекът да хитрува със себе си, да се извисява и критикува духовно-историческите мащаби на времето. Към горчивината на мъдростта и сентенцията се прибавя сладостта на спомена. И мъдрият Теофил, и наивният Еньо, които са едно, са все от корена на Тодор Самоход, царския зограф. Но Еньо е младостта с най-дълбоките ѝ сили и с най-пищните ѝ и лъжливи знаци. Предопределено е Еньо да чуе клепалата и рева на Янтра, да види отблясъците на кубетата на църквата и прозорците на дворците, да прозре ръждивата красота, в която живеят хората и която долавят само всепроникващите очички на детската душа. Предопределено е Еньо да се влюби в царската дъщеря, да срещне цар Иван-Александър и да види рода му, да обикне таворската светлина, т.е. светлината на извисената духовност и на лъжливата религия, и да премине през много и много лични житейски патила, за да бъде преследван от онова, което довчера е обичал. И предопределено е Теофил, обезобразеният грешник и смешник – т.е. късният Еньо, – да разкаже за себе си, да представи в лирика, мисъл и образ преживяното, да се види като голяма река, текла през историята, и като малко поточе, разливало се в житейски събития, в срещи, в човешка обич и омраза. Някъде у Теофил, отминат и отречен, заглъхва тихият и богобоязлив юноша, който е писал любовни стихове за царската дъщеря. А остава другият човек – да се бори със себе си, да извисява себе си и със себе си и времето. Остава скептикът и мъдрецът на епохата, неспасил се от тревогите си, неуспял да изясни в много мъчения и дирения на мисълта собствения си път. Намерил е разрешението едва накрая – когато оголва меча и замахва срещу турчина покорител, дошъл с организираността си, с фанатизма си, с дивачеството си, за да сложи край на издълбоко избухналото духовно развитие, протичало в неповторими форми, в народностен и държавен живот. Такава е основната философска и изобразителна идея на романа. Той ни поднася заедно с приключенията на Еньо и някои горчиви истини за народностната ни характерология. Подсказва ни творческата си мъдрост, диалектиката на самопознанието ни, с което сме могли да се утвърждаваме и да се самоотричаме.

***

И в „Антихрист“ Емилиян Станев е изплавил стилно сложносъставна реч. Той отива даже по-напред в оригиналността си, отколкото в „Легенда за Сибин, преславския княз“. Използвал е източниците на средновековната книжовност, за да създаде съвременен модерен поетичен стил. Опрял се на своето познание за езика, той е сполучил да синхронизира древнобългарското слово със съвременното. Старокнижовната реч се преосмисля и живее и сега в ново звучене. Тя включва в контекста на духовно-историческите представи сетивни, картинни възприятия, а най-съвременното слово на автора получава свои старинни нюанси, неповторима семантика, в която се усещат минало и модерна мисъл. Така е изтъкана оригиналната словесна везба, богата на тонове, святкащи с много цветове, точна и изразителна, пренасяща ни в атмосферата на миналия живот.

По свой си, оригинален начин Емилиян Станев е разложил и човека на три съставки: на душа, ум и тяло. И всяка от тях влива себе си в общото звучене на разказа, дава своята дан за обогатяването му – като чувство, като мисъл, като съд на разума над възприетото: „А душата, макар и да знаеше какво се е случило, не рачеше да повярва, защото умът я заглавикваше, пък тялото, като се изпълваше със сила и укрепваше, правеше същото.“ Тази противоречивост и това единство на разнородностите преминават и в строя на художественото изобразяване. Те определят неговите свойства – като духовното и телесното се поддържат взаимно и се

отчуждават, когато открият силата на присъствието си.

В речта на автора се вплитат непрекъснато думи и речи, дошли от книжовността, от духовно-отвлеченото мислене и от изживявания, които припомнят за него. Думи като „велика животворност“, „лагоди с божествената истина“, „незаходима светлина“ идват направо като че ли от похвални слова, от житийни речи. Близки до тях, със средновековен оттенък са „възлюбих“, „ликува“, „подмамка“, „лъстта и лукавството“, „благочинно“ и т.н. Те действително отразяват светлината, излъчвана от средновековната духовна книга. Те събират в авторовото изложение съвременната реч с величието на несветското старинно слово. През тая прехласваща реч като през своеобразно облекло прозглеждат телесното и сетивното – отличителното „веществено“ световъзприемане на Емилиян Станев. То се усеща в онези чисти и здрави, заиграли със сила изображения, в които са чувствата и влеченията на Еньо, образната реалност на света, земната звучност, земната телесност, земната „неизказуема“ красота. Но как често, даже и при изображение на реални състояния и чувствени изживявания се промъква по нещо от завещаното сложно, богато и оригинално слово на старата книжнина, от незагиналата с миналото древна чувствителност. Ето как е описана срещата на Еньо с Арма: „Настръхна душата ми, откачих се от ум и разум, не мога да отвърна очи. Елекът ѝ обшит с шевици, по забрадката лъщят тимерици, плитките ѝ черни смоци, висналы под колената, на кръста ѝ зелен пояс. Като вълна ме блъсна силната ѝ плът, що напираше изпод сукмана. Стоеше отпреде ми подобно разцъфнала липа, гладеше дебелата плитка, прехвърлена през гърдите, в очите ѝ светлини като при изгрев.“ И по-нататък следва описание, веществено, богато на думи, които носят в себе си прякaта сетивност на света, осенено от особени значения: „Такива изповедни думи слушах и се смутих повече. А тя мачка черната си плитка, дъвче края ѝ, зъбите ѝ лъщят, в очите ѝ синина, подобно *восковица* от слива. Кожата ѝ като кора на млада ябълка, челото широко, умно, ала нечиста сила от нея замайва като кипнатата от родилни сокове земя.“ Достатъчни са били само тези по-старинни думи „восковица“ и „нечиста сила“, за да зазвучи и характерното в мислите и чувствата на монаха Теофил. И колко голяма е изразителността на почти несрещаната в съвременната ни литература дума „восковица“, дошла от някакъв непознат и предълбок извор на народната реч, заживяла сигурно и доверително в образния контекст на авторовото слово. С рядък вкус, с тънкота и точност Емилиян Станев намира тези редки думи и ги овеществява в своите образи. Огласи от книжовното и народното изпълват разказа и го създават като живо претворяване на реалното житиебитие, като истина за човешкия живот, изписан подробно в най-точната му веществена конкретност.

Емилиян Станев е изковал това чудно слово, защото е следял във въображението и в знанията си своите герои – с външните и вътрешните му духовни и пространствени съотношения. Защото е проникнал във възможната събитийна верига на действителното човешко съществуване. Неговият Еньо-Теофил преминава и през царския двор в Търновград, и през манастирите. Той става скитник, лодкар, стига до най-нечестивите секти и ги опознава. Скитащият своеобразен монах попада в турски плен и накрая отмъщава на поробителя, отстоява народностното си чувство, българската си привързаност и вярност. Романът получава своята жизнена пълнота и своето вътрешно величие. Един от най-важните моменти в него е срещата на Теофил с Евтимий, спорът със светия книжовник, представител на исихазма. Теофил е изобличение на голямата лъжа, на мистичната мания за вярност на Бога чрез откъсване от земния свят, чрез пренебрегване на телесното, чрез убиване на неговата сила – на любовта, която ражда, на истините, които носи. Спорът има не само личен и философски характер. Той е спор и между народа и висшия клир, между идеята за вяра и народност и откъснатостта от нея и от живота. Всъщност Емилиян Станев като романист изтъква своя оригинална мисъл: вина за нашето поражение е имала и църквата, която е приучвала хората на безразличие към земното и към онова, което

става в живота. Този Теодосий и този Евтимий, велики представители на школи, развили духовното начало до хипертрофични размери, повели народа си на борба срещу агарянците, когато обсаждат Търново, са имали и сами голяма вина, тъй като с учението си са обезсилили борбеността на народа ни. В историческия диспут е прав не Евтимий, а Теофил-Еньо, който отрича исихастката догма, отхвърля религиозното учение, мистиката на таворската светлина и тръгва в непосредна борба с агарянците като личен предвестник на по-късното хайдутство.

Романът на Емилиян Станев прераства така от оригинално представяне на личен живот в тълкуване на историята. Личното житие на Теофил носи в себе си като река отражението на времето, неговите истини. Даже раздвояването на героя, което става на два пъти, като Еньо се превръща в Теофил, а Теофил се превръща в късен Еньо, има своя исторически смисъл. То позволява да се оценят и единият, и другият път в историята – на мистика и на народния човек, останал верен на себе си, разпилял искрицата на ренесансовата си чувствителност, отказал се от отвлечената мистична идея.

Емилиян Станев е осветлил големите духовни завоевания на исихазма. Това се чувства даже в неговата реч с гласовете на „душата" и „разума", с внушението за развитото от психазма рационалистично начало. Същевременно той е посочил убедително какъв сух кладенец е този рационализъм, кладенец, от който не може да се черпи жива вода, вода свежа, гасяща жаждата на жадния в живота.

***

Жанровата форма на „Антихрист" приема и доразвива някои от чертите на онези средновековни жанрови форми, които са се сплитали в житието.

Може да се учудваме до каква степен проникновено и с високо професионално майсторство Емилиян Станев е достигнал до тайните на средновековния жанр и го е преобразил и осъвременил. Неговата муза вече като че ли не е само онази „езическа" муза, за която толкова настойчиво говорят мнозина критици, а е и музата на средновековната поезия, на ораторското изкуство, на прозата, тясно свързана с епистоларните образци и с житието. Едно художествено преображение, възможно при висока култура, а не само чрез спонтанно отношение към изобразяваното и към неговите художествени проблеми.

Житието на Теофил е и своеобразно полемическа творба. Творба, в която спорещият е активен, нападателен. В същото време героят е потърпевша страна, страдащ от ударите на съдбата, пасивно излиятелен, добродетелен не само към другите, които са извън него, а и към самия себе си. Неговите защитни сили са освен в атаката и полемиката, още и в страданието, и в самоизживяването, в самоанализа.

Така стилово-съдържателната форма на творбите влияе на нейните жанрови особености. Тя изостря някои от чертите на жанра, който от разказ и възхвала – нещо характерно за житието – прераства в спор, в отношение към живота на действащото лице и към изповед на страдащ човек. Това прави разказа по-топъл и интимен, по-непосредно жизнен. Ще кажа, че към това са се стремили и много от житийните образци на Средновековието, но невинаги са го постигали, защото изразените идеи и целите, предпочитащи възхвалата, са ограничавали интимния тон и жизнената непосредност на изповедта. Като е заел и тази особена черта на средновековното житие, Емилиян Станев я е доразвил и преработил, създал е свой съвременен образец.

***

Романът „Антихрист" е неголяма по размер книга, но той е пренаситен със съдържание, с историческа истина, с многообразие: от комизма до трагизма в историческото ни

съществуване. Даже онази полова разюзданост, която е съществувала през Средновековието, е намерила в нея своя образ. Великолепно са описани портретите на Иван-Александър, на Теодосий, на простата жена от народа Арма. При всяко портретуване на главните си герои авторът е вложил някаква доза ироничност, която съхранява в себе си живата оценка – и при тържествени, и при трагични обстоятелства. Най-голямата сила на романа, като не отричаме бавността на действието в началото и понякога предългите тиради на летописеца, които задържат сюжета, е в изобразяването на великата трагедия на народа, преляла в героика. В дълбочина се открояват падението и величието на епохата. Загубил опора в първенците си, в царедворците и клира, народът я намира в себе си. Такъв е подвигът на Теофил, утрешния бродник. Вече като водач на четица, задържаща турците, той ще противопостави своята мъдрост и истина, своето достойнство на иноземния агарянски покорител. Величаво трагични и мрачни са последните редове на романа. Еньо е сам и размисля: отива си денят и утре е на път. Знаел, че някъде между Сливен и село Марен, от което Мурадовите пратеници някога са поели Шишмановата сестра, още имало свободна българска земя. За там ще потегли.

„Ето, птица отлита. Къде летиш, птицо? Звяр пробягва из гората. Къде бързаш, зверо? Кой ви зове, кой ви води и накъде? Къде отиваш и ти, човече?...

Ако е казано в евангелието – ще погледнат тогова, когото прободоха, кой ще погледне мене, поругания българин?“

Романът „Антихрист“ е завоевание на историческия ни летопис и на Емилиян Станев. Прибавя се нова красота в творческата многоцветност на неговата проза.

***

Паскал беше казал: „В една голяма душа всичко е голямо.“ И в личността и творчеството на Емилиян Станев има една манифестация на голямото и изключителното. Това е любовта на автора към българския народ и към българското. Тази любов е твърде сложна, защото писателят е нерaвен в чувствата си – той и се възхищава, и критикува народа си. Възклицава пред неговото величие и говори остро и непредубедено за падението му. В любовта му сякаш са оживели най-дълбоките традиции на нашето битие, което е било разкъсано от противоречия, което познава изцяло неравенството, духовните и материалните борби. Писателят не се задоволява да бъде само вещ изобразител на бита, на природата. Той съпровожда своите изображения едновременно и с възторг, и с анатема. Той говори и с истините на величавото, и с проклятието на самоунищожаващото ни. Така над неговите мисли като че ли властва цялото сложно минало на нашия живот, всичко онова, което е било необходимо, в което са се заключавали авторитет и падение, надежда и гибел. Минало, било перспективно и останало да звучи като пророчество в душата на художника. Нему се харесва да говори и за тъмните сенки, съпътствали достатъчно много величието на народа, уронвали неговото достойнство, били необходимост на времето. Тези тържества на мисълта, тези трагични разкрития изпълват с богатство творчеството на Емилиян Станев. Той се издига с вълната на очароването и слиза с нея надолу, в бездната, към дълбоката тайна на онова, което не бе поглеждано и не бе изследвано от големите предходници. И тъкмо тук е особената мощ на изображенията особено на късния Емилиян Станев – на историка, който се осъществява изцяло в „Иван Кондарев“, в „Легенда за Сибин, преславския княз“, в „Антихрист“.

Някои търсят характерното за личността му изключително в единството на ловеца и човека, на съзерцателя на природата и тълкувателя на психологични и биологични закономерности. Други се вълнуват от смелостта на неговата проза, от буйния и горестен тон на началните му разкази, преминал още от „Примамливи блясъци“ в по-късното му творчество. Има и такива, които роптаят срещу неговия „аристократизъм“, забелязват нещо самовлюбено в духовна-

та му осанка. Всъщност Емилиян Станев е от тези наши творци, които всеотдайно, с гордост и проникновение са творили нашия български свят – изконен, древен, по-късен (преди и след войната) и съвременен. Той трепка нервно и възбудено при всяка самоунищожаваща ни среща с чуждото. Той иска да равнява българската духовност с галската или с немската и с руската. Той е и патриот, поел скиптъра на древните ни монаси и летописци, перото на Паисий, огъня на Вазов и голямото спокойствие на Йовков, уверен в моралното превъзходство на българина. Такъв е той, обвиняваният в „аристократизъм". И друго. Емилиян Станев е волева личност, която се самопринуждава на постоянни усилия. Не се задържа при вече постигнатото, а изкачва една безкрайна стълба. Тя е равна на неговото нарастващо познание за света и на неговата диреща и бунтуваща се мисъл.

Той е автобиографичен, но по свой начин – чрез пределната мисловност на творчеството си. Защото само в една-две свои творби е разказал за себе си, във всичко друго е отразил напрегнатото движение на своята проницателна мисъл, промените в своето художествено съзерцание. С тези особености на своя интелект, на своето художническо устройство той е едновременно завършен и незавършен. Бих казал: той е все на път. Въплътил се в огромното си дело като могъщ художник, пластично изобразителен, съвършен в езика, задълбочен в българското ни съзнание, той си остава за нас едно все неизчерпаемо обещание за нови неочакваности, за изненади, за открития на нови художествени светове. И тук е оригиналността на неговата личност, а не в позите, претендиращи за изява на сила, на някакво „артистично" превъзходство.

ПАНТЕЛЕЙ ЗАРЕВ

ПРИСТРАСТНИ ПРИСЪДИ

„Защо, твое светейшество, искаш да угася светилника в душата си и яснотата на своя разум? Нали ти трябва да пазиш неговия пламък да не угасва? Духовният сан се придобива не чрез обреди и царска милост, а чрез чистота и високи помисли."

Из романа „ЛЕГЕНДА ЗА СИБИН, ПРЕСЛАВСКИЯ КНЯЗ"

Едва в кратката си философска проза Ем. Станев проучва вече по-детайлно резултатите от общите закономерности на народната съдба, движенията в психологията на българина. Занимава се с противоречивите борби между духовното и земното, между морала и неговото отрицание, и то във връзка със субективни предвиждания и хипотези.

Писателят е склонен да наложи една по-идеална представа за основните ситуации, при които би могъл да се реализира човекът. Едновременно с това подчертава проблематичните отношения между познанието (научно и художествено) и морала.

Обобщенията се превръщат в свидетелство за мислите и чувствата на онази личност, която се намира пред решаващ духовен избор. В тях се интерпретира задълбочено човешката съдба и мястото на индивида в света, в обществото. Прави се опит да бъдат разгледани тайните на мирозданието, да бъдат разкрити динамичните противоречия между етическото и естетическото съзнание. Всичко това изостря вътрешните сетива на читателската публика, пра-

ви я съпричастна към проблемите на духа, към неговата трагедия и въздигане.

Изпъкват с особена сила тревогите на един значителен писател-хуманист за естественото развитие на човешката личност. Грижа за белетриста е, че човекът все още не е в състояние да овладее собствените си възможности. Той къса твърде лесно връзките си с природата. Развива у себе си прекалено качества на манипулатор. Сравнително рядко го озаряват благородните принципи на осъществената етика и красота. Въпросът е и в това как да се намерят съзвучия между индивидуалното и колективното съзнание. Как да се укрепват връзките с природата? Как да се подчини човешката мощ на строителните начала на живота.

Независимо че стига нерядко до твърде скептични наблюдения, белетристът споделя и надеждата си в положителните сили на хората да се самоизграждат, да утвърждават духовните завоевания.

Трите последни романа на Ем. Станев „Легенда за Сибин, преславския княз", „Тихик и Назарий" и „Антихрист" са обединени помежду си генетически. Те изхождат от единен възглед за личността и историята, за корените на българската народопсихология. В тях се засяга цялостен период от нашата история, свързан с огромните духовни лаптежи на човека; с мощните социални и етически движения; с откриването – реално и осезаемо – на човешката личност през нашето Средновековие.

Събитията се развиват през Второто българско царство и се свързват с имената на Борил, Иван-Александър и Иван Шишман. Те бележат с трагическо предчувствие и преживяване падането на България под турско робство, очертават кулминационните моменти на богомилската ерес и насочват интереса към съдбата на личността, която независимо от мястото си в съсловната йерархия, е изправена пред решителен исторически избор и проверка на вътрешните ѝ стойности. Подобен идеологически климат е благоприятен за целите, каквито си поставя белетристът.

Ем. Станев не създава типично исторически произведения. Той използва историята по-скоро като плацдарм, за да изрази съвременни възгледи. По принципа на аналогията върху координатите на миналото обсъжда мястото на личността в днешната общност – нейната свобода и възможности за естествена реализация.

В подобен аспект и оценките му за историческата роля на богомилството са полемични. Богомилството се интерпретира най-често с оглед на две основни съображения: първо, да се изследва моделът на едно общество, създадено от онеправданите маси, но с ограничено и догматично отношение към индивида. Чрез съпоставки с богомилската философия и етика се доказва, че левичарските крайности могат да изкористят и най-благородните и най-хуманните идеали. От друга страна, се дава нов отговор на дискусиите за строителството на българската държава, за ролята на различните идеологически движения в нея, за еволюцията на характера на българина. На подобна основа се актуализира и въпросът за съотношенията между езическата религия, християнството и ересите в неговата система.

Преди да се спра конкретно на романите, свързани сюжетно със средновековната ни история, бих искал да обърна внимание върху един разказ – „Лазар и Исус" – своеобразен ключ към обяснението на редица от темите и проблемите, засегнати от писателя по-късно. В този разказ Ем. Станев следва традицията на апокрифната книжнина. Той доразвива свободно една легенда от библейската митология – за възкресението на Лазар от Исус. Новите моменти се съдържат в продължението на историята за възкресението на вярващия Лазар от Витания.

Ем. Станев разказва какво е видял Лазар след смъртта си: от какъв характер е била срещата му с отвъдния свят и как протича по-късно неговият живот – един проблем, останал без тълкуване и образно пресъздаване в свещената книга.

Белетристът изгражда продължението на фабулата

върху тезата, че Лазар е претърпял разочарование след възкръсването си, защото се завръща от небитието без придобит опит – никакво чудо не е станало с него, никакъв съд или благодеяние не е получил.

Смъртта на Лазар се оказва среща с нищото, мигове или часове на безпаметие. Това узнаване на нищото е крах за Лазар. То е сриване на бляновете, на идеалите, на вярата в съществуването на висше същество, което раздава правда и възмездие.

Разрушението на идеала сваля моралните задръжки от Лазар. Той убива в себе си детската наивност и простодушието. Започва да се реализира без мисъл за вечност. Става консуматор – разменя идеалните цели за груби материални блага; започва да служи на властимащите; сам става експлоататор на родните си сестри, на съседите, на бедните граждани на Витания.

Човекът, който остава без небе, се срива до положението на вулгарен материалист. Усетил безсмислието на живота, той пожелава да го изживее в най-примитивните форми на личното облагодетелстване. Превърнал се в слуга на фарисеите, Лазар тържествува, че вождът на идеята за съществуването на Бога е осъден на смърт:

„Нека да не повярва никой в неговото царство небесно, защото то не е нито за живите, нито за мъртвите и мъчи човека!" – възкликва ликуващо Лазар.

Оказва се според фабулата на разказа обаче, че истината на Лазар си остава негово егоистично откритие – тя не е нужна на обикновените хора на Витания.

Те протестират срещу подобен песимистичен опит. Той им отнема надеждата за свобода и възкресение и ги превръща в още по-голяма степен в роби на фарисеите и привилегированите юдеи. Те не искат да повярват и наистина не вярват на човека, който сам е пребивавал в реалността на мъртвите.

Единствен Юда става съмишленик на Лазар, защото е лишен предварително от вяра; убеден е, че един безумец Исус

със своите непознаваеми идеи отнема свободата на личността в името на фанатичната и неосъществима мечта – любов.

Народът възроптава срещу подобно санкциониране на вярата в идеала. Затова и убива Лазар: „През колко мъки и скърби трябва да влезем в царството Божие! Защото ако това не стане с доброта и кротост, ще стане с кръв..."

Исус в деня на възкресението на Лазар е достатъчно прозорлив да изрече: „Днес нашият брат Лазар загуби царството небесно." Исус предчувства краха на вярата у Лазар. Той също се досеща за несъществуването на небесната надежда. В подобен план логична е една негова забележка, вероятно част от системата на философските разсъждения на писателя: „Царството небесно е у всекиго, но не всеки го вижда в себе си, защото е като имане, закопано в нива, която стопанинът ѝ оре. Но който се върне от смъртта, може да го загуби, понеже не ще го намери там."

За нас е важно, че Ем. Станев разрушава теологическата символика на отвъдния свят, като отрича и живота без идеали и надежда в бъдещето. Писателят се съпротивлява срещу такава трактовка на битието, в която изчезва идеята за безсмъртието на човека, за възкресението като въпрос на съвестта и контрол над „бесовете" на свободната воля. В съответствие с основните си идеологически съображения Станев вижда „божественото начало" в недрата на видимия свят, в неговото развитие. Той го разкрива като вложено „благо" в самия човек, като характерен стимул за самоусъвършенстване в съгласие с интересите на другите, на мнозинството.

Ем. Станев компрометира плоския материализъм, който се задоволява с голата реалност. Оценява критически откъсването на идеала от конкретната личност, от конкретните форми на съществуване на обществото.

Според белетриста идеалът трябва непременно да се изразява чрез деянията на човека. Идеалът олицетворява мярката за стойностите, катарзисните процеси, просвет-

лението, стремежа ни да бъдем същите, но и по-други, по-истински, по-съвършени. Всяка идея, която елиминира личността и връзките ѝ с обществото, която извежда идеала извън конкретното битие, е с нещо преднамерена, лъжлива.

В подобен контекст и строителството на едно справедливо съвременно общество трябва да открива високите си идеали в човека, да не свежда реалните значения до непостижимото и несъществуващо съвършенство.

По-късно ще видим, че и герой като Еньо-Теофил в един етап от своя живот ще преживее крушение при срещата си с божествения огън. Той също ще отрече абстрактните стремления, за да потъне в грубата действителност на материалното битуване и удоволствия. И това е така, защото според автора изходният пункт е бил фалшив, преднамерено разкрасен; не се е основавал върху дълбоката вяра в човека и неговата предразположеност да се издига, да постига идеала чрез собствената си деятелност.

В романа „Легенда за Сибин, преславския княз" писателят се насочва към проблемите на един герой, който в епохата на Средновековието персонифицира идеалните копнежи на Ем. Станев за цялостна личност. Чрез Сибин – олицетворил героическия период на българската държава и началото на упадъка ѝ – ние откриваме какъв характер имат редица от идеологическите конструкции на белетриста, в каква степен носят и съдържателно-полемичен характер.

За автора е от значение какви препятствия преминава Сибин по пътя към истината за себе си и за света. Как се реализира жаждата му да се доближи до отговор на тайните в човешкия живот. Наред с това Ем. Станев подчертава, че ситуацията на Сибин е характерна в определена степен и за голяма част от образите. Героите на романа се насочват с тенденциозност към основните въпроси на битието, те отстояват с идеологически патос своята позиция, носят някакъв отблясък от човешкото познание.

Парадоксът е, че твърде често се оказват стремежи на строителния талант на българина, които поради слож-

ното им осъществяване и противоречивост се синтезират в съпротивата, в отрицанието, в разрушаването на създадените цялости.

Сблъскват се две концепции за личността и историята – тази на държавата, на официалната църква като креатура на съсловните интереси, и другата – на богомилството, на различните му адаптации, които полемизират с идеята за Горния Ерусалим, с йерархическия принцип на социалното структуриране.

Сибин, човекът от горните слоеве на обществото, се разбунтува срещу феодалните предразсъдъци и ограничения на човешката свобода. Неговият бунт не е само в рамките на системата. Мисълта му се насочва бързо към радикална критика на институциите. Отрекъл се от официалния Бог, той започва да формира мисълта си под влиянието на богомилското учение.

На него му допада идеята, че човекът е рожба на Бог-Отец и на Сатанаил; че във всяка личност живеят и раят, и пъкълът; че в нейната смъртна плът е въплътена душата на паднали ангели; че тази божествена енергия помага на човека непрекъснато да се усъвършенства в борба със злото. Връзката му с Каломела и с богомилската община, ръководена от съвършения Силвестър, го кара да приеме, че закон на битието е вечното движение, съпротивата против държавата на Борил.

Той стига и до други изводи: за това, че „духовният сан се придобива не чрез обреди и царска милост, а чрез чистота на сърцето и високи помисли". На върховната власт Сибин противопоставя личността като ценност. Сибин се солидаризира по съществени аспекти и със социалната програма на богомилите. Нещо повече, той се приобщава вътрешно към революционната им критика на настоящето.

Сибин в тълкуването на Ем. Станев чрез запознаването и общуването с богомилската ерес дава израз на проблеми, които смущават духа му. Безпокои го това, че скъсването с религиозното съзнание, с мита, с критериите извън

човека, поставянето на знак на равенство между „земното" и „небесното" отприщва такива стихии у личността, които водят към етическо безразличие, към заличаване на разликите между добро и зло.

Доброто и злото се оказват еднозначни в движението на индивида, изгубва се мярката, всичко „става необходимо". Щом няма Бог или щом Бог се окаже равностоен на Сатанаил – и „доброто, и злото" престават да носят отлики.

Според писателя в първоначалния вариант на учението на Силвестър все още има място за душата като „ентелехия на паднал ангел". Тогава князът се стъписва пред проблема: дали душата, макар и виновна, е в състояние да се наслаждава, дали чрез грехопадението „става изкуплението, или невинната душа изведнъж облича Христова дреха". Него го интересува дали с отрицание на земното, на изкушенията, на насладите, на хедонизма човек постига духовното; дали вярата съществува в чистия си вид, без „средствата на дявола".

По-късно Ем. Станев ще потвърди в свои изказвания, че невинното познание е без особена стойност. Но и „компромисът" със земното ще се окаже, че е двойствен по значимост. Земното може да означава признание само на емпиричното познание, на телесното, на сетивно-конкретното начало. То може да удовлетворява материалните нужди без стремеж към абсолютното в красотата. Такива опасности крие учението на Силвестър, макар да се изгражда върху противоречивото единство между божественото и земното.

По-късното издание на това учение ще оголи според писателя слабите страни на средновековния „позитивизъм". Ще се окаже, че като разделя света на сила на разрушението и сила на творчеството и заменя с тях образите на Сатанаил и на създателя, Силвестър лишава хората от „предвечен" свят, от небе, от идеали, от пориви, по-високи от егоистичния им интерес. В процесите на разрушаването на един установен мироглед се отприщват и отрицателните заложби на личността в противоречие със съвършенството.

Човекът се обявява за богочовек, за единствена мярка на света, като намерението на Силвестър е по този път да се преодолеят конфликтите между небето и земята, между практиката и идеала. Убеждението му идва от това, че „няма дело на света без личното, каквото и да е то, лъжа или истина".

В завещанието си обаче, поучен от стихийността на бунта, Силвестър ще бъде принуден в някаква степен да се солидаризира и с мисълта, че „пътят на човек, който живее само чрез себе си и за себе си, води към смърт, а пътят на този, който живее чрез другите и за другите, води към вечността".

Сибин бързо разбира драматичния момент в новата ерес на Силвестър. Идеята за богочовека дава път на индивидуализма. Тя слага край на идеалните копнежи на личността – заличава се идеята за „съвършения човек", за „съвършения свят"; идва на власт един груб и вулгарен материализъм, с импулси към обогатяване, непредвидени в кроежите на теоретика Силвестър.

От друга страна, без „небе", без идеали човекът не може да обича и ближните си. Той се изправя пред алтернативата – или да извърши подвиг, сливане със същността, като се самоубие (да си спомним идеята за богочовека на Кирилов), или да помисли, че за личната воля няма граници, и да повтори изповедта на Иван Карамазов.

Свободната воля, която не познава граници, в един момент се оказва насилие над личността и колектива. В романа Ем. Станев отбелязва, че след като Силвестър обявява новото си учение, една част от богомилите започват да се самоубиват, а други се отдават на грабежи и плътски удоволствия, защото са освободени от възмездието на небето.

Тихик – друг полюс в романа – като добър политик разбира добре това. Плебейската му трезвост го кара да се съпротивлява на Силвестър, да реставрира първообраза на богомилската ерес, но с акценти върху господството на Всевишния.

„А кое ще бъде мярка за делата ни? – пита Тихик. – Всеки ще измисли свое понятие за добро и зло. Следователно само Бог е съвършен, само той познава съвършенството... На човека му е отредено да се бори с дявола до деня на страшния съд, а не да критикува Божията промисъл.“

Идеята за границите между доброто и злото се свързва с критиката на съществуващата йерархична структура. Тя преминава през директната си „наукообразна“ интерпретация, за да стигне у Тихик до реабилитация на средствата на властническия институт.

Всичко това поражда съпротива у Сибин. Неговото търсене на истинския Бог търпи крушение. Единствената му надежда остава любовта към Каломела, която обаче не е в състояние да даде основния отговор на проблемите, с които живее.

Ем. Станев загатва, че Сибин е герой, който трагически изживява епохата на прехода. Той е рожба на предишното хармонично състояние на обществото, което не е познавало социалните различия и съсловните вражди.

Според намеренията на писателя Сибин в идеален план не трябва да слива злото и доброто в едно. Както подчертава Ем. Станев, „на човека му е дадено да живее вечно в противоречие и единствената свобода, която има, е да избира между доброто и злото“. Сибин прави тъкмо това. Ситуацията на избора го издига, но и разрушава. Тя му дава надежди, но го довежда и до отчаяние.

Паметта му за миналото го прави настойчив в областта на моралното познание. Той е представител на друга вяра – езическата, която според белетриста е била най-справедлива и е осигурявала естествена свобода на човека. Тя се е въплъщавала в култа към Тангра, към природата, към звездите, към цялото мироздание в хармония с човека и свободния народ, непоробен от християнските представи.

Другите два опита да се оцени животът и духът през по-късното развитие, както твърди Ем. Станев, са сравнително по-едностранчиви. Единият – на християнството, – неприемлив, защото е лъжовен и се основава само върху въображението – идеята за Горния Ерусалим, другият – на богомилите, – макар и по-перспективен, обременен с елементите на аморализъм.

Ем. Станев стига до възвеличаване на езическата религия и на светоусещането на прабългарите. „Неговият народ – пише авторът – беше изчезнал между куманите, траките и славяните и се създаваше нов народ. Византийската църква го беше убила с християнизирането – православието с неговия теократизъм и днес ближеше червените ботуши на Борил и продължаваше да предизвиква народната омраза.“

Белетристът в конкретно-исторически план идеализира едно праобщество, което живее в условията на родовата община и племенните съюзи. Той избягва отговора на съображението, че развитието на подобни колективни цялости на дадена степен води неминуемо към съсловните разделения през Средновековието. Писателят се интересува не толкова от последователния анализ на социалната еволюция, колкото от възможността да противопостави на едностранчиви според него исторически възгледи и учения едно хармонично естествено човешко състояние на неотчуждения от колектива, от природата и себе си човек. Така се придава известна стройност на концепцията. Тя се доближава до търсените идеологически съображения и изводи.

Любима на автора теза намира въплъщение върху страниците на романа като израз и олицетворение на основния прабългарски елемент в градежа на новата народност. Един предпочитан герой се въздига в пример. В него откриваме най-щедър порив към красотата и най-искрено търсене на истината. Прабългаринът Сибин според Ем. Станев е „припрян, съобразителен, малко скептичен, находчив, енергичен, иначе весел по дух. Но не е човек, когото можете да сломите лесно.“ „Аз виждам елементи от неговия дух в нашите колибари край Балкана, тия сръчни, пъргави хора, които едно време ходеха по бахчи, пред нищо не се спираха, в смисъл няма-

ше нещо, което те да не могат да преодолеят, да издържат. Стегнати, силни, немного високи хора."

Писателят стига до идеализация на „антропологията" на българския тип, като квалифицира и общите черти на народностната психология, начин на мислене и поведение.

Това обаче не е доказателство за историческата достоверност на противопоставянията. Коренните прабългари са идеални герои като Сибин, те живеят с идеалния бог Тангра и с идеалната езическа вяра. Славянството е тълпа, която е мека, екзалтирана, мистична, невъздържана, поетична, смела и достойна, по свой образец; славяните са крайни във възгледите си, бунтуват се главно против официалната църква и държавата; представители са на средновековните ереси и доктрини на отрицанието. Третата група тоните са антинародните царе като Борил и тяхното чиновничество сред висшия клир, прабългари, отчасти може би славяни, попаднали под гнета на Византия.

Ем. Станев с основание ни насочва към идеята, че богомилството възприема в по-голяма степен логическите схеми на славянското езичество. Идеята за добрия и лошия бог, характерна въобще за древните религии на Изтока, живее в славянските народи. Те познават многобожието, докато българите са се покланяли само на един могъщ бог Тангра – бог на природата, на светкавицата, на небето, единствен властелин в пантеона на прабългарското въображение. Изпъква стремежът към монотеизъм, макар и неразвит като концепция. Дали това е път към идеята за божеството в християнския контекст е спорно, макар и логично като извод.

Богомилите, като използват елементи от манихейството, месалианството и павликянството, създават нова сплав от идеята за добрия и лошия бог, над която се издига с върховната си мощ Богът-Отец. Те спояват чертите на езическото съзнание с християнското съзнание – при тях многобожието и единобожието съществуват в странна еклектика, но и единство.

Казвам единство, защото цялостният им възглед се из-

разява като система: като всеобщо обяснение на света и човека. Макар и да е смесица от познати еретически учения на Изтока, богомилството се превръща в оригинално движение на Средновековието: духовен синтез, философско-социално тълкуване на основните отношения на средновековния човек.

Носталгията на Ем. Станев е по езическата религия на прабългарите. Според него тя е естествена, проста и могъща. Допада му особено един от принципите на тази религия – всеки човек да очаква висш съд за постъпките си. Тангра всичко вижда и всичко знае. Неговата справедлива воля раздава възмездие за добрите и за злите дела. Идеята за доброто и злото при прабългарите не се въплъщава чрез отделни богове (единият от които господства над грешната земя). Тя се събира в едно лице, в един съдник – великият Бог.

У богомилите с равни права съществуват две божества. Едното е Словото, пратеника сина Исус, а другото – Сатанаил, с намалена сила след появата на Исус. Земният свят е създаден и се управлява от Сатаната, всичко видимо е зло, ненавистно, подлага се на отрицание.

Критикуват се богопомазаните институти и представителите на религията и властта – църквата, свещениците, държавата, царете, болярите, привилегированите класи. Явно е, че това е религия – идеологическо и духовно движение на бедните, на потиснатите, на онеправданите маси през Средновековието. Явно е, че това учение събира своя резерв от селските, лишени от имот слоеве, както и от току-що зараждащия се занаятчийско-търговски кръг.

Равна на революция е мисълта, и то в епохата на самодържавието – политическо и религиозно, – да се изтласка на преден план идеята за двете разделени начала, които управляват видимия и невидимия свят; да се мотивира съпротивата срещу средновековните институти чрез внушението, че са инструменти в ръцете на зла сила. И наред с това да се съхрани вярата в един съдник – върховен Бог, който стои над всичко тленно и нетленно; ръководи борбата на

хората; обещава им вечна благодат за праведния живот и подкрепя волята им, насочена срещу управляващите класи.

Като учение от Средновековието богомилството воюва не само против официалните институции, но и против материалното благо, против плътта, против земните наслади. Отхвърля активната борба. В него съществува и сектантска ограниченост. Противопоставя се на сетивните радости, на тържеството на видимите форми, на образите като нов и конкретен живот на света на идеите.

Богомилството влиза в разрез с философията, която открива живата природа и живия човек; подчинява се на средновековните теологически постулати за преходността на телесното битие в името на душевното съвършенство. Новаторското отношение към човека се изразява по обратен път – като отхвърляне на държавното и религиозното робство; като разколебана вяра в едноличното господство на християнския догмат; като убеденост, че човекът сам трябва да се противопостави на зле устроените обществени отношения.

Богомилството в известен смисъл е консервативна опозиция на християнството като философия. То вероятно е реставрация и на езически образци; реминисценция е на идеята за многобожеството.

Едновременно с това по естествен път открива новото място на човека в общуването му с обществото и света; дава израз на плебейското самочувствие на народа и на демократичната му устроеност; решава сложните духовни проблеми в руслото на по-примитивните форми на народнотворческото въображение.

И още нещо – богомилството е носталгия и по най-ранните форми на християнските общини. В тях идеята за Бога като непосредствен пълномощник на истината и справедливостта, свързана с уравниловъчния принцип, подпомага живото и братско общуване между вярващите. Богомилството търси не само обяснение на света, то не е само източник на познание, но и своеобразно решение на проблемите на Средновековието.

Едва ли днес с късна дата ние би трябвало да го критикуваме например за неговата пасивност, за това, че не призовава към активната битка против съсловията и правителствата. При тогавашните условия на силни държавни центрове, на разцвет и първи симптоми на криза в средновековните институции, е нереалистично да свързваме едно социално движение под религиозна одежда с пряко революционните доктрини.

Важното е, че богомилството променя отношението към опорите на Средновековието; променя възгледа за природата и човека; активизира социалното мислене на народа; става опора на онеправданите и социално експлоатираните маси.

Взривило средновековния мироглед, богомилството се обвързва тясно с историята на еретическите движения в Европа като масова опозиция срещу феодалния строй. Тези движения не се вливат непосредствено в идеологията на Ренесанса, който си остава така или иначе движение на културния елит. Народните маси правят пробивите си към нова идеология в самата система на религиозното мислене, отрекло земния живот заради обещанията на небето; те обогатяват духовните представи с преживяване на конкретно-социалните проблеми.

С натрупването на исторически опит, с развитието на икономическите, социалните и политическите условия пасивната опозиция все по-определено ще се изразява във формите на активните действия, на въоръжената борба, тя ще кристализира във формации, които възвестяват платформата на масовите селски настъпления против средновековната власт.

Богомилството не е непосредствена форма на въоръжената борба. Не е пряка „еманация“ на селската война. В него не разцъфтява ренесансово мировъзрение. Това движение притежава и консервативни черти. Стимулира и някои безплодни опити за връщане към миналото. В неговата идеоло-

гия се изопачават реалните връзки между духа и тялото. Всичко това не означава, че богомилското движение не претърпява еволюция, подеми и сривове, героически кулминации и вътрешни трусове, че по-късно не се влияе едностранчиво от естетиката на удоволствията.

Тези особености трябва не просто да се посочват, а главно да се обясняват, да се поглежда на тях в исторически план – да се оценяват с оглед на развитието на обществените ситуации, на социалните отношения и т.н. Ако нямаме такъв подход, ние лесно може да изпаднем или в безкритично утвърждаване на богомилството, или в нихилистично отношение към него.

Само когато го поставим в реалните процеси на епохата, само когато го разглеждаме като критика на определени форми на съществуване на идеологията и обществения строй, само когато открием вътрешните му противоречия и постижения – ще бъдем в състояние да го определим като мощно социално-идеологическо, реформаторско движение на Българското средновековие, дало подтик и опора на народната революционна мисъл в Европа.

Ем. Станев е между хората, които са настроени по-скептично към богомилството.

Неговият скепсис идва от това, че богомилството противопоставя рязко материята и духа, видимия и невидимия свят; уравновесява сякаш шансовете на доброто и злото в борбата за човешката душа. А писателят обожествява красотата на видимия свят, нейното тържество. Той открива такова съжителство между доброто и злото, при което надделяват сетивно обоснованите морални добродетели. Той вижда света като съставен от атоми на доброто и злото, те непрекъснато се отблъскват и съединяват, образуват нови и нови единства на материята и на духовните категории. Това движение е вечно, предопределено и от нашата воля зависи в каква посока ще става срещата между противоположните енергии.

Писателят не вярва в живописно населения невидим свят, но той смята, че самият човек притежава сили, които биха го издигнали на ново нравствено и духовно равнище. Тези сили могат да победят в него, когато той живее със съзнанието, че съществува възмездие за делата му – и са в реалността на Рождеството и Възкресението. Тогава човекът е готов да отговаря за доброто и лошото, каквито е сторил в своя живот. Този подем на личността може да се постигне само при осигуряването на естествени отношения между индивида и обществото, между отделното същество и колектива, масата; само тогава, когато интересите на множеството се проектират през идеята за личността.

Като оценяваме изобразения свят на богомилството в романа, виждаме отново, че авторът се интересува на първо място не от историческото място на богомилството в социалната система, в конфликтите на епохата (иначе той би потърсил и други сюжетни и образни трансформации на съображенията си). Ем. Станев избира за център на повествованието вътрешните борби и полемики в богомилската община, еволюцията на основните идеи, с разкриването на кризисните моменти в строежа на една нова държава на бедните.

Той показва и разочарованията на един предпочитан от него герой в истината на плебейската философия на Средновековието. Авторът е полемично целенасочен с оглед на духовната си концепция, когато построява сблъсъците, когато очертава образите, когато разкрива как изгряват или угасват идеите на човечеството.

Писателят като редица други хуманисти критикува илюзорното строителство на народната държава – плод на сектантско мислене, на доктринерство, на неразрешаване на антиномиите между произвола на индивидуализма и безличната социална дисциплинираност, постигната според принципа на мравуняка.

Ем. Станев доказва, и то обосновано, че е рисковано да се изгражда демократична народна общност, ако държавното начало подмени хуманизма – демократично ядро на идео-

логията, ако подмени тенденциозно прерогативите на личността. Силната държава на плебеите, щом на друга плоскост стане синоним на теокрацията, щом в нея се съхрани идеята за монотеизма, щом унищожи инициативата, волята, самостоятелността на отделните членове на колектива за сметка на върховната воля на избрания индивид, ще се изроди рано или късно в неоригинално издание на класовата институция.

Ем. Станев се обявява и против „анархистичните“ тежнения в средновековната ерес. Той дава да се разбере, че свободната воля на всеки индивид, принадлежащ към множинството, би могла да представлява гибел за човечеството – такъв „демократизъм“ в уродлива форма, е синоним на краен груб и елементарен индивидуализъм. Писателят обсъжда и трудните преходи между далечните цели на идеала и неуютната действителност. Той вижда трагедията на вождовете на революцията, на „съвършените“ в това, че не могат да съчетаят присъствието на идеалното, на копнежа по небе с оценката си на земните несъвършенства и престъпления, с тълкуването на реалните порядки в живота.

Авторът се страхува особено, че едно догматично мислене, ръководено дори и от най-благородни подбуди, срива основните принципи на движението, към което принадлежи. То се насочва все повече към едноличните пълномощия, към оправдаването на старото обществено устройство, макар и под флага на непримиримост, на войнствена ожесточеност, която се справя на първо място с единомишлениците. Така държавата на онеправданите, така насилието на бедните според Ем. Станев компрометира светлото си задължение и пред настоящето, и пред бъдещето. Подобно заключение не е въпрос на скептицизъм, в него се съдържа предупреждение за деформациите, свързани с ролята на сектантството в социалния и духовния живот.

Ем. Станев на няколко места в своите романи говори за това, че срещата на България с Византия е била пагубна за нашата страна.

Според него България не е трябвало да влиза в по-близки отношения с Византия в областта на културата и идеологията. Само така тя е можела да се съхрани и да построи оригинално духовно творчество.

В анкетата с Ив. Сарандев белетристът твърде обширно защищава своите възгледи. Те са важни с оглед на осветляването на проблема:

„Когато един варварски народ съществува до голям цивилизован народ, както съществуваха варварските народи до Рим и нашият до Византия, той е длъжен да унищожи Рим или Рим да го унищожи. Друго няма. Никакви хуманни илюзии не бива да си правим тук. И тъй става. Историята ни го е показала. Трагедията, струва ми се, в нашата история е такава. Нашият народ взема от врага си – Византия, най-големия си враг, взема православието, а взема и ересите, дошли от Мала Азия, опложда ги със социални идеи, за да се бори със същата тази Византия. Това е парадоксът. След покръстването Симеон ясно разбира, че трябва да унищожи Византия. Не знам съзнавал ли го е, или не, но след неговите войни, след избиването на прабългарските родове, които са били фактически стълбовете на държавата и на войската, идва Петър. Той е упоен от византийското православие, женен е за внучката на Лакапен и краят на Първото българско царство е неизбежен.“

Ем. Станев заявява, че България е трябвало да приеме католицизма, защото той предполага „по-голяма свобода“. „В католицизма има това, че освен краля имаш папа“ – изтъква писателят. Съществуват „свободни градове“. Църквата е свободна от краля. Народът намира пролуки между двете власти, за да воюва за своите права, за да твори Ренесанс, за да създава по-висока цивилизация. Това според писателя е проличало и по време на кръстоносния поход срещу Цариград. Историческата грешка и на Борис I, и на Калоян, та дори и на Иван Асен II е, че не са приели католицизма.

Ем. Станев си представя, че по такъв начин българите биха играли по-друга роля на Балканите. А и освобождението

от петстотингодишното робство щеше да дойде по-рано. Разбира се, той прави уговорка, че не е по принцип срещу християнизацията, но катастрофалната грешка е „православието". Като признава, че езичеството е религия на родовообщинния строй, а християнството на „феодализма", Ем. Станев смята, че „целият конфликт дойде най-много от това, че след като приехме християнството и почнахме да създаваме манастири, заробвахме българските и славянски общини. Прабългарите не са имали феодали, каквито съществуват в Западна Европа или във Византия".

Вече подчертах, че мислите на белетриста в този случай носят твърде хипотетичен характер.

Това „поробване на българските и славянски общини", доколкото биха могли да съществуват, е всъщност логично развитие на историческата диалектика. То не е пряк резултат на християнизацията, камо ли на православната. Феодализмът има наистина някои черти, които биха могли да го определят като „източен" или „западен". Но той крие и общи закономерности. Освен това възраженията срещу православието едва ли са достатъчно солидни.

Те носят по-скоро романтичен облик.

Един писател има право да изследва възможните варианти в едно историческо развитие. Особено когато този писател се казва Ем. Станев и се занимава с генезиса на българската народност; с причините за драматичната участ на българската нация през вековете.

Но съпоставката православие – католицизъм, Византия – Западна Европа едва ли може да бъде доказана в полза именно на католицизма и присъединяването на нашата страна към културния кръг на римската църква. Не само защото става дума за исторически определени реалности. Просто не може да бъде закон твърдението, че от силния противник не бива да се приемат идеологически тези и да се понася културно влияние.

Единственият аргумент е – опасността от асимилация. Тя съществува. И в нашата история. Едва ли обаче културните връзки с Византия са причина – основна – за падането на страната ни под гръцко и турско робство. Би трябвало да се обсъждат на по-предно място общественият упадък; икономическите процеси на разложението; последиците от многобройните войни; усиленото развитие на феодализма с полюсното разделяне между земевладелците и безимотните селски пролетарии, с откъсването на държавата и църквата от коренните интереси на мнозинството и т.н. В подобен ред на мисли може да се разкрие и ролята на Византия в разрушителните процеси на епохата.

Не бива да забравяме също, че чрез Византия ние получаваме като народност непосредствена връзка с гръко-римската култура, с културните и художествените завоевания на миналото; продължаваме непосредствено плодотворните моменти на взаимодействие между прабългарската и праславянска култура с културата на Византия. Византия се крепи върху принципа на самодържавието. В нея църквата обслужва абсолютната власт на императора. Но самият строеж, структура на Византия позволява в досег с нея, а ако щете и в самия ѝ обсег, да се съхраняват особеностите, качествата на съответните народностни групи. Благодарение на Византия у нас проникват по-късно и различните религиозни движения, критика на християнската идеология. В досег с Византия – а това също е исторически факт – у нас се създават знаменити културни центрове на Средновековието. Още Кирил и неговите ученици правят поразителни по своите мащаби реформи в мисълта на Ранното средновековие, признават свободи и утвърждават стойности, новаторски за епохата.

Византия влияе не само асимилационно върху общите принципи на българското изкуство – тя не попречва в рамките на византийския духовен идеал да бъде открита от нов ъгъл човешката личност. Нашата култура се опложда от основните религиозни, идеологически движения, родени във Византия, и намира българския модел, българската гледна точка към тях.

Да се твърди, че ако България не бе възприела християнската религия от Византия, а се бе покръстила от римската света църква, сме щели по-безболезнено да изтърпим годините на турското робство, че срокът е могъл да бъде и по-кратък, тъй като ни е очаквала поддръжка на католическия свят, е също спорно и приблизително като мисъл. От една страна, ние се намираме в сърцето на отоманската империя, на километри от нейната метрополия. От друга, трудно е да се вещае с късна дата какви биха били отношенията на една католическа, да речем, България с останалия западен свят.

Има и такава закономерност – историята е нейно доказателство – страните от Европейския изток приемат християнството от Византия, това е обща закономерност, изключения не са познати. Благоприятно за нашата страна е, че по такъв начин тя става не само трансмисия, но и средище, първоизточник на цялостната славянска култура. Така че едва ли е нужно с романтични средства да обработваме историята на един народ, да сриваме и подлагаме на съмнение вековните му завоевания, традиции и наследени връзки.

Петър Динеков, един от авторитетните познавачи на творчеството на Ем. Станев, също оспорва това гледище като едностранчиво по отношение на самобитния принос на старобългарската литература. Динеков пише:

„Той (Ем. Станев – б. а.) изхождаше от една представа за тоя западен свят от много по-късна епоха. Западният свят в IX в. не е това, което е западният свят по-късно. Византийската цивилизация в IX-X в. стои много по-високо, отколкото цивилизацията в Рим. И за това има исторически обяснения. Не искам да се спирам върху тях. Просто отбелязвам, че ние сме попаднали исторически и географски в непосредствена близост с една такава голяма култура, каквато е византийската; това съвсем не е наше нещастие, а наша щастлива съдба с всичките опасности, които я съпътстват. Една голяма култура, която ни е съсед, ни предава много от своите постижения, от своите традиции.

Но при това положение в какво се състои самобитността на нашата култура?

Поне аз я търся в това, че българската литература, българската култура изиграват важна посредническа роля по отношение на византийската цивилизация, която е много сложна, в която има много неща, които идват от Изток. Това не е античната цивилизация, това е цивилизация, минала и през елинизма, и през едно много сложно развитие, върху една територия етнографски, етнично изключително разнообразна. Чрез България византийската култура преминава в славянския свят. Има опити да премине в самото начало и на Запад, сред западните славяни, но не успява поради редица причини. Но за Сърбия, Русия и Румъния това е абсолютно вярно.

Трябва да се има предвид също, че старобългарската литература и култура е византийска по тип, но византийска по тип не значи, че е била култура, на която е липсвала активност. Византийската култура е нещо, което е създадено от всички народности, които са влизали в границите на Византийската империя или са се свързвали с византийската култура. Ние сме активни творци в тази култура, това трябва да се има предвид. Това е едно извънредно интересно явление, което придава особен характер на цялата българска култура."

Проблемът за съотношението между обезпечената свобода при католицизма и православието също е дискусионен. Вярно е, че Западна Европа достига по-бързо до революционните преобразувания. Тя става люлка на Ренесанса, на Реформацията, на селските войни, на Декларацията за правата на личността, на Френската революция и т.н. Това обаче едва ли може да бъде обяснено пряко с характера на католицизма и фактите на двувластието. Католицизмът, както е известно, дава израз на уклони не само към светското начало. Той създава и особено емоционално, духовно потисничество над личността; разработва идеология на инквизици-

ята; превръща се в държава, и то космополитична, т.е. в инструмент за обработване на индивидуалните воли, като в жестоки борби прави отстъпки пред народните маси. Да си спомним съдбата на последователите на българските еретици в Западна Европа. Господството на католицизма се осъществява върху клади, палежи и умъртвяване на реформаторската мисъл.

Не искам да подценявам ролята на католицизма в строителството на готиката, в мистическото устремяване на човека към небесата, към духовното, в екстазното проникване в душата на личността. Но това се върши непременно в името на определени идеологически задачи...

Православието в различни етапи от развитието също играе различна роля. И неговата задача е да поддържа йерархичната социална структура, да узаконява обожествените противоречия, да воюва срещу масите, които отстояват „свободите на личността" и търсят ново решение на икономическото си положение в рамките на обществото. Православието обаче, например в логиката на Ф. Достоевски и руските славянофили, се оказва по-духовно, отколкото католицизмът. То не е държава в държавата, империя на космополитичния дух, и с по-голяма сила насочва колективното съпълитичния дух към Всевишния. Разчита повече на сливането на преживяване към Всевишния. Разчита повече на сливането на колектива с обществото. На трезвата практическа мисъл на Запада се противопоставя религиозната личност от Изтока, която непрекъснато се занимава с проблемите на духа, на съвестта, страда от непостигнатата етика.

Всичко това, разбира се, е твърде условно и едностранчиво-поетично като твърдение. Просто искам да подчертая, че плюсовете и минусите могат да се открият и на едната, и на другата страна – човечеството в различни области на своето битие се реализира с различна степен на самобитност и на „индивидуална" обагреност.

Естествено, православието е „тиранин" на мисълта. То създава потискащ култ около божеството; погазва индивидуалността, особено при дадени исторически условия. Но за България по-специално това едва ли е точно така. Та именно у нас през Средновековието, при съществуването на определена икономическа структура, различията между господаря и роба не са така твърдо конструирани, както в други страни. Обсъжда се и мисълта за свободите на човека, за вътрешния му свят, за земната му природа; през Второто българско царство се развиват теории, дискусии и борби около мястото на личността в обществото, за специфичните ѝ връзки с Всевишния и т.н.

И още нещо. Интересни като предвиждания на един голям писател са съображенията за евентуалната роля на католицизма у нас, при положение че беше приет като религия през Средновековието. Но за новата ни история – ще повторя пак – единствено важно е как при дадената реалност, при дадените конкретни условия България се е развивала и какво тя е постигала през вековете. В подобен аспект се разкрива и великата историческа мисия на Борис и неговата далновидност, като приема християнството от Византия, и неговата мисъл на практик-държавник; очертава се и битката му против исторически овехтелите култове, които само в късни епохи могат да бъдат въздигани и романтично оценявани.

Следващият роман на Емилиян Станев е „Тихик и Назарий". Той е недовършено произведение, както твърди и самият автор, макар че според мене идеологическите конструкции са очертани и в сегашния му вид.

Ем. Станев поставя в центъра на повествованието си вече не боготърсача Сибин, не и интелектуалеца Силвестър, разочарован в „божествената природа" на човека и търсещ, макар и в по-схематичен план, материалистическо обяснение на явленията, а Тихик – роба, плебея, който се заема да построи царство на справедливостта.

В интерпретацията на Ем. Станев ученикът на Силвестър – Тихик, е фанатик. Той залага на вярата, на светостта и по-малко на познанието. Неговият модел за ново общество е примитивен, вулгаризация е на копнежите за „не-

бе". Неговите идеали са едностранчиви – те заличават индивидуалното в личността, издигат в култ земните наместници на Бога и повтарят трагически фарсово на друго равнище концепцията на господстващия феодален институт.

Писателят критикува – за това вече споменахме – утопистични съвременни теории за строителство на идеална „надиндивидуална" цивилизация; стремежите да се създаде бъдеще чрез потискане на свободата, чрез заробването на съвестта, чрез унищожаването на демократичните права, чрез моралната и физическа разправа с опонентите, чрез източна хитрост и бруталитет. В критиката, упражнена от Ем. Станев, прави силно впечатление анализът на механизмите, по които се построява мисловната догматична конценция, като истинската цел се смесва с фанатичната неумолимост и политическия макиавелизъм.

Според Емилиян Станев естествен противник на Тихик е художникът Назарий, защото той поглежда „отвън" към „справедливата" държава на изродения богомил. Писателят отново търси не пряко изображение на богомилската общност през конкретната епоха, а с помощта на далечните сравнения изразява мисли по повод на съвременността.

Активизацията на Тихик започва от момента, когато Силвестър се отказва от идеята за Бога като възмездие и присъда над човешките деяния. Той разбира, че това означава в политически план възмогване на анархистичната практика, тържество на необуздания индивидуализъм и на егоистичния копнеж за наслади. В борбата си против този „материализъм" без перспективи Тихик обявява, че не бива да се тълкува общоприетото; не е нужно да се „лъготим по земното"; за да има държава – дори на духа – трябва да господства „страхът пред отвъдното".

Второ изискване на Тихик е да се реализира законът на тъждеството. Него най-вече го безпокои това, че „Сатаната е направил човек с човека да не си приличат". Различието според него е отрицание на единната цел. То ражда варианти в тълкуването и довежда до отричане на идеята. „Не може да съществува власт – казва Тихик, – ако не се опира на нещо по-висше от самата нея."

Уповаването на върховното същество обаче тласка Тихик към съпротива срещу принципите и същността на държавата на справедливостта. Той започва да се отказва от целите на дейността си – откриването и развитието на човека. Него го блазни само „далечният човек", а „близкият" става средство за осъществяване на „идеалните" му задачи.

Така се пораждат според Ем. Станев цинизмът и мракобесието. „Подлец е човекът, от слабост е подлец – размишлява Тихик. – А щом е тъй, насилвай го за негово добро и за доброто на всички..." Тихик отхвърля една мисъл, особено близка на автора – човек трябва да има всякога възможността да избира между доброто и злото и важно е, ако този избор придвижва хората в положителна насока. Тихик твърди обратното: „Като оставиш човека сам да избира, той ще се обърка в доброто и злото, ще плюе на твоето съвършенство и ще заживее скотски...

Намеренията на Тихик са безкористни, той иска наистина да построи народна общност. Трагедията му е в това, че в името на единната цел отрича многообразието, сложността на човека и света; прекалено иска да манипулира индивидуалните воли. Както споменава авторът – у Тихик светостта е отделена от знанието за човешката природа.

Художествената дейност на Назарий противоречи на Тихик. Там, където Тихик е видял въплъщение на идеята си за Бога, Назарий вижда да надзърта Сатаната; там, където според съвършения духът е победил плътта, отново се промъкват, чрез образите на художника, веществените земни страсти; там, където блести светлина и пада сияние от Таворска, творецът намира присъствие и на Нищото. Тъкмо Тихик се е обрадвал, че е направил себеподобните си еднакви, равни като материално състояние и душевност, и Назарий му разкрива суетността на тази негова надежда.

„Пазете се от художествеността... – предупреждава Ти-

хик. – Всяко зло започва от желанието да бъдем над себеподобните си." Тихик след казъгта на Силвестър издига в духовен символ отново седмото небе, но ето че Назарий „чрез внушението на цветовете и тайната на красотата заличава разликата между седмото небе и ада". Бог след дългите усилия на Тихик би трябвало да бъде пример за съвършените и несъвършените, а в картините на Назарий той е „такъв насилник и тиранин, какъвто бе дяволът".

Назарий също вижда „разрушителната сила" на изкуството си, но не може да надмогне нагона на вродената дарба. Той страда, че намира красота и в греха, защото „не прави разлика между насладата и радостта". Това го кара да се измъчва; да дискутира проблемите за ползата от изкуството; да разсъждава над въпроса дали хората стават чрез творбите по-добри. В един момент той е готов да стане мъченик за идеята и да отрече в нейно име изкуството, което вижда човека като двойствено устроен. „Не е ли по-добре вместо да изкушаваш със суетни образи и лъжливи внушения, в които сам не вярваш, да светиш с чиста обич и с примера на своя живот да укрепваш вярата в неговия страшен път между доброто и злото..."

Но и сега неговата мисъл не намира удовлетворение. Той открива и лъжливите страни в мъченическата идея на Тихик. Съмнява се в идеята на съвършения, защото неговият Бог е „невеществен", а ние никога не може да бъдем сигурни в невещественото. Назарий се мята между различни тези за устройството на света, като с интуицията си разграничава все пак – макар и смътно – доброто от злото.

Възраженията на Тихик към Назарий са по отношение на релативизма в неговото виждане – вместо да насочва „умовете към нашия Бог и нему да предостави изправлението на човека, ги насочва към отчаяние и тъмнина". Тихик разбира, че е опасно да се взираш в греха, защото може да започнеш да „боготвориш и самия Сатана".

Изкуството на Назарий го кара да стигне до извода, че „човекът е двойствено устроен. И в рая да го сложиш, сам ще отиде в ада – за разнообразие. И ако не вярва в небесния, не ще се подчинява на никаква власт. А властта е тайна, пък човекът без тайна не може..." И още, той ще разбере като парадокс, че „низшето винаги побеждава висшето", че „никой не вярва в нищо, никой никого не зачита, всеки се държи в насладата и земните блага", че „истината е разбита на много истини и умът ни никога не ще ги обедини в една..." Самият живот около Тихик потвърждава това (случаите с Ивсула и изкушението на плътта, с Бикоглавия и сключването на сделката, с разпадането на общината и т.н.).

В края на властването си Тихик ще признае, че идеята за Бога е обикновено отражение и защита на земните интереси. Той ще изрече: „Ако съществува Бог, защо е, ако не е възмездие, и възмездие веднага да поразява греха." Него ще го безпокои и това, че „чрез господарите бесът властва над света, но когато ги унищожим, той се захваща с нас".

По един парадокс и Назарий изживява вълненията на властника Тихик. И той се измъчва, че въпреки стремежа към абсолютното се намира непрекъснато върху територията на относителното, на моралните деформации.

Назарий също търси път към истината и красотата. Той е щастлив, че въплъщава познанието, но страда, че няма у него фанатична устременост, която формулира твърдо разграниченията между явленията в живота. В края на романа ще признае, че над света властва „непонятна сила", а доброто и злото загубват разликите си и „светът става единен".

У него, имащ власт „над животни и птици" – изповядва се той, – живеят и дяволът, и Богът, и светостта, и земните страсти. Той се примирява, че е трудно, ако не невъзможно, да живеят в пълна хармония нравственото, духовното у човека, плод на цивилизацията, и природните закономерности.

А в природата според писателя (в анкетата, изготвена от Ив. Сарандев) „има три неща, които са страшни и никой няма да ги промени": това са неравенството, напри-

мер „две листа не си приличат"; експлоатацията, „да се нахраните, трябва да експлоатирате нещо"; убийството, „кокошката жива не бихте могли да изядете..."

„Е, добре – пита Ем. Станев, – трябва ли да отделим човека и човешкия свят като нещо безсъмнено по-висше, отколкото тази природа, и да заживеем само в него? Възможно ли е? Създавайки своите култове, своите митове, своята култура, човекът е вършил тъкмо туй. Той се е отделял от природата, унищожавал я, а същевременно това нещо го е въздигало, цивилизовало го. Представете си какви сложни отношения..."

Интересното при Ем. Станев не е толкова в оригиналността на отговора, колкото в начина, по който продължава проблематиката от ранните си разкази с мъчителното и ангажирано задаване на въпросите, с анализа на сложните ситуации на човешкия дух... Това, че писателят изследва движението на човека към хармоничните състояния, както и нарушаването на идеалните представи, преодоляването на съпротивата и установяването на щастието като „хармония на човека със света и със себе си".

В границите на основната мисъл – откриването на човешката личност, нейните отношения с небесното и със земното, с практиката – централно се дискутира въпросът за красотата, за естетиката и връзките им с етическото съзнание. Тези въпроси Ем. Станев развива и в анкетната книга на Ив. Сарандев. Там той логически по-строго формулира съображенията си. Изкуството се разчита като „потребност на нашия вътрешен свят да бъде в хармония с външния". Писателят отрича сентенцията на Достоевски, че красотата ще спаси света, защото се съмнява дали всяко „спасение" не е съпроводено с насилие.

По-близка му е мисълта на великия руски белетрист, че красотата се реализира върху арена – човешкото сърце, където „се борят дяволът и Богът". Той потвърждава, че красотата е „жестоко нещо", че нейните отношения с етиката са комплицирани и нееднозначни – художествеността представлява познание, което ограбва и моралните стойности на твореца. А в художника, както пише Ем. Станев, „трябва да има наивитет и вяра. Той трябва да има морална кауза, която да защищава." Жизнено-художествената информация руши нерядко тази кауза.

За себе си Ем. Станев споделя (а това са и размислите на Назарий през безсънните му нощи и дни), че, образно казано, „атеистично изкуство няма". Отказът от идеални цели в областта на художествеността е равен на крушение. Примирението с голите констатации, с видимостта, с песимизма на релативистичното умонастроение отклонява изкуството от големия му път. Художникът, както обяснява белетристът, стои между дявола и Бога, но „художникът трябва да надделее дявола, да надделее отрицанието, ето къде е изкуството".

Писателят ни предупреждава непрекъснато, че това е много трудно, защото, както пише и Фотий през X век до цар Петър: „Оня, който изучава красотата и се занимава с нея, е изложен на опасности, произлизащи от нея." И все пак Ем. Станев твърди, че човекът има възможности да твори според законите на красотата, и то морално въздигнатата, а не догматично ограничената красота. Упование му дава една мисъл също на Достоевски: „Как можа туй диво животно човекът да измисли Бога?"

В такъв план и позицията на Назарий е съпротива срещу ограничителната власт на Тихик, срещу елементарните му възгледи, срещу фанатичното му убеждение, че единствено с хляб може да бъде нахранен човекът, че небето, идеалът е само инструмент в услуга на земната власт. Изкуството, понеже изобразява целия човек, реалната личност, реалното общество и природа, не търпи според Ем. Станев подобно насилие. И понеже става дума, че писателят защищава върху историческо поприще съвременните си концепции за живота и изкуството, ще цитирам един пасаж, твърде многозначителен и автентичен, за мисията на културата и творчеството:

„Всички ние носим в душата и ума си стронция на епохата и всеки се мъчи да го отхвърли от себе си. Изкуството е едно от средствата да се освободим от тоя стронций, разбира се, ако то въздига духа и утвърждава героичното в човешката личност. Днес имаме нужда от подобно изкуство."

Проблемите на изкуството при Ем. Станев застават до проблемите на морала, на политиката, на социалното битие, на развитието на човешкия дух. Това е необходимост за писателя, който разнищва проблемите на човешкото творчество и поставя във фокуса на писателския си интерес връзките между материалното и духовно съществуване на хората. В „Тихик и Назарий" също срещаме личности, които в една преломна епоха правят своя исторически избор, дават решение на историческата загадка, участват в движението на живота.

ЧАВДАР ДОБРЕВ

СЪДЪРЖАНИЕ

ЕМИЛИЯН СТАНЕВ
АНТИХРИСТ

Редактор
ИВАН ГРАНИТСКИ

Графичен дизайн и корица
ПЕТЪР ДОБРЕВ

Коректор
ВАЛЕРИЯ СИМЕОНОВА

Формат 32/84/108
Печатни коли 34,5

Издателство
„ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“

Предпечатна подготовка
„АЛТЕРНАТИВА“

Печат
„ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА“ ЕАД

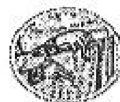

ИЗДАТЕЛСТВО „ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“

Поредица „БЪЛГАРСКА КЛАСИКА“
в 120 тома
2002 – 2005 година

Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

1. Захарий Стоянов – ЗНАЕШ ЛИ ТИ КОИ СМЕ?
2. Иван Вазов – НЕМИЛИ-НЕДРАГИ
3. Йордан Йовков – СТАРОПЛАНИНСКИ ЛЕГЕНДИ
4. Димчо Дебелянов – ЧЕРНА ПЕСЕН
5. Христо Ботев – ПОЛИТИЧЕСКА ЗИМА
6. Пейо К. Яворов – ПЕСЕН НА ПЕСЕНТА МИ
7. Паисий Хилендарски – СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ
8. Софроний Врачански – ЖИТИЕ И СТРАДАНИЯ ГРЕШНАГО СОФРОНИЯ
9. Иван Вазов – ПОД ИГОТО
10. Любен Каравелов – БЪЛГАРИ ОТ СТАРО ВРЕМЕ
11. Добри Чинтулов – СТАНИ, СТАНИ, ЮНАК БАЛКАНСКИ
12. Алеко Константинов – БАЙ ГАНЬО
13. Васил Левски – НАРОДЕ????
14. Иван Вазов – ЕПОПЕЯ НА ЗАБРАВЕНИТЕ
15. Петко Славейков – ИЗВОРЪТ НА БЕЛОНОГАТА
16. Пенчо Славейков – ЕПИЧЕСКИ ПЕСНИ
17. Константин Величков – ЦАРИГРАДСКИ СОНЕТИ
18. Стоян Михайловски – КНИГА ЗА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
19. Гео Милев – ЖЕСТОКИЯТ ПРЪСТЕН
20. Елисавета Багряна – ВЕЧНАТА И СВЯТАТА
21. Асен Разцветников – ЖЕРТВЕНИ КЛАДИ
22. Пенчо Славейков – НА ОСТРОВА НА БЛАЖЕНИТЕ
23. Димитър Талев – ЖЕЛЕЗНИЯТ СВЕТИЛНИК
24. Христо Фотев – ПЕЙЗАЖ ОТ ДУМИ
25. Любен Дилов – ПЪТЯТ НА ИКАР

26. **Любомир Левчев – СТИХОВИДЕНИЯ**
27. **Кирил Христов – ХЕЙ, ПРОЛЕТ ИДЕ**
28. **Петко Ю. Тодоров – ИДИЛИИ**
29. **Стефан Стамболов – СВОБОДА ИЛИ СМЪРТ**
30. **Емануил Попдимитров – СЪНЯТ НА ЛЮБОВТА**
31. **Георги Раковски – БЪЛГАРСКИЙ ВЪПРОС**
32. **Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. I**
33. **Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. II**
34. **Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ ПЕСНИ – т. I**
35. **Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ ПЕСНИ – т. II**
36. **Райко Жинзифов, Григор Пърличев и Никола Козлев – ХАЙДУТ СИДЕР И ЧЕРЕН АРАП**
37. **Неофит Бозвели – МАТИ БОЛГАРИЯ**
38. **Добри Войников – КРИВОРАЗБРАНАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ**
39. **Иван Мешеков – ТАЛАНТЪТ КАТО ПРОМЕТЕЕВ ДАР**
40. **Георги Стаматов – МАЛКИЯТ СОДОМ**
41. **Боян Пенев – ЛИТЕРАТУРА И ИНТЕЛИГЕНЦИЯ**
42. **Цани Гинчев – ГАНЧО КОСЕРКАТА**
43. **Пеньо Пенев – ДНИ НА ПРОВЕРКА**
44. **Георги Райчев – ГРЯХ**
45. **Михалаки Георгиев – МЕРАКЪТ НА ЧИЧО ДЕНЧО**
46. **Любен Каравелов – СВОБОДА И НЕЗАВИСИМОСТ**
47. **Васил Друмев – НЕЩАСТНА ФАМИЛИЯ**
48. **Николай Райнов – МЕЖДУ ПУСТИНЯТА И ЖИВОТА**
49. **Любен Каравелов – МАМИНО ДЕТЕНЦЕ**
50. **Петко Р. Славейков – БЪЛГАРСКИ ПРИТЧИ ИЛИ ПОСЛОВИЦИ И ХАРАКТЕРНИ ДУМИ**
51. **Светослав Минков – ДАМАТА С РЕНТГЕНОВИТЕ ОЧИ**
52. **Христо Смирненски – ДА БЪДЕ ДЕН!**
53. **Константин Петканов – МОРАВА ЗВЕЗДА КЪРВАВА**
54. **Стоян Загорчинов – ДЕН ПОСЛЕДЕН – ДЕН ГОСПОДЕН**
55. **Д-р Кръстев – МЛАДИ И СТАРИ**
56. **Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ – I том**
57. **Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ – II том**
58. **Георги Караславов – СНАХА**
59. **Петър Дънов – РАЗУМНОТО СЪРЦЕ**
60. **Емилиян Станев – АНТИХРИСТ**
61. **Елин Пелин – ВЕТРЕНАТА МЕЛНИЦА**

ПРЕДСТОЯЩИ ЗАГЛАВИЯ:

62. Емилиян Станев – КРАДЕЦЪТ НА ПРАСКОВИ
63. Теодор Траянов – БЪЛГАРСКИ БАЛАДИ
64. Николай Лилиев – ПТИЦИ В НОЩТА
65. Никола Фурнаджиев – ПРОЛЕТЕН ВЯТЪР
66. Ангел Каралийчев – РЪЖ
67. Спиридон Казанджиев – ПРЕД ИЗВОРА НА ЖИВОТА
68. Никола Вапцаров – МОТОРНИ ПЕСНИ
69. Тодор Влайков – ПРЕЖИВЯНОТО
70. Дора Габе – ПОЧАКАЙ, СЛЪНЦЕ
71. Александър Геров – ХОРА И ЗВЕЗДИ
72. Асен Златаров – СЛЪНЦЕТО И ЖИВОТЪТ
73. Йордан Йовков – АКО МОЖЕХА ДА ГОВОРЯТ
74. Пейо К. Яворов – В ПОЛИТЕ НА ВИТОША
75. Пенчо Славейков – КЪРВАВА ПЕСЕН
76. Иван Радославов – ИДЕИ И КРИТИКА
77. Добри Немиров – БЕДНИЯТ ЛУКА
78. Антон Страшимиров – ХОРО
79. Николай Марангозов – НА ПОВРАТКИ В СЕЛО
80. Ст. Л. Костов – ГОЛЕМАНОВ
81. Ламар – ЖЕЛЕЗНИ ИКОНИ
82. Елин Пелин – ПОД МАНАСТИРСКАТА ЛОЗА
83. Димитър Димов – ТЮТЮН – I том
84. Димитър Димов – ТЮТЮН – II том
85. Чудомир – НАШЕНЦИ
86. Йордан Йовков – АЛБЕНА
87. Димитър Талев – ПРЕСПАНСКИТЕ КАМБАНИ
88. Васил Пундев – ДНЕШНАТА БЪЛГАРСКА ЛИРИКА
89. Владимир Василев – ПАНТЕИСТИ И МАНИАЦИ
90. Александър Балабанов – МЯСТОТО НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА
91. Михаил Арнаудов – БЪЛГАРСКИ ОБРАЗИ
92. Георги Кирков – ПОЛИТИЧЕСКА ЗООЛОГИЯ
93. Илия Волен – ЧЕРНИ УГАРИ
94. Йордан Иванов – БОГОМИЛСКИ КНИГИ И ЛЕГЕНДИ
95. Иван Хаджийски – БИТ И ДУШЕВНОСТ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД

96. Иван Хаджийски – ОПТИМИСТИЧНА ТЕОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
97. Иван Шишманов – ОТ ПАИСИЙ ДО РАКОВСКИ
98. Христо Радевски – ПУЛС
99. Сирак Скитник – СТАРО И НОВО ИЗКУСТВО
100. Константин Константинов – ПЪТ ПРЕЗ ГОДИНИТЕ
101. Александър Вутимски – СИНЬОТО МОМЧЕ
102. Богомил Райнов – ЛЮБОВЕН КАЛЕНДАР
103. Веселин Ханчев – ЖИВ СЪМ
104. Иван Пейчев – ЕСЕН НА БРЕГА
105. Валери Петров – СБОГУВАНЕ С МОРЕТО
106. Димитър Димов – ОСЪДЕНИ ДУШИ
107. Антон Дончев – ВРЕМЕ РАЗДЕЛНО
108. Николай Хайтов – ДИВИ РАЗКАЗИ
109. Генчо Стоев – ЦЕНАТА НА ЗЛАТОТО
110. Павел Матев – ПРЕОБРАЖЕНИЯ
111. Андрей Германов – ОЦЕЛЕЛИЯТ ПРИ ТЕРМОПИЛИТЕ
112. Петър Динеков – ВЪЗРОЖДЕНСКИ СТРАНИЦИ
113. Атанас Далчев – ПРОЗОРЕЦ
114. Петър Мутафчиев – ДУХЪТ НА ОТРИЦАНИЕТО В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ
115. Васил Златарски – ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПРЕЗ СРЕДНИТЕ ВЕКОВЕ
116. Димитър Благоев – НАШИТЕ АПОСТОЛИ
117. Христо Вакарелски – БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ ОБИЧАИ
118. Георги Джагаров – В МИНУТИ НА МЪЛЧАНИЕ
119. Павел Вежинов – ЗВЕЗДИТЕ НАД НАС
120. Ивайло Петров – ХАЙКА ЗА ВЪЛЦИ

Класическите произведения на българската литература са слънчевите стълбове, крепящи националното ни самосъзнание. Те са кристалните мостове на възторга, по които Отечеството ще премине през огън и страдание и ще пребъде в третото хилядолетие. Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

6 лв.